3 1761 08135421 9

DB
879
S85N4

Digitized by the Internet Archive
in 2010 with funding from
University of Toronto

http://www.archive.org/details/szarvasnagykzs00neum

SZARVAS NAGYKÖZSÉG TÖRTÉNETE.

AZ ÚJ SZARVAS ALAPÍTÁSÁNAK
200 ÉVES JUBILEUMA
ALKALMÁBÓL A KÖZSÉGI KÉPVISELŐTESTÜLET MEGBÍZÁSÁBÓL

ÍRTA:
IFJ. DR. NEUMANN JENŐ
FŐGIMN. TANÁR.

KIADJA: SZARVAS KÖZSÉG.

Nyomatott SZARVASON 1922-ben
MÜLLER KÁROLYNÉ villanyüzemű gyorssajtóján.

DB
879
S85 N4

Előszó.

A községi képviselőtestület 1921 dec. 2-án tartott közgyűlésén azzal a megtisztelő feladattal bízott meg, hogy az új Szarvas alapításának kétszázadik évfordulója alkalmából írjam meg Szarvas történetét. A dolog természetéhez tartozott a kívánság, hogy a munka az ezen év őszén tartandó jubiláris ünnepségekre készen legyen.

Igy az anyag összegyüjtésére, feldolgozására és a munka kinyomatására — amennyiben a megbizatás idején már kb. egy hónap óta dolgoztam — össze-vissza egy év állott rendelkezésemre. Oly idő, amelynek rövidségéről talán csak az ilyen munkák készítésében járatosak lehetnek eléggé meggyőződve.

A másik nehézség, amellyel meg kellett küzdeni, a munka anyagát tartalmazó levéltáraknak az állapota volt. Sem a község, sem az egyházak, a gimnázium, stb. levéltárai leltározva nincsenek, azok anyagát egyszerűen áttekinteni nem lehet. A régibb korokra vonatkozó adatokat minden útmutató nélkül, az újabbakra vonatkozókat pedig a jegyzőkönyvek nyomán kellett kihalászni a sok közül.

Nem is vállalkozhattam volna ilyen rövidre szabott terminus mellett e munka elkészítésére, ha teljesen töretlen utakon kellett volna haladnom. Azonban községünk abban a szerencsés helyzetben van, hogy régibb történetével ismételten oly jeles történetírók foglalkoztak, mint Haan Lajos, dr. Zsilinszky Mihály, és mindenekfelett dr. Karácsonyi János. Ezek a Szarvas régebbi történetére vonatkozó kevés adatot az országos levéltárból, meg a Harruckernek levéltárából ismételten kiaknázták s ki is adták, úgy hogy ezen két levéltárban kutatni újabb adatok után hasztalan dolog lett volna.

Nagy segítségemre volt, és munkám anyagának az értékét nagyban növelte az a körülmény, hogy az Akadémia és a Történelmi Társulat a Karácsonyi és különösen Zsilinszky könyvének megjelenése óta szinte évről-évre adott ki olyan okmánytárakat, amelyekben Szarvas történetére vonatkozó adatok is voltak. Különösen a török hódoltság korát tudtam igy jelentékenyen bővíteni érdekes adatokkal. Jelentékeny dolog az is, hogy a mezőtúri levéltárban levő török okleveleket, amelyeket már 1852-ben lefordítottak, de Zsilinszky 1872-ben azt még nem tudta, felhasználhattam.

De igazi nagy jelentősége van annak, hogy Tessedik Sámuelnek, Szarvas európai hírű papjának „Memorabilia Szarvasiensia, oder Oekonomische Chronik . . .“ c., addig elveszettnek hitt kéziratos munkáját Jeszenszky Frigyes községi jegyző mintegy tizenöt évvel ezelőtt megtalálta a községi levéltárban. Olyan munka anyagát használhattam igy fel, amelynek vélt elvesztését Zsilinszky is különösen nagy kárnak tartotta.

De sok hely kellene ahoz, hogy a munkám anyagát szolgáltató minden fontosabb forrásról megemlékezzem itt. Azokat az olvasó meg fogja találni a lapok alján levő jegyzetekben s rövidítésük magyarázatát a munka végén. Most csak annyit említek még fel, hogy az újabb idők történelmének írott adatait jelentékenyen kiegészítettem „élő kútfők" adataival, ami által a jövendő idők történetírójának véltem hasznos szolgálatot tenni.

De a segítségemre jövő felsorolt körülmények dacára sem készülhettem volna el ily rövid idő alatt, ha nincsenek támogatásomra oly férfiak, akiknek előzékenysége megkönnyítette a munka egy-egy részének elkészítését. Kedves kötelességem e helyen is köszönetet mondani mindnyájuknak, de kiváltképen Benka Gyula nyug. főgimn. igazgató úrnak, Szarvas utolsó 6—8 évtizede legértékesebb élő forrásának, továbbá gróf Bolza Géza úrnak, aki megengedte a gróf Bolza-család levéltárának használatát, dr. Melich János egyetemi ny. r. tanár úrnak, községünk hírneves szülöttének, akinek szívessége lehetővé tette az igazgatása alatt álló magy. nemz. múzeumi könyvtárnak a használatát, Fetzer József plébános úrnak, aki rendelkezésemre bocsátotta a plébánia „Historia Domus"-át s a kath. egyház történetében egyébként is értékes tanácsaival támogatott, Dankó Samu igazgató-tanító úrnak, aki az ev. iskolák történetének összeállításánál, Lang János barátomnak, aki nagy nyelvi ismereteivel jött segítségemre, Ponyiczky Kálmán községi mérnök úrnak, aki a műszaki dolgoknál, Bartos Pál ev. lelkész úrnak, aki az ev. egyház történeténél szolgált tanácsokkal, Dr. Tóth Pál orvos és Demcsák János volt h. főjegyző uraknak, akik a nemzeti tanács, kommunizmus és oláh megszállás történetére vonatkozó adatokat közöltek velem. De talán legtöbb köszönet illeti meg Szarvas község áldozatkész képviselőtestületét, amely ilyen nehéz anyagi viszonyok közt is vállalkozott e munka kiadására.

A munka elkészítésénél két vezető irányítását tartottam állandóan szem előtt: a Történelmi Társulat által kidolgoztatott s a „Századok" 1894. évfolyamában megjelent monografia írási szabályzatot és dr. Karácsonyi Jánosnak Békésvármegyéről szóló monografiáját, mint amelyről a bírálat a legtöbb elismeréssel szól. A hely megtakarítása végett csak a legszükségesebb esetekben jeleztem a forrást; ahol közismert tényről van szó, mellőztem, valamint ott is, ahol a forrás nyilvánvaló (pl. iskoláknál az értesitők).

Végül nem hagyhatom említés nélkül azt sem, hogy e könyv megjelenése bizonyos tekintetben korszakos esemény Szarvas fejlődésében: először jelenik meg szarvasi nyomdában ilyen természetű nagyobb munka, amiért a kinyomatást eszközlő Müller-féle nyomdát illeti meg elismerés.

Szarvas, 1922. szeptember 30.

Dr. Neumann Jenő.

Tartalom

Oldal

Előszó — — — — — — — — — — — — — 3

A régi Szarvas története.

1. Szarvas fekvése, neve — — — — — — — — — 9
2. Szarvas őskora — — — — — — — — — — 11
3. A község keletkezése Legrégibb adatok birtokosairól és nagyságáról — — — — — — — — — 18
4. A török hódoltság kora 1595-ig — — — — — — 23
5. A török hódoltság kora 1595-től végéig — — — — 32
6. A régi Szarvas képe, lakosainak viszonyai — — — — 37

Az új Szarvas története.

I. A község fejlődése 1722—1922-ig.

a) Történeti rész.

1. A földesúri és jobbágyi viszonyok kora (1722—1845). 45
2. Felszabadulás a földesúri hatalom alól — — — 54
3. A szabadságharc és az önkényuralom kora — — 65
4. A kiegyezéstől a világháborúig — — — — — 87
5. A világháború — — — — — — — — 94
6. A „Szarvasi Nemzeti Tanács“ — — — — — 101
7. A kommunizmus — — — — — — — — 113
8. Az oláh megszállás. A felszabadulás — — — — 121

b) A község külső és belső területének váltakozása, kiépülése 132

c) Közrendészet, egészségügy, szegényügy — — — — — 145

II. A lakosság története.

a) Szaporodás, nemzetiség, magyarosodás, vallás — — — 163

b) Foglalkozás

1. A földművelés — — — — — — — — — 169
2. Az állattenyésztés — — — — — — — — 183

Oldal

3. Az ipar — — — — — — — — — — 186
4. A kereskedelem — — — — — — — — 193
c) Művelődés, irodalom, társas élet, népszokások — — — 200

III. A községben levő intézmények.

a) Az egyházak.

1. Az ág. hitv. ev. egyház — — — — — — — — 215
2. A róm. kath. egyház — — — — — — — — 247
3. A neol. izr. hitközség — — — — — — — — 263
4. Az orth. izr. hitközség — — — — — — — — 267
5. A ref. egyház — — — — — — — — — 268

b) Az iskolák.

1. Az elemi iskolák
   Az ev. egyház iskolái — — — — — — — — 270
   A róm. kath. iskolák — — — — — — — — 279
   A neol. izr. iskola — — — — — — — — 280
   Az orth. izr. iskola — — — — — — — — 281
   A községi iskolák — — — — — — — — 281
   A községi ismétlő iskolák — — — — — — — 282
2. A Tessedik-féle gyakorlati gazdasági iskola — — — 283
3. A békési ág. hitv. ev. esperesség főgimnáziuma — — 288
4. A bányai ág. hitv. ev. egyházkerület Luther-tanitónőképző-intézete — — — — — — — — — — — 306
5. Az állami polgári és elemi leányiskola — — — — 313
6. A községi ipariskola — — — — — — — — 317
7. A községi kisdedóvó intézetek — — — — — — 319
   c) A községben levő egyéb intézmények, hivatalok — 320

Függelék: a községi hivatalnokok névsora.

1. Birák — — — — — — — — — — — — 322
2. Jegyzők — — — — — — — — — — — 323
A jegyzetekben előforduló rövidítések — — — — — 325
Értelemzavaró sajtóhibák — — — — — — — — 326

A régi Szarvas története.

1. Szarvas fekvése, elnevezése.

Szarvas nagyközség Magyarország közepén [1]), az északi szélesség 46° 52' s a keleti hosszuság 38° 13' alatt, a Hármas-Körös balpartján, Békés vármegye északnyugati részén fekszik, 85 méter magasságban a tenger szine fölött. Területe a hozzátartozó összes földekkel együtt 45127 kat. hold. Legközelebbi szomszédjai: nyugaton Szentandrás, északon Mezőtúr, északkeleten Endrőd, délkeleten Kondoros, délen Nagyszénás.

Szarvas nevét régi, kivált külföldi irók különfélekép ferditették el, pl. Sarovas, Sarosvoza, Scharvosch, Servassium[2]) s ez az oka, hogy régebben még vita tárgya lehetett: honnan, mitől kapta a község nevét. Ma kétségen felül áll, hogy az egykor bőven itt tanyázó szarvasoktól, melyeknek kedvenc tartózkodási helye lehetett a XVII. század végéig fennállott *szarvasi halom.*

A szarvasi halomról először Béla király névtelen jegyzőjének a könyvében találunk említést. Azt olvassuk benne, hogy amikor Árpád Ménmarót ellen Usub és Velek vezérlete alatt sereget küldött, a székelyek hozzájuk csatlakoztak s a „Kris vizét a szarvasi halomnál (Mons Cervinus) átusztaták". Eszerint a XII. században, amikor a névtelen jegyző a munkáját irta, már *szarvasi*-nak nevezték az itt állott halmot.

Azt, hogy a mai Szarvas község helyén valaha csakugyan halom állott, a névtelen jegyző munkáján kivül sok egyéb adat is bizonyitja. Történeti emlékeink, okleveleink például még a XV. században is hol *Szarvas*-nak, hol *Szarvashalom*-nak irják a Körös

[1]) Mihálfi József volt szarvasi tanár számitása szerint Magyarország közepe épen Szarvas területé e esik. „Miután — irja— hazánk középső délköre K. H. 38° 13' s a középső egyenközü köre É. Sz. 46° 53', ezen hosszúsági és szélességi körök Szarvas mellett a Kreszan szélmalma helyén szegik egymást". (Évk. 1891. évf. 150 o.) Ez a szélmalom a betlehemi gát mellett állott. Azonban szabálytalan idomnak középpontja nem lévén, ilyen pontos meghatározást adni fölösleges.

[2]) L. Zeiler Hungaria cimü, 1690-ben megjelent földrajzi könyvében a 852. oldalon.

mellett akkor már meglévő helységet.[1]) Markovitz Mátyás szarvasi lelkész pedig azt irja,[2]) hogy az ő korában (XVIII. század első fele) még éltek oly öreg emberek, akik a nevezett halom széthányásában dolgoztak, mint a török napszámosai.[3])

Még hihetetlenebbnek fog látszani bizonyára sok szarvasi előtt, hogy e vidéken valaha szarvasok tanyáztak volna s a halom, majd a község tőlük nyerné elnevezését. Pedig igy áll a dolog. Pesty Frigyes is azt irja *A helynevek és a történelem* cimü értekezésében,[4]) hogy a lakóhelyek elnevezésének leggyakoribb és legtermészetesebb forrását maga az illető telep természeti viszonyai adják meg s felsorol többek közt olyan helységeket, melyek valamely állattól kapták nevüket; a felsoroltak közt van Szarvas is. Szarvasok jelenlétéről beszélnek a községünk határában talált nagyszámu *kövült* szarvasagancsok,[5]) amelyek tehát azt bizonyitják, hogy az őskorban itt szarvasok tenyésztek. Vannak azonban bizonyitékaink ujabb idők szarvasai jelenlétéről is. Igy II. Rákóczi Ferenc azt irja emlékirataiban a Tisza—Körös közéről, hogy „a lapályokat rendkivül dús fü és nád födi, mert az eső es hólé e helyeken megállván, mocsárokat képez, amelyek nyáron át kiszáradnak és a *gímeknek* és vaddisznóknak szolgálnak tanyául".[6]) Bél Mátyás is irja egy munkájában,[7]) hogy Békés vármegyében temérdek szarvas van, néha hatvannál is több legel egy csomóban. Végül Markovitz Mátyás többször emliti, hogy neki öregebb emberek sokat beszéltek arról, miszerint e tájon sok volt a szarvas, sőt, hogy Szalay János csabai lelkész (1725—1728) szelidített szarvasokat fogott hámba és azokon járt Szarvasra.[8])

Föltehető az is, hogy vagy valamely szarvas-vadászati epizód, vagy csak a nagyobb tömegben az e halmon gyakran látott szarvas

[1]) Egy 1461-ben kelt oklevél Zarvas-nak, egy 1469 ben kelt felváltva Szarvashalom-nak és Sarvashalom nak, egy 1472-ben kelt felváltva Szarvasnak és Szarwas-nak irja. Oklt. I. 90—91 o.

[2]) Kéziratban volt s a szarvasi ev. egyházközség levéltárában tartott munkája 1897 táján elveszvén, a Haan és Zsilinszky által abból vett adatokat kell felhasználni

[3]) Zsil. 1. o. — [4]) Értekezések a történeti tudományok köréből. 8. k. 32. o. — [5]) Egy ilyen őskori szarvasvidéki szarvasagancs a gyulai muzeumban is van, több pedig a szarvasi főgimn. régiségtárában. — [6]) Ötödik kiadás. Közli Thaly Kálmán. 158 o. — [7]) Haan, Békés vármegye hajdana. I. k. 274. o. Bél M.-nak egy, a Nemzeti Múzeumban levő kéziratából — [8]) Haan, I. 274. o.

csapatok emléke késztethette rá egykor az illetőket arra, hogy a szarvasban bővelkedő vidéknek épen ezt a halmát nevezzék el így. A 200 évvel ezelőtt ujjáalapitott Szarvasnak pedig már első cimerébe, pecsétjébe teljes joggal került a futó szarvasnak a képe.

2. Szarvas őskora.

Messze felnyúlik vegyes házakból származott királyaink koráig az az idő, amelyből Szarvasra, vagy annak akár helyére nézve irott feljegyzések nem maradtak fenn. Arról, hogy az azokat megelőző időkben mi volt, mi történt itt, részint a természettudomány, részint az archeologia mond el egyet-mást.

A természettudósok egybehangzó tanitása szerint réges-régen az egész Nagy Alföldet beltenger borította, amelyet a környező hegyekből leszakadó vizek tápláltak. Ez a tenger még a Krisztus előtti XV. században is meg volt, úgy, hogy az akkorit hajós népek (pl. a phoeniciaiak) valami negyedfél évezreddel ezelőtt a mostani Szarvas helyén is vígan hajózhattak. Ez a beltenger azonban részint azáltal, hogy az őt tápláló vizek a beléje hordott kövekkel, homokkal, iszappal feltöltötték, részint, mert déli részén a víz utat tört magának s lefolyt, kiszáradt. A hegyekből lejövő vizek már csak a legmélyebb helyeken folydogáltak: pl. a Körös medrében. Folyásuk lassúbb lett, messzebbről jött. Magukkal hozott hordalékukat kék és sárga agyag alakjában rakták le.

A tengertől megszabadult, de a vizektől évenként rendszeresen öntözött, termékeny földön azonnal dús növényzet fejlődött, amelynek körében előbb az állat, azután az ember is megjelent.

A Szarvas vidékén legrégebben élt emberekről persze közvetlen tudomásunk nincs. De azért az ősember mégis itt hagyta a nyomát: kezdetleges, durva, részint kőből, csontból, részint fémből készült eszközeit, fegyvereit, agyagból készült edényeit. Ezekből az idők folyamán a földből előkerült *lelet*-ekből állapitják meg az ősembernek nemcsak jelenlétét, de annyira-amennyire a kulturáját is. Mi azonban messze térnénk el feladatunktól, ha Szarvas történetének a keretében a szarvasi földből előkerült leletek alapján az azon korbeli emberek életét és műveltségét részletesen fejtegetnénk. Másrészt kielégitetlenül hagyná érdeklődésünket, ha a Szarvas föld-

jéből előkerült kő-, réz- és bronz-leletek egykori tulajdonosainak a jelenlétét, itt tartózkodását le nem szögeznénk.

A legrégibb leletek ősembereinek a szerszámai, fegyverei kőből és csontból valók *voltak*, mert alig mondható, hogy azokat *készítették* volna. A kődarab, ha alakja némileg a baltáéhoz hasonlitott, igen kevés, vagy épen semmi alakitás után a balta szerepét teljesitette. A régiségtudósok az ilyenféle kezdetleges kőeszközök használatának a korát *csiszolatlan,* vagy *paleolit-kőkorszaknak* nevezik. Ebből a korból származó lelet Szarvason, sőt messze e vidéken sem került elő a földből.

Szarvas vidékének legrégibb lakosai az u. n. *csiszolt-* vagy *neolit-kőkorszakban* éltek. Ez az a kor, amelyben községünk területén először éltek emberek és hozzá oly sokáig és oly tömegesen (az akkori fogalmakhoz képest), mint kevés helyén az országnak. Haan Lajos már egy 1879-ki felolvasásában megállapitotta,[1]) hogy annyi a kőkori lelet Szarvas környékén, hogy itt valaha egész őskori falvaknak kellett állniok. Pedig a kőkori leleteknek igazi feltárása még csak ezután következett. Ha végignézzük az Archeologiai Értesitőnek a két utolsó évtizedekben megjelent köteteit, majd mindegyikben találunk valami szarvasi leletről.

A csiszolt kőkorból reánk marad emlékek csak kisebb részben kőből valók. Az Alföldön régebben épúgy nem volt kő, mint ma. Azok a kőeszközök is, amelyek itt napfényre kerültek a föld mélyéből, a hegyes vidékekről kerültek ide csere utján. Helyüket csont eszközök pótolták. Csontból készitette a neolit-kori ősember a nyilhegyet, tűt, árat és egyéb, szúrásra szolgáló eszközt.

Szarvason 1879-ben a Bolza-kert alatt végzett ásáskor csont tőr, csont ár és csont bőrfejtő került elő.[2]) Ujabban a Szarvastól délnyugatra, mintegy másfél km. távolságban lévő szappanosi szőlőkben, Kunstár András gazda földjén Krecsmárik Endre tanitóképző tanár ásott ki több csont-tűt, árat s szúrásra szolgáló egyéb csont-eszközöket. Az egyik csont-ár állati bordából, a másik állati végtag kéregrészéből készült.[3]) Csont-árak Szarvasról a Magyar Nemzeti Muzeumba is kerültek, igy 1893-ban az u. n. *Pokornyféle gyűjteményben,*[4]) meg 1896-ban.[5])

1) Évk. 1878. 64. o. — 2) Ezek a békésmegyei múzeumba kerültek. Évk. 1878. 178. o. — 3) Arch. Ért. 1915. 16—17. o. — 4) Arch. Ért. 1893. 448. o. — 5) Arch. Ért. 1896.

A csonton kivül a Körös partjain bőven található kagylók lemeze látszott alkalmasnak szúró és mindenekfölött vágó eszközök készitésére. Ilyen kagylólemezből készült késpengéket is talált Krecsmárik Szarvason, a szappanosi szőlőkben.[1])

Magából a *kőből* készült eszközöknek jelentékeny része a vulkáni képződményü *obsidiánból* készült. Ez az ásvány Magyarországon különösen a Hegyalja vidékén található s a neolit korban kereskedés útján terjedt el onnan az egész országban. Különösen késpengék, vésők előállitására volt alkalmas. A készités úgy történt, hogy nagyobb darabból szilánkokat pattogtattak le; ha hegyesen pattant le, nyílvessző-csúcs, ha hosszan és élesen, késpenge lett belőle. Szarvasról ilyen obsidiánból készült nyílhegyek többek közt 1893-ban, a Pokorny-féle gyűjteménnyel kerültek a Nemzeti Múzeumba.[2]) Obsidiánból készült késpenge töredéket talált azután Krecsmárik is a szappanosi szőlőkben; ennek a hossza 3·5, a szélessége 2 cm.[3])

Az obsidiánnál puhább kövekből a neolitk kor embere a vésőt, baltát, kalapácsot készitette. A *kőbalta* úgy készült, hogy a csiszolandó követ egy nagyobb s keményebb darabhoz dörzsölték, még a kellő formát és simaságot elérte. A szarvasi határban ilyen csiszolókövet is talált Benka Pál volt szarvasi tanitó.[4]) Ez a lelet a békésmegyei múzeumba került. A már lecsiszolt baltába a nyél számára a lyukat úgy fúrták, hogy vizet öntöttek s homokot hintettek s dörzsöltek rá. Képzelhetjük, milyen sokáig tarthatott így a fúrás. Van is akárhány félig kifúrt, félben maradt kőbalta. Az említett Pokorny-féle gyűjteményből Szarvasról kettő is került a Nemzeti Múzeumba, fúrási kisérletekkel.[5])

Egészen kezdetleges, alig idomitott kőbaltát talált Krecsmárik Szarvason a Grexa-féle téglagyárban; ennek az anyaga mészkőtszeres homokkő; hossza 9·5, szélessége 8·5 cm.; lyuknak nyoma sincs rajta. Most a szarvasi főgimnázium régiségtárában van. Ennél sokkal kidolgozottabb, hatalmas, szépen csiszolt, de lyuknélküli kőbaltát talált 1920-ban gróf Bolza Géza s azt a főgimnázium régiségtárának ajándékozta. E régiségtárban szép számmal van telje-

1) Arch. Ért. 1915. 17. o. — 2) Arch Ért. 1893 448. o. — 3) Arch Ért 1915 16. o. — 4) Benka Pál a 70–80-as években egész kis gyűjteményt alkotó kőeszközt gyüjtött össze Szarvas területén; ezek ma a szarvasi tanitóképző birtokában vannak. — 5) Arch. Ért. 1893. 448. o.

sen kidolgozott kőbalta is; sajnos, annak idején a legtöbbnek nem jegyezték fel a lelőhelyét s így csak feltehetjük, hogy azok egy része is a szarvasi határból való.

A kőbaltától alig valamiben különbözik a *kövéső*. Akadt ebből is bőven Szarvasról; így sok van a Pokorny-féle gyűjteményben, sok került elő Krecsmárik ásatásai alkalmával is.

Végül *kőkalapács*ot ástak ki Szarvason pl. 1879-ben a Bolza kert alatti ásáskor; ez a békésvármegyei múzeumba került.[1]) Kőkalapács töredéket talált többek közt Krecsmárik a szappanosi szőlőkben; ez palából készült, téglányidomú, gömbölyített élekkel.[2])

Azonban a neolith-kor szarvasi maradványainak a legtöbbje agyagból készült edény, hálósúly és orsógomb.

Az agyagedények készítési módját tekintve az archeologia két korszakot különböztet meg. Az elsőbe azon időből készült agyagedények tartoznak, amikor az ember a fazekaskorongot még nem ismerte s az edényt puszta kézzel készítette. Ezek az edények formátlanok, oldalfaluk vastagsága egyenlőtlen; többnyire napon vannak szárítva. Ilyet talált pl. Krecsmárik a szarvasi *Hitelbank* téglagyárában.[3]) Ilyet halásztak ki nem régen a szarvasi halászok a vasuti híd közelében; ez kehely alakú, 15·5 cm. magas, anyaga szürkés-fekete, durva kidolgozású, de oldalát tojásdad alakú levelek díszítik.[4])

Az agyagedények nagyobb része azonban korongon készült s többé vagy kevésbbé ügyesen díszített. Ilyen Szarvason igen nagy számmal került elő a földből. A legtöbbjét Krecsmárik tárta fel a szappanosi szőlőkben. Majdnem mind díszített példány. A díszítés részint festéssel részint mélyítéssel, részint kidomborítással[5]) történt. Van köztük agyag-bögre, agyag-tál töredéke. Érdekes darab egy 14 cm. magas, fekete színű agyagbögre, amelynek a fülein lyukak vannak, valószínűleg zsinór számára. Nagyságánál fogva említésre érdemes egy több mint 25 cm. átmérőjű, 5 kg. súlyú edénytalp; valószínűen víz- vagy gabonatartó edény lehetett. De agyagedények, vagy azok töredékei Szarvas területének úgyszólván minden részében kerültek elő. Így a Hitelbank téglagyárából, sőt magának a községnek belterületéről is, házépítéskor.[6]) A főgimnázium régiségtárában többi közt a Körös gátjának készítésekor talált példány is van.

1) Évk. 1878. 178 o. — 2) Arch. Ért. 1915. 16. — 3) Arch. Ért 1910. 63. o — 4) Arch. Ért, 1910. 64. o. — 5) Arch. Ért, 1915, 25. o, — 6) Arch. Ért, 1910. és 1915, évf,

Igen nagy számmal találtak Szarvason neolitkori *hálósúlyokat* és orsógombokat is. Szinte minden szarvasi kőkori telepen voltak ilyenek. Így csak a szappanosi szőlőkben Krecsmárik 170-et talált, melyek közt 70 db. egészen ép. Vannak köztük korong alakúak, gömbalakúak, hengeresek. Nagy számuk azt bizonyítja, hogy a neolitkori szarvasi emberek egyik legfőbb foglalkozása a halászat lehetett.

A kő használatát először a réz szorította ki s így a *kőkort* a *rézkor* követte. Rézeszköz aránylag kevés van, úgy, hogy régebben egyes régiségtudósok kétségbevonták egy *külön* rézkor létezését. Azonban részint az a körülmény, hogy a talált rézeszközök közt sok olyan van, amely a kőbalták és kővésők alakját veszi fel, részint az írországi és magyarországi rézleletek azt bizonyítják, hogy a bronz-kort a tiszta réz korának kellett megelőznie. Igen szép rézkori lelet került elő Szarvason is, Halásztelken; ez vörösrézből készült hatalmas csákány, mely a békésvármegyei múzeumbe került.[1])

A réz-kort a bronz-kor váltotta fel. Ennek az eszközei nagy számmal kerülnek elő, mert készítésük hasonlíthatatlanul könnyebb és gyorsabb volt a kőeszközökénél. Amíg a kőből fáradságos munkával tördelni és csiszolni kellett, addig a bronzeszköz készítéséhez öntőmintát készítve, rövid idő alatt több darabot önthettek azzal. Érdekes ilyen bronz öntőminta került Szarvasról a Nemzeti Múzeumba a Pokorny-gyüjteménnyel több más bronzkori lelettel együtt. Ez kőből készült s lándzsacsúcs öntésére szolgált.[2])

A bronz leletek közt már sok egyéb is van szerszámokon és fegyvereken kívül. A bronz-kor embere már szövetruhát viselt s azt bronz-kapcsokkal (fibula) tűzte össze, használt sokféle ékszert, ú. m. karpereceket, fülbevalókat, gyűrűket, üveg- és igaz-gyöngyöt.

Bronz szerszámok, fibulák, ékszerek nagy számmal kerültek elő a szarvasi földből, többnyire régi sírokból. Ezeknek a kora meghatározásánál azonban óvatosan kell eljárni, mert a bronzot, mint szerszámok, stb. anyagát a bronz-kor után is használták, úgy, hogy ami *bronzból készült*, nem okvetlenül *bronz-kori* is egyúttal. Krecsmárik is, aki számtalan bronztárgyat adott ki, azok nagy részét nem bronzkorinak teszi meg, hanem részint régibb népvándorláskorinak, részint honfoglaláskorinak. Általában úgy lát-

[1]) Kar. I. 7. o. — [2]) Arch. Ért. 1893. 448. o.

szik, hogy a történettudósok által történelem előttinek nevezett idők neolit kőkorszaka az, amelyben Szarvas földje a legsűrűbben lakott föld volt. Se a réz, se a bronzkorból nincs annyi bizonyossággal megállapítható leletünk.

De ha a „történelem előtti idők" elnevezés alatt azokat értjük, amelyekről nem szól az írás, úgy Szarvas történelem előtti korának ismertetésénél itt meg nem állhatunk. Temérdek réz, bronz és vas tárgy jött napfényre Szarvas földjéből azon időkből, amelyek Magyarország többi tájaira már történetiek, Szarvasra azonban még régen történelem előttiek. Korábbi népvándorláskori, honfoglaláskori, Árpád-királyok kori, tehát azon időkből származott szarvasi leletek vannak, amely időkről Szarvasra nézve írott emlékek még nincsenek.

Ezeknek a speciálisan Szarvasra vonatkoztatott történelem előtti leleteknek a kor- meghatározása igen nehéz, mert azok anyagának a minősége többé nem dönti el a kort, melyben készültek. Ezért, kivéve azokat, amelyekhez pénz is volt mellékelve, a meghatározás itt igen bizonytalan.

Így a Pokorny-gyüjteménnyel zománcos fibulák, fémcsattok, gyöngyök és cserépedények kerültek 1893-ban Szarvasról a Nemzeti Múzeumba, amelyek a megállapítás szerint római korbeli készitmények.[1]) A népvándorlás korából, a germán mozgalmak kezdetéről való Szarvas vidékéről egy bronzsarkantyú. Ennek a sarokvasa egyszerű s kicsiny lemezből áll, a gombot a lemez hátlapján szeg pótolja s a kis tüske a lemezbe van beleerősitve.[2]) Ez a lelet 1896-ban a Nemzeti Múzeumba került, ahová ugyanezen évben hatszáznál több népvándorláskori üveggyöngyöt s két bronzcsattot vittek Szarvasról.[3]) Kreesmárik meg 1903 őszén a szarvasi határ északkeleti részén fekvő rózsási és ó-szőlői tanyákon középkori sírokat tárt fel s azokban többi közt bronzból készült sodronykarikákat, ezüst ruhadiszeket, színesen berakott üvegpásztás gyöngyöket, rossz ezüstből készült fülönfüggőket, bronz pitykéket, bronz gyűrűket és karpereceket, bronz fibulát, tőr-darabot marokvédővel és vas-zabla töredékeket talált. A talált tárgyak érc-anyagának sokfélesége világossá teszi, hogy a túlnyomóan képviselt bronz tárgyak dacára itt nem bronzkori lelőhelyről volt szó. Érem, vagy

[1]) Arch. Ért. 1893. 449. o. — [2]) Arch. Ért. 1896. 360. o. — [3]) Arch. Ért. 1896. 178. o.

pénz nem lévén mellettük, csak a „vázak fekvése, a temetkezőhely természete, a vázak mellett talált régiségeknek hasonló leletek régiségeivel való összehasonlítása s a csontvázak kraniológiai sajátságait összevetve“ állítja, hogy azok esetleg a IX—XI. századból valók.[1])

Nagyjából ezen korból származónak vélt leleteket talált Krecsmárik a kákai tanyákon. Volt köztük 17 db. korong alakú, fehér, kék, sárga és vöröses színű üveggyurmából készült nyakláncgyöngy és bronzkarika, emberi csontváz mellett.[2]) Ugyanő 1909-ben szinte honfoglaláskori leleteket vélt felismerni egy az Ó-szőlőben kiásott sírban. Itt az egyik csontváz balkarján hengeres sodronyból készült bronzkarkötő volt. Egy másik, fiatal női csontváz mellett üvegpasztából készült nyakláncgyöngyök s a két alkaron bronz karkötő, az ujjakon lemezes bronzgyűrük. Ugyancsak az Ó-szőlőben, Madlenka Mihály földje közelében *egy férfi csontváz vállában vas nyílhegyet talált*[3]). Végül az Árpád-kor kezdetéről való fonadékos nyakgyűrű-karikák kerültek Szarvasról 1893-ban a Nemzeti Múzemba.[4])

A történelem előtti s középkori leletek egynéhányának rövid elősorolása után nem volna most más hátra, mint hogy meg is nevezzük azokat a népeket, amelyek ezen a tájon végig vonultak s esetleg rövidebb ideig itt is laktak, azon mozgalmas időben, amelyet a történelem *népvándorlás*nak nevez s amelynek egyik másik lelet-tárgyát fentebb említettük. Azonban vakmerőség volna azt állitani, hogy pl. a géták, dákok, akik az ókori irók szerint úgy Krisztus születése táján az Alföldön laktak, okvetlenül Szarvas területén is tanyáztak volna. Azt is csak úgy feltevésszerüen állithatjuk, hogy a rómaiak itt sosem laktak s azok a római pénzek, amelyek községünk területén kerültek elő a földből, a rómaiakkal kereskedést folytatott népektől maradhattak itt. Szinte csak feltehetjük, hogy az első biztosan ismert nép, mely e vidéken megtelepedett, a vandal, Szarvas területén is tanyázhatott, mert a Köröshöz közel fekvő nagy szarvasi halom környéke alkalmas hely volt a megtelepedésre. Ugyanilyen kombinációval állithatjuk csak, hogy a vandalokat 335 táján kiszoritó gótok is, még inkább azonban a IV. század végétől az V. század közepéig errefelé tartózkodó hunok, az-

1) Arch. Ért. 1910. 172. o. — 2) Arch. Ért. 1911. 378—79. o. 3) Arch. Ért. 1910, 65-67, o, — Arch, Ért, 1893 452. o,

után kb. egy jó századig a gepidák, majd az avarok is tanyázhattak Szarvas helyén. Még sokkal bizonytalanabb, hogy a Békés vármegyének más vidékein bebizonyítottan élő szlávok laktak-e itt is. Egy oly kicsi területre nézve, mint amilyen egy község területe, az ilyen megállapitások csak akkor hitelt érdemlők, ha mindegyik néptől megmaradt s biztosan megállapitott leletekkel lehet leszögezni azok jelenlétét. Igy most nem marad más hátra, mint hogy kilépve a történelem előtti idők ködéből, megrajzoljuk a régi Szarvasnak irott emlékektől megvilágitott legrégibb történetét.

3. A község keletkezése. Legrégibb adatok birtokosairól és nagyságáról.

A magyarok honfoglalásával ez a homály nem oszlott el azonnal Szarvast illetőleg. Azt már Konstantinus Porphyrogenitus görög császár könyvéből is tudjuk, hogy a honfoglalás után a magyarok a Körösök mentén is tanyáztak. De megint csak fennáll a kétely: épen a mai Szarvas területét lakták-e? Az előbbiekben emlitett, amugy is bizonytalan meghatározású honfoglaláskori leletekről nem tudhatjuk, vajjon magyaroktól, vagy magyarok által leigázott népektől erednek-e.

„Mikor, ki által és hogyan telepittetett meg Szarvas, mint helység?“ — teszi fel a nehéz kérdést Zsilinszky[1]) s kérdésére a munkája megjelenése óta eltelt ötven év alatt kiadott számos történeti forrás áttanulmányozása után is csak valószinü feltevéssel válaszolhatunk. Nincs oklevél, mely az alapitás idejét és körülményeit tudatná velünk. Sőt még a Szarvasról, mint helységről szóló legrégibb feljegyzés ideje óta is sokáig igen gyéren találunk jelentéktelen adatokat. Az első feljegyzés Szarvasról, mint helységről, 1425-ből való.[2]) De nem tudjuk, hogy akkor mióta állott már fenn.

Egy dolog bizonyos. Az, hogy ha az 1241—42-ki tatárjárás előtt volt is Szarvas község, annak a tatárjáráskor, illetve közvetlenül utána el kellett pusztulnia. Ez években ugyanis Magyarországnak ezek a részei elnéptelenedtek, elpusztultak. Még amikor a tatárok kitakarodása után IV. Béla király visszajött s az ország

1) Zsil. 9. o. — Zsigmond király ez évben kelt oklevelében; ezt az okmányt Horváth említi „De initiis et maioribus Jazygum“ c. munkájában, majd Fessler is; de egyik sem közli magát az okmányt. L. Haan, I, 275 o.

ujjászervezéséhez látott, sok helyütt akkor sem mert sokáig megmaradni a lakosság a síkságon. Nem tudva, nem jön-e vissza a tatár, a hegyek közé húzódott az Alföld kiszorult lakossága s azok völgyeiben és lejtőin talált uj hazát.[1]) A fordítottja történt annak, ami a honfoglaláskor: akkor az alföldeket, most a hegyeket szállották meg. Igy megint időnek kellett eltelnie, hogy az állandó letelepülés Szavason elkövetkezzék.

Ez az idő azonban — nézetünk szerint — ez alkalommal nem sokáig váratott magára. Sok okunk van rá, hogy *Szarvasnak, mint lakóhelynek a keletkezését a kunok letelepítésével hozzuk összefüggésbe.* Annyit az általános magyar történetből tudunk, hogy IV. Béla királyunk a kunokat többek közt a Körös mellékére s a Körös és Maros közére is telepitette s nekik adományozta a magtalanul elhalt nemesek mindazon jószágait, amelyek szállásaik közt feküdtek. Ezzel a mi vidékünkön mozgalmas élet kezdődött. A kunok végig barangolták e tájakat s itt is, ott is felütötték sátraikat, ahol arra alkalmas helyet találtak. Messze vidéken valamennyi közt legalkalmasabbak egyike az e tájon szokatlan nagyságú szarvasi halom, illetve annak közvetlen környéke volt. Nem véletlen az, hogy a régi Szarvas is, meg az új Szarvas is épen ugyanitt keletkezett. Valamint az sem volt véletlen, hogy a Névtelen Jegyző a honfoglalás idején a székelyeket épen e szarvasi halomnál úsztatta át a Körösön, elárulván vele annak mint földrajzi pontnak a XII. században is ismert jelentékenységét.

De az igazi bizonyitékot, mely meggyőz bennünket arról, hogy a kunoknak a szarvasi halom környékén tényleg szállásaik lehettek, magának IV. (Kún) László királynak a története szolgáltatja. Tudjuk, hogy ez az anyai ágon kún származású király érthető előszeretettel viseltetett a kúnok iránt; velük őriztette, kisértette magát, köztük tartózkodott, leggyakrabban pl. Túrkevén,[2]) két izben azonban, 1284-ben és 1285-ben, *nemcsak, hogy a szarvasi halmon való tartózkodásáról van feljegyzés, hanem arról, hogy onnan datálva adott ki rendeleteket is.*[3]) Nem tehető fel, hogy két évben is ugyanazon a helyen tartózkodott volna, ha a körül nem *tanyáznak állandóan* olyanok, akik őt ott mindennel ellát-

[1]) Milleniumi Magy. Tört. II. 505 o. — [2]) L. Szabó László „Kun László" cimü könyvét. — [3]) Ráth K. A magyar királyok és erdélyi fejedelmek hadjárati, utazási és tartózkodási helyei. I. 29.

ják és pedig kúnok, amint az egy régi könyvben is fel van jegyezve.[1])

A kunok azonban ezekben az években még nem mint állandóan letelepült, csak állandóan, hosszabb ideig itt tanyázó népek lakhatták a szarvasi halom környékét. Kóborló, nomád életet éltek, amely miatt örökös volt a zúgolódás a király előtt a magyarok részéről. Végre a király sokféle unszolásra rászánta magát, hogy kúnjait megrendszabályozza. E végből adta ki 1279 augusztus 10-én a kúnok viszonyait szabályozó kiváltságlevelet, az u. n. *kún törvényeket*. Ezek szerint a kúnok többi közt arra is kötelezték magukat, hogy sátraikat elhagyva, keresztyén módra *házakban, falvakban fognak élni*. Rendelkezett a király arról is, hogy *továbbra is azon helyeken lakjanak, ahová őket IV. Béla sátraikkal letelepítette: így a Körös mellékén és a Körös—Maros közén is, vagyis a fent említett adat szerint a szarvasi halom közelében is.*

A kunok ezeket a rendelkezéseket eleinte a király erélytelensége miatt nem tartották meg. Olyan nagy volt ezek miatt a felzúdulás a közben megint ide, a kúnok közé jött király ellen, hogy ő végre is kénytelen volt fegyveres erővel menni kúnjai ellen, akiket 1282-ben a Hódtavánál (Hódmezővásárhely közelében) levert. A kunok egy része erre kivándorolt a Havasalföldre, itt hagyva mindenüket: nőiket, gyermekeiket. Akik itthon maradtak, azok „a király parancsának annyira hódoltak, hogy remegő szívvel alig mertek a király arcára tekinteni".[2]) Ezzel megkezdődött a kunok civilizációja, amely elsősorban a törvény parancsai szerint való állandó letelepedésben kellett, hogy álljon, mert alig képzelhetjük el, hogy a kunok, akiknek keresztyén hitre való téritése s igy végleges törvényre szoritása csak Nagy Lajos király korában történt, addig is merték volna folytatni a hódtavi lecke után kóborló életmódjukat.

Igy feltehetjük, hogy a Szarvashalom környéke közvetlenül 1282 után lett állandó letelepülés szinhelye, amikor a kunok annyira meg voltak rémülve. Az állandó letelepülés azonban lassanként és kezdetlegesen történhetett. A kún sátrakat fokozatosan sárból és nádból, a Körös part ezen két fő épitkező anyagából készitett házak válthatták fel. Az új telep fejlődésére lehet, hogy hatással volt

[1]) Timon, Descriptio Tibisci, XVI. 124 o. „...laknak azon a tájékon **szarvasi kunok** is." Közli Zsil. 8 o. — [2]) Pauler. A magyar nemzet története II. 478.

valamelyik Róbert Károly korabeli hatalmas főúr, mint azt Zsilinszky hiszi, akinek „jóhiszemű gyanitása“ szerint egy ilyen oligarcha alapíthatta s népesíthette be Szarvast. Az is lehet, hogy az itt lakó, bizonyára csekély számú kunok időközben részben feljebb vonulván, lakóhelyeiket valamelyes uj telepités alkalmával magyarok foglalták el.

Akárhogyan és akármikor is létesült, az emlitett adat szerint 1425-ben már fennállt Szarvas. E szerint akkor a Jászsághoz tartott is Ujszásszal együtt egy családnak a gondviselése alatt állott. 1425-ki kapitányai: János, Tamás és Péter testvérek a jászkun pénztárba nem akarták befizetni az adót. Az ügy Zsigmond király elé került, aki, bár a jászkun kerület részén volt az igazság, mégis úgy döntött, hogy a szarvasi és ujszászi kapitányságot meghagyta a három testvér és azok örökösei birtokában, azzal a feltétellel, hogy János és Péter évenként 20, Tamás pedig 16 aranyforintot fizessenek a jászkun pénztárba s valahányszor a jászokat fegyverre szólítják, mindegyikük köteles legyen hat íjászt állitani a maga költségén. Ahol kapitányság volt, ott népnek is kellett laknia; azért ezen okmány adatai azt bizonyítják, hogy a XV. század elején Szarvas helyén már létezett falu.

Ez a falucska azonban igen kicsi és jelentéktelen lehetett. A mai Szarvas területe úgy lehet 45127 kat. hold, hogy a halásztelki, kákai, décsi puszták hozzátartoznak. Ezzel szemben a XV. században Halásztelek külön falu volt, amelynek a lakosai utóbb számra nézve mindig meghaladták Szarvaséit, (a XVI. század közepén 320 lakosa volt) s a XVII. században a kicsi szarvasi határt is ők bérelték, talán egész 1685-ig, amikor a falu elpusztult. Káka szintén külön falu volt, ámbár Halásztelekénél kisebb, de Szarvasnál egy ideig jelentékenyebb; Karácsonyi 1563-ban a lakosai számát 70-re teszi, mig ugyanekkor Szarvaséit csak 65-re. Décs hatalmas falu volt, amelynek a lélekszáma ez időtájt meghaladta a 800-at, akik nagy kiterjedésű határ jobbágyai voltak. Szarvas annyira be volt ékelve két nálánál hatalmasabb helység területe közé, hogy Markovicz Mátyás szerint a XVII. század elején területének a „templom utcától északra eső része a halásztelki pusztához, a déli rész a kákaihoz tartozott.“[1])

Nem is annyira a határa, földjeinek nagysága, mint inkább

[1]) Okit. I. 297.

a Körös mellett kedvező helyen való fekvése s a Körösön már 1469-ben fennállott réve[1]) tették a XV. századi Szarvast annyira-amennyire értékes hellyé. Birtokai egy 1461-ki oklevél[2]) szerint Békés vármegyének akkoriban egyik legvagyonosabb családja, az *Ábránfyak* (Ábrahámfi) voltak. Ennek a családnak, mely az Árpád-korban élt Dénes nevű főúrtól származik, több tagja szerzett magának érdemeket a hadi pályán,[3]) meg a közigazgatás terén s ennek köszönhették vagyonukat. 1461-ben Maróthy Lajos és Mátyás beperelték Horogszeghy Szilágyi Mihályt, aki a Szarvashoz közel levő Zeleméres (utóbb Királyság) nevű birtokukat erővel elfoglalta. Ez alkalommal, mint tanuk, megjelentek az Ábránfy családból Tamás, Bálint, István és László *szarvasi birtokosok* is.[4]) Az egészen kis területű község tehát négy birtokos közt oszlott meg, amely helyzetet egy igen gazdag főúr, Muronyi Veér András fölhasználta s Szarvast 1471-ben, 1472-ben és 1473-ban magának vette meg.

A Veérek azonban nem sokáig maradtak meg egyedüli birtokosai Szarvasnak. 1507-ben az ifjabbik Veér András két telket Patóczy Péternek zálogosított el s 1532—33-ban az oklevelek szerint Szarvasnak már csak egy negyed része volt az övék. A következő évben előfordult, hogy Szarvas területe nyolc birtokos közt oszlott meg. Ezeknek s a köztük levő aránynak jó feltüntetője az 1564-iki összeírás. E szerint Ábránfy István jobbágyai 1, Földváry Péterei 1, Lajos Imréei 2, Nagy Balázsei 4, Néney László özvegyei 3, özv. Szterzenkovics Mátyásnéei 1, Székely Miklósei 2 és Veér Mihályei 1 porta után fizettek adót. Ezek közül azonban Néney László özvegye Veér-leány volt s így a felsorolt 15 portányi adóból a Veéreket összesen 4 illette meg.[5]) Majd jött a török s akkor a Veér-család Erdélybe menekülve, birtokát tettleg elvesztette. Két század múlva, 1798-ban a család egyik állítólagos tagja, Veér Farkas újra megpróbálta visszaszerezni, de nem tudva származását igazolni, a pört nem nyerte meg.

A török uralom korában fenekestül felfordultak a régi birtokviszonyok. Amint látni fogjuk, ez időkben hol a magyar királyok, hol az erdélyi fejedelmek tartották fenn maguknak a jogot, hogy e vidéken birtokot adományozzanak. 1594-ben a szarvasi földek egy

[1]) Oklt I. 85. — [2]) Oklt. I. 69. — [3]) Kar. III. 9 — [4]) Oklt. I. 67 és köv. — [5]) Kar. II. 287.

részének Tárnok Ferenc volt a birtokosa. Annak 1596-ban az egri vár védelménél való eltünése után neje, Derencsényi Margit tiltakozott az ő részüknek elfoglalása ellen, azon a címen, hátha életben van a férje. Szarvas másik részének a birtokosa a Nadányi család volt, amely 1658-ban Szarvast a halásztelkieknek adta ki haszonbérbe.[1])

Ha a különböző okmánytárakat lapozgatjuk, hiába keresünk azokban a birtokviszonyokra vonatkozó adatokon kivül egyebet. Ami csak azt árulja el, hogy igen jelentéktelen hely lehetett a török idők előtt Szarvas. Hiába keressük nyomát annak, hogy akár a Hunyadiak dicsőséges, akár a Jagelók szomorú korszakában lezajlott nagy *politikai és hadi eseményekben* mi része lehetett. Közvetlen feljegyzés hiján megint legföljebb csak kombinálhatjuk, hogy ennek vagy annak az eseménynek itt is kellett lejátszódnia. Igy az 1514-ki Dózsa-lázadás eseményeinek — feltehetjük — volt valami hatása Szarvason is. Dózsa György ez év május 18-án Czeglédről elindulva, még az nap átkelt a Tiszán Várkonynál s 12-én Mezőtúron állott. 21-én Endrőd táján át kelt a Körösön. Feltehető, hogy Szarvasról is tódulhattak seregéhez s hogy e nagy eseményben Szarvas lakosságának is része lehetett, ámbár arról feljegyzés nincs.

4. A török hódoltság kora 1595-ig.

Az igazi történelmi korszak Szarvasra nézve a török hódoltság beköszöntésével virradt fel. E korban hazánk Nagy Alfödje állandó hadi események szinhelyévé lett. Másfél századon keresztül alig szünetelt itt a harc. A török várakat foglalt el és épitett különböző pontokon, ott katonaságot helyezett el s azt a folytonos háborúskodás céljaira hol elvonta onnan, hol visszahelyezte. A keresztyének olykor kisérletet tettek a vár visszafoglalására; ilyenkor az direkt hadi események szinhelye lett. Máskor nagy török seregek vonultak föl egy-egy általános támadásra s váraink, városaink területén rövidebb vagy hosszabb ideig tartózkodtak.

Ilyenek az eseményei Szarvasnak a hódoltság korában. A Körös mellett való fekvése, a környéken feltünő magasságú dombja predestinálta arra, hogy hadak útjává legyen. Már a XIII. század-

[1]) Kar. II, 287.

ban Magyarország egyik nagy tranzverzális útja erre vezetett; ez az út Székesfehérvárról indulva ki, Csongrádon, Szentesen s Mezőtúron át a szarvasi halomnál ment át a Körösön Bihar felé. Igy amikor a török idők elkövetkeztek, mintegy készen kijelölve volt már a hely, melyet a töröknek történeti nevezetességűvé kellett tennie.

A török hódoltság korát a magyar történetben 1541-től, Buda elestétől számitjuk. Az a kérdés már most, mikor történt Szarvas behódoltatása. A törökök Békés vármegye közelébe 1552-ben, a nagy várháborúk, Losonczy, Szondy, Dobó vitézkedésének évében jutottak. Az ekkor mozgósitott négy nagy török sereg egyike Ahmed (Amhát) vezetése mellett elfoglalta Temesvárt, majd Lippát, ahonnan Szolnok felé vonult. Szinte leketetlen elképzelnünk, hogy Szarvast ne érintette volna, sőt valószínű, hogy erre kelt át a Körösön. Szarvason azonban akkor még nem volt vár s az egész község mintegy 12 házból állott.[1]) Ezért itt elfoglalásról vagy csak katonai megszállásról is nem lehetett szó.

A török időkben a falvak behódoltatásánál az volt a sablonos eljárás, hogy az előljárók vagy elébe mentek a közeledő török seregnek, vagy kalap levéve a helység előtt fogadták azt, kiméletet kérve a község részére; majd a szultán adószedője kikérdezte őket a község gazdasági viszonyairól, lakosai számáról s miután az előljárók mindenre megfeleltek, megállapitották az adófizetést s azon fenyegetéssel, hogy a helyiséget felgyujtják, elpusztítják s a lakosokat leölik, rávették őket, hogy a felvett összeg fizetését megigérjék.[2]) Ilyen behódoltatása meg lehetett Szarvasnak 1552 után. Ezt bizonyítja a történetíró Verancsics (akkor egri érsek) közlése Miksa főherceghez, akinek 1559 jan. 29-én igy irt: „Különben itt nyiltan beszélik és a foglyok is megerősítik, hogy a Tiszántúl azon egész vidéken a földeket és falvakat a törökök fejedelmének nevében tímároknak[3]) osztják szét és Bala-Szentmiklóson, Szolnokon, Lippán és Gyulán csinált kastélyokban szaporíttatnak a török őrségek, hogy eme tímárok könnyebben birtokba vétessenek[3]).“ Békés vármegyének a Körös balpartján levő lakossága pedig már 1554-ben a tized felét a töröknek volt köteles fizetni, 1557-ben pedig a temesvári török adószedő a megye helyiségeinek a háza számát is

[1]) Akad. Értesitő. 1862. 9—10. Ráth K., Török magyar viszonyok. — [2]) Timár = 3000—19999 akcseig [garas] jövedelmező hübérbirtok. — [3]) Évk. 1884. 15.

feljegyezte. A feljegyzett helységek közt nincs ugyan Szarvas,[1]) de az alighanem csak a megmaradt jegyzék hibája lehet, mert hogy a behódoltatást akkor, amikor az erre mindenfelé megtörtént, el nem kerülhette, kétségtelen.

Teljes joggal elhihetjük, hogy Szarvas lakosainak első hódoltatása az 1550-es években megtörtént. De azt már semmiképen sem állíthatjuk, hogy ettől kezdve állandó török hódoltsági területnek volna tekinthető, mert addig, míg valamely erős várra nem támaszkodott a török, sőt háta mögött erős keresztyén várat érzett, hóditása csak ideig-óráig tartó lehetett. Igy pl. Békést is 1563-ban már elfoglalták, ott összedtek mindenfélét, aztán gyorsan elillantak[2]), mert erős vár volt mögöttük. Ez az erős vár a *gyulai* volt, amelynek az elfoglalására az 1550-es években ismételten tettek sikertelen kisérleteket. Mikor azonban 1566-ban végre elfoglalták, a már addig is hódoltatott környékbeli birtokaikat véglegesen kezdhették berendezni. A végleges berendezéshez tartozott, hogy megalakitották a gyulai katonai kerületet (szandzsákság), amely alá tartozott Szarvas is. A szandzsákság a temesvári vilajethez (helytartóság) tartozott.[3]) A jobbágyság pedig, amely eddig elsősorban magyar földesurának szolgált, azután a töröknek is, ettől kezdve elsősorban a töröknek s aztán a magyarnak.[4])

De a végleges berendezkedést biztositani is kellett s ezért mindenfelé a környéken, hirtelen, pár év alatt várak emelkedtek. Ezek közt a várak közt volt a szarvasi is, amelynek a megépitésével a török olyan nevezetes ponttá tette az eddig jelentéktelen Szarvast, hogy annak ezzel egészen új élete kezdődött. Sem azelőtt, sem azután, mai napig sem vitt Szarvas olyan élénk történeti szerepet, mint akkor, amikor ez a vára állott.

A szarvasi vár épitésének pontos idejét ugyan nem tudjuk, de bizonyos, hogy az 1566 előtt nem lehetett, 1566 után pedig nem sokkal volt. Mert a török berendezkedése a gyulai vár elfoglalása, vagyis a végleges behódoltatás előtt, mint láttuk, állandó jellegű nem lehetett. A végleges behódoltatás után azonban rendes szokása volt azonnal várak emelése által biztositani egyrészt az új birtokot, másrészt támpontot szerezni új terjeszkedésre.

A vár felépitője *Cserkesz Omer* volt, aki később gyulai

[1]) Kincst. defterek, II. 203—4. — [2]) Évk. 1890. 37. — [3]) Kincst. defterek, I. 378 — [4]) Kar. I. 253.

szandzsákbég lett.[1]) Ezt *Zülfikár* volt békési agának 1636 nov. 24-én írott s a mezőtúri városi levéltárban őrzött leveléből tudjuk. Azt írja benne többi közt Zülfikár, hogy a békési vár a szarvasival együtt az Omer bég kezével építtetett meg, ugyanazéval, aki azután 1595-ben, mikor a keresztyéneknek kénytelen volt feladni, fel is égette azt. Ráth Károly szerint[2]) ugyan ebben Zülfikárnak tévednie kellett, mert Omer 1595-ben volt gyulai bég, a szarvasi vár pedig már 1589-ben a feljegyzések szerint is állott; azonban kérdjük: miért kellett volna Omernek okvetlenül már mint gyulai bégnek építenie a szarvasi várat? Amint a következőkben látni fogjuk, az ilyen váraknak az építéséhez nem kellett valami szakképzett mérnök, azt rendesen török tisztek végezték. Ez esetben tehát majdnem szóról-szóra kell vennünk Zülfikár azon szavait, hogy az „Omer bég kezével". Úgy lehetett, hogy Omer, mint efélében járatos tiszt egy magasabb parancsnoknak, esetleg az akkori gyulai bégnek, vagy pláne a temesvári pasának a rendeletére vezette az építési munkálatokat s az a direkt meghatározás, hogy „kezével", épen azt bizonyitaná, hogy nem ő adta ki az építésre a rendeletet, hanem ő maga épített. Ehez az állításhoz azért kell ragaszkodnunk, mert nem tehető fel, hogy Zülfikár, aki békési aga volt, ne tudhatta volna biztosan, hogy a békési várat csakugyan Omer építette-e, azt a békési várat, amely szintén 1595 előtt, tehát Omer gyulai bégsége előtt épült fel. Zülfikár továbbá azt is megjegyzi, hogy ugyancsak Omer égette is fel a szarvasi várat, ami 1595-ben történt; tehát nem téveszti el a dolgot, nem cseréli össze az építtető nevét a felégetőével.

Milyen lehetett a szarvasi vár? Hellebranthnak, Zsilinszkynek Szarvas történetéről szóló könyvében magas, karcsú tornyokkal, kupolával és bástyákkal ékeskedő, lovagvárhoz hasonló, köből készült építmény rajzát látjuk, mely a szarvasi várat ábrázolja. Ez a régi' könyvből átvett rajz tisztán a képzelet szüleménye: számos, a várról szóló feljegyzés igazolja, hogy ilyen vár Szarvason sohasem volt. De ilyen várat építeni a török időben nem is szoktak, hanem akkor egészen eredeti, speciális várépítési mód dívott, amelyet idegen írók „magyar módra" való várépítésnek neveznek. Takáts Sándor jeles történetirónk a török világi magyar erősségekről írott tanulmányában[3]) azt mondja, hogy abban az időben kivétel nélkül

[1]) Oklt, II 224, [2]) Akad Ért. 1862. 51. [3]) Takáts, Rajzok a török világból. II. k.

igy építették a várakat a török hódoltság területén. Ez az építési mód az Alföld építőanyagához, a török lovas katonaságához és a gyorsan való elkészítés követelményeihez alkalmazkodott.

Tehát a mai evangelikus ó-templom helyén kb. 260-|-340 lábnyi hosszúkás négyszögű területen[1]) kő- vagy téglafal helyett mind a négy oldalon, párhuzamosan két sor cölöpöt vertek le; ezeket vesszővel befonták s a két ilyenmódon készült párhuzamos sövény közét földdel töltötték ki, a földet esetleg megvizezve és jól lefurkózva. Ez lett a vár tala, amelynek kétségtelen előnye, hogy gyorsan készült, hogy olcsón nagy török lovas őrség számára is elég tágas helyet lehetett általa megerősíteni s hogy könnyen lehetett reparálni. A négyszögű vár négy sarkán „földdel tömött" tehát hasonló mód készült „erős bástyák"[2]) állottak s az egész építményt széles árok vette körül, amelybe a Körös vize bebocsátható volt. A vár tőszomszédságában emelkedő szarvasi halom okvetlenül, mint megfigyelőhely, szintén meg lehetett erősítve.

De nemcsak az általános szokásból vont következtetéseink, hanem direkt adataink is vannak arra nézve, hogy a szarvasi vár csakugyan ilyen volt. Először is az összes török és magyar források mindig *„palánk"* néven emlegetik s mikor Zülfikár aga 1636-ban a budai basának arról írt, hogy újra fel kellene építeni, megjegyzi, hogy arra *hat nap elegendő volna*.[3]) De a legközvetlenebb tanu Markovitz Mátyás, aki 1734-ben lett szarvasi pappá s igy írja le a vár maradványait: „Magában a mostani városban ki lehet még most is venni a hajdani, négyszögű várnak alakját, melynek *gátjai* a mostani településkor még oly magasak voltak, hogy azokat alig lehetett megmászni a sánc mélysége miatt. Ha a víz kimossa a gátak partjait, azoknak a gyomrából még most is *vastag gerendák* végei tűnnek elő. A víz úgy látszik, a Körösből vezettetett át a vár sáncaiba s körülfolyta a várat. A várnak szegletein kellett lenni bástyáknak, mert ezeknek nyoma mind a négy szegleten most is meglátszik".[4])

Legkülönösebbnek tünhetik fel, hogy a vár a szarvasi halom kizárásával épült. Azonban, ha a XVI. és XVII. századi várak képeit nézegetjük,[5]) azt tapasztaljuk, hogy a török-kori várak általá-

[1]) L. Markovitz Mátyás ev. lelkész leírását a vár romjairól; közli Haan, I. 280. — [2]) U. ott. — [3]) Oklt. II. 224 — [4]) Haan, I 280. — [5]) L. pl a Mill. magy. történet 5. és 6. köteteit.

ban nem épültek dombon, még akkor sem, ha volt domb a közelben. A szarvasi halom valamivel beljebb volt a Köröstől, a várnak pedig egész közel kellett lennie a Köröshöz, hogy a víz elárasszthassa egész környékét. Mikor a XVII. században ujra felépitették a törökök, a halmot szét is hordatták, mert nem a dombot, hanem a vizet tartották a fő erősségnek s a domb ellenségtől megszállva, még pompás helye lehetett volna a várra tüzelő ütegeknek.

Új, eleven élet vette kezdetét Szarvason a vár megépitésével. A lakosság képe tarka lett. Az itt lakó keresztyén magyarok száma elenyésző volt a várban lakó török őrség számához képest. Egy 1590—91-ből fennmaradt zsold-lajstrom tárja elénk a színes, változatos képet, amely a mostani ó-templom helyén lehetett. E szerint a vár akkori őrsége 195 emberből állott. E 195 között — érdekes — 127 *ulúfedzsí*-nek nevezett lovast találunk, ami arra enged következtetni, hogy a szarvasi vár nem annyira a védelemre, hanem a támadásra készült. Ezek az ulúfedzsik, kik a lovascsapatok túlnyomó, legelőkelőbb részét képezték a magyar hódoltságon, görbe kardot, lándzsát viseltek, de legjobb fegyverük az íj volt. Volt mellvédjük, páncéljuk, érc-sisakjuk, melyet tollak díszitettek. Zöld és vörös zászlókat lobogtattak, rövid kabátot, szük nadrágot hordtak. Parancsnokaik a szarvasi várban Bajazid Timurkán és Hasszán agák, továbbá Szulejmán kiája.[1]) Az első kettőnek napi zsoldja 30—30 akcse, vagyis garas, a kiájáé 14 akcse volt. A parancsnokságuk alá rendelt legénység 14 *odá*-ba (szakasz) volt beosztva, ugy, hogy egy-egy odában 8—10 ember volt. A vár őrségének további részét 34, 4 odába osztott *azáb* és *reisz* képezte; ezek a janicsárok után másodrendő gyalogosok, kiknek a fegyverzete is gyengébb volt a janicsárokénál. Parancsnokaik Hasszán aga 18, Ibrahim kiája 12, és Ahmed reisz 10 akcse zsolddal. Ugyancsak a gyalogsághoz tartozó fegyvernembeli a *martoloszok*-nak nevezett 20 rác legény, Dzsafar aga (zsoldja 22 akcse), Hadzsi Szafar szermáje, vagyis százados (zsoldja 9 a.) és Oszmán Ali (zsoldja 9 a.) vezetése mellett. A martoloszok a janicsárság mellett harmadrendű gyalogosok voltak, akik többnyire nem is mohammedánok, hanem, mint a szarvasi példa is mutatja, többnyire délszlávok voltak. Nevükből lett a *martalóc*, mert a rablás, pusztitás,

[1]) Kiája a parancsnok mellett álló helyettes, mely fontosabb várakban szokott lenni.

elemük volt. Végül kiegészitette a szarvasi vár őrségét Bálí dízdár (várparancsnok, 16 akcse zsolddal), Szulejmán őrségi kiája 14 akcse, Mohammed Timur szertopcsi (tűzértizedes) 22 akcse, Mohammed Murád topcsi kiája és Mumi Diváne szerbölük topcsián (tűzérparancsnok) 8 akcse zsolddal.[1])

Feltűnő ezek szerint a lovasoknak aránytalan nagy s a tűzéreknek aránytalan kicsi száma a szarvasi *várőrségben*. Ma fordított szokott lenni az arány. Ámde tudni kell, hogy a hódoltsági török várakban ez általános, sőt Szarvas még jobban el volt látva tűzérekkel, mint sok más vár ez időben. A török u. i. a várak ágyúinak kezelésére gyalogosokat is alkalmazott, akik az ágyú töltését végezték, irányításánál segédkeztek egy-egy szakértő tűzértiszt útasításai szerint.

Arra nézve, hogy meg tudjuk ítélni, milyen fontosságú erőd volt a 195 főnyi helyőrséggel megrakott szarvasi vár, felemlítjük, hogy ugyanezen évben a gyulai vár őrsége 709, a békésié 238, az erdőhegyié 260, a lippaié 229, a borosjenőié 331, a világosié 37, a csanádié 73, más, epészen kis váraké 23, 28, 42, stb. emberből állott. Ehez meg kell azonban gondolnunk még, hogy fekvése ritka kedvező, mely jelentékenyen kiegészítette a kisebb létszámot.

De hogy a fentiek legtöbbjénél jelentőségre nem állott alább, azt legjobban mutatják az események, amelyek benne és körülötte lejátszódtak. Ezek mind azt bizonyitják, hogy a szarvasi várat a keresztyének is, törökök is igen fontos pontnak tartották s annak megtartására, illetve elfoglalására nagy súlyt helyeztek.

Az ezen korból fennmaradt ú. m. *rúznámcsé*-k, vagyis az egyes török birtokadományozások feljegyzései szolgáltatják a legtöbb adatot a szarvasi vár ezen évekbeli történetéhez. Ezekből kitűnik, hogy a keresztyének az 1580-as és 1590-es évek majd mindegyikében tettek kisérletet a szarvasi vár visszafoglalására, azonban a törökök óbersége s nagy igyekezete miatt — egész 1595-ig — hasztalanul. A szultán az ezen harcokban Szarvas megvédésében magát kitüntetett török vitézeket földbirtokkal jutalmazta, hogy a fontos erősség megvédésére másokat is buzdítson.

Igy III. Murád szultán 1581. aug. 9-én kelt rendelétével megjutalmazott egy Musztafa nevű szegedi lovast, aki „mikor a

[1]) Kincst. defterek. I. 378.

szarvasi katonák lesbe mentek, a megszalasztott Nagy Benedek nevű átkozott ember háborújában vitézül viselkedett."[1]) 1583-ban egy Pervíz nevű fehérvári lovas, továbbá Ali, sőt egy Miklós nevű török szolgálatban álló keresztyén kalauz tüntette ki magát és pedig mind a három az által, hogy „a szarvasi palánk elpusztítása céljából előrontott István nevű gaz, átkozott hitetlen ellen" vitézül harcolt.[2]) 1586-ban Omár bin Hüsszein kapott javadalmat, mert „a Túr és Szarvasra gonosz szándékkal tört hitetlenek ellen vitézkedett."[2]) 1587-ben Mohammed bin Dervis, aki szintén „a szarvasi párkány elpusztítása céljából jött István nevű átkozott ellen fegyveresen buzgólkodott," 1588-ban pedig Abdullah-oglu Juszuf, továbbá Oszmán bin Szinán, aki szintén István ellen harcolt.[5])

De a szarvasi török helyőrség nemcsak védekezett ez időben, hanem támadott is. Portyázó kalandozásaival messze környékeket nyugtalanított s az erdélyi fejedelmek alig győzték a sok panaszt hallgatni, amivel alattvalóik a szarvasi törököket illették s azokat továbbitani a szultánhoz.[6]) Elkalandoztak Váradon túl Ér-Mihályfalva, meg Belényes vidékére is. Amerre megfordultak, pusztult, fogyatkozott a föld népe, elhagyva szülőföldjét, hogy más vidékre költözzön. Ezek a támadások olykor nagyobb szabásúak is voltak s nemcsak zsákmányolással, zsarolással végződtek, hanem hóditást is eredményeztek. Igy 1589 táján Mezith szarvasi szpáhi a biharmegyei Hosszúaszót foglalta el.[7])

Az örökös apró csatározásokból végre azon háború lett, melyet a történelem az évek számával *tizenötéves*-nek nevez s mely betetőzte ezeknek a vidékeknek a pusztulását s elpusztította többek közt a szarvasi várat is. Ennek a háborúnak a történetéből megint azt látjuk, hogy a török a szarvasi várat igen fontosnak tartotta s mindenekfölött féltette. Paproki Bertalan 1593-ban megjelent krónikájában azt irja, hogy mikor 1593-ban Tiffenbach császári vezér

[1]) Török—magyar oklevéltár 1533—1789 Ford. Karácson I., szerk. Thallóczy—Krecsmárik—Szegfű. 114. — [2]) Kincst. defterek, II. 565, 583 és 628. — [3]) Kincst. defterek. I 350. — [4]) Kincst. defterek, I. 368 — [5]) Kincst defterek, I. 353. Ez az István Karácsonyi szerint esetleg Balázsdeák István, aki hű szolgálataiért jutalmul birtokokat kapott Békés vármegyében. — [6]) L. erre nézve Báthory Zs. fejedelem panaszos levelét; Szarvas ugyan kitéve nincs, de általában a végbeli törökök pusztításait panaszolja fel. Általában a Békésm. Oklt. II. k.-ben az országos levéltárból másolt számos oklevél szól a török várak katonái garázdálkodásairol. — [7]) Akad. Ért. 1862. 49.

Szarvast fenyegette, Gyuláról és Csongrádról *130000* török sietett volna felmentésére. Az egykorú krónikásnak e kissé talán túlzó adata bir valamelyes alappal, már annyiban, hogy ez évben csakugyan nagy volt a veszedelem Szarvason, annyira, hogy még a temesvári beglerbég („Hazon Bassa“) is *itt* táborozott, hogy a maga területét megvédelmezze és *innen* irta levelét 1593 december 10-én az erdélyi fejedelemnek, tudatva, hogy a jövő tavasszal a szultán személyesen fog vezetni hadat a németek ellen.[1]) 1594 január 4-én pedig Mehmet budai pasa irt Báthory Zsigmond erdélyi fejedelemnek (akiről, úgy látszik, akkor még nem tudta, hogy ellenségük lesz), felszólitva őt, hogy az erdélyi haddal késedelem nélkül induljon s vigyázzon, hogy Szarvasra ellenség ne jöhessen.[2])

1595-ben, főkép az aug. 13. facsádi (Facset) vereségükkel a törökök hadiszerencséje letünni kezdett. E vereségük hatása alatt visszavonultak s Lippát, Világost, Pankotát, Aradot feladva, a szomszéd erősségekbe, többek közt Gyulára vonultak.[3]) Ekkor lett Gyula szandzsákbégje Cserkesz Omer, a szarvasi vár épitője, miután az előző szandzságbég a facsádi ütközetben elesett. Omer bég helyzete Gyulán válságos volt. Mig egyrészt attól tarthatott, hogy az erdélyi had Gyula ostromára jön, másfelől október közepén arról értesült, hogy Miksa főherceg vezérlete alatt Szolnokhoz érkezett a királyi hadsereg.[4]) Kétfelől is fenyegetve lévén, minden erejét Gyulára akarta összpontositani s ezért többek közt a szarvasi várat is kiürítette, ágyúit Gyulára vitette, sőt hogy a vár a bevonuló ellenségnek oltalmat ne nyújtson, fölégette. A bevonuló Miksa főherceg azután állitólag 300 embert itt hagyott őrizetül az elpusztult várban.[5]) Igy irja le a szarvasi vár elfoglalását Zülfikár aga[6]) s igy találjuk azt az egykorú, vagy kevéssel az események után irott munkákban is.[7])

Szarvas igy a keresztyének kezére került, de alig hihető, hogy sok örömük telt volna benne, A vár elpusztulva, a lakosság javarésze elmenekülve, a házak üresen állottak. Hozzá még az esetleg itt maradtakat 1596-ban egy rettenetes csapás érte, mely a

[1]) Baranyai Decsi J. magyar históriája. Magyar. Tört. Emlékek II. oszt., XVII. 84. — [2]) Okt. II. 213. [3]) Évk. 1884. 11 és köv. — [4]) Kar. I. 257—258. — [5]) Zsil. 16. — [6]) Oklt II. 224 — [7]) Zeiler, Hungaria. 852 „Orteliu[s] emlit egy várat a Tisza mentén, melyet Szarvasnak nevez s melyet a keresztyének 1595-ben elfoglaltak, U. o. Braunen: Városok könyvé-ben az van róla, hogy Miksa föhg. 1595-ben . . . elfoglalta.

pusztulást betetőzte. Ez év tavaszán Szolimán temesvári beglerbég, aki Lippát vissza akarta foglalni, a Győr környékén tanyázó tatár csapatoknak parancsot adott, hogy segítségére jöjjenek. A tatárok aztán a Körös és Maros által határolt vidéket elpusztítva, a török hódoltság alatt itt élő lakosságot részint rabságra hurcolták, részint mindenükből kifosztották.[1])

Csaknem lakatlan pusztának kell elképzelnünk ennyi pusztulás után a XVI. század végén a szarvasi vár környékét. Mint ilyen, a tizenötéves háború további részében nevezetesebb szerepet nem játszhatott többé, legfeljebb mint közlekedésileg fontos hely, seregek átvonulásának volt a színhelye. Így 1602. augusztus 31-én Hasszán basa nagyvezér, aki Székely Mózest készült megsegíteni, 105 ágyúval felszerelt hatalmas sereggel Szarvasra vonult; ugyanide jött a gyulai és temesvári török katonaság is és csatlakozott seregéhez. Mikor épen tanácskozni kezdtek, Budáról segélykérők jöttek s ezért abban az irányban visszatértek.[2])

5. A török hódoltság kora 1595-től végéig.

. . . „Alias populosam, nunc autem penitus desolatam“ — mondja egy oklevél 1612-ben Öcsödről[3]) s nagyjában ez a helyzet a szabadságharcos század elején erre az egész környéken. Szarvas csak úgy lakatlan, mint Öcsöd, mint Décse, Kondoros, Csabacsűd, Szénás, Orosháza.

A másik nagy változás, amely vidékünket ez években érte, az, hogy 1596 előtt magyarországi, az után pedig 1660-ig erdélyi hódoltság lett, ami annyit jelentett, hogy 1596-ig a magyar király, 1596 óta az erdélyi fejedelem adományozta a kincstárra szállott hódoltsági birtokokat. A török t. i. beleegyezett, hogy a hódoltsági jobbágyok magyar földesuraiknak is szolgáljanak, mert ha nem engedte meg, ezek a földesurak jobbágyaikat elköltöztették s a föld lakatlan maradt.[4])

A harmadik változás, hogy a szarvasi vár romokban hevervén, Szarvas elvesztette történeti szereplését s csak a várnak ujból

[1]) Borovszky, Egy alajbég telepítései. Értekezések a tört. tud. köréből. 19. k. — [2]) Kjátib Cselebi török történetíró elbeszélése. Török-magyarkori tört. eml. II. osztály, III. kötet 337. [3]) Oklt. I. 216. — [4]) Kar. I. 281.

való felépítésével nyerte azt vissza. Igy azután a század első felében is csak mint hadak utjába eső hely említtetik elvétve. Mikor pl. Bethlen István fegyvert fogott I. Rákóczy György ellen, 1636 szept. 28-án Szarvashoz szállott.[1])

De épen a hadak útjába eső ilyen fontos, a Körös-Maros közét északról uraló véghely nem heverhetett sokáig romokban abban a korban, mikor egymást érte itt a háború s a török, bár ereje hanyatlott, még mindig gondolt terjeszkedésre. Ezért Zülfikár aga már 1636-ban sürgette a vár ujból való felépitését, többek közt azért is, mert „az a hely egy szép áldott hely, megépittetvén az a tartomány egy esztendőben megépül, mindenek helyekbe visszajönnek,"[2]) — amiben egyébként tévedett, mert az aktiv vár mint állandó harcok tűzfészke, magában nem igen vonzhatta a szarvasiakat, hogy közelébe visszatérjenek. De az ujból való felépíttetés körül egy kis baj volt; az erdélyi fejedelmek u. i. nem vehették szivesen, ha az ezen időben az ő birtokukhoz tartozónak tartott területen a török várat akart építtetni, viszont a törökkel kikezdeni emiatt nem volt tanácsos. Folyt is a tanácskozás az 1638. évben afölött, hogyan lehetne szép szerével lebeszélni a törököt szándékáról. Erdély trónján akkor a higgadt, óvatos I. Rákóczy György ült; tanácsosa, Kassai István nem győzte őt eléggé óvni a törökkel való ellenségeskedéstől, mert „határokra menni hostiliter haddal és ott kergetőzni, harcolni az nagyságod hadainak, ettől bezzeg nem különben félek, mint a tűztől" — irja.[3]) Szerencsére a török is halogató volt s csak hosszú fontolgatás után akkor szánta rá magát az épitésre, mikor annak a gondolatához Erdélyben annyira amennyire már hozzászokhattak. Még 1645 elején sem kezdtek hozzá; ez év május 24-én ifj. Rákóczy György kérdést intézett atyjához, mi legyen a teendője, ha a török a szarvasi várat építeni akarná.[4])

A vár ujból való felépítésének évét nem tudjuk[5]); a legrégibb adat, mely ismét szarvasi várról szól, *1673-ból* való.[6]) Minthogy azonban ifj. Rákóczy György 1645-ben már a török készülődéséről irt, hihető, hogy nem sokkal ezután megtörtént a felépítés, ámbar

[1]) Magy. Tört. Tár, 1884. 308. [2]) Okt. II. 224. Zülfikár levele a budai pasának. — [3]) Török magyarkori államokmánytár, III. 11. — [4]) U. o. III. 332. — [5]) Karácsonyi I. 263. o. azt irja, hogy 1660-ban már kész volt Nem tudjuk, honnan veszi ezt az adatot, mert az általa erre idézett forrásokban ez nincs. [6]) Okt. II. 243.

Evlia Cselebi török világutazó, aki 1660—1666-ig úgyszólván a török hódoltság összes várait megnézte és leirta, a szarvasi várról nem tesz említést.

Az ujból felépített szarvasi vár, a mult tapasztalatain okulva, némi módosításokkal készült. A belső része a réginek kijavított mása volt; azonban a szarvasi halom szét lett hányva s annak földje ujabb palánkolásra használtatott fel. Az egész falu is sánccal lett körülvéve, amint annak nyomait Markovitz maga is látta. De a legfőbb változás, hogy a Körösön hidat épített a török a réginél is jobban emelve ezáltal Szarvasnak a közlekedés terén való jelentőségét. E híd 1673-ban már szintén fennállott.[1])

Az uj török uralommal ujra kezdődött a zsarolás. Mindenből látszott azonban, hogy a török többé már nem az a hatalom, mint az előző században. Most annyira-amennyire kedvében akart járni a maga módja szerint a lakosságnak s innen van az, hogy a lakosok panaszai olykor orvoslásra is találtak. Igy 1673-ban a túriak felpanaszolták, hogy Szarvasra menvén túró, sajt, kenyér és tyúk árulás végett, tőlük a tizedszedők vámot követeltek. Erre utasíttatott a szarvasi „Nábi efendi", Szarvasnak alhelytartója, hogy csak törvényes helyeken a törvény által megkivántatott vámot engedje szedetni s *általában ne engedje sanyargatni a népet.*[2]) 1677-ben pedig megintették a szarvasi vár tisztjeit, hogy a túriakat, akik földjüket művelik a Körös mellett, se mások által zsarolni ne engedjék, se maguk ne bántsák.[3]) 1681-ben megtitották a gyulai és szarvasi tiszteknek, hogy Szabó Péter túri lakost, aki a török sereg részére már szolgáltatott be búzát és árpát, pénzkövetelléssel sanyargassák.[4])

Ezekből az intézekből a szarvasi török tiszteknek azon időbeli basáskodási hajlama is kitünik. De más is mutatja, hogy dacára a felsőbb körök „nagylelkűségének," elég szép csendéletet folytattak akkor a szarvasi török katonák. 1674-ben a szarvasi hídra néhány ember bort vitt s azt ott a katonáknak árulta. A tor megtette hatását, mert összetüzés támadt s a nemsokára megejtett vizsgálat alkalmával két, lövéssel megölt embert húztak ki a Körösből.[5]) Egy más alkalommal Hasszán szarvasi janicsárkapitányt jelentették fel, aki egy Szakó nevű túri lakost kardjával és puskalövéssel balkarján megsebesített.

[1]) Oklt. II. 243. — [2]) Oklt. II. 243. — [3]) Oklt. II. 244. — [4]) Oklt. II. 246. — [5]) Oklt. II. 245.

Egyébként nagyobb harcok most a vár birtokáért nem voltak, egészen a felszabadításig. Csak az ismételten erre felvonuló nagy seregek nehezedtek rá unos-untalan a vidékre. A török ekkoriban Erdély ügyeibe ártotta magát s Rédeyt, majd Barcsait segítette II. Rákóczi György ellen. Igy már 1660-ban, mikor Barcsai a török segítségét kérte, IV. Mohammed szultán parancsára Szaidi (Szejdi) basa megindult s Szarvasnál kelt át a Körösön.[1]) Majd a Wesselényi-féle összeesküvés után, 1679-ben a bujdosók arra a hírre, hogy császári sereg nyomul a Tiszántúlra, a Körös vonalát akarták felhasználni s kérték a törököt: bocsátaná át őket a szarvasi hídon.[2]) De annak terhére volt már az állandóan területén bekvártélyozott bujdosók hada s nem engedte őket.

1683-ban a nagyvezér megindult Bécs ostromára. Az erdélyi fejedelem kénytelen volt csatlakozni hozzá. Tudjuk, hogy ezzel a hadjárattal kezdődött a török szerencséjének a végleges letűnése. Mikor az erdélyi sereg visszajött, okt. 22-én a szarvasi hídon jött át s ment táborba Halásztelekre, a mezőre. Bezzeg más volt most a helyzet, mint akkor, mikor még jól állott a török dolga. Az erdélyi seregnek még ajándékokkal is kedveskedett a szarvasi bég: a hídon való átvonuláskor *egy* egész görög dinnyét, Halásztelken pedig egy zsák árpát, három görög dinnyét és egy pulykát ajándékozva.[3])

1685-ben végre a keresztyén seregek Szarvast is visszafoglalták. Markovitz Loschge Lénárt 1686-iki munkája alapján úgy mondja el a nagy eseményt, hogy a keresztyén sereg vezérei bizonyos elfogott török levelekből véletlenül megtudták, hogy a szarvasi aga egészen elszigetelten áll. Erre a Szolnokot csak épen azelőtt megvivó sereg hirtelen meglepte a szarvasi őrséget, úgy, hogy annak ideje sem volt a védelemre s fejvesztetten menekült, a várban hagyva készleteit. A győztesek a menekülőkből 150-et levágtak, 23-at elfogtak s a várat sok zsákmánnyal birtokba vették. Őrizetül öt regimentet (?) hagytak itt.[4])

De a török még egy utolsó kísérletet tett a rá nézve fontos hely visszafoglalására. 1686-ban maga Ahmed szerdár[5]) jött Gyulára, direkt azon céllal, hogy Szarvast visszavegye. Szarvast ez

[1]) Budai Ezsaiás, 270 o. jegyzet. — [2]) A bujdosók levéltára, 95. — [3]) Évk. 1881. 137. — [4]) Zsil. 21. — [5]) A szerdár egy hadjárat vezetésével megbízott fővezér.

alkalommal néhány száz német és 1500 kuruc őrizte, mely őrséget Ahmed nagyon erősnek találván, visszavonult.[6])

Szarvas ezzel végleg megszabadult a töröktől s egyben lejátszotta egyszersmindenkorra hadtörténelmi szerepét. Pusztulását ugyanezen évben Mohammed váradi pasa így írja le Apafynak: „Szolnokbul, Szarvasbul, Szt.-Miklósbul másfél ezerig való labancok magukat összeszedvén, lovas, gyalog, akartanak vadasokat fölverni és meghozván hírét, elejökben hadat küldöttünk. Isten megsegítvén vitézeinket, megverték a labancokat, ezerig valót bennek kit levágtak, kit elfogtak, kit sárban tapodtanak, kiket házban égettenek. Komádiban zászlókat is tőlük elnyertek 8-at és ugyan Pünkösd II-ik napján Szarvasban az mely labancság volt, az kastélyt, palánkot,[1]) hidat megégették magok és elmentenek Szolnok felé és Szent-Miklós felé, akik megmaradtanak is bennek."[2])

Várának köszönhette Szarvas XVI. és XVII. századi történeti szereplését és fennmaradását, de annak pusztulását is. Ennyi viszontagság, harc, zsarolás, pusztítás színhelyét iszonyodva hagyta el a lakosság s a XVII. század végén a kis falu másodszor lett pusztasággá.

A vár és a híd fa oszlopainak megégett maradványai ott feketéllettek az arra vetődő kuruc katonák előtt a Rákóczi szabadságharca idején. És ekkor, utóljára lett emlegetve, mint stratégiailag fontos pont. Károlyi Sándornak, a szabadságharc híres hadvezérének volt a kedvenc eszméje a vár ujból való felépítése. Mikor 1705-ben Gyula ellen ment, Gyula tervrajzára többek közt ezeket írta: „Ha Isten kezébe adja, mitévő legyek iránta? Nagyságod (t. i. Rákóczi) resolutióját elvárom. Ha itten (Gyulán), *Szarvason*, Csongrádon volna *vigyázó*, securus lehetne a tulsó föld" a Körös—Maros-közi rácok kitöréseitől.[3]) Károlyi, aki Békés vármegyét minden áron megakarta tartani, benne végvárakat akart építeni. Szarvas megerősítését azért is sürgette, mert ugyanaz volt a szándéka a királyi kormánynak is, amely már 1701-ben úgy tervezte, hogy belőle egy rácokkal őriztetett határőrvidéki állomást csinál.[4]) A szabadságharc alatt azután már arra készültek a rácok, hogy maguk építik azt fel. Rákóczi 1708-ban sürgetőleg írt is Károlyi-

[1]) Kar. I. 259. [2]) Az első alatt a belső vár, második alatt a külső — értbető. — [3]) Alvinczy Péter okmánytára. Magy. tört. eml. XII. 220. — [4]) Évk. 1879. 21. [5]) Márki, Arad megye tört. II. 270.

nak, hogy azt minden úton módon akadályoztassa,[1]) mert ha a rácok megteszik azt, úgy el lesz vágva az ő összeköttetése a temesvári törökkel. Ezért, hogy ezt megakadályozza, 1709-ben elrendelte, hogy a sarkadi hajdúk fele Szarvasra költözzék s ők építsék fel ujra a várat. A sarkadiak azonban kérték az intézkedés megváltoztatását, mert az akkor már köztük is dühöngő pestis miatt úgy megfogyatkoztak, hogy a saját váruk megvédésére is kevesen voltak.[2]) Rákóczi még 1710-ben is ragaszkodott a szarvasi vár megépítéséhez, mert azzal és „az nádudvari sánccal, Szolnokkal egész líneánk lesz az rácság megzabolázására; magában is erős situációjú hely s könnyen praesideálható."[3]) Egy év múlva azonban vége lett a harcnak s Szarvas várának romjai továbbra is az enyészet útján maradtak.[4])

6. A régi Szarvas képe, lakossainak viszonyai.

Igen kevés az adatunk ahhoz, hogy a régi Szarvas belső viszonyait megrajzoljuk.

A nagy halom, melytől nevét vette, mint láttuk, a XVII. század második feléig meg volt. Alatta, a mostani ev. ó-templom helyén volt a vár s maga a néhány házból álló falu attól északra lehetett, mert mint legmagasabban fekvő hely, ez volt legjobban védve a Körös áradásaitól. Ezek az áradások — gát sehol sem lévén — egész tengert alkothattak évente a környező földek felett. Thökölyi idejéből és az ónodi országgyülés (1707) korából vannak adatok óriási, rég nem tapasztalt árvizekről.[5]) Igy nem csoda, ha e vidék

[1]) II. Rákóczi Ferencz levéltára, II. 260. — [2]) Zsil. 24. jegyzet. — [3]) II. Rákóczi Ferenc levéltára, II. 130. — [4]) Szarvas török korának emléke az a főgimnázium tulajdonát képező ágyu, melyet a mostani vashid építésekor húztak ki a Körösből. Hossza 233 cm., kalibere 6 cm. A cső külső átmérete a végén, közvetlenül a gyűrük alatt, 11·6 cm, a gyújtólyuknál 21 cm. Kidolgozása egyszerü, a gyürükön, delphinszerü fogantyúkon és végzőgombon kívül díszítés nélkül. Ugyanez alkalommal, de nem közvetlenül az ágyú mellett két ágyúgolyót is találtak, melyek pontosan ezen ágyúba illenek. Feltehető tehát, hogy az ágyù is, a golyók is a szarvasi várhoz tartoztak. Lehet, hogy az 1685-ki elvonuláskor a nagy sietségben ezt még sikerült a Körösbe dobni, hogy az ellenség kezére ne jusson. 1722-ben Hellebranth szerint a kincset szomjazó lakosok a földet áskálván, a vár sáncaiból egy 46 fontos ágyú töredékét találták, melyből állítólag harangot öntöttek. — [5]) Márki, II. R. F. II. 343.

növényzete dús volt s bizonyos vadságot kölcsönzött neki. A Körösnek Szarvas és Szt. András közti nagy kanyarulata meg volt rég idők óta, amit abból következtethetni, hogy mind a két helyen volt rév.[1])

A kis számú lakosság az alakuláskor kun volt, amely azonban vagy beleolvadt a környező magyarságba s elmagyarosodott, vagy kivándorolva, helyét és lakóházait otthagyta magyar lakosoknak. Innentől kezdve tehát a lakosság végig színmagyar, legalább nincs rá adat, hogy akár oláhok, akár szerbek, vagy mások telepíttettek volna, mint az megtörtént más békésvármegyei helyekre. Persze a török korban a magyarokat számban jóval felülmúló török lakosság és pedig alighanem polgári is volt, mert a török állandóan be volt itt rendezkedve (mecset, fürdő stb). Ezeket az ideiglenes lakosokat nem számítva, magyar volt a lakosság, amit az 1562 évből fennmaradt nevek is bizonyítanak. Ez évben u. i. megyei összeírást eszközöltek felsőbb rendeletre Török István és Thóty Albert országos adószedők. Az összeírt családfők: Boldizsár Albert, Fekete Illés, Fodor Balázs, Fodor Oszvald, Demjén Márton, Németh Benedek, Décsi Mihály, Décsy György, Nagy Márton, Tóth Mátyás, Boldizsár Mátyás, Nagy Pál, Bucsy Benedek. Összesen 13 család, amely, egy családra 5 lelket számítva, *65 lelket tett ki.* Ugyanekkor Berényben 33, Kondoroson 97, Décsen 107, Csabán 50, Gyomán 27, Kákán 14, Szt. Andráson 29, Csabacsűdön 55, Orosházán 39 család volt s így a felsoroltak közt Szarvas volt a legkisebb falu.[2]) 1557-ben a házak száma 12 volt.[3])

Vallás tekintetében az alapító kunok pogányok, azután a lakosok katholikusok voltak egészen a reformáció koráig. A protestáns vallás a XVI. század közepén már uralkodó vallássá lett. Elterjesztésében az érdem oroszlánrésze Szegedi Kis Istváné lehetett, aki legtöbbet buzgólkodott e környéken.[4]) 1552 után a katholikus vallás majdnem az egész Tiszántúlról eltünvén[5]) Szarvas bizonyára a megye többi helye példájára szintén reformátussá lett s ez a vallás uralkodó is volt itt mindvégig. 1685-ben 20 ref. egyházközség virágzott Békés vármegyében, tehát egy-kettő kivételével az összes

[1]) Kar. I. 31. — [2]) Haan Lajos másolata az orsz. levéltárban levő összeírásból. Sz. L. 1885. szept. 6 — [3]) Kar. II. 287. — [4]) Budai Ezsaiás, Magy. hlst. 109. Budai aránytalanul sokat foglalkozik a ref. elterjedésével. — [5]) Barcsa, A tiszántúli ev. ref. egyházkerület tört. I, 14.

fennálló községek lakosai e vallás hívei lehettek.[1]) Az ág. h. ev. vallásnak azonban akkoriban e vidéken nincs nyoma.[2]) De az uralkodó vallás tulajdonképen a mohammedán volt. Markovicz látta még a szarvasi török mecset romjait. Feljegyezve is találjuk, hogy a mohammedán vallásnak a hívei Békés vármegyében három helyen, u. m. Gyulán, Békésen és Szarvason laktak,[3]) e helyeken voltak istentiszteletre szánt személyek és épületek. Ezekhez az épületekhez számítjuk a töröknek itt épített fürdőjét is, amiről Markovicz is megemlékezik; érdekes tudni, hogy felépítése Décse, Bábóczka, Sopron és Csabacsűd falvak elpusztított templomaiból vett s a török által ideszállított téglákból történt.[5])

Kulturáról persze a régi Szarvasnak a történetében nem lehet szólni, nemcsak az adatok hiánya miatt, de mert a 65 lélekszámmal bíró, mindössze 12 házból álló falucskában más, mint paraszt, nem lakhatott. A török korban a jobbágyos nemesség is elköltözött, úgy, hogy itt se blébánia, se iskola nem lehetett.

Az igazságszolgáltatás a falusi bíró kezében volt, mindössze egy ilyen bíró nevével szolgálhatunk: ez Boldizsár Ferenc, aki 1560-ban volt bíró.[5]) A török világban az igazságot a hódítók szolgáltatták, képzelhető pártatlansággal. Érdekes, hogy Szarvas, mint török katonaság fészke, a török igazságszolgáltatás dolgában a környékbeli községek felett állt. 1677-ben Hussein aga a szarvasi tisztekhez írott levelében többek közt így szól: „a Szarvas törvényszéke alá tartozó Túr városának lakosai.“[6]) A XVII. század második felében, mikor a török hatalom végét járta, emberségesebbek voltak a keresztyének iránt. De azért pártatlanságról szó sem volt. Erre nézve igen jellemző eset a következő. Egy Szakó nevű túri lakost Haasszán szarvasi janicsárkapitány karddal és puskával megsebesitett. A török törvényszék a sebet konstatálta s megkérdezte a sebesülttől: „vajjon városbelieknek (szarvasiaknak) a sebekre *van-e befolyásuk?* — s amaz felelt: e tekintetben a városbeliekkel vagy másokkal közöm teljességgel nincsen s ha Allah parancsából meghaltam volna, akkor sem kellene Hasszánon kivül mást bántani. *S így a dolog mivolta megirafván, a város igazgatójának e*

[1]) Haan I. 128. — [2]) Kar. I. 279. — [3]) Kincst. defterek, I. 279. — [4]) Oklt. I. 281, Békésvm. közgyülése 1733-ban felterjesztette a helyt. tanácsnak a megye területén található elpusztult templomok jegyzékét. Ebben vannak a közölt adatok. — [5]) Kincst defterek, II. 203 — [6]) Oklt. II. 244.

jegy adatott.„[1]) Ami más szóval annyit jelentett, hogy Ahmed bég a szolnoki kerület igazgatója az ügyet befejezettnek tekintette, mert szarvasi keresztyénnek a bántalmazásban nem volt része, csak szarvasi töröknek.

A lakosság fő *foglalkozása* az állattenyésztés volt, mert a földművelést, a föld árterület lévén, a legtöbb helyen nem lehetett űzni. Egyébként az egész Alföldön az állattenyésztésnek azelőtt nagyobb volt a jelentősége, mint a földművelésnek.[2]) Ló, szarvasmarha és juh voltak a főágak, mert a sertést ez időben — nem termelvén kukoricát — inkább csak erdő-hegyes vidéken tartották, ahol makkoltatni lehetett.. Intenziv lótenyésztést már csak a várban nagy számmal levő ulúfedzsik miatt is feltételezhettük. Igen fontos volt a halászat is. Jelentőségét a *Halásztelek* elnevezés is bizonyitja. A lakosság legkényelmesebb pénzszerzési és élelmi forrása a Körös volt, amely a megélhetést igen megkönnyítette. Érdekes, hogy voltak már a Körös vizében mesterségesen elrekesztett halastavak is. Igy Munin szarvasi agának egy 1677-ben kelt rendelete a Körösben levő halastavak bérbeadásáról szól.[3]) A vadászat is talált teret a vaddisznókban, szarvasokban bővelkedő vidéken.[4])

A földművelés háttérbe szorulásának a Körös kiöntésein kívül más oka is volt: a török idők nyomasztó bizonytalansága; sose tudhatta az ember, hogy mikor kell a földjét hirtelen ott hagyni. Igy a földek elsősorban csak mint legelők voltak értékesek.

Iparról alig lehetett szó. Valamint inkább kereskedelemről, mert az útvonal, a rév, majd a híd azt elősegitette. Karásyonyi szerint Szt Andrással lehetett legjobb kereskedelmi összeköttetés, mert annak, mint városnak, vásárjoga volt. A török vár valamit szintén tett a kereskedés fellendítésére, mert a katonaságot mindennel el kellett látni. Túró, sajt, kenyér, tyúk,[5]) továbbá bor,[6]) tehát élelmiszerek voltak azok a cikkek, amiket itt eladni szoktak. Akadályára volt azonban a kereskedésnek a sok, részint törvényes, részint törvénytelenül szedett vám,[7]) mert a rév- és híd vám a töröknek egyik fontos jövedelmi forrása volt. Hogy milyen elvek voltak

[1]) Oklt. II. 248. — [2]) Wenzel, Magy. mezőgazdaságának tört 92. — [3]) Oklt. II. 245. — [4]) II. Rákóczi F. emlékiratai, 158. — [5]) Oklt. II. 243. — [6]) Oklt. II. 245. — [7]) Oklt, I. 85.

alkalmazásban a török vámrendszerében, azt mutatja Hadzsi Hajdár gyulai várparancsnoknak 1679-ki rendelete : „A gyulai kerülethez tartozó Túr városának ez évre megengedtetett, hogy a jobbágyok Békésről Szarvasig saját szénájokat és káposztájukat áthozassák (a Körösön), üres szekérrel Adonyba mehessenek és saját ügyeik végett szabadon járhassanak a folyón át. Hanem ha a kincstár vámot követelne, az a kalmárokon mindenesetre megvétessék. A szénát és zöldséget saját marháik számára szállíthatják csak, másnak vinni, valamint fát szállítani nem engedtetik meg.[1])

[1]) Oklt, II. 246.

AZ
ÚJ SZARVAS TÖRTÉNETE
1722–1922.

I. A község fejlődése 1722—1922-ig.

a) Történeti rész.

1. A földesúri és jobbágyi viszonyok kora. (1722—1845.)

A hosszas török uralom, a felszabadító háború es a Rákóczi-szabadságharc lezajlása után pusztán állott nem csak a mi Szarvasunk környéke, de messze vidékek a megyében és azon túl is. Magyarországnak azon része, amely ma a leggazdagabbak közé tartozik, a legszegényebbek közé volt sorolható. Munkás kezektől, amelyek megművelték volna és földesuruktól, akik fejlődését irányították volna, elhagyatva állott. Új lakosoknak kinálkozott igy letelepedésre, uj birtokosoknak birtokbavételre. Az a Szarvas tehát, amely 1722-ben keletkezett, egészen új, a régihez annak semmi egyéb köze nincs, mint a *hely* és az *éghajlat*, amelyen és amely alatt alakult.

Mikor a keresztyén seregek az ország egyes részeit visszafoglalták a töröktől, a felszabadult területeket gazdátlanoknak, tehát rendelkezési állományban levőknek tekintette a kincstár s azokra sietett rátenni a kezét, legalább addig, még a törvényes tulajdonos jelentkezett. A régi birtokosoknak törvényes jogukat az illető birtokra az ú. n. neoacquistica commissio előtt kellett igazolni, amely mint Bécsben székelő, néműetekből álló bizottság nagy diadalának tekintette, ha egy-egy régi birtokos családot elegendő jogcím nélkül régi, de hosszú idők folyamán nem használt birtokától megfoszthatott s azt a kincstárnak foglalhatta le. Az ilyen erőszakos foglalásoknak egyik klasszikus példája volt Békés vármegye is. Mikor a török uralom alól felszabadult, egy ideig katonai izgatás alatt állott, majd 1695. táján a kincstáré lett, amelyet tehát a király szabadon adományozhatott kedvelt embereinek.

Igy jutott többi közt Szarvas is abba a helyzetbe, hogy mint

valami apró pénzzel fizessen vele a kincstár olyan szolgálatot, amely neki hasznos volt. Sem az 1715-ben területére reflektáló Péchi István és Guthi Sándor, sem a Veér, Ábránfy és Nadányi családok örökösei sem jártak el sikerrel, mikor jogos tulajdonul maguknak követelték.[1]) Szarvast nagyon sok más birtokkal együtt báró Harruckern János György hadi élelmezési biztos kapta meg, aki a falszabadító, a spanyol örökösödési, majd az 1716—18. török háborúban szerzett magának, mint hadseregszállító, érdemet a királyi jutalomra.

Szarvas akkor nem falu, csak puszta volt. Helyén Markovitz leírásai alapján kiöntéses, mocsaras, nádas rétséget kell képzelnünk, amely a gólyák, vadlibák, darvak hazája volt, de nem embereké. Maga az adományozó kincstár is az akkori állapotok szerint becsülte fel a Haruckernak adott birtokot, mikor az *egésznek* értékét (melynek Szarvas csak elenyésző csekély részét tette) 24.000 frtban állapította meg.[2]) De Haruckern, a már addig is tekintélyes vagyonú élelmezési biztos, nem a Pató Pál-ok gárdájához tartozott. A benne erősen kifejtett gyakorlati érzékkel elejétől fogva tisztában lehetett azzal, hogy ez a föld értékes, csak a munkás kéz hiányzik ahoz, hogy értékét ki is aknázhassa. A maga meggazdagodására gondolt, mikor elhatározta benépesítését s az egész ország gazdagodását okozta vele; az önérdekből közérdek lett, aminthogy a régi magyar nemesség virágzása is nem egy osztálynak csupán, de az országnak is a virágzása volt.

Harruckern felhívására Csabáról, Nógrádból, majd Gömörből, Abaujból, Zólyomból és Pest vármegyéből megindult a bevándorlás Szarvasra is. Az első bevándorlók tótok és evangelikusok voltak. Tessedik szerint az *első betelepülő Valentik Pál volt, akit régebbi lakóhelyétől Osztroluczkynak neveztek el*[3])

A településre óhajtók Sporer János uradalmi intézőnél jelentkeztek s előadták feltételeiket. Markovitz szerint (közli Zsilinszky) kérelmük a következőkre terjedt ki: szabad vallásgyakorlat, egy időre való felmentés az úrbéri terhek alól, egy szárazmalom építhetése, továbbá a korcsmák, mészárszékek s a halászat jövedelmeinek részükre való biztosítása, végül, hogy az urasági erdőkből fát kapjanak házaik s templomaik építésére. Kérelmüket, melynek legfőbb és legérdekesebb pontja az volt, hogy két évre felmentsék

[1]) Zsil. 29. — [2]) Kar. I, 418. — [3]) Tess., Mem.

őket az úrbéri terhek alól, elfogadták s *szerződést csináltak 1722 július 23-án.* Ezt a szerződést, mely az azon korban szokatlan kiváltságokat foglalta magában, Tessedik szerint Hrdina ev. lelkész, mikor elhagyta Szarvast, elvitte magával.[1])

Elképzelhetjük, milyen vonzó lehetett a Szarvasra való település, kivált ev. vallású jobbágyokra nézve. Szinte 1848-ki állapotokba csöppent ide a települő. Igy érthetjük azt is, hogy utóbb sokan más vidékekről erővel is Szarvasra szöktek, otthagyva addigi földesurukat. Legnevezetesebb ilyen eset volt már az első években az aszódi jobbágyok Szarvasra szökése, akikért a Podmaniczky-család 1734-ben pört indított Harruckern ellen. A királyi tábla kilenc évi perlekedés után úgy döntött, hogy Harruckernnek 17 családot vissza kellett adnia, 16-ot pedig 1600 forintért kellett megváltania s a 300 frt. perköltséget is viselnie. Ez a 16 jobbágy a következő volt: Benko István, Nagy György Márton, Nagy György Erzsébet, Kurucz Márton, Konya György, Konya András, Kurucz János, Masznik Péter, Komarik Mátyás, Szabovits János, Kolompár András és György, Moravszky Márton, János és Pál, Darabos Mihály és özv. Kurucz Andrásné.[2]) 1747-ben Balassa Pál és Mocsári Pál nógrádi birtokosok követelték vissza Szarvasra szökött jobbágyaikat.

Az első évben letelepült kb. 300 lélekre menő lakosság azonnal községgé szervezkedett. A község első bírája Kugyela János, jegyzője Fábry Sámuel, papja Hrdina András, tanitója Deutshenshmied Dániel lett. Ezek mellett állottak mint előljárók — legalább is a következő évektől fogva — a törvénybirák, a pénztárnok, a kisbirák, malombirák, halászbirák, hadnagyok, éjjeli örök s a 12 esküdt. Az esküdtek számát 1748-ban, úgy látszik, a felszaporodott teendők miatt, 24-re emelték, de hivataluk csak egy évig tartott, bizonyságául annak, „hogy amit 12 előljáró nem tud elvégezni, azt 24 sem tudja" — irja gúnyosan Tessedik.[3]) Nemsokára tehát ujra 12-re szállitották le számukat.

A községnek ilyenformán összeállitott tanácsa: főbiró, törvénybiró, 12 esküdt, intézte annak ügyeit, ami akkor alig állott másból, mint hogy az uraságí törvényszék, az ú. n. úriszék jóváhagyásával itélt a kisebb büntetésekben és perekben, a nagyob-

[1]) Tess. Mem. — [2]) Évk. 1884 152. Regesták Békésvm. közgy jkveiből. — [3]) Tess. Mem.

bakat egyenesen az úriszékre relegálván. Utóbb a pénztáros mellé, aki csak a készpénzeket kezelte, külön gazdát állítottak, aki a község belső gazdaságát vezette. A hadnagyok és éjjeli őrök, valamint a kisbírák a bírónak, a malom-, bor- és halászbírák a gazdának a dolgaiban segédkeztek.

A legérdekesebb azonban a község akkori szervezetében, hogy az egyháztól alig volt elválasztva. Község és egyházközség ugyanaz voltak. A község előljárósága az egyház fejét a maga fejéül is elismerte s az első évtizedekben évenként új év előtt vagy után, a templomban az oltárnál, a község vénei jelenlétében a pap kezébe tette le az esküt. Az egyház papja aztán olykor, mint az erélyes Markovitz tette, valóságos diktátori hatalmat gyakorolt a községben; papi hivataloskodása mellett ő volt az erkölcsök, közcsend- és rend szigorú őre, ő készített fegyelmi törvényeket a község lakosai számára. Tessedik írja, hogy az ő papságának első éveiben is még ez a hierarchikus állapot volt meg. A változás úgy következett be, hogy 1775-ben a Hárruckern család fiága kihalt s a leányági leszármazottak öt részre osztották az egész birtokot; egyik rész volt a szarvasi, amely akkor *külön* jószágigazgatót kapott. Ez a jószágigazgató aztán, mivel csak Szarvasra kellett felügyelnie, közvetlenül gyakorolhatta a felügyeletet s a papok addigi hierarchiáját megszüntette. A község és az egyház ettől fogva külön vált, ami persze nem történhetett előzetes súrlódások, egyenetlenkedések nélkül.[1])

A lakosok azonban földesuraikkal jó viszonyban voltak mindvégig. 1769-ben pl. a földesúr által intézett kérdésekre felelvén, bevallották, hogy eladdig semmiféle úrbéri kötelességeket nem teljesítettek, hogy robot nincs, évenként mindössze háromszor vagy négyszer kötelesek szolgálni szekerekkel vagy gyalog, a kilencedet hol megváltják pénzen, hol természetben megadják, szabad költözködési joguk meg van és hogy három évről három évre megújítják a földesúrral a letelepedéskor kötött szerződést.[2]) Ezenkívül olcsó áron bérbevették a korcsmákat, malmokat, mészárszéket, a halászati és vadászati jogot s mindenekfelett potom áron bérelték ki az egyes pusztákat.

Így *1760*-ban[3]) a bánrévei puszta Szarvashoz tartozó részéért 150, a kákai pusztáért 240, a nagydécsiért 300, a kis décsiért 400,

[1]) Tess. Mem. [2]) Zsil. 32. — [3]) Tess. Mem.

a kondorosiért 400 frtot, *1768*-ban[1]) a kis décsiért 465, a nagy décsiért 300, a kondorosiért 900, a csejtiért 300 frtot, *1791*-ben[2]) pedig a kondorosi és csákói holdakért holdanként 35 krajcár, *1804*-ben[3]) ugyanazokért holdanként 64 krajcár haszonbért fizettek.

1760-ban[4]) a kompért évi 200 frt. bért fizettek. Ugyanezen évben a korcsmák, malmok, mészárszékek, halászat, faszállitás és urasági illetékek fejében összesen 1405 frtot fizettek, mikor is 4 szárazmalom, 3 korcsma és 1 mészárszék volt. *1804*-ben[5]) a malmokért 124, a kondorosi korcsmáért 400, *1807*-ben[6]) 13 malomért 12 forintjával összesen 156 frtot fizettek.

A robot megváltására nézve érdekes az 1804-ki szerződés.[7]) Ez évben a lakosokra a rendes kivetés szerint 50959 gyalog robot nehezedett volna. Ebből a földesúr 18858-at kívánt, a többit, vagyis 32101 napot egyenként 12 krajcárral lehetett megváltani.

A jobbágyi és földesúri viszonyokat tekintve tehát Szarvason nem lehetett szó jobbágyi elnyomatásról. Itt a nép ezért szinte patriachális egyetértésben élt humánus földesuraival. Hogy aztán mennyire szerették földesurukat és hogy még mikért szerették, arra nézve érdekes esetet ir le Tessedik.[8]) 1745-ben a földesúr Bécsből Szarvasra jövén, szarvasi jobbágyai néhány falu távolságáig elébe mentek. Egy Kmety Mátyás nevü paraszt fia lováról lebukott, közben a kengyelben megakadt s a ló halálra hurcolta. Harriuckern nagy részvéttel volt az apa iránt s azt megajándékozta. Könnyekig meghatották őt ekkor az apa azon szavai, hogy sajnálja ő ugyan fiát, de vigasztalja azon tudat, hogy az jóságos földesura szolgálatában áldozta fel ifjú életét. Jobbágyai szeretetét jellemezte ez a mondás is: áldott az a föld, amelyen Harruckern uralkodik.[9]) Az is ritka eset, hogy egy 1777-ben meghalt gazdag szarvasi méhész, Debnár Mihály, végrendeletében a földesúrnak is hagyott 200 frt.-ot.[10]) Bizonyára a fenti okokon kivül az is hozzájárult ehez a nagy és általános népszerűséghez, hogy a szarvasi földesurak érintkezése nyájas, közvetlen volt jobbágyaikkal, azok elöljáróival. Mikor pl. Harruckern 1746-ben Szarvason tartózkodott, Markovitz lelkésznél lakott.[11])

Harruckern János György, az alapító, 1742-ben halt meg.

[1]) Zsil. 34. [2]) Tess. Mem. — [3]) Bolzák lt. — [4]) Tess. Mem. — [5]) Bolzák lt. — [6]) Bolzák lt. — [7]) Bolzák lt. — [8]) Tess. Mem. — [9]) Tess. Mem. — [10]) Tess. Mem. — [11]) Tess. Mem.

Unokájának, Ferencnek, 1775-ben történt halálával a család fiága kihalt. Ferencnek egyik leánya, Mária Anna, gróf Stockhammer Józsefhez ment nőül. Az ő leányaiktól örökölték a szarvasi birtokokat a gróf Bolza, báró Schröffl, gróf Eszterházy és gróf Mittrovszky családok. Szarvas történetében közülök a legnagyobb szerepet a gróf Bolza-család játszotta, amely olasz eredetű. A családnak a grófi rangot báró Bolza Péter, a Maria Terézia-rend lovagja szerezte a katonai pályán szerzett érdemeivel. 1792-ben kapott magyar honfiúságot, de már előbb, 1790-ben osztrák bárói, 1808-ban pedig osztrák grófi rangra emeltetett. Nőül vette gróf Stockhammer József leányát, Antóniát, akivel 1798-ban megkapta a Harruckernek birtokainak szarvasi részét s mindjárt le is költözött Szarvasra. Egyébként a gróf Bolza-családnak Szarvason szerepelt tagjai származását a következő táblázat tünteti fel:

Báró Bolza Péter (1808 óta gróf) tábornok
Neje gr. Stockhammer Antónia

Bolza József († 1862) neje gr. Batthányi Anna († 1854)			Bolza Antónia férje gr. Batthányi István	
Anna († 1876) f. gr. Schönborn Károly	Antal (1808—1890) neje Brudkovszky Amália	Mária f. Tomcsányi Károly († 1892)	István (1817—1880) n. gr. Vay Aloyzia	Péter 1824—1881) n. gr. Tige Mária
			Anna f. gr. Csáky Albin	

József n. Pálfy Alice	Béla († 1889)	Aladár († 1878)	Géza (szül. első neje b. Bánhidy Mária († 1892) fiuk Alfonz (szül. 1886) második neje Szeniczey Ilona († 1913) gyermekeik Klára és Mária	Pál (szül. 1864) neje gr. Vigyázó Jozefa († 1912) gyermekük Mária

Az új földesurakkal a régi jó viszony állott fenn továbbra is. Azok Szarvas fejlesztését nagy ambícióval vitték tovább, még akkor is, amikor már a község megváltotta magát a földesúri hatalom alól. Közülök nem egy híressé lett a szarvasiak előtt a közért való ügybuzgalma és jótékonysága által. Csak két példát említünk itt fel erre: gróf Bolza Istvánt, aki elvállalta többek közt a községi bírói tisztet és gróf Bolza Gézát, aki, hogy a közért tett sokoldalú fáradozásait csak a két véglettel jellemezzük, volt Szarvasnak országgyűlési képviselője és tűzoltó főparancsnoka is.

A földesurakkal való jó viszony, a minimális jobbágyi terhek s a község előljáróinak az erélye együttvéve voltak az okai annak, hogy Szarvas az alapítás századában a rend és békesség szinhelye volt. Lázongás, forrongás itt akkor sem tört ki, mikor az alkalom szinte kínálkozott arra. Igy az 1735-ki Péró-féle lázadás Békés vármegyének csaknem egész területére kiterjedt s Szarvas lakosai nem vettek benne részt. Pedig az egész lázadás kiindulási pontja a Szarvastól háromnegyed óra járásra levő Szentandrás volt. Ennek a falunak a bérlője nagyon sanyargatta a szentandrásiakat, úgy, hogy a lázadás oka a jobbágyi elnyomatás volt s már csak ezért is idegen lehetett a szarvasiak előtt. Még nyomósabb ok azonban az, hogy a szentandrásiak magyar és református létükre inkább a nemzetiségük- és vallásbelieikkel léptek előzetes érintkezésbe. Ámde utóbb a lázadás nem volt se nemzeti, se vallási jellegű, hisz egyik vezére Péró (Szegedinácz Péter) szerb martalócokkal segítette a lázongókat. Ha a szarvasiaknak okuk lett volna az elégületlenségre, csatlakozhattak volna. Zsilinszky Markovitz nyomán úgy adja elő, hogy a szarvasiakat az tartotta vissza a csatlakozástól, hogy a felkelők a túri vásárra épen útban levő szarvasiakat kirabolták. Annyi bizonyos, hogy ha végig nézzük akár a vezetők, akár a lázadásban résztvettek neveit községenként, egy szarvasit sem találunk köztük,[1]) míg majdnem az összes békésmegyei községekből voltak résztvevők. Sőt a lázadás elfojtásában, illetve megtorlásában a szarvasiak még segédkezet is nyújtottak a hatóságoknak, amennyiben a nád és sás közé rejtőzött zendülőket felkutatták és kiszolgáltatták. Különben Orczy, Halász és Beleznay generálisok csapatai Szarvason keresztül vonultak a lázadás elfojtására.[2])

[1]) Évk. 1884. Regesták. — [2]) Tess. Mem.

Épígy békén maradt Szarvas lakossága az 1753-ki vásárhelytúri lázadás alkalmával, pedig akkor a túriak izgatták őket.[1])

A lakosság fékentartására, erkölcseinek szelídítésére nem annyira a szó szoros értelmében vett előljáróság, mint inkább a papok tettek sokat, különösen az erélyes Markovitz és Tessedik. Markovitz maga készített rendszabályokat a féktelenkedők megzabolázására s azokat a templomban szokta felolvasni. Ebben szólt a vasárnapi korcsmai rendzavarásokról, részegeskedésről, káromkodásokról, erkölcstelen táncokról, lopásról, csalásról, adósságcsinálásról.[2]) Olyan nagy volt a tekintélye, hogy a lakosok ő reá való tekintettel rendszabályainak megfelelően éltek s Tessedik még a Péró-lázadás tettesei kiszolgáltatását is az ő érdemének rója fel.[3])

Maga az előljáróság is hozott rendszabályokat. Ezek közt legérdekesebbek a gyanusak és kóborlók ellen hozottak. Kimondták, hogy bármely ismeretlen, gyanus külsejű ember elfogassék és a hatóságnak kiszolgáltattassék. A községbeli ifjúság éjszakai kóborlásainak megakadályozására 1738-ban behozták az esti 9 órai harangozást,[4]) amely után a kóborlókat elfogták. Ez a záróra nem sokáig maradt érvényben, mert 1747-ben az éjszakai kóborlásról ujabb rendeletet hoztak.[5]) 1764-ben még a lakodalmaknál szokásos lövöldözést is betiltották, sőt még a dohányzókra is illetéket vetettek ki (az illeték évi összege 17 frt. 33 kr. volt az egyik évben).[6])

Ugyancsak a közcsend és közbátorság fenntartása végett hoztak szigorú törvényeket a községbe — úgy látszik — állandóan beszivárgó cigányok ellen. Az 1768-ban ellenük hozottak ugyancsak radikálisak: *egyszerűen fel kellett gyújtani a sátraikat*[7]) 1775-ben szelídebbek voltak irányukban s foglalkoztatásukkal akartak lopásaiknak gátat vetni: kimondták, hogy a fiatal cigányok *eltiltatnak az esketéstől*, amig ki nem mutatják, hogy mint béresek, vagy cselédek földmüveléssel és iparral nem foglalkoznak. (Ettől bizonyára nagyon megriadtak!?).[8]) Utóbb a kérdést még precízebbül rendezték. 1829-ben, kimondták, hogy minden cigányház után 2 ezüst forintot kell fizetni a közös kasszába, melyet alku szerint le is dolgozhatnak a közmunkákban.[9]) 1830-ban csak a cigányvárosban engedték őket lakni; bíróikat a földesúr választotta.

[1]) Évk. 1884. Regesták. — [2]) Tess. Mem. — [3]) Tess. Mem. — [4]) Zsil. 38. — [5]) Tess. Mem. — [6]) Tess. Mem. — [7]) Tess. Mem. — [8]) Tess. Mem — [9]) Bolzák lt.

Ugyanezen évben a *Bethlehem*ben rendelték ki az ő kerületüket. mely rendeletet azonban csakhamar megváltoztattak.[1])

De a legszigorúbb rendszabályokkal sem lehet elérni, hogy *egyes* nagyobb bűnesetek ne forduljanak elő. Ha aztán ilyenek előadták magukat, a kor szokásához képest elrettentő például kegyetlenül büntették azokat. 1749-ben Dinai Györgyöt, Skorka Györgyöt és Pasztorovitz Sámuelt, akik a bíró ellen lázongtak, a földesúr még csak megbotoztatott.[2]) Azonban Saffarovszky Andrást, aki 1767-ben egy Sonkoly Márton nevű urad. szolgát agyonütött s húsát megsütötte és abból evett, tüzes vasakkal tépdették, jobb kezét levágták, a gyilkosság helyén felakasztották, hulláját kerékbe törték, fejét levágták és karóra tűzték. 1794-ben Putnik és Gyulaffi nevűek a földesúri hatalom ellen izgattak; bizonyára a földesúr közbelépésére csak börtönt kaptak, mert abban az időben az ilyesmiért mást is kaphattak volna. 1822-ben egész rablóbanda alakult s az egész környéket rettegésben tartotta, mígnem négyet felakasztottak közülök és pedig kettőt a Farkashalmon, kettőt a kákai halmon.[3])

A község fejlődését a lakosság szaporodásán és vagyonosodásán kívül — amikről másutt szólunk — mutatják egyes apróbb adatok. Igy az, hogy két évben, és pedig már 1745 márc. 9-én és 1752 jan. 13-án itt tartották Békés vármegye rendes évi közgyűtését.[4]) 1790-ben egy alszolgabirói járás székhelye lett s mint ilyennek alája voltak rendelve Szentandrás, Öcsöd, Orosháza és Tótkomlós[5]). A francia háborúk kezdetén, 1792-ben a Békés vármegyére eső 39 újoncból 5 esett Szarvasra, míg Gyulára csak 3, Békésre 4 s csak az egyetlen Csabára több, t. i. 7.[6]) Nem utolsó dolog volt az sem, hogy 1805 júl. 16-án József nádor átutazóban pár órát Szarvason töltött s hogy 1807-ben maga Ferenc király volt itt nejével, mint a gr. Bolza család vendége.[7])

2. Felszabadulás a földesúri hatalom alól.

El lehet mondani, hogy a földesurak és jobbágyaik közti viszony végig a legjobb volt Szarvason. A szerződések három évenkénti megújításánál már csak a multban gyökerező jogszokás is

[1]) Bolzák lt. — [2]) Tess. Mem. — [3]) Zsil. 43. — [4]) Évk. 1883. 75. — [5]) Kar. I. 303. — [6]) Évk. 1883. 78. — [7]) Kar. I. 358.

arra vezérelte a földesurat, hogy keményen ne bánjon el jobbágyaival, hogy azoknak vállaira nehéz terheket ne rakjon.

Azonban a kor, amelynek a határát most átléptük, „reform kor“ néven ismeretes a magyar történelemben. A reformok egyik legfőbbje pedig a jobbágy felszabadítás volt. Ez elől a szarvasi jobbágyság sem zárkózhatott el, mert bármennyire kielégítő is volt a helyzete mint jobbágynak, helyzete mégis csak a szolgaság rendszerén nyugodott. Az egész Európa leszámolt már akkor az ilyen rendszer maradiságával; Magyarország pedig akkor sietett leglázasabban az európai civilizáció utjára lépni. A földesúri hatalom alól való felszabadulás által Szarvas község szabad és önálló lett. Olyan a jelentősége ennek az eseménynek reá nézve, mint az angolokra az ő nagy alkotmánylevelüknek, a *magna chartá*-nak a kiadása. Egy történetirójuk azt mondja, hogy az angol *nép*nek a történetéről csak akkortól fogva lehet beszélni, addig csak angol királyokéról. Ilyen a helyzet Szarvas történetében is a régi földesúri viszonyok megszüntetése folytán, úgy, hogy el lehet mondani, hogy az *új Szarvas történetében az alapitás óta mai napig ennél fontosabb esemény nem történt.*

A szarvasi jobbágy, mint láttuk, eddig a földnek, amelyet müvelt, nem tulajdonosa, csak haszonélvezője, a község pedig a földesúr községe volt. A föld használatáért megállapított bérrel és szolgálatokkal tartozott a község a földesúrnak, ugyanigy a mészárszékek, korcsmák, stb. használatáért, vagyis az u. n. *regálékért*. Marháját, lovát, nem a saját, hanem az uraság legelőjén legelteth ette, közösen az uraság állataival.

Épen az utóbbi miatt, a dolog természetéből kifolyólag, sok apró kellemetlenség volt. Ezért, mihelyt a jobbágyfelszabaditó reformok országosan megindultak, a szarvasiak legelső kivánsága az volt, hogy az addig közösen használt legelőből különitsék el azt a részt, amelyen csak az ő állataikat fogják legeltethetni. 1835-ben tehát egy 80 tagú bizottság tárgyalt e kérdésben a földesúrral s vele a legelő elkülönitési egyezséget megkötötte. Az egyezség szerint a jobbágyi legelőilletőséget minden jobbágytelek után harmincket 1200 négyszögöles holdban állapitották meg s az igy kijött 15680 holdat kitevő legelőt Kákán hasitották ki.

Ebből azonban nagy zavar származott. A legelőelkülönités, természetésen, nem történhetett meg úgy, hogy minden egyes lakos érdekét egyformán kielégitse. És minden időben akadnak

olyanok, akik a maguk apró személyes érdekeit nem hajlandók a közért feláldozni. Igy Kovács Pál és Kovács András jobbágyok a kihasított legelőnek sem mennyiségével, sem minőségével nem voltak megelégedve. Felbiztatták a lakosság egy részét, kiadván a hamis jelszót, hogy az egész egyezség a megvesztegetett elöljáróság műve.

Márc. 1-én, a legelőelkülönítés után következő vasárnapon tehát a templomból kijövő néptömeg, élén a két Kováccsal, Hellebranth János jegyzőt és a többi elöljárókat megtámadta, a mostani gróf Bolza Géza-féle kastély helyén álló községháza felé nyomta, szidalmakkal, agyonveréssel fenyegetve követelve tőlük az egyezség széttépését. A lázongásnak aznap Boczkó Károly szolgabiró ígéretei, csillapító szavai véget vetettek ugyan, de az márc. 3-án újult erővel kitört. Ismeretlen tettesek felgyújtották Hellebranth jegyző tanyáját, a következő vasárnap pedig uj zajos tüntetést rendezve, csak akkor nyugodtak meg némileg, mikor értésükre adták, hogy másnap megyei küldöttség jön igazságot szolgáltatni.

A Horváth Antal másodalispán vezetésével megjelent megyei küldöttség előtt másnap megismétlődtek az előbbi jelenetek. Az egész szerződés megsemmisítését követelték. A küldöttség azonban megtudta, hogy a néptöbbség azt fenntartandónak véli, ezért úgy döntött, hogy legközelebb tartandó nyilvános népgyülésen szavazással döntenek a kérdésben. De a szavazásra kitüzött napon a lázongók, érezve, hogy szavazás esetén vesztett ügyük van, óriási lármával a szavazást megakadályozták.

A küldöttség most a béke kedvéért megtette azt, hogy a szerződést nyilvánosan megsemmisítette s az elkülönített legelő határdombjait széthányatta. De az igy elért eredmény a lázongókat még elbizakodottabbakká tette s a lázongást egész forradalmi irányúvá fejlesztette. Igy Krajcsi György jobbágy az őt munkára serkentő uradalmi tisztnek oda vágta: „nem azért jöttünk ám ide, hogy marháinkat megerőltessük, hanem csak hogy mozogjunk s a nap lementét várjuk — amely gazda pedig ezentúl az uraságnak átaljában, vagy mértékes robotot fog szolgálni, agyonverjük!“ Egy Palitska János nevű azt is kijelentette: „az urakat fogjuk ölni s rabolni fogunk; én fiammal együtt kuruc (!) leszek.“

Valóságos Dózsa György kora éledt fel tehát s a fellázadt nép szinte napról-napra leste az alkalmat, hogy a forrongást erő-

síthesse. Igy mikor megtudták, hogy az uradalom egyik birtokosa jószága egy részét legeltetési joggal együtt bérbe adta s a bérlő közel 400 drb. birkáját a közös legelőre hajtatta, márc. 29-én, az istentisztelet után uj nagy zavargást csináltak s azt egy hét mulva megismételték. Ez alkalommal Darabos nevű lázító Folkusházy József uradalmi tisztet kalapja leütésével tettleg is bántalmazta. Ugyanaznap délután a Somorin-korcsmában gyülést tartottak s azon elhatározták, hogy a tettleges erőszak útjára lépnek. A gyülekezés a Strázsa halomnál volt, onnan mentek mintegy negyven kocsival a földesúr décsi majorja ellen, ahol az alispánnak megparancsolták, hogy a birkákat azonnal hajtassa el a közös legelőről.

Másnap, hogy meggyőződést szerezzenek, vajon parancsuknak eleget tettek-e, a két Kovács, továbbá Sinkovics Márton, Veigel Mihály, Czinkotszky Sámuel, Sovány Mihály és Hrivnák Mihály Décsre mentek. Ott Rab János uradalmi tiszt csitításaira fenyegetődzeni kezdtek, a birkákat elhajtották s olyan kijelentéseket is tettek, hogy az uraságot nem illeti meg a földbirtok.

Ekkor végre a szolgabíró is a cselekvés terére lépett. A megyei küldöttségnek Szarvasra érkezéséig is a két Kovácsot maga elé idézte s megparancsolta nekik, hogy a küldöttség megérkezéséig házaikból ne mozduljanak ki. Azok erre megszöktek, amely cselekedetükkel bizonyitották, hogy bűnösöknek érzik magukat s egyúttal jelt adtak a lázadás csökkenésére.

Ápr. 11-én a küldöttség megérkezett s hat főcinkost azonnal elfogatva, megkezdte a kihallgatást. Mikor épen a hatodiknak, Feder Mátyásnak a kihallgatására került volna a sor s azt a pandúrok a börtönből a községházára akarták kisérni, újból kitört a lázadás. Federt, bár ő maga tiltakozott ellene, ki akarták szabaditani s csak a Szarvason állomásozó dzsidás ezrednek a községházán felállított százada gátolta meg az erőszakot. A küldöttség tagjai most a nép közé siettek, megpróbálva azt csendesiteni. A tömeg a rabok kiszabaditását követelte. Egyikük a katonasághoz fordult s egész forradalmi hangú szónoklattal próbálta azt kötelességétől eltéríteni. Erre a küldöttség taktikát változtatott. A katonaság parancsot kapott a legszájasabbak befogatására s a tömegnek kihirdették, hogy ha nem adja fel a harcot, katonai erővel verik szét. Erre a lázongás lecsillapult. A küldöttség másnap valami 60 lázongót befogott.

A kedélyek végleges lecsendesitése végett a küldöttség ösz-

szeirta a népnek jobbágyi panaszait is. És itt érdekes meglepetésben volt része: a panaszok közt egy sem volt, amely a legelő elkülönítési ügyre vonatkozott volna. Ennek azonban egyik oka az is volt, hogy tudtokkal a két Kovács felfolyamodást intézett a helytartó tanácshoz ebbeli sérelmeik orvoslásáért.

Végre az egyik Kovácsot Szentandráson, a másikat Szarvason elfogták. 1835 szeptemberében már 69 fogoly ült a megye börtönében. Az ítéletet csak 1836 aug. 29-én hozták meg. Kovács Pált másfél évi vason, közmunkában és hetenként két napi böjttel töltendő börtönre, Kovács András ugyanerre, Sinkoviczot hasonló feltételek mellett egy évre, a többit rövidebb-hosszabb ideig tartó fogságra és megbotoztatásra ítélték.

Ez a lázongás, amelynek a lefolyása igen jellemző az ezen években többször forrongó szarvasi népre, egyik hatásában azt mutatta meg, hogy mennyire elhibázott taktika az ilyen lázongókat tapintatosan próbálni lecsendesíteni. A másik, érdemben való hatása a legelő elkülönítés tényének egy évtizeddel való hátráltatása s így igen hátrányos volt a község fejlődésére. Hosszú vizsgálódás, perlekedés indult most meg, amely csak akkor végződött a legelőelkülönzési szerződés megkötésével, amikor Szarvas úgyis örökre és teljesen megváltotta magát a földesúri hatóság alól.

Az örökváltság lehetőségét az 1839/40. országgyülés mondta ki. Szarvason általános volt a felfogás, hogy a község haladásának erős tényezője lenne, ha a lakosság felszabadítaná magát. Legjobban buzgólkodott Jancsovics István ev. lelkész, aki röpiratban is fejtegette a megváltakozás előnyeit. Mikor azután megtudták, hogy az uraság maga nem ellenzi a jobbágyok felszabadítását, megindultak a tárgyalások. Az uraság részletes leltárt készített a váltság tárgyairól;[1]) ebben benne foglaltatott minden képzelhető apróság is. Igy a „Bárány“ vendéglő a hozzá tartozó istállókkal, szinekkel, kúttal, kőkerítéssel, 900 négyszögöles telekkel együtt 20.000 frtban, a „Sas“ vendéglő 4000, a „Farkas“ vendéglő 4000 frtban, azután halászathoz tartozó ladikok, hálók, só és hús méréséhez való mérlegek, lócák, stb. Az összes váltsági tárgyakért kihozott összeg a leltár szerint 646.285 frt. 50 kr. Nyilvánvaló, hogy az uraság a váltsági tárgyaknak és azok árainak részletezésével egy lehető maximális összeget akart kimutatni, számitva a minden adás-

[1]) L. a Bolzák lt.-ban.

vételnél szokásos alkura. A megegyezés azonban igen könnyen történt s eredménye az *1845 szept. 14-ről keltezett hármas, ú. m legelő szabályozási, örökváltsági és örökbevallási szerződés lett.*[1]) A három szerződés voltaképen egy és ugyanazon megváltakozási aktusnak írásban való megpecsételése s mint ilyen, egymástól el nem különíthető, aminthogy a legelő szabályozási szerződés meg is jegyzi, hogy „érvényességet csak az örökváltsági szerződéssel egyetemben nyerendő, ellenkező esetben pedig minden következés nélkül maradandó."

A „Legelő Szabályozási Örökös Egyesség" értelmében Szarvason 475 és fél olyan úrbéri telek volt, mely a kihasítandó legelő mennyiségére kulcsul szolgálhatott. Minden egyes telek után 32 holdat, holdját 1200 négyszög ölével számítva, összesen 15216 holdat hasítottak ki. Ezen mennyiségben bennfoglaltnak tekintetett mindazon terület, mely idők folytán a község terjeszkedésére szükségessé válik, ellenben epres kertnek négy, katonai lovagló iskolának egy, temetőknek pedig 20 holdat adott ezen kívül a földesúr. A legelőt részint a kondorosi addigi közlegelőből (3000 holdat), részint pedig, mint belső legelőt, közel a községhez, (Káka, décsi puszta, nyúlzug, túri út) hasítottak ki. Nevezetes a szerződés 5-ik pontja, amely az ekként kihasítandó legelő örökös használatát biztosítani akarván, azt mondja, hogy „amennyiben netalán idők folytában a város őrködése ellenére akár az uraság, akár örökösei, akár tisztjeik s cselédjeik s hozzátartozóik által használati gyakorlat céloztatnak felállítani, a gyakorlati jog még a bíró által se vétessék tekintetbe, illy esetekben a község tettlegesen is gátolhatván az uraságot."

A megváltakozási aktus legfontosabb okmányában, az „Örök Váltsági Úrbéri Szerződés"-ben abból indul ki az földesuraság, hogy maga is meg van győződve arról, hogy az úrbéri viszony a mezei gazdálkodásra, a nemzeti iparra, a nép kifejlődésére s gyarapodására oly akadály lenne, hogy ennek „végképpeni megszüntetése nélkül népünk s jobbágyaink boldogulása alig lenne eszközölhető." Ez okok által késztetve tehát meghozták a következő szerződési pontokat.

„1). Lévén Szarvas mezővárossa területében a hiteles úrbéri összeírás szerint 355·4/8 úrbéri Sessió, ezeknek váltsági örök áruk

[1]) Mind a három a községi lt. ban és Bolzák lt. ban is meg van.

költsönös alkudozások után, minekutánna egy egész telek jövedelmének tőkéje, s illetőleg ennek váltsági díja 600 ezüst forintokban állapíttatott volna meg, meghatároztatott 213.300 frt.

2). Az összeírás szerint 868 házas zsellér a törvény értelme szerént $108^{4}/_{8}$ telekkel hasonlítva egybe, az örökváltsági somma teszen 65100 frtot,

3). $820^{4}/_{8}$ holdból álló szőllős kertek jövedelmi tőkéjök váltsága megállapíttatott 32000 frtban.

4). A jelenleg mintegy 600 számot tevő házatlan zsellérek úrbéri tartozásaik tőkéje 1500 frt.

5). Egy úrbéri kazány jövedelme két pengő forintjával lévén számitandó, miután Szarvas városában az összeírás szerint 94 illyes kazány találtatnék, ezeknek tőkéjük 3133 frt. 20 kr.

6). A Város szántó földjeinek, melyek 112 holdat tesznek és kaszállójának, melly mint egy 350 holdból áll, a Körösön túli füzesnek, végre 12 nagy és 52 kis fuvar jövedelmének örök váltsági díjja 8000 frt."

Ezek szerint összesen 323033 frt. 20 krajcárt kellett a községnek kifizetnie „pengő ezüst pénzben", melynek ellenében az úrbéri tartozások, adózások és szolgálatok alól örök időkre fel lett mentve Szarvas. Ezt az összeget hat év alatt kellett volna lefizetni. A lakosság vagyona arányában felosztva törlesztette azt s a határidő letelte után, míg az egyesektől a hátralékos összegeket beszedték, a község a kormánytól vette fel a szükséges kölcsönt. Közben az 1848-ki törvények imperialiter mondották ki azt, amit Szarvas már három évvel előbb megcsinált: megszüntették a jobbágyságot. A földesurak kármentesítését ekkor az állam tartotta kötelességének, amely végre 1871-ben a magát 1845-ben megváltott Szarvasnak is megküldte az eddig befizetett örökváltsági összeget. Ezt a kártérítést aztán azon lakosok és jogutódjaik közt osztották szét, akik az örökváltsági összeget fizették.

Miután a legelő elkülönzési és örökváltsági szerződések Szarvas lakosságát, felszabadították minden úri tartozások, adózások és szolgálatok súlyos terhe alól, a község folyamodást intézett az urasághoz, hogy az egyszersmind a királyi, nemesi, határbeli és és kiváltságokból eredni szokott minden haszonvételek gyakorlatát s ezeknek tulajdonosságát, továbbá a birtok és határok tisztába hozatala végett némely a községben és határában fekvő telkeket és

téreket is reá ruházza át. A községnek ezt a kívánságát az uraság az ú. n. *örökbevallási szerződéssel* teljesítette. Ebben ünnepélyesen kijelenti a földesúr, hogy a „magát megváltott Szarvas mezővárossa“ részére átadja mindazon belső és külső telkeket, melyeken akár maguknak a lakosoknak, akár a megyének, akár az uradalomnak épületei vannak, továbbá minden kiváltságait, a királyi, nemesi és határbeli haszonvételeket, korcsmákat, mészárszékeket, malmokat azoknak telkeikkel együtt, a hús, bor, sör és pálinka mérést, salétrom főzést, tégla és cserép égetést, a halászat, vadászat jogát, hídvámot, vásári kiváltságot, vagyis bármi néven nevezendő földesúri jogokat és haszonvételeket, a velük járó terhekkel együtt, összesen 334504 frt. 43 krajcárért.

Az itt felsorolt, ú. n. királyi kisebb haszonvételekért, *regálé*kért fizetendő összeg terhét is a község 1845-ki lakossága, illetve annak jogutódjai fizették. De ők élvezték — kivált az összeg nagy részének törlesztése után — a regálejövedelmek, így elsősorban az italmérési jog minden hasznát is. Kezdetben emiatt semmi visszásság nem volt, mert alig volt a községben más, mint aki fizette a váltságot. Így egy ideig a regále pénzeket is a község kezelte s a jövedelem községi vagyonként szerepelt. A hetvenes évek elején azonban egyesek azzal állottak elő, hogy a község lakosságát már nem csak azok alkotják, akik a regále váltságot fizették s így a regále jövedelem nem az egész községet, hanem csak a váltságot fizetők jogutódjait illeti meg. Sikerült keresztül vinniök, hogy a regále jövedelmek kezelését a községtől függetlenítették s a községgel szemben *közbirtokossági testület*et alkottak. Ennek a Közbirtokossági Testület-nek a tulajdonában volt azután az italmérési jog, a vásárjog, a vámok, a halászat, téglaégetés, stb. Oly testület volt ez, amely vagyonánál, helyzeténél és befolyásánál fogva a községnek mintegy ellenlábasa lett; önálló szervezettel, önálló hatáskörrel, kiváltságos jogokkal, valóságos status in statu volt.

A közbirtokosság tehát a regále jövedelmeket illetőleg a földesuraság utódja és helyettese volt. Mint ilyennek kötelessége lett volna nemcsak élveznie a jövedelmeket, de épen úgy, mint azt annak idején a földesurak tették, fejlesztenie is a községet. A csabai közbirtokosság például Csaba kulturális előhaladási ügyének örök érdemü szolgálatokat tett. Ezzel szemben a szarvasi közbirtokosság csak a saját hasznát tekintette: korcsmákat nyitott, rossz

téglát gyártott, azt a községnek drága pénzen eladta s időről-időre a befolyó jövedelmeket tagjai közt szétosztotta.

Mennél jobban szaporodott a község lakossága bevándorlás által, vagyis mennél jobban erősödött a község a közbirtokossággal szemben, annál nagyobb lett az ellentét a két testület között. A község a regálejavakban való egyenlő részesedést kívánta valamennyi lakosa számára. Kiindulási elvük, amellyel ezt a követelést megokolták, az volt, hogy amikor a földesúr a regálékat 1845-ben odaadta, azt a község, mint erkölcsi testület részére tette, nem csak a község épen azon évbeli lakosai részére. Velük szemben a közbirtokosság tagjai a teherre hivatkoztak, amely reájuk, illetve apáikra nehezedett a regále váltság fizetésével. Élőszóval és írásban, hirlapi cikkekben megindult a harc a két testület közt.

De a viszály kitörésére igazán az 1888-ki országos törvényhozás szolgáltatta az okot, amelynek értelmében felszóllitották a községet, hogy az italmérési jog állami kártalanitása iránti igényét jelentse be. Kié lesz a kárpótlás? Az egész községé-e, vagy csak a közbirtokossági testületé? Ez volt a kérdés, amelyből kiindulva, az egész regále-ügy végleges rendezését követelték mind a két részről.

A közbirtokosságnak a harcban hatalmas képviselője volt Haviár Dani személyében, aki éles eszével s nagy jogtudásával makacsul hirdette a közbirtokosság igazát. Miután az 1889-ik év elején akiegyezkedés nem sikerült, úgy látszott, hogy a kérdésnek per túján való eldöntése kikerülhetetlen. Innentől kezdve egymást érte a sok kiegyezési kisérlet. Mert a dolognak békés úton való elintézését mind a két fél óhajtotta, csak a község részéről a közbirtokosságnak fizetendő azon összeg mennyiségére nézve nem tudtak megegyezni, amelyet ez a közbirtokossági vagyonokért fog fizetni.

Végre 1893-ban ismételt alkudozás után létrejött az egyezség. Ennek értelmében a közbirtokosság a tulajdonát képező összes ingó és ingatlan vagyonokat 330750 frtért átadta a községnek. Ezt az összeget a község elsősorban a regále kártalanitási kötvényekből s azok kamataiból tartozott fizetni; az ezenkívül 330750 frtig menő különbözetet (101750 frt.) felvett kölcsön útján fizette ki a község. Az egyezség egyik alapfeltétele az volt, hogy a község az így birtokába jutott ingó és ingatlan vagyont kizárólag kulturális célokra használja fel, kivéve azt az időt, ameddig a fel-

veendő kölcsönt törleszti, mert addig a vagyon jövedelméből elsősorban a kölcsönt kellett törleszteni.[1]) Igy jött létre az u. n. „közművelődési alap“ (kultúr alap), amelynek jövedelmét ma is rendeltetésének megfelelően közművelődési célokra (iskolák, egyházak) fordítja a község.

Igy a községnek 1845-ben történt megváltakozása végső következményeiben egészen 1893-ig húzódott el.

De az olyan nagy átalakulás, mint amilyen egy község felszabadulása, egyébként sem történhetett meg rázkódtatás nélkül. Már az örökváltsági szerződések megkötése utáni években megint bebizonyosodott, hogy egyeseknek az önérdeke nagy horderejü közügyek ellenében is az egyedüli vezérlője. Szarvas az 1847. évben megint veszedelmes lázongások szinhelye lett.

Az örökváltsági szerződésben ugyanis kimondatott, hogy a kihasított legelőből egy bizonyos rész külön kihasítva, csak egy előre kifizetett összeg feltétele mellett adható át. Ha azonban egyesek ezt a fizetést teljesíteni nem birnák, azoknak a része odadandó fizetésre képeseknek, akik igy a fizetni nem tudók helyett az örökváltság terheinek egy részét elvállalják. Több zsellér jelentkezett, hogy ilyen illetőségüket nem birják megtartani s belenyugosznak abba, hogy azt a község adja el. Az ilyenmódon bejött pénzzel azután az örökváltsági költségeket törlesztették.

1847 ápr. 19-én kezdte meg a hatóság az említett birtokoknak a vevők kezébe való átadását. Egyes, az örökváltság által magánérdekeikben teljesen ki nem elégített egyének azonban most a zselléreket bújtogatták fel, akik az azelőtt általuk is közösen használt legelőből igy semmi osztályrészt nem kaphattak, holott a váltság terhének egy részét nekik is viselniök kellett. Az elégületlenek, akiknek élén Doleschall János ügyvéd, Ponyiczky György, Molitórisz János, Kasnyik György, Szrnka János, Török Pál, Sonkoly György, Roszik Pál, Tóth Král Mihály, Szappanos Pál és mások álltak, a hatóság működését erőszakosan megakadályozták s valóságos lázadást csináltak, úgy hogy az átadásnál működő Tomcsányi József másodalispán és a szolgabiró alig tudtak elmenekülni. A községi birót kocsijáról lehúzták, tettleg bántalmazták, a többieket pedig goromba sértésekkel halmozták el. Voltak, akik egészen a kommunizmusra emlékeztető elveket hangoztatva, a tulajdon sért-

[1]) 1893 aug. 15. képv. jkv.

hetetlenségét támadták meg s a Bolza és Mittrovszky-féle földek felosztásáról beszéltek. A szolgabíró végre is a berényi és csabai katonaság segítségét vette igénybe s azzal állította helyre — nem ugyan a mozgalmat, de legalább a közbiztonságot.[1])

A lázongás lecsendesült, de az elégületlenség tartott. 1848 elején küldöttséget menesztettek az első felelős magyar minisztériumhoz. A küldöttség feladata volt a község örökváltsági ügyeit ismertetni s kérni, hogy az esetben ha a törvényhozás az örökváltság dolgában valami törvényt hozna, úgy legyen tekintettel a házatlan zsellérekre is; feladata volt továbbá megtudni, hogy Szarvas, mint kiváltakozott község micsoda tekintet alá esik legeltetésre nézve és hogy *az uraasággal kötött három rendbeli szerződéseket meg kell-e tartani, vagy nem.* Már maga az utasítás hangja s kivált az utolsó pont, meglehetős forradalmi ízű volt. De még forradalmibb volt a bizottság hangja abban a jelentésben, amelyet, megbízatásához híven, a minisztériumhoz terjesztett. A jelentés nem állott meg a fenti kérelmek és puhatolózásoknál, hanem nagyobb nyomatékkal a fenyegetés, terrorizálás eszközeit is használta. „A szarvasi nép — szól a jelentés — a legelő elkülönzés kiigazítását annál inkább kéri, mert az örökváltság feltételéül köttetett ki, melynek terheit a status vállalván magára, az a népre nézve teljesen érvényesnek nem tekinthető s midőn ennek orvoslását kéri, ez annál inkább figyelemre méltó *„mert rögtöni intézkedés és megnyugtatás közbe nem jötte esetére megkárosítása s igazsága érdekében minden úton elégtétel után szomjaz.“* Utal azután a házatlan zsellérek zúgolódására, akik nem kaptak az azelőtt általuk is közösen használt legelőből s „a közcsendet nem kis mértékben veszélyeztetik, ha legalább némi remény nem nyújtatik nekik, hogy a status ő róluk is fog gondoskodni.“[2])

Kétségtelen, hogy a folyamodók elvetették egy kicsit a sulykot, mikor az 1848-ki állapotokat a fejetlenség olyan stádiumában látták, hogy ilyen akció felhasználására vettek maguknak bátorságot. A kormány azonban kiábrándította őket. A gr. Batthányi miniszterelnök aláírásával ellátott válasz szerint „miután a törvényes szabadság és jogegyenlőség elvei szerint gyakorolt kormányzat feltétele épen abban áll, miszerint úgy testületek, mint egyesek, ne csak jogaikban tartassanak fel (meg), hanem mások jogainek tör-

[1]) Évk. 1883. 152. [2]) Közs. lt.

vényes úton kívüli megtámadásában gátoltassanak: a felelős magyar kormány annál kevésbbé helyeselheti a szarvasi községnek netán kitöréssel fenyegető mozgalmait a legelő-kérdés miatt, minthogy az részint egyezség által bevégezve volt, részint az idevonatkozó új törvénycikk által elintézve van." Ezért a szarvasi községet „a törvényhezi szigorú alkalmazkodásra s a személy- és tulajdonjog kellő tiszteletére *a fenyítő törvények súlya alatt*" figyelmeztette.

3. A szabadságharc és az önkényuralom kora.

Mélyreható változásokat hozott létre az örökváltság a község életében. Felszabadulva a földesúri hatóság alól, egész új helyzetbe jutott. Addig gazdasági, pénzügyi, törvénykezési, közigazgatási, egyszóval minden tekintetben a régi földesúri függőség elve alapján volt szerezve. Most megszűnvén e függőség, új gazdasági, pénzügyi, törvénykezési és közigazgatási szerveket kellett teremtenie. Ezért a pénzügyek kezelésére négyféle pénztár alakult, állami adó, községi adó, továbbá váltsági és külön regále pénztár. Törvénykezési tekintetben megszűnt az úriszék s minden urasági befolyástól menten gyakorolta a bíráskodást a község bírája.

De a legnagyobb volt az átalakulás a közigazgatás terén. Amint láttuk, már a XVIII. században az uradalmi tiszt által úgyszólván kinevezett előljárók kezében volt az s így más alakban már akkor meg volt a közigazgatást vezető előljárói tanács. Ez vezette a község ügyeit, ami akkor alig állott másból, mint hogy apróbb esetekben bíráskodott a tanácsüléseken. Üléseiről egy idő óta jegyzőkönyvet vezetett s azokból nyerünk némi képet a község akkori igazgatásáról. A legrégibb ilyen megmaradt jegyzőkönyvek 1807—9-ből valók,[1]) legnagyobb részben magyar, kevesebb tót és latin bejegyzéssel. Ezen, valamint az 1837-től fogva a község levéltárában levő tanácsülési jegyzőkönyvek szerint a tanácsülések a bíró elnöklete, a törvénybíró, egy-két esküdt, néha a perceptor (pénztáros) és a jegyző részvételével tarttattak. Szabályosan úgy látszik, hetenként kellett volna tartani az üléseket, amit azonban

[1]) A községháza padlásáról tűzrevalónak lett lehozva, de Lánczossy jegyző megmentette.

inkább csak a téli hónapokban tartottak be s a nyári mezei munkák idején legtöbbször egyáltalán nem jöttek össze.[1]) Tárgyaikat tekintve, azt hinnők, hogy pusztán a bíráskodás tartozott hatáskörükbe; így leggyakrabban előforduló tárgyaik: itéletek örökségi ügyekben, atyafiságos egyezségek, adósok és hitelezők perlekedése, végrehajtások elrendelése s azok foganatosításának bejelentése a a kiküldött esküdt részéről, ház és föld átírások, adás-vétel helybenhagyása, lopási, verekedési ügyekben való itélkezés. Minthogy azonban elvétve s az 1840-es évektől kezdve mind sűrűbben akadnak bennük egyéb ügyek is, arról tanúskodnak, hogy akkor még a községi közigazgatás a községi bíráskodástól egyáltalán nem volt elkülönítve s az előljárói tanács gyakorolta az egész községi igazgatást.

Azonban a községi tanács, mint ilyen egyeduralmi rendszerű hatóság csak addig állhatott fenn, még az ország, illetve a község az alkotmányosság és népuralom korába be nem lépett. Mihelyt a demokratikus átalakulás megkezdődött s a község az önállóvá létel felé közeledett, majd önállóvá lett, kellett, hogy ügyei intézésébe maguk a lakosok is állandóan befolyhassanak. Ezért a nagy átalakulás korában a tanács mellé egy azt ellenőrző s afelett álló testületet létesítettek a község lakosai által választott *képviselőkből*. Ennek a testületnek a község kormányzását vezető és ellenőrző gyűléseit előbb *választmányi*, majd *népképviseleti, képviseleti, képviselőtestületi* gyűléseknek nevezték. Adatok hiányában nem tudjuk megállapítani, mennyi volt kezdetben a képviselők száma; az első gyűlésükön, amelyről jegyzőkönyv maradt (1845 szeptember 15; kétségtelenül egyáltalán is ez az első gyűlés), az előljárókon kivül 36 tag volt jelen. Kezdetben azonban se a hatásköre, se a szerkezete pontosan megállapítva nem volt. Elnöke pl. egy időben Omazta Zsigmond t. b., majd hosszabb ideig Tomcsányi József főszolgabiró (utóbb másodalispán), végül Lehoczky Lajos tbiró, aki előbb másodelnöke volt.

A község önállóvá alakulásakor úgy az egyes tisztviselők, mint a tanács, mint végre a községi választmány illetve képviselet szervezetét és hatáskörét rendezni kellett. A rendezés előkészítésére

[1]) Pl. 1838-ban ülések voltak: jan. 8., 15., 22., febr. 5., 20., 26., nov. 3., 5., 8., 1839-ben jan 14., 21., febr. 7., 11., 18., márc 11. 18., ápr. 8., okt. 5 23., 31., stb.)

már 1846-ban, majd 1848 márciusában ujból bizottságot küldtek ki, azzal okolva meg a rendezés szükségét, hogy „kiváltakozott községünknek nem lévén semmi hatósága, az igazság kiszolgáltatásában úgy állunk, hogy törvénytudó csak a fiscális vagy jegyző lévén, ezektől függ csaknem egyedül a többi tanácsbeli akaratja is.“ A bizottság előkészítő munkája folytán már az 1848 máj. 25-ki nyilvánosan tartott választmányi gyűlésen bejelenthette Boczkó Károly elnök, hogy Szarvast a megye és a felelős magyar minisztérium *rendezett tanácsú városnak* ismerte el. A máj. 30-án tartott tisztújító szék azután polgármesterré Doleschall Jánost, főbíróvá Mojsissovics Sámuelt, kapitánnyá Tóth Sámuelt, főjegyzővé Hellebranth Jánost, aljegyzővé Kalmár Lajost, irnokokká Csörföly Lajost és Hellebranth Miklóst, tiszti ügyésszé Kollár Jánost, mérnökké és telek bíróvá Bohus Pált, árvagondnokká Borgulya Györgyöt és Belopotoczky Györgyöt, törvénytudó tanácsnokokká Jancsovics Pált, és id. Péchy Károlyt, nem törvénytudó tanácsnokokká Viskovics Ignácot, Roszjarovitz Mártont, Hlivár Györgyöt és ifj. Szrnka Jánost választotta meg.

A jún. 16-iki tanácsülés szabályozta azután egyrészt a tanács belső és külső hatáskörét, másrészt az egyes tisztviselőkét. Elhatározták, hogy tanácsülések minden nap, törvénykezési ülések pedig minden héten négyszer a délelőtti órákban fognak tartatni; az elsőben minden oda tartozó tisztviselő vagy tanácsnok tartozott megjelenni, a törvényszékeken öt, a szóbeli pereket tárgyaló üléseken három tag és mindenütt egy jegyző. Minden törvénykezési kérdés a tanács elébe tartozott, a rendőri dolgok kivételével, amelyek a kapitányi hivatalhoz tartoztak. Az ügyek kezelését s azoknak szóval vagy irásban tett beadását az ügyészre bízták, aki az élőszóval beadottakat is rövid irott vázlatban tartozott a tanács elé terjeszteni. Épúgy pontosan meghatározták az egyes tisztviselők jogait és kötelességeit.

Szarvas város akkori közönsége lelkesedve üdvözölte a városi rangra való emelést, s az akkori parasztember nem vette zokon, hogy a képviseleti gyűlés elnöke többé nem a községi bíró, hanem a törvénytudó polgármester. Jól eső érzés fogja el azt, aki az ezen napok eseményeiről beszélő aktákat olvasgatja. Mintha a város történetéből kiszakított külön korral volna dolgunk. Ugy jön elő, mintha a nagy eszmék iránt sokszor közömbös szarvasi polgár letette volna régi köntösét s belesodortatva egy ellenállhatatlan esz-

meáramlatba, lelkessé és színmagyarrá lett volna maga is. Mert az a korszak, amely most országosan beköszöntött, „korszaka hőskölteménybe illő küzdelmeknek“ volt[1]), amelyben nemcsak a harcos katona, de az otthonában maradt polgár is csodás áldozatokat hozott.

Szarvas magatartása az 1848—49-ki szabadságharc alatt mindvégig lelkes, impozáns volt.[2]) Ha ennek okait keressük, az itt működő kitünő vezérférfiakban találjuk meg, akiket véletlenségből épen e mozgalmas évek alatt mondhatott büszkén magáénak a város. Igy Vajda Péter már azelőtt tartott forradalmi irányú vallás-erkölcsi előadásaival készítette elő a lelkeket a jövő forradalmi hangulatra. A „nagy év-“ben pedig Ballagi Mór, Greguss Ágost, továbbá Pecz Gyula, Jancsovics István, Placskó István, Delhy János és mások iskolai, templomi és egyéb előadások által tették lelkessé a hangulatot, áldozatkésszé az embereket. Előkészítő munkájuknak olyan nagy volt a hatása, hogy amikor kitört előbb Párisban, majd Bécsben a forradalom s Magyarország még nem mozdult meg, sok szarvasi egész komolyan emlegette, hogy ha a főváros nem tesz semmit, *a vidéknek kell kezdeményezni.* Lázas izgalommal kisérték figyelemmel az országos eseményeket. Naponta várták, minek a hírét hozza a Szolnokról jövő gyorsposta.

Márc. 16-án vették a hirt a Bárány vendéglőben összegyültek az előző napi budapesti eseményekről. Először Neubarth József orvoshoz mentek tanácskozás végett.[1]) Ott elhatározták, hogy a tizenkét pontot Réthy Lipót nyomdájában kinyomatják, ami 1000 példányban meg is történt. Az egyes példányokat a lakosok közt szétosztották. Késő este volt már, amikor azután zeneszóval kisért körmenetben vonultak a mai Bácskai-házban levő kaszinó, a parochiák és a „népkör“ helyisége felé; itt is, ott is hazafias szónoklatok hangzottak el. Elhatározták felhívni az előljáróságot, hogy másnapra a városházára népgyülést hívjon össze. A mérsékeltebbeket ez a forradalmi izü rendelkezés megijesztette, de ez elől ki-

[1]) Hugó Viktor. — [2]) Szarvasnak a szabadságharc alatti magatartására nézve a községi levéltár anyagán kivül a legtöbb adatot Benka Gyula nyug. főgimn. igazgató szolgáltatta, aki mint 10 éves gyermek élte át azt a kort s annak emléke ugy hatott reá, mint Béranger francia költőre a Bastille ostromának látása. Amint férfiúvá lett, a résztvevőktől és szemtanuktól folyton gyüjtötte az adatokat, úgy, hogy az ő közlései közvetlen és hiteles adatok.

térni többé nem lehetett. Többen már a templomból kijövők előtt is a tizenkét pontról s a bpesti eseményekről szónokoltak.

Márc. 17-én a városházán nagy számmal egybegyűltek előtt Mojsissovics főbíró mondott lelkesítő beszédet, figyelmeztetve egyuttal arra is, hogy a szabadság csak ugy virágozhat fel és hozhat gyümölcsöket, ha józan mérséklettel és művelt önuralommal kezelik azt. Mojsissovics elnökletével azután küldöttséget menesztettek a fővárosba, amelyet márc. 18-án Budapest előljárói, élükön Rottenbillerrel, kitüntető szivélyességgel fogadtak. A küldöttség a megbízó város lelkes örömét tolmácsolta a budapesti események fölött s a város csatlakozását jelentette be. Ezzel Szarvas város Czegléd után a második lett az országban, amely hazafias kötelességének tartotta demonstrálni is a márciusi eszmékhez való csatlakozását.

A lelkesedés szülte események most nap-nap után követték egymást Szarvason. Márc. 26-án az ev. ó-templomban hálaadó istentisztelet volt. Ezen Placskó lelkész lendületes beszéd keretében kioktatta hallgatóit arról, hogy „mikép viseli magát a lelkes és művelt nép, midőn soká nélkülözött természetes jogainak háborítatlan élvezetébe a haza atyái által testvéri szeretettel béhelyeztetik".[1]) Mikor az első független felelős minisztérium alakulásának a híre érkezett, szabadságfát állítottak s tanárok, papok lelkesítő beszédekben magyarázták az ünneplő népnek az esemény jelentőségét. A Réthy-féle nyomdában majd minden héten jelent meg egy-egy hazafias tárgyú magyar vagy tót nyelvű röpirat, vers vagy elbeszélés.

Május 31-én tartották az első képviseleti gyülést a rendezett tanácsú Szarvas városában, Doleschall polgármester elnöklete mellett. Ennek az elsőnek mindjárt nevezetes tárgya volt. Felolvasták az 1848. május 20-ki nádori levelet, amely tudtára adta a város közönségének, hogy az országgyülés július 2-án fog megnyílni s főtárgyát azon eszközök kiállítása fogja képezni, „melyek által a veszedelemben forgó királyi korona s hazánk fennállhatása biztosíttatik". Felszólította a leirat a várost, hogy az országgyülés tanácskozásaiban résztveendő, képviselőt válasszon. A közgyülés e felhivásra azonnal megtette az előzetes intézkedéseket a választásra.

Érdekesek, mert Szarvas lakosságának akkori politikai néze-

[1]) Benka közlése.

teiről, vagy inkább csak hangulatáról tanuskodnak azok az utasítások[1]), amelyeket országgyűlési képviselője részére adott. Ennek főbb pontjai: a felsőtábla végkép való eltörlése, a regálék megszüntetése s így a Szarvas részéről e részben fizetendő váltságnak tökéletes megszüntetése, teljes egyenlőség kimondása, a Lánchídnak az ország számára való átvétele, a papi fekvő javadalmaknak a nemzet számára való visszavétele s a papi egyének tartására szükséges fizetések meghatározása, a vasutaknak az ország számára való megszerzése, a *coelibátus eltörlése*. Ezzel az erősen forradalmi szellemű mandátummal azután Szarvas a jún. 25-én megválasztott Boczkó Károlyt küldte fel követül az országgyűlésre.

Azonban a lelkesedés és öröm ezen napjai közben az ország különböző vidékein megindult a nemzetiségek fegyveres felkelése. Szarvast legközelebbről a délvidéki szerbek lázadása érintette, akik rátörtek a köztük lakó magyarok házaira, azokat felgyujtották, lakosaikat részben leölték, részben megszalasztva, földönfutókká tették. A menekülők közül többen Szarvasra is eljutottak s itt őket a lakosság testvéri szeretettel és részvéttel fogadta.

A délvidékről hallatszó rémhírekre a magyar kormány lépéseket tett az önvédelemre. Május 31-én tárgyalta a képviselőtestület az alispán úiján jött miniszterelnöki felhívást, amely Magyarország összes törvényhatóságait felszólította, hogy a *nemzetőrségi* összeírásokat az őrsereg alakításával megbízott választmányhoz haladéktalanul beküldjék. A közgyűlés tizedenként küldött ki összeírókat. Jún. 2-án pedig az elnök azon előterjesztésére, hogy más városokban az önkéntesek megszerzésére rendes toborzások tartatnak, kimondta a képviselőtestület, hogy „miután városunk e részben a többi községek után állni épenséggel nem akarna, a város kapitányának felügyelése s vezérlete alatt muzsikaszó mellett ki fog tűzetni a zászló, amely alá mindazon lelkes ifjak, akik hazájuk eránt igaz vonzalmat éreznek, seregelhetnek . . . s hogy a dolognak sikere legyen, mind annak, hogy ez szent kötelesség, mind pedig azon körülménynek, hogy az újoncok számára a város polgárainak szabad e célra étellel, itallal és pénzzel adózni, az egyházakbani kihirdetése kimondatott.“ Két hét mulva jelentették, hogy a toborzás sikeresen folyik s az újoncok egy részét már beállították.[2])

Megmozdult a közönség áldozatkészsége más formában is.

[1]) 1848 jún. 20 képv. jkv. — [2]) 1848. jún. 17. képv. jkv.

Önkéntes adakozásra a magyar kormány intézett felhívást a haza polgáraihoz. A gyüjtés eszközlésére azután Tessedik Károly vezetése mellett Sípos Sándor és Viskovics Ignác tagokból álló bizottságot küldtek ki, amely csakhamar arról számolt be, hogy 413 adakozótól 643 frt. 46 krajcár pengőpénzt és 21 darab aranyat gyüjtött össze. Külön adakoztak a szarvasi nők. Pinczés Gáborné szül. Forster Hermin ívén maga a gyüjtő egy arany fülbevalót, Ballagi Mórné egy pár arany fülbevalót és még sokan kisebb nagyobb adományokkal adóztak. Egy másik íven többek közt Jancsovics István lelkész 13 3/8 lat súlyú ezüst evőeszközt és 40 frtot, Tessedik Károlyné 40 frtot, Lonovics Ferenc plébános egy arany láncot és 1 font 5 2/8 lat ezüstöt, Brudkovszky György egy arany láncot és 3 4/8 lat ezüstöt, Leszich Dániel 5 aranyat, Csillag Márton, Placskó István 10—10 köböl búzát, Sípos Gábor egy arany láncot, Ballagi Mór egy drágaköves arany gyűrűt, Sovány György, Viskovics Ignác, Melis Mátyás 1—1 aranyat, Polmüller Péter 5 aranyat adtak. Egy harmadik íven egyes földművesek 44 köböl búzát, 9 köböl árpát, 30 köböl zabot, 24 köböl kölest, 5 1/2 köböl morzsolt kukoricát, 39 rőf vásznat és egyéb apróságokat adtak. Voltak, akik állami kölcsönképen adták oda arany- és ezüst-ékszereiket, bizonyára azzal a tudattal, hogy azokat soha vissza nem kapják. Érdekes, hogy a Szarvasi kaszinó ajándékaként küldött értékes olajfestményt a pesti Radikal Kör-ben kisorsolták.[1]) Végül megemlítésre érdemes, hogy a békésvármegyei egyházak közül az első áldozatot a szarvasi ev. egyház hozta, midőn a „hazánk szabadságát s minket óvó ágyú öntésére“ egy harangját ajánlotta fel.[1])

Jún. 17-én újabb rémhírként jelentette az alispán, hogy a határőrvidéki csajkások a mieinkkel Karlovicnál megütköztek s magyar vér folyt. A veszedelem elhárítására sürgősen kellett az őrsereget kiállítani, mert a rendes katonaság a megyéből már eltávozott. A hadügyminiszter elrendelte, hogy az őrsereget bármily fegyverekkel is (kasza, vasvilla, fokos, balta, pisztoly), de gyorsan fel kell fegyverezni. Erre összeírták a Szarvason található összes fegyvereket.[3])

Az őrseregbe való beállásra buzdító hatással volt az, amikor a budapesti egyetemi tanulóság 400 főnyi csapata Szarvason ke-

[1]) Sz. L. 1900. márc. 18. — [2]) Oláh Gy. Békés megye 1848—49-ben, II. 284. — [3]) 1848. jún. 17. képv. jkv.

resztül vonult. Ballagi és Greguss tanárok a gimnáziumi épület azon termébe, ahol ma a tanítóképző könyvtára van, összegyűjtötték az idősebb tanulókat s buzdító beszédjeikre azok közül többen felcsaptak honvédnek.

A szarvasi gyalog nemzetőröket naponta Brudkovszky György kapitány, Sipos Gábor, Réthy Vilmos, Bohus Pál s más kiszolgált katonák gyakorolták, a lovasokat Tomcsányi Károly kapitány, Thury János hadnagy, Kollár János strázsamester, Szenes Miksa és Menyhárt Alajos káplárok. A gyalogságban gr. Bolza István, a lovasságban gr. Bolza József, mint közlegények szolgáltak s fegyelmezettségükkel a katonás szellemet és a lelkesedést erősítették.

A kiképzett nemzetőröket július elsején Makó felé vitték. „Sirás, jajgatás a nők s gyermekek részéről s némi ellenszenves vonakodás a családapák részéről csak olykor csillapult, midőn a szálas Jancsovics rövid, s a kurta Télessy doktor hosszú karddal oldalaikon a csapat élére álltak s a népszerű lelkész bátorító felszólalásával megérttette, hogy a haza veszedelmében védelmére bennünket is szólit; ki védje, ha mi a tartozó védelemtől vonakodunk?“ — írja a szemtanu Benka Gyula. Jul. 12-én este ért a csapat Tótkomlósra s itt más csapatokkal egyesülve ment tovább Makó felé. Végre aug. 2-án lassú menetelés után Nagy Becskerekre jutott. Itt a szerbekkel akkor már harcolt a rendes katonaság s a fiatal honvédség; a nemzetőrség tömeges felvonulásával inkább csak arra volt jó, hogy a kétes magatartású vidékeket megfélemlitse.

A szarvasiak előtt az egész szabadságharcból a legemlékezetesebbek ezek a becskereki táborozás napjai voltak; később is parasztok egyik másikénál a becskereki táborozás azonos volt a szabadságharccal. Igy mikor a nyolcvanas években egy esetleges háborúról volt szó, az egyik paraszt azt kérdezte: „Ugye kérem, mi szarvasi népfölkelők csak Becskerekre fogunk menni?“ —„Miért?“ — „Mert a Kossuth háborújában is az öregebbek csak oda mentek.“[1])

A becskereki táborban levőket másokkal felváltani, majd újabb és újabb nemzetőröket kiállitani: ezek tették izgalmassá Szarvas városa életét az 1848-ik év vége felé. Szinte állandó látvány volt már a toborzás, újoncok kiképzése, felvonulása, sőt igazi forra-

[1]) Sz. L. 1887. márc. 13.

dalmi időkre emlékeztetően, a fegyverek gyártása is.[1]) Nagy izgalmat okozott Jellasics betörésének, nagy örömet vereségének a híre. Ez az öröm csak fokozódott akkor, amikor híre jött, hogy a Róth és Philippovics tábornokokkal együtt Ozoránál elfogott horvátokat Szarvasra hozzák. A foglyokat a Csillag- és Chovan-féle iskolában és a bikaakolban, Róth és Philippovics tábornokokat a Bárány vendéglőben helyezték el. A közlegényeket a könyörületes lakosság, a két generálist a gr. Bolzák látták el étellel és itallal.

Az addigi ellenségekhez nemsokára újabb is csatlakozott. Nemcsak az erdélyi oláhság támadott újra, de az aradi és temesvári császári katonaság is. Ezen támadás ellensúlyozására a kormány népfelkelést szervezett. A szarvasi népfelkelők október végén az aradiakkal és debreceniekkel egyesülve az oláhok ellen mentek s Boczkó Dániel kormánybiztos rendelkezésére előbb Ötvenes, utóbb Glogovácz, Világos és Kovaszincz lázongó lakosságát fékezték meg s a lázadókat halállal büntették. Négy bujtogatót egy szarvasi cigány, mint önként vállalkozó hóhér akasztott fel.

Október közepén besorozták a 19 éveseket. A besorozottak részére a vámház mellett a füzesben nagy népünnepélyt rendeztek. Rajtuk kívül Szarvas város külön is fogadott fel honvédeket, utólag fizetendő 80 frt s két hold föld használata ellenében. A besorozottak közül utóbb többen részt vettek a branyiszkói csatában. (1849 február 5.)

A község hivatalos élete ilyen harci állapotok közepette természetesen alig szorítkozhatott másra, mint a háborúval kapcsolatos intézkedésekre, s a közlelkesedés ébrentartására. Így a képviselőtestület szept. 28-án elhatározta, hogy az ország nagyobb városait bejáró Kossuthot Szarvasra is meghívja s a polgármester vezetésével e végből küldöttséget nevezett ki, mely azonban küldetésében nem járt el eredménnyel. Ezért azután legalább arról gondoskodtak, hogy irányadó szavait írásban élvezhesse a lakosság ; a Békés vármegye polgáraihoz intézett levelét pl., melyben a lakosokat rendre s a felsőbbség iránti engedelmességre intette, tót nyelven 300 példányban kinyomatták s kiosztották.[2]) A folytonos izgalom s hábo-

[1]) A szarvasi nemzetőrség részére megrendelt 349 db. lándzsáért a kovácsok dbként 1 frt. 40 kr.-t., beléjük való 358 nyélért a kerékgyártók 50 frtot kértek. 1848 szept. 1. közs. tan. jkv. — [2]) 1848 dec. 21. képv. jkv.

rús elfoglaltság miatt dec. 23-tól márc. 12-ig képviselőtestületi közgyűlést sem tartottak.

Az 1849-ik év elején a helyzet Szarvasra még izgatóbban alakult. Az osztrák sereg jan. 5-én Budapestet megszállotta, majd egy hadsereg Ottinger vezetése mellett csakhamar Szolnokot is elfoglalta. Ottinger azután a Szolnokhoz közel fekvő helységek, többek közt Szarvas előljáróihoz is parancsszerű felhívást intézett, hogy hódoljanak meg, különben tűzzel-vassal pusztítani fog. Szarvas előljárósága azonban „nagy felháborodással" terjesztette az alispán elé az ellenséges vezér levelét.[1]) Az ellenség közelsége anyagilag is nagy terhet rótt a városra, mert a vele szemben álló tiszai magyar sereg ellátását a védbizottmány Szarvas, Szentandrás, Öcsöd, Gyoma és Endrőd községek kötelességévé tette s az élelmezési ügy élére Tessedik Károly szarvasi főszolgabírót állította.[2]) De az ellenség közelléte rendkívüli intézkedéseket is kívánt. A honvédelmi bizottság rendelete értelmében rögtönitélő bíróságot állíttottak fel s annak elnökévé Lehoczky Lajost, ülnökeivé Doleschall Jánost, Sipos Gábort, Leéb Józsefet. Kollár Jánost, Konrád Károlyt s Boros Pált nevezték ki.[3]) Hogy pedig a megye székhelye mindenről idejében értesüljön, hírnököket küldtek ki; mint ilyenek működtek Szarvasról Kollár János, Ballagi Mór és Sipos Gábor.[4]) Ezek a hírnökök naponta küldött lovas futárok által értesítették a megyét s tőlük értesült az eseményekről Szarvas is.[5])

De volt rá eset, hogy az esemény hirét a lovas futárénál gyorsabb hírvivő hozta meg. Márc. 5-én délelőtt a Tisza felől, Szolnok tájáról hallatszó erős ágyúzás tudatta a lakossággal hogy ütközet fejlődött ki. Ki gyalog, ki lóháton sietett a hang irányában a Szanda-csárda felé, lázas izgatottságban várva a csata kimeneteléről hírt. Kollár János hírnök egy felbontatlan jelentésére akkor e szavakat irta Tomcsányi másodalispán: „E tudósitás Szarvasra érkezett márc. 5-én d. e. 10 órakor, mikor épen erős ágyúzás hallatszott."[6]) Nemsokára azután megtudták, hogy az ágyúzás Damjanichnak szolnoki csatájából hallatszott, amely csatában Szarvasról Balthazár Lajos, Ruva N., Fidiczinisz és mások is részt vettek. Ezzel a csatával kezdődött meg a magyar ügy jobbra fordulása, mert az ezt követő ú. n. tavaszi hadjáratban Görgei az ellenséget mindenütt megverte.

[1]) Oláh Gy. i. m. II. 38. — [2]) Oláh, II. 279. — [3]) 1849 febr. 1. közs. tan. jkv. — [4]) Oláh II,. 166. — [5]) 1849 márc. 12. képv. jkv. — [6]) Oláh, II. 222.

Most a hadszintér eltávolodott Szarvastól. A bizakodó öröm jegyében folyt hát le már az első nemzeti ünnep márc 15-én. Az ünnep fényes sikerében az oroszlánrész megint a gimnázium jeles tanárait illette, akik lelkes beszédekben, röpiratokban, költeményekben találták meg azt a hangot, amellyel a népben a nemzeti ügy iránt lelkesedést, ellenségeink iránt gyűlöletet lehetett kelteni. Ekkoriban jelent meg a legtöbb aktuális tárgyú nyomtatvány a Réthyféle nyomdában, mint pl. a Lamberg megöletését, gr. Zichy kivégeztetését stb. tárgyazó népies költemények. A szarvasi kaszinó ünnepén is Ballagi Mór és Greguss Ágost tanárok vitték a főszerepet.

Nagy lelkesedést keltett az ápr. 14-ki függetlenségi nyilatkozat hire is. A nap megünneplésére a képviselőtestület május 6.-t tűzte ki, mely alkalomra a város nevében 1000 frtot ajánlott fel a haza védelmében elesettek vagy sebesültek családtagjai részére, 160 frtot a népnek az ünnepélyen való megvendégelésére, továbbá, „amennyiben a kivívott függetlenség megszilárditásának és biztositásának egyik főtámasza a honvédsereg szaporitásában található, a város költségére a toborzást az ünnepi napon megindítandónak rendelte s a netalán felcsapott újoncokat a városra kivetendő újonc illetőségbe be *nem* számítva, a haza oltárára hazafiúi készséggel“ megajánlotta. A máj. 6-án megtartott ünnepély aztán örökre emlékezetesé lett azon áldozatok által, amelyeket e napon Szarvas hazafias polgárai tettek: Polner Lajos megyei alpénztáros kimutatása szerint 1300 frt jött be Szarvason ez egy napon.[1])

Az öröm utóljára jelentkezett Buda várának visszafoglalása hirére. Az ostromban szintén részt vettek szarvasiak: Fratrics és Blaskó nevűek meg is sebesültek. De a betörő orosz sereg megjelenése egyszerre megváltoztatta a helyzetet. A hátráló honvédség Szarvashoz közeledett. A város megint fontos szerephez jutott: az élelmezés gondjai megint reá szakadtak, De a lelkesedés még mindig élt a polgárokban. Ezrével sütötték a gazdasszonyok a kenyeret, melyből egész garmadákat szállitottak a kocsik naponta a hadsereghez. A mészárosok húst, a tímárok meg bakkancsnak, borjúnak, szíjnak való bőrt küldtek a honvédség szükségeinek *fedezésére*. Sárossy Gyula, a híres költő pedig eljött Szarvasra s a templomban nagy tömeg előtt elszavalta „Arany trombita“ c. költeményét, hogy a hazafias áldozatok hozásában kitartásra lelkesítsen.

[1]) Oláh, II. 299.

Azonban a küzdelem már reménytelen volt. A szarvasi népfelkelők egy 250 főből álló csapata Inokára vonult még, de az ellenség túlnyomó ereje elől visszatért. A város közönsége ettől kezdve nap-nap után lehangoltabb lett s rémülve várta az ellenséget. A rémhírek buján tenyésztek. Pecz Gyula aug. 4-én ezt írta az esperesnek: „ma híre jár, hogy az ellenség Orosházán van.[1])

A szabadságharcban részt vett szarvasi honvédek száma az 1849. dec. 4-ki hivatalos kimutatás[2]) szerint 357. Ezek közül önként állt be 21, koránál fogva lett honvéd (vagyis, mint 19 éves besoroztatott) 311, felfogadás által 25. Ezeken kivül vannak a szabadcsapatokba állottak (1849. áprilisban például 156) és a nagyszámú nemzetőrök.

Helyszűke miatt, sajnos, még csak az összes honvédek neveit sem közölhetjük itt. De tartozunk legalább az életüket a hazáért feláldozottak emlékének és hozzátartozóinak azzal, hogy a lehetőség szerint az ő nevüket itt felsoroljuk. Ezek a szabadságharcban elesett vagy elhalt szarvasi honvédek a következők:

Ambrózy Pál, Facseten meghalt kolerában. Felesége volt.

Sándor János. Aradon elesett 1849. február 12-én. Golyó vitte el a lábát. 19 éves, 58-ik zászlóaljbeli közvitéz volt.

Velky János. Aradon elesett 1849. február 12-én. 20 éves napszámos, felesége és 2 éves fia maradt.

Balás János. Aradon betegségben, 1849. január 6-án halt meg. 20 éves nőtlen nemzetőr volt.

Poljak Pál. Temesváron betegségben halt meg. 19 éves, 58-ik zászlóaljbeli közvitéz volt.

Osko János. 1849 februárban szerencsétlen lövés következtében halt meg Mikalakán. 20 éves nőtlen földműves volt.

Tóthgyurka Pál. Temesvárnál elesett. (Az anyakönyv szerint Mehádián meghalt). 58. zászlóaljbeli 20 éves közvitéz volt.

Malovecz András. Temesvárnál aug. 9-én ágyúgolyó találta. 20 éves nőtlen tűzér volt.

Hlivár János. Pápánál elesett. 20 éves, nőtlen közvitéz volt.

Matúsik György. Aradon 1849. február 12-én ágyúgolyó vitte el a lábát. 20 éves, nőtlen, 58-ik zászlóaljbeli közvitéz volt.

Mateidesz János. Temesvárnál 1849. június 22-én ágyúgolyó találta. 19 éves, 58-ik zászlóaljbeli közvitéz volt.

[1]) Esp. lt. XIII.—3 13. — [2]) Közs. lt.

Podani János. Czibakon halt meg betegségben. 19—20 éves nőtlen közvitéz volt.

Balogh István. Pétervárádon 1848. szeptember 18-án tüdőgyulladásban halt meg. 7-ik zászlóaljbeli nőtlen közvitéz volt.

Pohl Pál. Tüdővészben halt meg az aradi kórházban. 19 éves, bölcsészetet végzett tanuló volt.

Furkós Tamás. Kikindán halt meg forrólázban. *Önként lett honvéd;* felesége és egy fia volt.

Pettkó István. Szent-Tamásnál elesett 1848. szeptember 21-én. Ágyúgolyú találta. *Önként lett honvéd.* 22 éves tűzér irányzó volt. Nőtlen.

Nagy Sándor. Komáromnál meghalt. *Önként lett honvéd.*

Tusjak Pál. Betegen érkezett haza s Szarvason halt meg.

Szilágyi Mihály. 1849. május 23-án halt meg az aradi kórházban. 21 éves, nőtlen, 58-ik zászlóaljbeli közvitéz volt.

Kugyela Pál. Betegen ért haza s Szarvason halt meg.

Flaskó István. Szarvason halt meg. *Önként lett honvéd.*

Bányik Pál. Temesvárnál 1849. aug. 9-én ágyúgolyó ölte meg. 20 éves, 58-ik zászlóaljbeli közvitéz volt.

Huszárik János. Az 1849. február 12-iki aradi csatában kapott sebében halt meg. Felesége volt.

Ennyi van a községházán levő hivatalos kimutatásban. A halotti anyakönyvekben ezenkivül több honvéd neve van, akik Szarvason haltak meg; illetve nevük után itélve több szarvasi lehet köztük. Ezek:

Erneszt Mihály. A becskereki táborban combján meglövetett s 1849. augusztusban meghalt. 35 éves csizmadia, őrseregbeli alhadnagy volt.

Tomasovszky György. 1848. decemberben Aradon esett el. 42 éves nemzetőr volt.

Gilan Márton. Branyiszkó bevételénél, 1849. február 5-én golyó ölte meg. A híres 33. zászlóalj közvitéze volt. 20 éves.

Králik Pál. 1849. április 19-én Nagysarlónál puskagolyó ölte meg. 28 éves, nőtlen, 3-ik zászlóaljbeli közvitéz volt.

Laczják András. Temesvárnál esett el 1849. augusztus 9-én. 30 éves, ratkói születésű szarvasi lakos volt.

Mennyi lehetett ezeken kivül olyan, aki másutt halván meg, sem a szarvasi egyházaknál be nem jelentetett, sem a hivatalos kimutatásba fel nem vétetett: nem tudhatjuk. Az 1849. dec. 4-iki

hivatalos kimutatás szerint a Szarvas *által kiállított* 357 honvéd közül a magyar hadsereg feloszlása után 162 került haza. Ez az adat azonban az elesettek számára semmit sem bizonyít.

Olyan szarvasi lakos, aki a szabadságharc alatt a császári hadseregben szolgált, az 1850. jan. 11-ki hivatalos kimutatás[1]) szerint 8 volt; ezek is csak ideig-óráig, mert egyik-másikuknál jegyzetben van, hogy Világos után „Görgei által utilevél nélkül" elbocsáttatott (sic.)

4. Az elnyomatás kora (1849—1867).

Szarvasnak a szabadságharc leveretése után való évek alatti története kicsiben az ország története. Akár az abszolutizmus eszközeinek alkalmazását, akár a községnek a külső események, országos politikai események által befolyásolt hivatalos életét nézzük, megtaláljuk benne az ország elnyomatásának, kormányzata vonaglásának községi határok közé szorított, tehát kicsinyített, de hű tükörképét.

A fegyvérek csörgését elnémította azoknak Világosnál történt letétele, az ország lefegyverzése. Szarvason 1849. szeptemberében felsőbb rendeletre beszedtek minden néven nevezendő fegyvert (kivéve persze a nemzetőrség kapa-kasza-fegyvereit), hogy a lakosság épúgy, mint másutt, megbénítva s a császári sereg biztonsága megszilárdítva legyen. Szept. 25-ig a császári biztos rendeletére beszedtek 15 db. egycsövű vadászfegyvert, 3 db. kétcsövűt, 11 pisztolyt, 12 kardot. Utóbb sok mást is, köztük szuronyos puskákat és 300 db. lándzsát.[2])

Beszedték a magyar bankjegyeket is, a mindnyájunk által oly jól ismert Kossuth-bankókat. Egyesek és testületek, intézmények nagy megkárosításával járt ez. A községi pénztáros 1850 tavaszáig 2092 frt. 22 kr. községi Kossuth-bankót volt kénytelen beadni.[1])

Befogták a község társadalmának s a község életének a szabadságharc alatt szerepett vitt tényezőit; így Boczkó Dániel volt kormánybiztost, Boczkó Károly volt képviselőt, Mojsissovics Sámuel volt főbírót, akiket be is börtönöztek. Vizsgálatot indítottak többi közt Réthy Lipót nyomdász ellen, akinek a nyomdája országos

[1]) Közs. lt. — [2]) Közs. lt. — [3]) 1850. ápr. 8. közs. tan. jkv.

hirességű tevékenységet fejtett ki a szabadságharc alatt. Az ügyében kihallgatott tanuknak arra kellett megfelelniök, hogy milyen gondolkodású, milyen politikai hitvallású embernek ismerték őt a „forradalom" előtt s a forradalom előmozditására milyen tevékenységet fejtett ki. Bakay Dániel, Rohoska Sámuel, Kollár János, Pecz Gyula, Heuszler Frigyes, Kalmár Lajos, Lonovics Ferenc és Melis György lettek kihallgatva; valamennyi hazafias kötelességének tartotta tőle telhetőleg nemcsak menteni a vádlottat, de egyik-másik magasztalni is.[1]) Mások ellen is a leglehetetlenebb okok alapján indították meg a hajszát. Igy a soviniszta magyar Jancsovics lelkészt azzal vádolja egy leirat, hogy Babós János szökött huszárt Blaskó Anna szolgálóval összeadta.[2])

De a község minden lakosát sujtották a császári hadsereg tisztjeinek és biztosainak harácsolásai étel, ital, kvártély, sőt pénz irányában. A mult években mindnyájunk által átélt oláh uralom nyomorúságait idézik fel az 1849-ik és 1850-ik évek katonai zsarolásairól szóló adatok.

Hendrey Ferenc csász. biztos már 1849. augusztusában erős fenyegetések mellett megparancsolta, hogy Szarvas 24 óra alatt 2600 db. 8 fontos kenyeret, 1400 mázsa szénát, 2500 pozsonyi mérő zabot, 50 akó bort, 700 mázsa szalmát s 80 db. 3 mázsás vágó marhát szállítson az ó-aradi táborba.[3]) S csupán az ó-aradi seregnek szept. 2-ig 2150 bb. kenyeret, 870 mérő zabot, 12700 részlet (sic) szénát, 29 db. ökröt, 56[1 2] akó bort be is szállítottak.[4]) 1849. aug. 20—25-ke közt, tehát mindössze öt nap alatt 45663 font kenyeret, 223 mázsa és 33 font húst, 2124 véka zabot, 13093 adag szénát, 200 akó bort, 50 akó pálinkát szállítottak a megszálló seregnek.[5]) És már szept. 2-án Szüts Sámuel császári biztos elrendelte, hogy Szarvas azonnal 9912 véke zabot szállítson Szegedre.[6]) Szept. 22-én a községi tanács a császári sereg részére újonnan követelt zabmennyiség behajtására még a zselléreket is kénytelen volt megadóztatni; evégből négy osztályba osztotta őket s úgy rendelkezett, hogy az első osztályba soroltak 4, a másodikba soroltak 3, a harmadikba 2, a negyedikbe 1 véka zabot szolgáltassanak be.

A rekvirálások 1850-ik év folyamán is tartottak. Amikor itt

[1]) Közs. lt. — [2]) Esp. lt. IX. 348. — [3]) Oláh, II. 399. — [4]) 1849 szept. 2. közs. tan. jkv. — [5]) Oláh, II. 400. — [6]) 1849. szept. 2. közs. tan. jkv.

állomásozott a lakosságnak nem nagy örömére egy csász. lovascsapat, az általa kivetett terményekből a község jún. 3-ig 1387½ kenyeret, 667 mérő zabot, 1492 adag szénát, 53 drb. gyertyát, 2¾ öl tüzifát *nem tudott* beadni s azok árát most pénzben követelték. A község 200 ezüst frttal próbálta megváltani a fentieket, — mert a szükség leleményessé tesz — de feltette magában, hogy azon esetre, ha így nem sikerül, megadja természetben is.[1]) Nagyobb rekvirálásokat azonban csak az év nyaráig tartottak; ezt bizonyítaná az, hogy az 1850 jún. 20 tanácsülésen már arról tanácskozhattak, hogy a lakosoktól beszedett, de *„őfelsége által időközben elengedett"* búza és paszuly sarcot természetben, vagy pedig pénzzel megváltva adják-e vissza az egyes lakosoknak.

Az országos absolutizmus pandánja végül a községi absolutizmus, illetve a községi népképviselet megszüntetése volt. 1849 szept. 22-én, minthogy felsőbb rendelet folytán képviseleti gyűlést nem volt szabad tartani, vette fel először a községi tanács a tanácsoknak régi hatáskörét s intézkedett olyan dologban is, amely a képviseleti gyűlést illette volna meg, Ezt a szerepét a következő években is megtartotta s a sűrűn tartott tanácsüléseken vezette a község igazgatását. Ezeknek a tanácsüléseknek elnöke Lakatos Károly csász. főszolgabiró volt; ha kisebb ügyekről volt szó, a községi bíró. 1852 okt. 11-én például egy ideig a főszolgabiró, majd mikor az távozott, a községi biró elnökölt. Hogy sokféle dolgát elvégezhesse, 1853-ban kimondta a tanács, hogy a hozzá intézett mindenféle jelentések és vélemények mindenkor irásban, sose szóval adandók be.

Azonban a község hivatalos életében gyakorta előfordulnak olyan nagyobb ügyek, amelyek lebonyolitásához már csak a könnyebb eljárás, de meg a felelősség miatt is, elkerülhetetlen a lakosok bevonása. Képviselet hiányában ezt a kérdést az ötvenes években különféleképp oldották meg. 1852 márc. 29., 30. és 31., továbbá ápr. 1-én Lakatos főszolgabiró jelenlétében *népgyülést* tartottak (az elsőt a szabadságharc óta); ennek tárgya a volt földesurakkal való egyezkedés volt az örökváltság törlesztése tárgyában. Ugyanez év ápr. 24-én még érdekesebb eset; a főszolgabiró jelenlétében *tanácsülésnek* címzett gyűlés volt ugyan, de azon a tanács tagjain kívül sok nem tanácsbeli lakos is megjelent: a ta-

[1]) 1850 jún. 3. közs. tan. jkv.

nácsülés nyilvánossága helyettesítette ez esetben a képviseletet. Ez eset azután többször megismétlődött; a felvett jegyzőkönyvekben is az eredetileg írt *közgyülés* szót áthúzták s felébe *tanácsülést* irtak. Az egyik ilyen tanácsülésnek címzett közgyűlés jegyzőkönyvében a tanácsosokon kívül megjelent s név szerint felsoroltak mint „közlakosok“ szerepelnek.

Nem lévén meghatározva ennek az új érának a közigazgatási szervezete és működése, a legváltozatosabb formában látjuk azt szerepelni. Igy az 1852 aug. 12-ki tanácsülést *választmányi*-nak is nevezik s egyáltalán, mindenütt előtünik az igyekezet, hogy valami formában képviseletet alakítsanak. Azonban ennek hiányában kénytelenek voltak megelégedni *rendkívüli tanácskozmányok, közgyülések* tartásával, amilyeneket fontosabb ügyekben utóbb már csak a községi bíró elnöklete mellett is tartottak. 1855 okt. 27-től kezdve végre az ilyen közgyűlés felvette a *képviseleti közgyülés* nevet is, anélkül, hogy valóban a régibb és a későbbi képviselet mintájára bizonyos formában lett volna összeállítva.

Végre az 1860-ki októberi diplomával országosan megindult alkotmányos fejlődés, legalább időre, meghozta a közigazgatás rendezését Szarvason is. Úgy fogták fel Szarvas vezetői is, hogy az 1848-ban megszakadt fonalat kell felvenni s ezért kiindulási alapul mindenütt az 1848-ki állapotok és intézmények szolgáltak. 1860 november 26-án tehát összehívták a város 1848-ki képviseletének még élő tagjait, dokumentálva vele, hogy csak annak van joga dönteni a község törvényes ujjászervezése kérdésében, mert törvényes népképviselet azóta nem volt. A község birájának felhivására elnökül közfelkiáltással Sipos Gábort választották meg, aki ezen tisztséget átmenetinek tekintve, kijelentette, hogy e minőségben csak addig fog működni, míg Szarvas az 1848-ki törvények értelmében a népképviseletet s az elnökség ügyét is véglegesen szervezi. A gyűlés azután legelső feladatának tekintette, hogy addig is, míg az akkori „császári hatóság által kinevezett elöljáróság“ hivatalban marad, melléje a község és a nép érdekében való közreműködés végett bizottságot, ú. n. „külső tanács“-ot válasszon, amely mindaddig nem fog feloszlani, *míg a községi tisztviselők a nép által nem választatnak.* Majd, hogy ez minél hamarébb megtörténjék, elrendelték az 1848. XXIII. t. c. értelmében a községbeli választók összeirását.[1]) Végül, hogy még jobban kidomborítsák, hogy Szarvas

[1]) Közs. lt.

az 1848-ki törvények alapján áll, a megyei bizottságba is elsősorban az 1848-ban volt s még életben levő tagokat küldték ki.

De az 1848. évben Szarvas rendezett tanácsú város volt s így a mindenben negyvennyolcas alapra való helyezkedésnél lehetetlen volt kitérni a tanács rendezésének kérdésétől, annyival is kevésbbé, mert a megyei bizottmány 1860 december 11-ki határozatával értesítette az elöljáróságot, hogy Szarvas az 1848-ki törvények szerint saját „rendezhetési jogában" meghagyatott. Ilyenformán a rendezés elől kitérni bajos lett volna s így érthetjük, hogy a képviselőtestület *akkor* a rendezés mellett nyilatkozott s annak tervezete kidolgozásával Sipos Gábor elnöklete mellett bizottságot nevezett ki.[1])

Úgy látszott, mintha az 1860-ik év végén mindenben feléledt volna a *negyvennyolc;* még a községben uralkodó lázas hangulat is azt mutatja, úgy, hogy a „legközelebb előfordúlt közbátorság elleni kihágások" ismétlődésének meggátlására még polgárőrséget is szervezni kellett.

„Mindenható Isten, ki az Igazság és a népek Szabadsága felett őrködöl — légy velünk!" — e szavakkal vezették be az 1861 január 3-ki népgyűlés jegyzőkönyvét, kifejezvén velük a nagy átalakulás fontosságának egész átérzését. E napon Szarvas választó közönsége nagy számmal gyűlt egybe a városháza udvarán, hogy az 1861 január 1-én az 1848-ki népképviselők által nyilvánosan tartott tanácskozmányban a községi elöljáróságra és népképviselőségre kijelöltek közül elöljárókat és népképviselőket válasszon. A A megválasztott népképviselet azután január 7-én tartott első ülésén elnökévé Boros Pált választotta, majd mikor ez egy hét múlva leköszönt, Janúrik János községi bírót.

Miután pedig így meg volt már a törvényes új képviselet, foglalkozni kellett az egyik legfontosabb és sajnos, legnehezebbnek tartott kérdéssel: akar-e Szarvas csakugyan rendezett tanácsot? Az 1861 január 7. képviseleti közgyűlésen Kollár János szolgabíró a megyei bizottmány határozatának megfelelően úgy tette fel ügyesen a kérdést, hogy abban mindjárt kibúvót találhatott az, aki esetleg azt keresett: akarják-e a rendezett tanács felállításával járó terheket önként elvállalni s a községet azonnal rendezni, vagy pedig e tekintetben a küszöbön álló országgyűlés határozatát meg-

[1]) Közs. lt.

várni? S a képviselet kimondta, hogy e kérdésben nem kívánja a választókat megszavaztatni, mert a község „kormányzása úgyis alkotmányosan választott előljárók kezében van, akik az országgyűlésnek a rendezés tárgyában hozandó határozatáig ősi modorban vezetendik a község ügyeit.“ Egyébként a rendezhetés jogát fentartotta ugyan, de azt ilyen elodázás után komolyan többé senki sem várhatta tőle. Pedig ha valaha, most lett volna alkalom a község fejlesztésére oly fontos lépést másodszor s úgy megtenni, hogy az az 1848-kival együtt oly követelő praecedens legyen, amely a következő pár évi új abszolutizmus letűnésével végleg biztosította volna Szarvasnak a rendezett tanácsot. De hát a közönségnek, melyet az 1848-ki rendezett tanács némely tagjainak azóta tett ámításai („nem kell a váltságot fizetni! se a kákai és décsi pusztákért a bért!“ — hangoztatták egyesek) amúgy is kiábrándítottak, jobb szerette a községházán a paraszt kormányzást látni, mint a városházán az intelligens elemekét.

Az alkotmányos átalakulás azonban, amint az általános történetből tudjuk, nem ment végbe még ekkor. A király 1861 ápr. 2-ra országgyűlést hívott össze. De az összehívó leirat olyan sérelmeket követett el az ország alkotmánya ellen, hogy azt Szarvasnak hazafias képviselete sem hagyhatta megjegyzés nélkül. A leirat nem beszélt teljes, hanem csak a szabadságharc leveretése után megcsonkított Magyarországról; nem Pestre, de Budára hívta össze az országgyűlést. A képviselet ezen és más sérelmek felett való aggodalmát és fájdalmát a királynak tudomására hozandó, egy „alázatos felirat“ szerkesztésével Jancsovics Pál, Jancsovics István, Tatay István, Kollár János és Haviár Dániel tagokból összeállított bizottságot bízta meg; másrészt, hogy a követválasztás negyvennyolcas szellemben vitessék keresztül, az azt vezető központi választmány elnökét, Jancsovics Istvánt utasította, hogy működésében szigorúan az 1848-ki törvényekhez alkalmazkodjék.

Ez években a lakosság politikai nézetének egyik fő irányítója Tatay István, a főgimnázium kiváló igazgatója volt. Nevét kitünő tanári munkássága mellett politikai szónoklatai és szereplése, így különösen az 1859-ki pátens elleni küzdelem tette híressé. Az ő végtelenül finom modorával egy politikai táborba tudta egyesíteni Szarvas lakosait. Ezzel nagy népszerűségre tett szert, úgyannyira, hogy egy szívvel-lélekkel őt választották meg Szarvas országgyűlési képviselőjévé. Kitünt azonban, hogy Tatayt ambiciói mégis

inkább a tantermek munkája felé vonzották. A szarvasi közönség megtisztelő bizalmát tehát megköszönve, nem fogadta el a képviselőséget, a gimnáziumi tanácsűlésen bejelentve, hogy ezzel tanári kötelességei iránt való hűségének is akart adózni.[1]) Páratlan népszerűségének bizonyítéka, hogy választói azután az általa javasolt báró Podmaniczky Frigyest választották Szarvas országgyűlési képviselőjévé.

A képviselőtestületnek a választással kapcsolatos ellenzéki magatartása, a folyton *negyvennyolcat* emlegetés épúgy a császárnak és körének neheztelését vonta maga után, mint ugyanakkor csaknem az egész országnak hasonló magatartása. Még jobban ingerelhette a császári kormányzat haragját a kiküldött bizottság által kidolgozott s a március 11-ikí képviseleti gyűlés által elfogadott felterjesztésben megnyilvánuló szilárd sarokra állás. „Az 1790—91-iki III., és az 1848-iki III., IV., V. és VII. t.-c. helyett — igy kezdődik a felirat — az 1860 október 20-án kelt császári diploma nyomán kiadott királyi meghívó levél a nemzetnek az országgyűlésben helyezett bizalmát megrenditvén és az ahoz kötött reményeit meghiúsítással fenyegetvén, örvendetes benyomás helyett csüggesztő hatást gyakorolt a közgyűlésre.“ S elősorolta a sérelmeket. A felirat felolvasása és elfogadása után pedig közóhajtásra gr. Teleki László politikai hitvallását olvastatta fel a képviseleti gyűlés, s hogy kimutassa, miszerint e hitvallást magáévá teszi, Telekit Szarvas diszpolgárává választotta.

De a község igazi renitenskedése még csak akkor következett, mikor a kiegyezési kisérletek meghiúsulása után uj abszolutizmussal próbálták megpuhítani az országot. Az adót katonai karhatalommal hajtották be már országosan; Szarvason még nem kezdték meg, de a képviselet már előre szervezte az ellenállást. A június 5-iki közgyűlés, „nehogy a szokatlan és kebellázitó eljárás által az előljárók vagy egyes lakosok az alkotmányszabta törvényes térről akár félelem, akár tudatlanság következtében csak egy percre is leszoríttassanak“, utasította az előljárókat, hogy a végrehajtó hatalomnak — a megyei határozathoz képest — az adóbehajtás körül semmi módon segédkezet ne nyújtsanak; s miután az adóbehajtással sanyargatott egyesek kártalanításáról a megye nem intézkedett, kimondta, hogy azok a lakosok, akikhez a katona-

[1]) Zsilinszky, Tatay István emlékezete, 35.

ság beszállásolja magát, az erőszakkal szemben tettleges ellenállástól óvakodva a megszállók követeléseit teljesitsék ugyan, de az igy szenvedett kárukat a város lakossága utólag kártalanitani fogja. „Szigorú szenvedőlegesség legyen tehát jelszava minden alkotmányos polgárnak s erősödjék mindenki azon reményben, hogy igazságos ügyünket győzelemre segíti a magyarok Istene s hogy *nincs távol az idő, midőn a kényuralom romjain örvendezve fogjuk megülni a szabadság diadalának ünnepét.*“[1]) Az ellenállás tehát a viszonyok biztosra vett változásának reményében történt.

Egyelőre azonban a várt „szokatlan és kebellázitó“ eljárás következett be. Szeptember 1-én minden előzetes bejelentés nélkül a községbe érkezett a császári adóharácsoló bizottság (katonaság kiséretében) s magát elszállásolván, másnap a községházán az adóra vonatkozó könyveket követelte. Az előljárók azonban „ragaszkodván meggyőződésükben gyökerező alkotmányos esküjökhöz és a megyei utasításokhoz“, nem engedtek. A harácsolók erre megkezdték szedni az adót a lakosoktól; a jelenlevő 18 katona élelmezésére pedig naponta fejenként 50 krajcárt követeltek. A képviselet ezt is megtagadta, dacára az erőszaknak. Erre a harácsoló bizottság kijelentette, hogy mindaddig nem megy el s a lakosság nyakán fog ülni, míg a követelt adó utolsó krajcárig meg nem lesz fizetve. A képviselet erre, miután erkölcsileg már ellenállott, engedett, hogy a lakosságot megszabadítsa a további sanyargatástól.[2])

A lázas izgatottságnak ebben a napjaiban tartotta meg b. Podmaniczky Frigyes, Szarvas országgyűlési képviselője, beszámolóját. Az egész beszéd megörökítését s Deák Ferenchez, az alkotmányos ellenállás vezéréhez való hálafelirat intézését határozták el, hogy ilyen módon is kifejezésre juttassák a község ellenállásának politikai jellegét.

Általában az országra nehezedő önkényuralmi rendszer annyira elfoglalta a községek vezetőit s munkásságuk minden terére annyira rányomta a politika bélyegét, hogy a közigazgatásnak, mint olyannak rendezéséről szó sem lehetett. Igy azután a megyei bizottmány újabb sürgető kérdésére kijelentették, hogy a „mostoha körülmények közt, amikor a városi tanács nem gyakorolhatná törvényes hatáskörét, ellenben a kényuralom eszközéül kellene alja-

[1]) 1861. jún. 5. képv. jkv. — [2]) 1861. szept. 7. képv. jkv.

sodnia, ahelyett, hogy az alkotmány és törvény védbástyájául és menedékéül szolgálna", a város tanácsának rendezését lehetségesnek nem tartják.[1])

Mindinkább észrevehetővé vált, hogy közszerepelni és egyben hazafinak lenni époly nehéz, mint a szabadságharc leveretése után volt. Aki hivatalt vállalt, nagy áldozatot hozott. Gróf Bolza István, hogy a közügynek használjon s valamelyes helyes irányban vezethesse a községet, október 30-án a *lakosság nagy örömére és lelkesedésére még elvállalta Janúrik János bíró mellett a községi bírói hivatalt,* de már a december 3-ki közgyűlésen leköszönt róla, mert a kormányhatalom annyira túlsúlyra emelkedett, hogy „többé alig létezett tér, melyen hazafias meggyőződése és lelkiismerete szerint a közérdeknek szolgálhasson". Valamivel az ő leköszönése előtt az egész tanácsot is leköszönésre bírta. Ennek közvetlen előidéző oka az volt, hogy a községben tanyázó katonaság egyik tisztje Frankó János községi pénztárnokot a községházáról személyesen a csász. adópénztárba kisérte s kényszerítette az adó beszedésére. A leköszönt előljárók csak mint ideiglenes bizottság tagjai voltak hajlandók továbbra is az ügyeket vezetni, addig, míg a fennálló hatalom újakról fog gondoskodni.[2])

Nem sokáig existálhatott ilyen körülmények közt a képviselet sem. Az 1862. jan. 15. közgyűlésen Kontúr József levelét olvasták fel, melyben tudatta, hogy a járás főszolgabirájává nevezték ki. A képviselet a levél tartalmából arról győződött meg, hogy a kormányhatóságok hatásköre a kormányzás minden ügyeire kiterjesztetett s magát azon térről, melyre a közbizalom helyezte, leszorítottnak tekintette. Ezért elhatározta, hogy mindaddig, míg állását alkotmányos úton ismét elfoglalhatja, visszavonul, további működését megszünteti s mivel már az új tanács választása körüli jogát sem akarta gyakorolni, azonnal feloszlott.[3])

Innentől kezdve a kiegyezésig megint nem volt községi képviselet. A folyó ügyeket a tanács maga intézte el s ha fontosabb dologról volt szó, olyankor a szolgabíró elnöklete mellett népgyűléseket tartottak. Ilyen először 1862. okt. 29-én volt, amikor egy, a váltsági ügyeket intéző 40 tagú bizottságot választottak s ilyen volt mindannyisszor, ha az előljáróságot kellett választani.

[1]) 1861. okt. 2. kpv. jkv. — [2]) 1861. nov. 30. közs. tan. jkv. — [3]) 1862. jan. 15. képv. jkv.

1863-ban, hogy a képviselet mégis helyettesítve legyen valamivel, magának Kontúr főszolgabírónak az indítványára *Gazdaságügyi Bizottmány*-t választottak s megbízták, hogy annak 80 tagja, élén a községi bíróval, a tanácsot kizárólag gazdasági dolgok elintézésében támogassa.[1]) Ez a bizottság, mely azután közgyűléseket tartott, a népet képviselte, mert őt magát a népgyűlés választotta. De azért még sem volt tekinthető a régi és későbbi képviselőtestületnek, mert csakis szorosan vett községi gazdasági ügyekkel foglalkozhatott.

Községi tanács és gazdasági bizottság vezették most a község ügyeit egészen a kiegyezésig, mindvégig kitartóan az ellenállásban. Mikor azonban 1865-ben a király ismét összehívta az országgyülést, a választások körüli munkálatok teljesítése végett az *1861-ki községi képviselőket hívták egybe,* mint utolsó törvényes képviselet tagjait, épúgy, mint 1860-ban az 1848-kiéit. Azonban mi volt ezen négy év multán feltámasztott képviselet első lépése? Az, hogy sajnálatát és óvását fejezte ki a fölött, hogy az országgyűlést egybehívó leirat udvari kancelláriai és nem felelős magyar miniszteri ellenjegyzéssel volt ellátva.[2])

A választáson az 1861-ki országgyülési képviselő, br. Podmaniczky Frigyes lett ujból megválasztva s ő képviselte Szarvast 1865—1875-ig. Közben azonban az 1866-ki porosz-olasz-osztrák háború miatt az országgyűlést elnapolták s a kiegyezési tárgyalások is megszakadtak.

Az 1867-ki kiegyezés után a község kormányzata végre állandólag kialakult, úgy, ahogy az nagyjában ma is van. Az 1867 ápr. 2-ki ülésen a gazdasági bizottság feloszlottnak jelentette ki magát, mert az alkotmány helyreállván, a község dolgait képviseletnek kellett vezetnie. Erre megint összehívták az 1861-ki utolsó törvényes képviseletet s ezzel az új éra Szarvason is megkezdődött.

4. A kiegyezéstől a világháborúig.

A kiegyezés után azonnal megkezdődött a község közigazgatási szervezetének alkotmányos alapon való helyreállítása.

[1]) 1863 nov. 4. „tanácskozmány" jkv. — [2]) 1865 okt. 5. képv. jkv.

Ez eleinte nehezen ment, mert a községek szervezéséről szóló törvényeknek a megszületését egyelőre csak várták s az csak 1871-ben lett kész. Addig tehát alapul a régi szolgált, illetve annak bizonytalanul és kapkodóan való alkalmazása a megváltozott viszonyokhoz.

Az 1868. jan. 1-én tartott népgyűlés tehát úgy az előljárókat, mint a községi képviselőket *egy évre* választotta. A megválasztott képviselők száma akkor, meg a következő évben is százon felül volt. Ezek azonnal *házi szabályokat* alkottak. Ezek szerint a képviseleti gyűléseket rendesen évnegyedenként kellett tartani, azonban az elnökségnek jogában állott időközben is, sőt tíz képviselő kívánságára kötelessége volt azt bármikor összehívni. A közgyűlés elnökéül *1868-ban* a bírót jelölték meg s kimondták, hogy érvényes határozat hozásához az elnökön kívül 30 tagnak kell jelen lennie. A közgyűlések nyilvánosak voltak, persze a hallgatóságnak elkülönített helye volt.

Ezzel azonos házi szabályokat készítettek a következő évben is, az év folyamán kiegészítve azzal, hogy a közgyűlésen elintézendő tárgyakat mindenkor előre tudatni kell a képviselőkkel a meghívó levélben. Azonban már az 1870-iki évben meglátszott, hogy a községek rendezéséről szóló törvény égetően szükséges volna; a közgyűlés és a tanács egymáshoz való viszonya, valamint a közgyűlés szervezete vitás kérdéssé lett. Az 1870 jan. 3-iki közgyűlésen azt az indítványt tették, hogy amennyiben a községi képviselet a községet illető belügyekben a tanács fölött áll, sőt azt ellenőrzi, válassza meg a képviselet elnökét a maga kebeléből. Az elnöklő Kollár János főszolgabírónak sem kellett több. Azon indokolással, hogy a képviselőtestületnek ő a törvényes elnöke (?), stb. stb., az indítványt visszavetette s a gyűlést feloszlatta. Három hét múlva még tovább ment az erély útján. Ujból hangsúlyozva, hogy a képviseletnek csak ő lehet a törvényes elnöke, helyettese pedig a községi bíró, figyelmeztetett mindenkit, hogy az ő elnöklési jogának a vitatásába ne merészeljenek bocsátkozni, mert az illetők ellen rögtön el fogja rendelni a vizsgálatot és ha sokat okoskodnak, ezt a gyűlést is feloszlatja. Prepotens beszédjének hangja is, tartalma is, a képviselőknek „nemcsak alkotmányos fogalmait sértette, de megütődést és mély csendet is vont maga után."[1]) Végre fel mert szó-

[1]) 1870 jan. 3. képv. jkv.

lalni Plavetz György képviselő; kijelentette, hogy törvényes igazaik birtokában a fenyegetésektől ők ugyan vissza nem rettennek, majd újra tagadásba vette a főszolgabirónak a község belügyeit intéző gyüléseken való elnöklési jogát. Nehezteléssel emlékezett meg a főszolgabirónak a multban tett olyas kijelentéseiért is, melyek szerint a képviselet hatásköre: községi belügyekben tanáccsal támogatni az előljáróságot, továbbá, hogy a képviselet határozatai az előljáróságra nem is volnának kötelezők, különösen azon körülménynél fogva, mert az előjárók eskü alatt szolgálnak, még a képviselők nem. Plavetz szavait több oldalról helyeselték s a képviselet nagy része a főszolgabíró ellen foglalt állást; erre Kollár elhagyta az elnöki széket, de azt maga adta át a községi bírónak. Ez újabb állásfoglalást vont ellene maga után, mert e lépését úgy értelmezték, hogy magának vindikálja az elnök-kinevezés jogát, holott a gyűlés most már erősen ragaszkodott azon jogához, hogy maga válasszon magának elnököt. Erre a községi bíró is vissza vonult, Kollár pedig azzal, hogy az esetről jelentést tesz a megyének, a gyülést feloszlatta. Ugyanazon év márc. 15-én főispáni megbízásból kénytelen volt újra összehívni s ott deferálni: felszólítva a képviselőket, hogy maguknak *ideiglenes* elnököt válasszanak, aki a legközelebbi megyebizottsági ülésig fogja vezetni a tárgyalásokat. Általános szótöbbséggel Salacz Ferenc ügyvédet választották meg, aki, miután a megyei bizottság elismerte a képviseletnek elnök választó jogát, időközben rendes elnökké lett.

De a képviselők egy része nem látta szívesen, hogy a közgyülés élén paraszt-elnök helyett ügyvéd állt. Benczúr István és Darabos György képviselők Arnótzky András bírót, és hogy a dolognak valódi oldalát eltakarják, második helyen Gabányi Gusztáv ügyvédet hozták javaslatba az elnökségre; miután azonban a többség akaratával szemben tehetetlenek voltak, valóságos obstrukcióhoz folyamodtak, úgy hogy az 1871 márc. 5-ki képviselőtestületi gyülés kénytelen volt őket a képviseleti gyülésekből való kirekesztéssel fenyegetni meg, „ha továbbra is illetlen és sértő magaviseletet tanusitanak.“

Úgy látszott, hogy a rend a törvény által nem szervezett községi életben teljesen felborul. Az 1870—72-ki évek Szarvason a nagy forrongás évei voltak. Az ev. egyházban Jancsovics lelkész lemondása s az ezzel kapcsolatos Kollár—Télessy-féle lázitás, majd Áchim lelkésszé választása, a községnél a fenti elnök választási

villongás, továbbá Klenk József képviselőnek és társainak Pól Dániel főjegyző ellen való alaptalan vádaskodásai egyelőre csaknem anarchikus állapotokat teremtettek. Salacz Ferenc ápr. 3-án ott is akarta hagyni a képviseleti gyűlési elnökséget s csak ismételt kérésre, a községeknek akkor már küszöbön álló rendezéséig volt hajlandó azt tovább is viselni.

Eközben az 1871-ki országgyűlés meghozta a községek rendezéséről szóló XVIII-ik törvénycikket. A képviselőtestület most Salacz Ferenc elnöklete mellett választmányt küldött ki azzal a megbizatással, hogy Szarvas községnek a fent jelzett törvény értelmében való rendezésére szabályrendeleti javaslatot tegyen. Csak a dolgok természetes következéseként előtérbe került ezzel megint a község rendezett tanácsú várossá való átalakításának kérdése. A községet őszintén emelni és fejleszteni akarók elérkezettnek látták az időt arra, hogy felvegyék az 1849-ben, majd a hatvanas években elejtett fonalat. Azonban, mikor 1872 márc. 30-án a képviselőtestületi gyűlésen felolvasták a rendezett tanácsú városok és nagyközségek közti különbséget s amazoknak ezek fölött való előnyeit: a képviselet a rendezés eszméjét csak elvben tette magáévá, de a rendezés végrehajtásától elállt — *„a község kedvezőtlen anyagi helyzetére“* való tekintettel.

A bizottság tehát csak Szarvas *nagyközség* szervezési szabályrendeletének a készítését folytathatta tovább. A képviselet pedig, talán, hogy a maga nagyközségi képviseleti jellegének mennél komolyabb színt adjon, a közgyűlési tárgyalások könnyítése és szabályosabban való vezethetése végett egyes előkészitő bizottságokat szervezett. Ezek voltak: a pénzügyi, gazdasági, szépészeti (épitési), kórházi, majd a jogügyi bizottságok. Közülük csak a kórházi bizottság birt önálló jogkörrel és csakis ez maradt is meg állandóan.

Végre a többször elkészített, de a megyétől bővítés és módosítás végett ismételten visszaküldött községi szabályrendelet elkészült s azt 1874-ben Gyulán, Dobay könyvnyomdájában a község ki is nyomatta. Eszerint az 1871-ki törvénynek megfelelően az előljáróság állott a bíróból, törvénybíróból, gazdából, pénztárnokból, ellenőrből, nyolc esküdtből, két orvosból, egy állatorvosból, mérnökből, rendőr-biztosból, főjegyzőből és ügyészből (egy személyben), két jegyzőből és irnokból. Az előljárói tanács elnöke a bíró

vagy helyetteseként a törvénybíró lett; üléseket hetenként egyszer kellett tartani. Az egyes előljárók hatáskörét pontosan a törvénynek megfelelően határozta meg a szabályrendelet. A főjegyző teendője volt a tanács- és közgyűlések jegyzőkönyveit vezetni, a képviselőket és az előljárókat teendőikre figyelmeztetni, végrendeleteket készíteni, a községi költségvetést elkészíteni, továbbá, mint ügyésznek a községet érdeklő perekben a községet képviselni s a községi közpénztári és gazdai számadásokat előzetesen megvizsgálni s észrevételei kíséretében a közgyűlés elé terjeszteni. A két jegyző közül az egyik a pénztárnok és ellenőr közreműködése mellett az állami és községi adót tartozott egyénenként kivetni és a birtoknyilvántartást vezetni, valamint vasárnaponként teljesíteni a magyar publikációt a kath. templom előtt. A másik jegyző végezte a katonai és honvéd állítást illető teendőket, valamint a katonaság és honvédség nyilvántartását, a közmunka egyénenkénti összeírását s vasárnaponként az ev. templom előtt a tót publikációt.

A községi képviselőtestület az előljárókon kívül csak negyven tagból állott, mert a törvény szerint kis- és nagyközségekben minden száz lakosra jutott egy képviselő, úgy azonban, hogy a maximum negyvenben volt megállapítva. És így Szarvas azon ferde helyzetben volt és van ma is, hogy 20000-en felül levő lakosságát összesen húsz választott képviselő képviseli, mert a törvény szerint a maximális negyven képviselőnek a fele virilis, azaz legtöbb adót fizető kell, hogy legyen. Ha rendezett tanácsú város volna, sokkal demokratikusabb lenne a szervezete, mert akkor kétszáz képviselője volna. De hát a szarvasiaknak jó volt így is, mert a fő az, hogy a törvény a képviselet elnökéül a községi bírót rendelte. Rendes képviseleti gyűléseket a szabályrendelet szerint március, június, szeptember és december hónapokban tartottak.

A község építkezését ellenőrzendő, építészeti bizottságot, a kórház ügyeinek vezetésére pedig héttagú választmányt alkottak.

Ezen az 1871-ben megalkotott községi szervezeten napjainkig sem történt lényegbevágó változás, legfeljebb a község fejlődésével lépést tartva, kellett időnkét az előljárók, vagy a kezelő és segédszemélyzet számát szaporítani s annak megfelelően a szabályrendeletet módosítani. Így 1874-ben a közgyám mellé egy segédgyámot, 1884-ben a községi adóügyi irodába Salacz József jegyző mellé egy segédjegyzőt állítottak; ugyanezen irodába 1885-ben az addig alkalmazott 6—7 díjnok helyett, akik senkinek nem

tartoztak felelősséggel, négy irnoki állást rendszeresítettek. 1887-ben a felszaporodott teendők miatt elhatározták a negyedik jegyzői állás szervezését is. Ekkor már alapul a ma is érvényben levő, a községekről szóló 1886-ki XXII. t. c. szolgált, amely lényegben alig tért el az 1871-kitől. A négy jegyző munkaköre most úgy lett megosztva, hogy a *főjegyzőé* maradt nagyjából a régi; utána a *második jegyző* (akkor Dancs Béla) a katona és honvéd állítás körüli teendőket, valamint a katonaság, honvédség és a népfelkelők nyilvántartását végezte, közigazgatási kurrens ügyekben eljárt; a *harmadik jegyző* (akkor Gólián Soma) végezte az állami adóval járó összes funkciókat és a birtoknyilvántartást, a *negyedik* (akkor ifj. Salacz József) munkakörébe tartoztak az összes megyei és községi pótadókkal járó funkciók, az állami, községi és törvényhatósági adók egyénenkénti befizetésének számfejtése és ellenőrzése, a halálesetek felvétele és a hagyatéki leltározás, a tankötelesek, megyei és közmunkaerő, stb. összeírása és nyilvántartása. Az új községi törvény szellemében készült s 1888-ban kiadott szabályrendelet ezeken kivül az addigi két községi orvos helyett hármat, egy állatorvos helyett kettőt, stb. vett fel.

Az azóta eltelt idő alatt csekély változások estek a község szervezetén. 1899-ben az addigi kezelő- és segédszemélyzeti állások megszüntetésével az első jegyző ügykörébe való beosztással egy aljegyzői állást szerveztek (Kollár Lajos), míg a többiek ügykörébe kezelő és segédszemélyzeti állásokat rendszeresítettek, úgy, hogy az ezen új állásokkal egybekötött fizetések összege nem érte el azon összeget, amelyet az addig ideiglenes minőségben alkalmazott segéd- és kezelőszemélyzet élvezett, úgy, hogy a község még takarékoskodott is az új állások szervezése által. 1907-ben segédjegyzői jelleggel egy anyakönyvvezető-helyettesi állást szerveztek (Lánczossy László). Végre 1921-ben belügyminiszteri rendeletre már három új jegyzői állás szervezését határozták el. Ezek közül az egyik *közigazgatási,* a második *számügyi* jegyzői (a számvevői állás megszüntetésével), a harmadik *adóügyi* (birtoknyilvántartói) segédjegyzői állás lett volna. A szervezés azonban máig sem történt meg.

A most elmondottak után megállapíthatjuk tehát azt, hogy a község közigazgatásában jelentősebb változás, fejlődés, mintegy fél század óta nem történt. A lakosság száma meghaladta a huszonhat ezret, a jólét hatalmasan felvirágzott, egyik puszta a másik után

került a szarvasi kisbirtokosok kezére, iskolák keletkeztek, de a község közigazgatása az ötven év előtti.

Nagy hátrányára volt a községi közügyeknek kivált az utolsó évtizedekben az, hogy itt a polgárság figyelme a szorosabb értelemben vett községi, azaz a község felvirágoztatását célzó ügyekről majd mindég el volt terelve más, a *közt* érdeklő dolgok felé. Ilyen közérdekű dolog különösen kettő szerepelt.

Az egyik egyes vezető családok hatalmaskodó összetartása (*klikk-rendszer*). Egy időben a Kollár, Télessy, majd annyira-amennyire a Salacz, végül az utolsó évekig a Haviár család volt ilyen klikk középpontjában. Akkor aztán mindenféle állások betöltésénél a körükhöz tartozás vagy nem tartozás, mindenféle közérdekű kérdés megoldásánál az ő érdekük döntött. Sok arra való ember nem mehetett előre, mert nem közéjük tartozott, sok életre való eszme el lett ejtve, mert érdekük ellen volt. Viszont épúgy irántuk való engesztelhetetlen gyűlöletből buktattak meg derék embert és helyes eszmét s adtak fel tucatszámra elveket az ellenfél táborában.

A másik közérdekű, figyelmet elterelő dolog az előbbivel legtöbbször összefüggött, sőt függött attól: ez az országos politika kérdése. Mindenki tudja Szarvason, hogy itt ma is a községi képviselők választásánál, de általában a községi dolgoknál, a politikai pártok szerint megy minden, a község ügyeinek nagy hátrányára. Bosszantó dolog olvasni pl. egy-egy községi képviselői választásnál a helyi lapok referádáit ilyen címek alatt: „a függetlenségi (vagy akármilyen) párt fényes győzelme!". Tudjuk, hogy ez kisebb-nagyobb mértékben másutt is így van — amiből persze nem következik, hogy helyesen van, — de bizonyos, hogy Szarvas község fejlődésének hátrányára szolgált mindég.

De ahol az országos politika kérdése a klikk rendszerrel ilyen szoros összefüggésben van, ott azzal, mint komoly, a nép gondolkozását, politikai érettségét jellemző tényezővel nem lehet foglalkoznunk. Kevés olyan szavazója van Szarvasnak, aki azért szavazott X-re vagy Y-ra, mert a politikai meggyőződését a magáénak tartotta. Ellenben N., aki meggyőződésében kemény negyvennyolcas, leszavazott Y kormánypártira, mert a negyvennyolcas jelölt ellenszenves klikknek a feje. Ez, meg a megfordítottja jellemezte az utolsó félszázad óta Szarvas országos politikáját.

Ezekután szinte szomorúan kell konstatálnunk, hogy Szarvasnak mégis oly sok kiváló országgyűlési képviselője volt, akik bizonyára megérdemelték volna, hogy ne mellékes tekintetek, de országos érdekek szerint válasszák meg őket. Így 1867—1875-ig b. Podmanicky Frigyes Deák-párti, 1875—1878-ig Kollár János balközép-párti, 1878—1884-ig Móricz Pál kormány-párti, 1884—1892-ig Haviár Dani függetlenségi párti, 1892-ben gr. Csáky István kormány-párti, 1892—1897-ig Haviár Dani függetlenségi párti, 1897—1900-ig gr. Csáky Albin kormány-párti, 1900—1901-ig gr. Bolza Géza kormány-párti, 1901—1904-ig dr. Krecsmárik János kormány-párti, 1905—1910-ig Haviár Dani függetlenségi párti, 1910—1918-ig dr. Zsilinszky Mihály munka-párti, 1920-tól máig Borgulya Pál kisgazda-párti képviselő képviselte Szarvast az országgyűlésen.

5. A világháború (1914—1918. okt. 31.)

A világháború kitörése váratlan, szinte hihetetlennek látszó esemény volt Szarvason. Mikor a trónörököspár meggyilkoltatásának a hírével kapcsolatban egy-egy fővárosi lapban szóba kerültek a merényletnek esetleges súlyos következményei, a szarvasi lakosság józan, higgadt része hitetlenül rázta a fejét. Így volt még akkor is, mikor 1914. július 24-én megjelent a Monarchia démarche-a Szerbiához. „Egy mannlicher sem fog elsülni" — hangzott a vélekedés.

Azonban július 25.-ről 26.-ra, vasárnapra virradó éjjel 1 órakor megérkezett a főszolgabírói hivatalba a részleges mozgósítást elrendelő távirat. Wieland főszolgabíró nyomban felkérette magához a községházára Jeszenszky Frigyes katonaügyi jegyzőt, valamint a főszolgabíróság és a község hivatali személyzetének egy részét s azok segítségével lázas sietséggel fogtak hozzá a mozgósítási rendelkezések előkészítéséhez. Mikor aztán reggel a hitetlenkedő lakosok békés álomban töltött éjszaka után megjelentek az utcákon, az ott járó-kelők kiáltása fogadta őket: *háború van!* Az utcasarkokon pedig a kora hajnalban kifüggesztett falragaszok hirdették a világháború kitörését.

A nagy városok forradalmi mozgalmaira emlékeztető volt az utcák képe. A járdák feketéllettek a járó-kelőktől; izgatott cso-

portok tolongtak, egymással vitatkozva, egymást túl licitálva remélt győzelmünk gyors elkövetkezésében. Különösen zsúfolva volt a Belicey-útnak s a Deák Ferencz-útcának a községháza előtti része. Nagy részben katonák voltak itt, akik katonakönyvükkel kezükben Jeszenszky jegyzőhöz igyekeztek felvilágosításért. A községháza folyosóján asszonyok is nagy számban jelentek meg s „sirva vették tudomásul, hogy az apának, férjnek, fiúnak menni kell".[1])

A részleges mozgósítással behívottak legnagyobb része kedden hajnalban utazott el, de előbb is, utóbb is, állandóan zsúfoltak voltak a vasúti kocsik bevonulókkal. A kép megható volt. „Amint berobogott a hadba indulókat elszállító vonat s a kalauzok jelt adtak a beszállásra, újult erővel tört ki a sírás".[1])

A háború izgató eseménye s különösen a sok bevonulás már az első napokban rányomták bélyegüket a községre: az iparon, kereskedelmen meglátszott a mozgósítottak hiánya. Épülőfélben levő házak félig kész állapotban abban maradtak, mezei munkák befejezetlenül állottak.

Mint minden nagyobb felfordulásnál történni szokott, a részben hihetetlennek látszó rémhírek itt is egymást érték. Ezeknek táplálékot olykor hivatalos hírek is adtak. Így aug. 5-én a főszolgabíró táviratot kapott, melyben arról értesítették, hogy az országban több automobilon közös hadseregbeli s csendőrségi tiszti ruhába öltözött egyének, továbbá lefátyolozott hölgyek utaznak. Valószínűleg franciák, utazásuk célja ismeretlen, de gyanítható: kémek! A főszolgabíró erre másnap dobszóval felhívatta a lakosság figyelmét az automobilokra, közölve, hogy azok bármelyikének a letartóztatója jutalomban részesül. Az előljáróság felkérésére azután a szarvasi vadászok s más, fegyverrel bíró lakosok a szarvasi határ egyes útvonalain várták az autókat. De azok nem jöttek.

A rendkívüli időkben a rend fenntartására s az esetleg bevonult karhatalmiak pótlására a régi szokáshoz hiven Szarvason is *polgárőrséget* alkottak. Aug. 17-én közel 1000 ember részvételével volt az alakuló gyűlés. Főparancsnok gr. Bolza Géza, parancsnok dr. Wieland Sándor lett. Azonban ez a polgárőrség tulajdonképen meg sem kezdte működését, nem is volt reá szükség.

Arról, hogy a háborús események minden legapróbbjáról lehető hű és gyors értesüléseket szerezhessen a lakosság, a helybeli

[1]) Sz. H. 1914. aug. 2. — [2]) Sz. H. 1914. aug. 2.

lapok is igyekeztek gondoskodni. Igy a Szarvasi Hírlap, ha valami fontosabb háborús hír volt, kis alakú rendkivüli kiadásokat adott ki. Ezek, de elsősorban mégis a fővárosi lapok, továbbá a hivatalos és magán táviratok elégítették ki azután a hírekre éhes lakosság mohóságát s gondoskodtak arról, hogy ezentúl jó időkre alig képezze más a beszédek tárgyát. mint a háború.

Nem lehet azt mondani. hogy az első hónapokban ne lett volna a polgárság egy részénél igazi lelkesedés. Ezt a lelkesedést azonban előirásosan szuggerálták beléjük részint a megrendelt tüntetések, körmenetek rendezésével, részint a fővárosi lapok többnyire legalább is túlzással közölt nagy győzelmi híreivel. „Három héten belül Párisban lesznek a németek“ — vélekedtek nap-nap után a szarvasi „Hőfer“-ek.

Ennek a mesterségesen is szitott, de valódi lelkesedésnek volt a következése, hogy Szarvas társadalma a háborús jótékonyságok gyakorlásában kitett magáért, akárcsak annak idején a szabadságharcban. Hamarosan megindult a gyűjtés a község, intézetek, egyletek és magánosok részéről a hadbavonultak családtagjainak felsegítésére, utóbb a fronton küzdők részére szeretet adományokért.

A község részéről az aug. 8-án tartott képviselőtestületi közgyűlés Nagy László indítványára a gyűjtést akként rendelte el, hogy az adóügyi jegyző által kimutattatta minden 20 K évi adót meghaladó polgár adóját. Ezen kimutatás alapján aztán az előljáróság és a jótékony egyletek elnökei, továbbá a képviselő testületnek Dr. Haviár Gyula, Szirmay L. Árpád, Nagy László, Veles György és ifj. Borgulya Pál képviselőkből, valamint az ezek által a polgárok közül beválasztandó tagokból álló bizottság egy megállapitott százalék szerinti összeget tüntetett ki, melyet az egyes polgárok részéről, mint adományt irányoztak elő. Egyben adakozási felhivást intézett a község a lakossághoz.

Megindult a gyűjtés az intézetek (főgimnázium, tanitóképző, stb.) kebelében is. Az egyes jótékony egyletek tagjait pedig Kollár főjegyző külön értekezletre hivta össze a községháza tanácstermébe; azonban *oly sokan jelentek meg*, hogy az értekezletet az Árpádszálló dísztermében kellett megtartani. Bizottságot küldtek ki, amelynek a tagjai a képviselőtestület által kiküldöttekkel együtt képezték a segélyezési *nagy bizottságot*. Ez már első értekezletén nagy lelkesedéssel fogadta a hozzá beérkezett hazafias adományokat,

amilyenek voltak a Szarvasi Kereskedők Egyesületének 1000, a Vörös Kereszt szarvasi fiókjának 550, a Szarvasi Nőegyletnek 500, a Sorompó Egyletnek 604·10, az Izraelita Nőegyletnek 500 koronás adományai. Nagy lelkesedést keltett Podmaniczky Pál szentesi út melletti lakos adománya is, aki az évi 20 zsák búzatermésének a felét a hadbavonulások által kenyérkereső nélkül maradt családok részére ajánlotta fel. Ugyancsak az első nagyobb adományok közt volt Kiss Mihálynak és az adakozásaiért közismert Szrnka J. Jánosnak 1000—1000 koronás adománya.

A háborúnak kivált első részében állandóan folyt a gyüjtés. Nemcsak pénzt, de élelmiszereket, ruhaneműeket, cigarettát adtak össze egész garmadával. Az ősz beálltával pedig majd minden háznál megkezdték a lelkes honleányok a hósapkák, érmelegítők készitését.

De szűk volna a hely arra, hogy végig nyomon kisérjük s csak legfőbb tételeiben is feljegyezzük a háborús jótékonyságok egyes eseteit. Mégsem hagyhatjuk említés nélkül a humanitás és hazaszeretet ezen lángoló nagjainak még egy téren való megnyilatkozását. Ez a Vörös Kereszt szarvasi fiók kórházaiban teljesített önkéntes ápolónői munkásság.

Mindjárt a mozgósítás megkezdése után jött az értesítés, hogy Szarvas katonai kórházat kap. Ennek helyiségéül legelőször csak a gimnázium tornacsarnoka lett berendezve. Megalakították a Vörös Kereszt Egylet szarvasi fiókját özv. Pokomándy Sándorné vezetése mellett s egy bizottságot a kórházi élelmezés ellenőrzésére. Ez a bizottság eszközölte a szükséges bevásárlásokat, ellenőrizte az ételek készitését és kiszolgálását.

Magát a kórházat adakozásokból szerelték fel. Ki ágyat, ki ágyneműt, meg egyebet adott. Voltak, akik a sebesültek fehérneműinek a mosására ingyen vállalkoztak s általában oly nagy volt a buzgalom, hogy a tornacsarnoki, majd az iparcsarnoki, az izr. hitközség tanácstermében és másutt elhelyezendő kórházakat pár nap alatt felszerelhették. A Vörös Kereszt azután a községgel egyetértőleg a tornacsarnoki sebesültek részére Opauszky Istvánnénál, az Iparcsarnokban elhelyezendők részére Kerekes Istvánnénál, az izr. hitközség tanácstermében elhelyezendők részére pedig Wigner Lajos vendéglősnél rendelte meg az ételek elkészitését.

A kórházak felszereltetvén, szeptember 22-én az esti vonattal Orosháza felől érkezett az első 102 sebesült Szarvasra. Nagy közönség fogadta őket: „Éljenek a hős katonák!“ kiáltással. Volt

étel, ital, dohány — és kérdezősködés. A kórházakban elhelyezettek körüli gondoskodást Szarvas úri hölgyei teljesítették, mint önkéntes ápolónők.

A háború ügyét kísérő lelkesedés azonban, amely az első hetekben úgy fellángolt, lassan-lassan, azon mértékben kezdett ellankadni, amint a Párisba való bevonulás vérmes reményei csak nem akartak valóra válni. Ehelyett az intézkedések özöne mutatta, hogy a háborúnak egyelőre vége nem lesz s az még sok vérre, életre és anyagi áldozatra éhes. Alig köszöntött be az első háborús év kora ősze, jött a rendelet, hogy az 1877—1881-ki korosztályok katonailag kiképzett népfelkelői bevonulni tartoznak. És nem zárult még le az első háborús év, amikor a szarvasi férfilakosság fegyverfogható része majdnem teljesen be volt sorozva katonának (decemberi sorozások). S lassanként csak a hivatalokban, vagy a gazdálkodásnál nélkülözhetetlenek élvezhették itthon — ha jól megszaporodott teendőkkel is — a béke nyugalmát. És nagy volt már a száma ez év végén a hadiözvegyeknek, hadiárváknak s lassanként alig volt már család, amelynek hősi halottja ne lett volna.

Mennyi katona vett részt Szarvasról a világháborúban? Mennyien tüntették ki magukat? Mennyi az elesettek száma? Ezek azok a nehéz kérdések, amelyekre ma pontosan megfelelni egyáltalán nem, de a jövőben is csak sok utánjárással lesz lehetséges. Szerettük volna e lapokon legalább az elesettek neveit közölni. A szarvasi anyakönyvi hivatalban a rendes halotti anyakönyveken kívül külön háborús halotti anyakönyvbe is beírták mindazon elesett vagy a háborúban meghalt szarvasi katonák neveit és adatait, *akik nem Magyarország területén estek el, vagy haltak meg*. Ezeknek a száma 456. Nem írták azonban be a Magyarország területén elesetteket (tehát a kárpáti, stb. harcokban) és ami ennél is több lehet, a Magyarország különböző vidéki hadikórházaiban elhaltakét, mert ezeket azon községben anyakönyvezték, ahol meghaltak s két helyen anyakönyvezni nem lehet. Azt, hogy a háborúban elesettek hivatalos kimutatása nem lett befejezve, mindenki tudja, valamint azt is, hogy az egyháznál az jelentette be hősi halottját, aki akarta. Igy csak hozzávetőleg lehet felvenni, hogy a világháború szarvasi halottjainak a száma 600 körül van.

A szarvasi katonáknak a szereplése a háborúnak ugyszólván minden frontján kimutatható. Csapattestekbe való beosztásuk is igen változatos. Legtöbben szolgáltak a cs. és kir. 101-ik gyalog-

ezredben Békéscsabán, Budweisban, Neuhausban és másutt, meg a 4-ik honvéd gyalogezredben; voltak sokan a 77-ik közös gyalogezredben, kisebb számmal pedig mindenfelé. Legtöbben harcoltak, kivált a háboru első részében, az orosz fronton; jóval kevesebben a szerb harctéren s a háború második felében legtöbben az olasz fronton. Vitézségük jellemzésére annyit, hogy általában sokan kaptak kitüntetést s hogy legtöbben a kitünő teljesítményeiről híres 101-ik gyalogezred katonái voltak. Akadtak a háború elején olyanok is, akik önként álltak be. Legfeltünőbb ilyen eset a 60 éves Krebs József kereskedőé, aki mint önként beálló került a 101. gyalogezredhez s 1914 novemberében az orosz fronton hősi halált halt.

De megkívánta a háboru Szarvastól a maga *anyagi áldozatait* is. A jótékony adományokat nem számitjuk ide, mert amit szivesen adunk, az nem áldozat. Valamivel közelebb esik ahoz az ismételt kénytelen-kelletlen hadikölcsön jegyzés; magánosok, intézetek és a község buzgón teljesítették ebbeli kötelességüket.[1]) Az egyéb kényszerű adományok közt gondoljunk aztán a rekvirálásokra, az adók emelésére, a drágaság fokozódására, mely áldozatok súlyosan nehezedtek Szarvasra, de nem helyi jellegűek.

Volt azután másféle helyi jellegű áldozat is. Megváltozott a lakosság képe. A szarvasi lakosok, ki ezen, ki amazon a fronton, ki Budweisban, Neuhausban, stb. katonáskodott. Helyettük megtelt a község idegenekkel, akiket elhelyezni és részben ellátni is kellett. Már 1914 októberében érkeztek, ezúttal épen nem kellemes vendégek: valami 80 főből álló 16 galiciai menekült család. Ideiglenesen a méntelepen helyezték el őket megfigyelés alatt, mert kolerás vidékről jöttek.

Idegen jövevények voltak a már 1915 óta szállitott orosz foglyok; velük a község valamivel jobban járt, mert a hadbavonult szarvasi munkaerőket elég jól helyettesitették. Elhelyezésük, helyzetük, részben katonai, de inkább mégis polgárias volt. Szigorú orvosi ellenőrzés alatt állottak s dr. Déri, dr. Belopotoczky és dr. Fuchs orvosoknak amúgy is felszaporodott teendőit fokozták. Egyébként az egyes lakosoknál helyezték el őket, azok igénybejelentésére; ott mint cselédek végezték a nekik kiszabott munkát

[1]) A község az első hadikölcsönre 150.000, a másodikra 100.000, a harmadikra 150.000, a negyedikre 250.000, az ötödikre 200.000 K-t jegyzett.

s érte teljes ellátásban részesültek. Szarvason általában igen jó dolguk volt, aminek oka jó részben a közös szláv nyelv; egymást értették s nem egy közülök pár szót magyarul is megtanult.

De a lakosság képének igazi megváltozását az 1916-ik év nyarán történt oláh hátba támadás okozta. Az otthonukból kimenekült szegény erdélyi testvérek tömege tódult más vidékekre, így Szarvasra is. Ki ne fogadta volna őket résztvevő érzelmekkel? Hogy nyomorult helyzetükön hathatósan segíthessenek, gr. Bolza Géza elnöklete mellett külön segélyező bizottságot állítottak össze, amelynek mindjárt első, alakuló értekezletén valami 4000 korona folyt be önkéntes adományokból. Ez az összeg azután, minthogy magánosok, intézmények[1]) lelkesen hozzájárultak, biztosította a menekültek részére a legszükségesebbeket.

Végre az oláh betörés hatásaként a Szarvasra telepített, addig Erdélyben szolgált 23-ik honvéd gyalogezred katonái tarkították a lakosság képét. Szarvas hadkiegészítő parancsnokság lett. Ez súlyos megpróbáltatás volt a községre és annak minden egyes lakosára. Nem lévén felszerelve a község kaszárnyákkal, az ide telepített, tisztának épen nem mondható, nagy többségben *oláh* katonákat jó részben az egyes lakosok házaiban kvártélyozták el. Még jól járt, aki tisztet kapott; de az egykor tiszta szobákban elhelyezett oláh bakák jelenléte keserves bevezetése volt a későbbi oláh megszállás nyomorúságának.

A katonák kiképeztetése a községen kívül is, de az utcákon, tereken is folyt. Ennek a látása s még inkább egyes ünnepélyes katonai aktusoké, amilyenek pl. az egyes menetszázadok elindulása, alkalmas volt a háborus hangulat állandó ébrentartására. A tisztek jelenléte pedig a lakosság társas életére volt hatással. Nagy tehertől szabadult meg mégis a község, mikor egy évi itt tartózkodás után 1917 őszén a katonaság eltávozott.

Végül kiegészítették a lakosságnak a háború alatti tarka képét az említett hadikórházakban elhelyezett sebesült és üdülő katonák. Ezek egy része ugyan szarvasi volt, de sok volt köztük az idegen is. A gyógyultak távozása s a helyükbe kerülő újak váltakozása állandóan tartott. Hogy mennyit ápoltak Szarvason az egész háború alatt, arra nézve elég egy adat: csak az itteni kórházakban elhaltak száma, ami kicsi százalék, 76 volt. A kórházakat 1918 novemberében feloszlatták.

[1]) A község 20.000 K-t adott.

6. A „Szarvasi Nemzeti Tanács.“

Az 1918 október 31.-ki „forradalom“ híre hamarosan ismeretessé vált Szarvason. Első hatása a komoly elemeknél megdöbbenés, azután kétségbeesés volt. Az események horderejét tárgyilagosan megítélni nem tudók azonban, hogy csak egy szónokuk szavait idézzük, nem kevesebbet láttak benne, mint azt, hogy „amit negyvennyolcban nem tudtunk elérni, azt most elértük.“ Ne is beszéljünk bővebben az éretlen fiatalság esti tüntető körmeneteiről.

A magán úton érkezett távirattal egy időben hivatalos értesités is jött. A budapesti Nemzeti Tanács, amely magát a távirat címzésénél „Központi Kormány“-nak, alul „Nemzeti Tanács“-nak titulálta, értesítette az előljáróságot a történtekről s felhívta őket, hogy alakítsák meg a helyi Nemzeti Tanácsot.

Ezen felhívás következéseképen nov. 1.-én két részből álló falragaszok jelentek meg Szarvas utcáin. A felső rész az említett táviratot képezte szószerinti szövegében, az alsó a következő felhívást:

„Szarvasi Polgárok! Olvastátok a Magyar Nemzeti Tanács sürgönyeit, tudjátok tehát, mi a teendő. Katonai vak engedelmességgel kell magatokat alávetni a Magyar Nemzeti Tanács parancsának. Szervezettségben rejlik az a hatalmas erő, mely képessé fog tenni bennünket arra, hogy megrázkódtatás nélkül fogadjuk az új rendet. Jön a béke! Nem, nem jön, hanem már itt is van. Itt van, csak meg kell erős marokkal fognunk, nehogy a külső háború elmúlásával belháború üssön ki és ne egymást kezdjük most már pusztítani mi, akik négy esztendő vérzivatarjában töretlenül maradtunk. Jertek! Szervezkedjünk! Alakítsuk meg a Szarvasi Nemzeti Tanácsot, mely hivatva lesz minden szarvasi polgár személy- és vagyonbiztonságát megvédeni. Jertek el mindnyájan! Legyünk testvérek a bajban! Ma délután 4 órakor a városi színkörben gyülekezünk. Legyetek ott mind, nők és férfiak! — Az előkészitő bizottság.“[1])

[1]) A falragasz eredetije dr. Tóth Pál birtokában. — A Sz. N. Tanács iktató könyve 1918 nov. 3.-val kezdődik s 1919 márc. 6-val végződik. Van benne 1918-ból 444, 1919-ből mindössze 51 iktatott iratszám. Ezen iratoknak azonban csak egy része van az iktató könyvvel együtt a közs. lt.-ban. Igy az irott adatokat ki kellett egészíteni a Sz. N. T. szereplőinek közléseivel és személyes benyomásokkal.

A hirdetményt aláíró „előkészítő bizottság“ csendben végezte addig az előkészítés munkáját, úgy, hogy felhívása, majd az annak nyomán tartott két alakuló gyűlés, végül az azokon megalkotott Szarvasi Nemzeti Tanács tagjainak és mindenekfölött vezetőségének névsora méltán meglepett mindenkit. De legjobban a szarvasi volt függetlenségi párt emberei voltak meglepve, mikor a Nemzeti Tanács elnöki székében az azelőtt munkapárti dr. Tóth Pál orvost látták. A Szarvas és Vidéke nov. 2-iki számának vezércikk-írója nem is késett alig leplezhető fogcsikorgatással konstatálni, hogy nem az októberi forradalommal megvalósult eszmékért évtizedeken át küzdő szarvasi függetlenségi párt emberei, de olyanok kerültek a vezető helyre, akik addig sose tudták, nem is is hallották, ki az a Károlyi Mihály!

A cikk írójának s a vele együtt toporzékolóknak abban igaza volt, hogy a Szarvasi Nemzeti Tanácsban őket illette volna meg a vezetés — a régi elvek jogán. Azonban — s ez mentségükre válik — nekik az „őszirózsás forradalom“-ban közvetlenül époly kevész részük volt, mint politikai ellenfeleiknek. Csak annyiban volt igényük most jogosult, mert ők az októberi forradalmat csinálók pártját a mult évtizedek nehéz küzdelmeivel mindenkor csak erősíteni igyekeztek, míg a most vezető helyre kerültek egyik másika ugyanazt gyengíteni törekedett.

A Szarvasi Nemzeti Tanács elnöke, dr. Tóth Pál, az elnöki tisztet népszerűségének köszönte, melyet a háború alatt szerzett. Mint fő- majd ezredorvos, barátságos és szelíd bánásmódjával megszerettette magát a Neuhausban előtte megfordult sok ezer katonával s kedves ember lett azok szarvasi hozzátartozói előtt. Az októberi forradalom kitörése előtt magán ügyben Szarvasról épen Budapestre készült utazni s Mezőtúron érte őt a forradalom híre. Ott látta a csőcselék romboló munkáját; erre visszafordult s másnap felkereste dr. Wieland főszolgabírót, akinek már akkor a kezében volt a Nemzeti Tanács megalakítására való felhívás. Az összehívott két népgyűlés bizalma feléje fordult, mint az azon napok legnépszerűbb szarvasi polgára felé. Az elnökséget elvállalta, állítása szerint azért, „hogy a forradalom zavaros világában a rend helyreállításán hatékonyabban munkálkodhasson.“[1]) Népszerűsége, kivált eleinte, rendületlen volt; nov. 18-án lépéseket is tettek a ka-

[1]) Szóbeli közlése.

tonai szolgálat alól való végleges felmentésére, azon megokolással, hogy a Nemzeti Tanács nem nélkülözheti őt.[1]) Mikor azonban észrevette a radikalizmus fokozódását s a Nemzeti Tanács tehetetlenségét a rendbontás megakadályozásában, maga vált meg elnöki tisztétől (1919 február).

Dr. Tóth mellett a Nemzeti Tanács *alelnökei:* Nagy Sándor posta és táv. felügyelő, Áts Nagy Ferenc vezető járásbíró, Dr. Haviár Gyula kir. közjegyző, Pataki János tanító, Dr. Keszt Ármin ügyvéd, Klein János, Klucsjár Mihály és Ambrus Mátyás iparosok.

Szarvas polgársága azonban még azt sem tudta, mit akar a Szarvasi Nemzeti Tanács Nem sokban járultak felvilágításához azok a nov. 2-án megjelent új nagy falragaszok sem, amelyekben ez tudatta 31 taggal való megalakulását s jelentette, hogy „azóta éjjel-nappal tanácskozik a községházán s intézkedik a *„nép érdekében.“* Bejelentette, hogy legsürgősebb feladatának a város közbiztonsága megvédését tekinti s ezért elrendelte a korcsmák bezáratását, az utcai csoportosulások eltiltását, esti 8 órán túl az utcán járók katonai rendőri igazoltatását, az engedély nélküli fegyverek beszolgáltatását, egyúttal azonban a lakosság élelmezésének biztosítását is magára vállalta.[2])

A lakosság főleg a közbiztonság megvédését igérő nyilatkozatai miatt mégis megnyugodott megalakulásában s bizakodással várta a *legsürgősebb feladatán kívüli* további intézkedéseit. Ez a magyarázata, hogy kezdetben és később is bőségesen folytak az adományok a Nemzeti Tanács részére, elsősorban olyanok részéről, akiket a közbiztonság megvédése legközelebbről érdekelt.[3]) Az adakozásra egyébként a Nemzeti Tanács maga is felhívta a birtokosokat, bankokat, kereskedőket· „A nyugalmat, annak lehetőségét pedig most kezdetben csak a tehetősek, a vagyonnal rendelkezők adhatják meg a hazatérő katonáknak — irta egy falragasz. „Rajta hát egész társadalmunk, birtokosok, bankok, kereskedők, iparosok, adakozzatok a hazatérő katonáknak, kik küzdve a szabadságért, az életből kitaszitva elveszítették legjobb éveiket, ifjúságukat, munkáikat, és most rongyosan, ázva-fázva kerülnek haza.“[4]) Az adako-

[1]) N. T. ikt. kve. – [2]) A falragasz eredetije dr. Tóth Pál birtokában. — [3]) Egy az irományaik közt levő jegyzéken a szarvasi kereskedők 72.450, a Hitelbank 2000, Réthy Vilmos gyáros 3000, gr. Bolza Géza 2000, dr. Lengyel Sándorné 500, a szarvasi építész szakosztály 2400 K-t adott. — [4]) dr. Tóth Pál birtokában.

zásra való *felhívást* az akkori szituációk közt *kényszerítésnek* is lehetett tekinteni; így fogták ezt fel felülről is s ez a magyarázata, hogy Füzessóry kormánybiztos 1918 dec. közepén figyelmeztette a Szarvasi Nemzeti Tanácsot, hogy adományozásra *kényszeríteni* nem áll jogában. [4])

A pressziót azonban nem is kellett direkt gyakorolni, az az akkori idők szellemében benne volt. Ezt mutatja Szarvas lakosságának úgyszólván kivétel nélkül való csatlakozása, olyanoké is, akik előtt minden, csak rokonszenves nem lehetett az a rezsim, amelynek kifejező volt a Nemzeti Tanács. Felhívásra november elején a községi elöljáróság, majd a főszolgabíróság, járásbíróság, adóhivatal, közjegyző, posta, vasút, pénzügyőrség, majd az egyes tanintézetek személyzete jelent meg és tette le a hűségi esküt. Azonban felhívás nélkül is csatlakozásukat, sőt a Nemzeti Tanácsban való képviseltetési igényüket jelentették be régi és új intézmények, alakulatok. Részint kénytelenségből, részint önként a következő testületek képviseltették magukat: a munkástanács, a földmunkások, a Szarvas és Vidéke, a Szarvasi Hirlap, az ács- és kőművesek, borbélyok, nők, munkásnők szakszervezete, munkások szakszervezete, ipartestület, ipari és keresk. alkalmazottak, kisgazdák, egyházak, katonatanács, szabó segédek, kereskedők, katholikus népszövetség, keresk. alkalmazott és magán tisztviselők, cséplőiparosok, fuvarosok, építőiparosok szövetsége. Ezek képviselőivel és a közgyűlés által választott tagokkal együtt a tagok összes száma 125 volt.

Hogy azután ez a szarvasi társadalomnak minden rétegéből képviselt Nemzeti Tanács hogyan oldotta meg az alakulása után bejelentett feladatokat és még miket oldott meg, azt az a körülmény befolyásolta, hogy kezdetben hatáskörét pontosan előíró semmiféle utasítása nem volt. Csupa kapkodás és elvétve túltengő hatalmaskodás jellemzi működését az első hónapokban.

Legfőbb gondját elejétől végig a sokféleképp veszélyeztetett személy- és vagyonbiztonság fenntartása képezte. Ez irányban tett első intézkedései közé tartozott az egyes üzleteknek a Nemzeti Tanács védelme alá helyezése, majd a hivatalos közegekkel együtt a szesztilalmi rendeletek végrehajtása. Ez utóbbiban eleinte önállóan járt el, úgy, hogy utasította az elöljáróságot a végrehajtásra.

[1]) N. T. ikt. kve.

Közvetlenül rendelkezett a közbiztonság fenntartása végett alakított nemzetőrséggel is. Ezt belügyminiszteri rendeletre már nov. 1-én megszervezték. A rendelet szerint a nemzetőrségek létszáma a lakosság 5 százalékát tehette ki s így a szarvasi nemzetőrség a nov. 6-ki jelentés szerint 20 tisztből és 350 gyalogosból, a 10-ki szerint 38 tisztből és 584 emberből, s a 13-ki szerint 35 tisztből és 591 főnyi legénységből állott, 250 drb. mannlicherrel és 10.000 tölténnyel felszerelve.[1]) Azonban december elején újabb rendeletre újonnan szervezett, hivatásos nemzetőrség alakult 80 taggal, majd dec. közepén ennek a létszáma is 40-re redukáltatott. A nemzetőrség parancsnokai előbb dr. Salacz Aladár, majd Boros Pál, végül Kapus Lajos voltak. Ezek a Nemzeti Tanácsnak tartoztak felelősséggel, a nemzetőrség állományát vele pontosan közölték s jóváhagyása mellett állították helyre szükség esetén nemcsak Szarvason, de a szomszédos Szentandráson, Kondoroson és Öcsödön is a rendet. Nov. 14-én pl. Schwartz Pál a Szarvasi Nemzeti Tanácstól kért egy fél szakasz felfegyverzett nemzetőrt Csabacsűdre, mert az ottani kis számú nemzetőrség a már addig elkövetett és az aznap éjszakára kilátásba helyezett lopásokat meggátolni nem volt képes. A Szarvasi Nemzeti Tanács által kiküldött 10 nemzetőr azután helyre is állította ott a rendet.

A rend helyreállítása azonban mindenkor és mindenütt csak átmeneti lehetett. Beállott, és pedig szokatlan erős esőzésekkel az ősz s a komor őszi hangulat. Október elején nagy erővel lépett fel a spanyol járvány s naponta szedte áldozatait november közepéig. A harangok egész nap zúgtak s csak fokozták a lakosságban a dermesztő hangulatot, amelyet hozott magával a közelgő tél is. Fűtő anyagról kellett gondoskodni. Kerítések, átjáró deszkák, korlátok tűntek el nap-nap után, útmenti fák lettek kivágva az éj leple alatt. Kezdett fetünedezni az anarchia s azon arányban erősödött, ahogy újabb és újabb hazatérő katonák érkeztek. Hiábavaló volt a főszolgabíró rendelete a kincstári dolgok beszolgáltatását illetőleg, még a fegyvereket sem adták be s a folytonos lövöldözések tűrhetetlenekké váltak. Hozzá még november közepén megérkezett Linder Béla hadügyminiszter rendelete, mely *katonatanácsok* alakítására hívott fel. Majd keresztül vonult s rövid ideig a községben tartózkodott egy csapat leszerelő német katona; ezek olcsó

1) Közs. lt.

áron elkótyavetyélték a náluk levő fegyvereket, pisztolyokat, revolvereket, lőszereket. kézi gránátokat, sőt még ágyú muníciót is, a személy- és vagyonbiztonságnak nem csekély veszélyeztetésére.

De az ősszel együtt beköszöntött a nélkülözés is, a mindennapi kenyér megszerzésének egyre súlyosodó kérdése s a Szarvasi Nemzeti Tanácsnak másik legsúlyosabb gondját a lakosságnak a legszükségesebbekkel való *ellátása* képezte, annál is inkább, mert az inség a legbiztosabb okozója szokott lenni a rend felborulásának.

A véletlen mindjárt kezdetben a kezére játszott. Nov. 5-én Mezőtúr felől a leszerelt német hadsereg tulajdonát képező — nem ugyan élelmiszer, de petróleum érkezett, melyet a Nemzeti Tanács, korlátlan rendelkezési joggal hatalmazva fel magát, lefoglalt. A lefoglalás erőszakkal történt. Kovácsik Károly és Balázs Pál a Nemzeti Tanács nevében az állomáson megjelenvén, kijelentették, hogy a két tartánykocsi petróleumot Mezőtúron sürgős szükségleti célokra birtokba vették s annak kiadatását követelték, a kiadás megtagadása esetén a fegyveres erővel való birtokbavételt is kilátásba helyezvén. A vasút erre engedett az erőszaknak s átadta azokat.[1]) Mikor aztán jelentés folytán a budapesti Nemzeti Tanács tudomást szerzett a dologról s hasonlóktól óva intette a Szarvasi Nemzeti Tanácsot, ez azzal védekezett, hogy a petróleum lefoglalása *azon értesítésre történt, hogy az elrablás veszélyében forog*![2])

A petróleumot a lakosság közt olcsó pénzen kiosztották, ami jó eszköz volt arra, hogy az bizalommal várja a többi szükségleti cikkekkel való ellátását is a Nemzeti Tanácstól. Ez nem is késett kiaknázni a helyzetet. „Amilyen hirtelen szereztünk petróleumot, époly gyorsasággal igyekszünk mást is szerezni" — jelentették nov. 6-án a falragaszok. És hogy még jobban megszilárduljon a bizalom, ugyanakkor azt is bejelentette, hogy a közélelmezési ügyosztály élére Fodor Dezsőt állította, úgy szerepelve tehát, mint diktátori hatalommal felruházott testület, amelynek a megbízásából továbbá „elutaztak már szakemberek és nemzetőrök, hogy krumplit, kukoricát és cukrot hozzanak".[3]) Ugyanazon a napon kelt másik falragasz még világosabban nyilatkozott aztán a Nemzeti Tanácsnak az ellátás terén magához ragadott hatásköréről: „Az élelmi és egyéb közszükségleti cikkek kiosztását ugyanazok a hivatalok látják el, amelyek ed-

[1]) L. az esetről felvett jegyzőkönyvet. — [2]) N. T. irom. — [3]) Dr. Tóth Pál birtokában.

dig, azzal a különbséggel, hogy most a Nemzeti Tanács tagjai vigyáznak, hogy mindenki megkapja a járandóságát.[1]) Wieland főszolgabíró csak a Nemzeti Tanács parancsának engedelmeskedett, mikor arról intézkedett, hogy igazságosabb kereskedés végett csak a tej és tejfel árusíthatók a piacon ürmértékkel. Mindenkép helyes intézkedése volt ez a Nemzeti Tanácsnak, mert tudni kell, hogy Szarvason ma is még a krumplit is literrel mérik.[2]) Dec. 5-én ugyanolyan hatalommal, mint a petróleumot. a szarvasi „Hangya" szövetkezet részére érkezett s a szövetkezeti tagok részére kiutalt cukrot foglaltatta le, azzal, hogy a község valamennyi lakosát egyenlő arányban fogja cukorban részesíteni.[3])

A közellátás egy részének markaiban tartása mellett a *segélyezés* volt az a, eszerint már harmadik ügykör, amelyet magának teremtett. Nov. 5-én még csak arra kérte az ügyvédeket, hogy a segélyezés ügyében Jeszenszky jegyzőt támogassák,[4]) csakhamar azonban saját *segélyezési bizottsága* által fejtett ki e téren jótékony munkásságot. Az összes szarvasi pénzintézetekhez felhívást intézett[5]) arra nézve, hogy milyen feltételek mellett tartják a segélyakciót keresztülvihetőnek, azaz, hogyan nyujthatnának olcsó és előnyös kölcsönt. A segélyezés azután hamarosan meg is indult s hogy milyen mérvben, arról a Nemzeti Tanács pénztárának dec. 31-ki állapotáról szóló kimutatás tanuskodik.[6]) Eszerint a bevétel 76370 K volt s ugyanannyi a kiadás. A kiadási tételek közt vannak jótékony célú segélyek (8463 K), községi szolgák segélye (1876 K), rendőrök segélye (1211 K), rokkantak segélye (6998 K), nemzetőrség zsoldja (30000 K). A bevételek kicsi híján (75624 K) adományokból folytak be, csekély rész visszatérítésekből, stb.

Lassanként mind tágasabb lett az a működési fórum, amelyen a Nemzeti Tanács mozgott. A Vörös Kereszt szarvasi fiókjának a kórházaiban maradt ruhaneműeket is megkapta s azokkal rendelkezett.[7]) Katonai javakat foglalt le, mígnem erre felülről tilalom jött.[8]) A községben tartózkodó német katonaság sürgős eltávolítását követelte, még tudtára nem adták, hogy azok átvonulása a magyar és a német kormányok közt létrejött megállapodás feltételei alapján megy végbe.[9]) Külön bizottságot alkotott a hozzá érkező panaszok felvételére.[10])

[1]) U o. — [2]) N. T. irom. — [3]) N. T. irom. — [4]) N. T. irom — [5]) N. T. irom — [6]) N. T. irom. — [7]) N. T. irom. — [8]) N. T. ikt. kve. — [9]) N. T. irom. — [10]) N. T. ikt. kve.

Ilyen sokféle ügyben való intézkedés után nem csoda, ha a lakosság úgy fogta fel a Nemzeti Tanácsot, mint valaha a franciák a Conventet s minden apró-cseprő ügyeiben hozzá fordult. Az adóhivatal pl. a maga tisztviselői részére dohány kiutalását, mások szenet kértek. Kórházi mosónők fizetésük emelését kérték s a Nemzeti Tanács foglalkozott a dologgal s pártolólag terjesztette az előljárósághoz. Állást, hivatalt is vártak tőle. Ezek mellett szép számmal jöttek a feljelentések elrejtett élelmiszerkészletekről, vélt gazságokról és vélt gazemberekről.[1])

De amely testület ekkora hatalmat gyakorol egy község felett, hogyan lehetne annak melléje, sőt csak alája is rendelve a régi közigazgatási szervezet? El kellett tehát következnie a Nemzeti Tanács fellépésének az előljáróság és a képviselőtestület ellen.

Erre nézve a legelső napokban csak bevezető intézkedéseket tettek, azaz az egyes, a szarvasi demagógia előtt nem kedves előljárók ellen szorgalmasan hallgatták meg a panaszokat, már csak népszerűség hajhászásból is. A nov. 13-iki gyűlés azután bizalmatlanságot szavazott egyes előljáróknak[2]) s felhívta őket, hogy 3 nap alatt mondjanak le. Ugyanakkor elhatározták az egész képviselőtestületnek is három napon belől való lemondatását. A képviselet igen nehéz helyzet előtt állott. Érezte a roppant felelősséget, amely a maga lemondásával és az előljárók lemondásának a megengedésével őt illetné. Higgadt és jogértő tagjai felhívták a figyelmét arra, miszerint a Nemzeti Tanács ezen hatalmaskodása aligha volt az akkori kormány intézkedései szerint való. Másrészt dacosan ellenállni a „népakarat" kifejezőinek, veszedelmes lett volna. Igy aztán első lépésként jónak látták „testvéri szeretettel üdvözölni" a Nemzeti Tanácsot s utasítani azokat a képviselőket, akik még a hűségesküt le nem tették, hogy azt haladéktalanul tegyék le. A lemondásra nézve aztán kijelentették, hogy elismerik ugyan a Nemzeti Tanácsnak a jogrend és jogbiztonság helyreállitására és fenntartására tett közérdekű munkálkodását, nem térnek ki a Nemzeti Tanács, mint a népakarat szerve részéről kifejezett bizalmatlanság kérdése elől s ehez képest elrendelik az előljárók ellen beadott feljelentések elintézésének megsürgetését, egyben pedig maguk ellen is megkérik a fegyelmi, illetve a községi törvény 61. §-a szerinti el-

[1]) N. T. irom. — [2]) A neveket nem közöljük, ámbár nem tartjuk megszégyenitőnek az illetőkre a demagógok bizalmatlanságát.

járás megindítását. Ami azonban a képviselet és az előljáróság lemondására vonatkozó felhívást illeti, e tekintetben — így szólt a határozat — törvényszabta kötelessége és felelőssége tudatában bevárják, illetve megsürgetik a belügyminiszternek az átirat szerint is provokált döntését, mert az felel meg a községi törvény rendelkezésének, de egyúttal, a Központi Nemzeti Tanács azon utasításának is, amely szerint a hatósági szervek helyükön maradni s a vidéki nemzeti tanácsnak ellenőrzése mellett feladataikat végezni tartoznak. Nehogy azonban ezen állásfoglalás téves értelmezés mellett a Nemzeti Tanácsban képviselt népakarattal való szembehelyezkedésnek magyaráztassék, a képviselőtestület bizottságot küldött ki avégből, hogy az tárgyaljon a Nemzeti Tanács követeléseinek olyatén teljesithetéséről, hogy abból zavar ne származzék. E bizottság munkájára azonban nem lett szükség, mert épen azon nap, mikor a képviselet így határozott, érkezett meg a Daimel alispán nevével ellátott távirat, amely tudatta, hogy a népkormány kifejezett akarata az, hogy a közigazgatás rendje a meglévő szervekkel fenntartandó.[1]) Erre a Nemzeti Tanács a bepanaszolt előljárókat a békésmegyei kormánybiztosnál jelentette fel, aki megigérte, hogy az ügyben el fog járni.

A „népakarat" valamilyen formában mégis diadalmaskodott: az egyik önként visszavonuló jegyző helyére a Nemzeti Tanács Fodor Dezsőt helyezte a közélelmezés élére, a magát egészségi okokból szabadságoltató főjegyző helyére Demcsák Jánost, a visszavonuló főszolgabíró helyére Házy Imrét, aki mint tapasztalatlan fiatalember nagyon megfelelő lehetett a hatalmas Nemzeti Tanács számára.

Végre, miután — úgy látszik — a többi vidéki nemzeti tanácsok is előírt hatáskör hiányában hasonló hatalommal kormányoztak, a Magyar Nemzeti Tanács dec. 7-én megküldte a vidéki nemzeti tanácsok ügy- és hatáskörét pontosan körülíró szabályzatot. E szabályzat szerint a vidéki nemzeti tanácsok feladata a községi hatóságokat a végrehajtó hatalom gyakorlásában támogatni, a köztársasági államformát fenntartani, hatósági visszaélésekkel szemben jogorvoslatot keresni a miniszteriumnál. Azonban kimondta azt is, hogy „ezen ellenőrzés nem jelentheti egyúttal a végrehajtó hatalomba való beavatkozást, hanem mindenekelőtt a

[1]) N. T. irom.

hatóságokkal való harmónikus együttműködést kell szem előtt tartania;" óvakodni kell adók kivetésétől, egyesek megsarcolásától, szállítások megakadályozásától s egyáltalán minden, „az államhatalom szerveinek hatáskörébe tartozó dolgokba való beavatkozástól, személyes szabadságot sértő vagy korlátozó rendelkezések kibocsátásától."[1]) E hatáskört körülíró szabályzat birtokában a Nemzeti Tanács munkája most már hatalmi túlkapások nélkül folyt tovább.

Politikai elveit illetőleg a Szarvasi Nemzeti Tanács hivatalosan — a felsőbb utasítások értelmében — *csak* köztársaságinak vallhatta magát. Mint ilyen távolította el a községháza tanácsterméből s az anyakönyvi hivatal esketési teréből a „volt magyar király arcképeit", mint ilyen tiltakozott az ország területi integritását sértő minden támadás ellen, azon alkalomból, hogy dr. Apáthy István a Kolozsvárt e tárgyban tartandó gyűlésre hívta meg.[2]) Nem kételkedhetünk, hogy a vezető emberek nagy része híven meg is maradt pusztán csak köztársasági elvei mellett.

De a tagok tekintélyes és mind nagyobb része a társadalom azon osztályából került ki, amelynél a legfőbb politikai elv a véresszájú propagandának behódolni. Ezek a szerint, amint országosan verték a vasat a szocialisták, lettek „meggyőződésesebb" és féktelenebb demagógokká. Ez a magyarázata annak, hogy a Nemzeti Tanács nívója nem mindenben volt összhangzásban a pusztán integer, köztársasági elvekkel, hanem mindjobban bevezetésül látszott szolgálni a proletár uralomhoz.

Általában a demagógia fejlődése Szarvason külsőségekben is tapasztalható volt. A Nemzeti Tanácshoz küldött hivatalos iratokon a megszólítás egy ideig: „Tekintetes Nemzeti Tanács", utóbb mind gyakrabban csak „Nemzeti Tanács". A beadványok hangja, irmodora s az a körülmény, hogy a Nemzeti Tanács foglalkozott velük, szintén a lefelé csúszást mutatta. Az egyik beadványon pl. a megszólítás: „Tek. Nemzetközi Tanács!" — nem rossz akarat, csak tudatlanság, jelzője annak, hogy tanulatlan ember írta. Ne is csodálkozzunk rajta, hiszen klasszikusabb esetek is voltak.

Lassanként a kérelmekből mindinkább követelések, azokból meg fenyegetések lettek. Egyik ilyen jellemző (névtelen) beadvány pl. követeli többi közt, hogy a Nemzeti Tanács üléseit nyilvánosan,

[1]) N. T. irom. — [2]) N. T. irom.

mindég az összes katonaság és polgárság jelenlétében tartsa, „nem úgy, mint önök tartják, este 5 és 10 órakor, mint egy rablóbanda“; majd tovább: „hát arra kérem, hogy vigyázzanak egy kicsit, mert mink akkor, amikor akarunk felrobbantunk az egész városházát, nemzeti tanácscsal együtt.“ Rátér aztán persze az előljárókra is s a legenyhébb büntetés, amit rájok kiszab, bitófa, a legsúlyosabb a „tözes karóba húzás“.

Névtelen levekre, fenyegetésekre móhon vár a papírkosár — szilárdan álló közbiztonság mellett. A fenti sorokat szándékosan azért közöltük tehát, mert az ezen napok névtelen leveleit komolyan kellett venni. Hivatalok és magánosok nap-nap után kaptak hasonlókat s hogy az anonym szerzők nem mindég álltak meg a fenyegetésnél, de cselekedni is tudtak, azt legjobban bizonyítják az 1919. jan. 17-ki események.

Ennek előzményeként u. i. egy magát vörös-gárdának nevező, egyébként formailag szervezetlen csapat egy idő óta névtelen levelekben ismételten dátumokat közölt hol egyes lakosokkal, hol a hatósággal, amelyeken megkezdi az általános fosztogatást. A hatóság se a fenyegető csapat számáról, se a felkészültségéről adatokat nem tudhatott, csak azt, hogy Szarvason hazatért katona sok és be nem szolgáltatott fegyver szintén van elég ahoz, hogy ha az igért fosztogatás csakugyan megkezdődnék, olyan arányokat ölthet, hogy azt a nemzetőrség meg nem akadályozhatná. Igy nem volt mit mást tenni, mint szükség esetén polgárőrséget léptetni fegyverbe.

Január közepén újabb bejelentés érkezett, mely 17.-t tűzte ki az általános fosztogatás napjául. S csakugyan e napon reggeli nyolc óra tájban a piactéren egy suhancokból álló társaság mintegy adott jelre hirtelen csoportosult, „megtámadta az árúsokat, szétdobálta a kosarakat, apróságot, rőfös árút, szétszedte a sátrakat s a sátorkarókkal felfegyverkezve ment szembe a közben kivonuló nemzetőrséggel.[1]) Hallatlanul vakmerő elbizakodottságukat, mellyel a bejelentett fosztogatást meg is kezdték, legjobban bizonyítja, hogy fegyvertelenül jöttek s a nemzetőrökoek csak dorongokkal mentek neki. A nemzetőrséget hamar lefegyverezték, parancsnokukat, Kapus hadnagyot félholtra verték s a veszélyeztetett helyeken felállított őrök megfutamítása után rohamban mentek a Silberstein- és Ungárféle üzletekhez, amelyeket közben, mint az összes üzleteket, bezár-

[1]) A szemtanu Fetzer plébános elbeszélése.

tak. A dorongokkal a leeresztett redőnyök rácsait leverték, behatoltak az üzletekbe s az árukat kezdték dobálni az utcára, ahol az asszonynép szétkapdosta s futott vele. Apróbb dolgokkal a zsebüket tömték tele. Silberstein kereskedőnek a lakásába is behatoltak s ágyneműeket, edényeket dobáltak szét.

Eközben az eset alkalmából megszervezett polgárőrség a községházán összejött s ott mannlichereket vett magához. Ezekkel felfegyverkezve azonnal a fosztogatás színhelyére sietett s a vakmerőségükben határt nem ismerő, még megjelenésük után is fosztogató banditákra minden habozás nélkül megkezdte a tüzelést. Pár perc múlva a két üzletben és az üzlet előtt, az útcán 9 halott és számos sebesült hevert. A most már észbekapott tömeg erre megindúlt a Szt. István király út felé; közben egy kivételével a plébánia összes ablakait, majd mindenféle ablakokat vert be. A piacról őrült futamodásban tódult vissza a nép.

Az épen Szarvason állomásozó 43-ik gyalogezredbeli katonaság tisztjei is fegyveres készenlétbe helyezkedtek s az utcákon gépfegyvereket állítottak fel. De már azokra nem volt szükség: a polgárőrség a fosztogatásnak alig háromnegyed órai nem annyira harc, csak egyoldalú lövöldözés és üldözés után a község egész területén véget vetett. A halottakat egyelőre a községházára vitték, amelynek lépcsői, folyosói sikamlósak voltak a vértől. Az áldozatok számának végösszege 11 halott és 30 sebesült a fosztogatók, 3 súlyos és 4 könnyű sebesült volt a polgárság részéről. Az okozott kár közvagyonban 65000 korona, magánvagyonban, részben a bíróság részéről történt kárbecslés szerint 170000 korona volt. A rendbontás folytán tett hatósági intézkedések révén a községre háramlott 42000 korona kiadás.[2])

A rend helyreállítása után azonnal ment a távirati jelentés Békéscsabára, ahonnan még aznap este megérkezett a katonaság s rögtön kihirdette a statáriumot. A bujtogatók által elbutítottak közt még most is akadt olyan, akit a reggeli kemény megtorlás sem térített észre. Gombár Pál szarvasi lakos a „Bethlehem" városrészben éjjel a statáriális katonaság egy ott cirkáló járőrére rálőtt s Behan János 101. gy. e. katonát halálosan megsebesítette.

Majd határrendőrség érkezett s megkezdte a vizsgálatot a fog-

[1]) 1919 március 13., 14. és 19. képv. jkv: Demcsák főjegyző hivatalos jelentése.

lyok ügyében, akik a Gazdák és Iparosok Köre helyiségeiben voltak őrizet alatt. A statáriális bíróság Gombár Pált halálra ítélte s őt és 15 cinkostársát jan. 25-én a gyulai államügyészségnek adta át. A halálos ítéletet Gombáron nem hajtották végre: Károlyi Mihálynak, mint új „köztársasági elnök"-nek első kegyelmi ténye az ő életének megkímélése volt. Azonban már nem élvezhette a magafajta elemek végleges uralomra jutását, mert a börtönben tüdővészben meghalt.

A legújabb véres szarvasi zendülés ezzel véget ért. A képviselőtestület Haviár Dani indítványára „sajnálatának és fájó érzésének adott kifejezést, hogy lakostársai közül számosan megtévelyedve, részt vettek a fosztogatásban és sok ember élet és test épség esett áldozatul." Elhatározták, hogy évente jan. 17-én a rémes nap emlékére gyászzászló tűzessék ki a községházán. Szekera Pál h. rendőrfelügyelőt pedig, akinek legtöbb része volt a fosztogatás elfojtásában, „buzgó és önfeláldozó működésére való tekintettel" állásában rendszeresítették.

A Nemzeti Tanács aznap esti ülésén dr. Tóth a statárium folytán megváltozott helyzetre való tekintettel és mert a fosztogatás által a Nemzeti Tanács iránt a bizalmat megrendültnek érezte, a feloszlást indítványozta. Indítványát ilyen formában nem fogadták el, csak abban állapodtak meg, hogy a statárium megszüntetéséig gyűlést nem hívnak össze s az ügyek vezetését egy 12 tagú bizottságra ruházták (elnöke Nagy Sándor posta felügyelő). Mikor azután február közepén a statárium megszűnt, a népgyűlés a régi helyébe új Nemzeti Tanácsot választott, már többségében szocialistákból. A közbizalom még mindig dr Tóthot ültette az elnöki székbe, ő azonban február 26-án végleg lemondott az elnökségről.

Ekkor ezen második, már erősen bal felé hajló Nemzeti Tanács elnöke dr. Salacz Aladár ügyvéd lett, aki az elsőben mint a *katona-tanács* kiküldöttje szerepelt. Közeledett a kommunizmus s a Szarvasi Nemzeti Tanács új összeállításával pompás kicsinyített tükörképe volt az ország akkori állapotának.

7. A kommunizmus.

Szarvason azoknak, akik már régebben szocialistáknak vallották magukat, legalább 99 százaléka nem tudott a szocializmus

igazi mibenlétéről, a szocializmusnak a kommunizmussal való összefüggéséről — illetve azonosságáról. Ezek a szocializmust csak mint az úri elemek fölé való kerekedést, kevés munka után járó sok fizetést, egyszóval csak mint a proletárok teljes uralmát értették. Arról, hogy a végcél a vagyonközösség, amelynek értelmében elveszik a megtakarított filléreikből nehezen szerzett házat, földecskét, csak akkor hallottak, mikor már „eszméik" a megvalósulás stádiumába léptek. Igy azután nem kell cseppet se csodálkoznunk azon, hogy március 22-én a szarvasi ház- és egyéb tulajdonos régi szocialisták minden meggondolás nélkül örömmel üdvözölték a kommunizmust s abból csak akkor ábrándultak ki, mikor pár nap mulva a lapokban először olvasták, hogy voltaképen mi is az a szocializmus.

Ettől a ténytől eltekintve a szarvasi kommunizmus előzményeiben nincs semmi helyi jellegű vonás.

Amint láttuk, a közelgő proletárdiktatúra bevezetése a Nemzeti Tanács korában ugyanaz volt Szarvason, mint az egész országban. Bal felé hajlás és elzsidósodás[1]) magában a Tanácsban, demagógia és anarchia azon kívül.

A proletárdiktatúra kikiáltása után a hatalmat Szarvason azok vették át, akik a Nemzeti Tanács korában vagy mint vezérszónokok, vagy mint egyébként működő agitátorok a proletár nép előtt kedveseknek, erélyeseknek, radikálisoknak, vagy szakavatottaknak, egyszóval tekintélyeseknek tüntek fel.

Ilyen volt mindenekelőtt Klucsjár Mihály szarvasi borbély, akit 31-ik évét még be nem töltött ifjú kora, katonaviseltsége (1917 decemberében jött haza orosz fogságból), erélye, értelme, némi olvasottsága és szónoki készsége juttattak az új érában vezető állásba. Az első Nemzeti Tanácsban a munkásság és a leszerelt katonák érdekeit védte; a Munkástanács is. delegálta őt oda. Mikor a Szarvas és Vidéke delegálta, azt nem fogadta el, mert „másképen, mint a nép kifejezett akaratából a Nemzeti Tanács munkájában" résztvenni „politikai és egyéni meggyőződése" tiltotta, mert a „népakaratot feltétlen tisztelte."[2]) Szélsőségesen radikális elvei miatt a második Nemzeti Tanácsot választó népgyülésen a kisgazdák és az ipartestület buktatták meg — akaratuk ellenére is még jobban bal

[1]) Nem a Nemzeti Tanács tagjai közt, de az egyes bizottságok vezetőségében volt zsidó túltengés: Sarányi, Fodor, Keszt, Silberstein, stb. — [2]) N. T. irom. Klucsjár levele.

felé lökve őt ezáltal. Rajta kívül az új rezsimre készen állott vezetőnek Surányi Géza, a' Szarvas és Vidéke szerkesztője, továbbá Ambrus Mátyás és Medvegy János iparosok, mind a Nemzeti Tanács alatt szerepet vitt egyének.

Március 21.-én jött a távirat a Munkás-Tanács és a szocialista párt vezetőségéhez, megparancsolva, hogy a munkásságot szervezzék és a közbiztonságot minden eszközzel igyekezzenek fenntartani. Minthogy világosan nem írt elő semmit arról, hogy *ki* vagy *mi* az, ami így rendelkezik s mi a helyzet, a munkásság és a szocialista párt vezetői a Kontúr-féle házban levő párthelyiségbe jöttek össze tanácskozni. A hangadó Klucsjár volt. Indítványára elhatározták, hogy direktíváért a legrövidebb időn belül Békéscsabára, a megyei pártvezetőséghez mennek. Réthy Vilmos gyáros automobilján tehát Klucsjár, aki a megyei pártvezetőségnek is tagja volt, Surányival, Medvegy Jánossal és Laudisz Lajos érettségizett volt katonával Békéscsabára mentek s oda aznap este érkeztek meg. Ott azonnal a párttitkárságnál jelentkeztek; ettől azt az utasítást kapták, hogy a meglevő szarvasi Munkás Tanácsot rögtön hívják össze, a közrendet és csendet biztosítandó statáriumot hirdessenek s a régi Munkás- és Katonatanácsot feloszlatva, alakítsák meg a *munkások, katonák* és *parasztok* tanácsát, az ú. n. *hármas tanácsot.* Ezzel az utasítással autóztak haza az éj sötétjében Klucsjár és társai. Éjjel 2—3 óra között értek Szarvasra s azonnal összehívták a Kontúr-házba a Munkás-Tanácsot.

Tanácskozásuk eredményeként Szarvas békés polgárai meglepetve olvasták másnap Klucsjárnak, mint a hármas tanács által kinevezett *városparancsnok*-nak a hirdetményét, melyben halálos fenyegetések záradékával parancsolt csendet, rendet és engedelmességet. Majd a községházán bejelentették, hogy a város közigazgatását átveszi a hármas tanács, amely a maga kebeléből 15 tagú intéző-bizottságot, ez pedig megint a maga kebeléből 3 tagú *direktóriumot* alkotott. A direktórium elnöke: Ambrus Mátyás; tagjai: Surányi Géza és Medvegy János lettek.

A direktórium hivatalosan legelőször Házy Imre h. főszolgabirónál jelentette, hogy a közigazgatást átveszi. Maga a községi előljáróság csak április 2-án, a direktórium irásbeli felszólítására jött össze a községháza nagy tanácstermében s akkor adták át a közigazgatást és a pénztárat a főszolgabíró irásbeli utasítására,

mert előzőleg Demcsák h. főjegyző megtagadta „az önkormányzati igazgatásba való illetéktelen beavatkozást."[1])

Az intézőbizottság ezután kijelentette, hogy a régi közigazgatási szervek egyelőre helyükön maradnak; a jegyzők *csoportvezető* címet kaptak s folytatták funkcióikat, azzal a különbséggel, hogy minden intézkedést a direktórium három tagja írt alá. Az előljárók közül a bírót, törvénybírót, az esküdteket, gazdát és közgyámot elcsapták.[2])

Hogy azonban ez az új éra legalább külső formáiban valamennyire a *népakarat megnyilvánulásának* látsszék, nem maradhatott sokáig ezen önmaga által választott diktatórius alakjában. A látszatot meg kellett csalni. Ezért a proletár uralom harmadik hetében ezen ideiglenesen megalakított hármas tanács választásnak vetette magát alá. Minthogy azonban a választáson csakis szervezett munkások vehettek részt, lényegében meg lett választva az addigi hármastanács s így a népakarat szentesítve lett.

Az új vezetőknek mindvégig legfőbb gondja volt — a felsőbb utasításhoz híven — a közbiztonság megvédésének ürügye alatt *a lakosság lefegyverzése*. Ezért Klucsjár városparancsnok a hadügyi és belügyi népbiztosok távirati felhívására ismételten falragaszokon rendelte el mindenféle lőfegyverek beszolgáltatását — halálbüntetés terhe mellett, amihez a lakosság kezdett hozzászokni. A fegyvereket mindenkinek be kellett adni, engedéllyel sem lehetett tartani. A beszolgáltatás az ipariskola helyiségeiben történt. A beadott fegyvereket feljegyezték, de azok legtöbbjét nem látta többé a gazdája.

A lakosságnak a proletárdiktatúrával szemben való lefegyverzésére a másik intézkedés a *forradalmi törvényszék* felállítása volt. Az igazságügyi népbiztos intézkedéseinek megfelelően ezt már április elején megalkották. A hármas tanács annak tagjaivá a következő öt tagot nevezte ki: Ambrus Mátyás (iparos), Truczkó Pál (iparos), Medvegy János (iparos), Lustyik Mátyás (paraszt), Pribelszky János (paraszt). Elnöke Ambrus Mátyás lett, ügyészei dr.

[1]) Demcsák h. főjegyző szóbeli közlése — [2]) Közs. ikt. k. 1919 ápr. 4. A diktatúra bukásakor a vezetők ir taikat magukkal vitték s utóbb megsemmisítették. Külön iratkezelésük és iktatókönyvük volt, a községi iktatókönyvbe alig iktattak. Igy az uralmuk történetére vonatkozó dokumentumokat megsemmisítvé , e sorok legn gyobb részben a szereplőknek élőszóval való bemondásai alapján készültek.

Salacz Aladár és dr. Keszt Ármin. A törvényszék az idő rövidsége miatt kevés és csak jelentéktelen ügyben hozhatott ítéletet. Az eléje kerülő bünesetek egy-két kivétellel nem voltak politikaiak, inkább csak kihágások (pl. a szesztilalom megszegése). Politikai bűnügy miatt ítélte el pl. Roszjarovitz tánctanítót, aki szidta a vörös hadsereget. A legsúlyosabb ítélet 8 napi elzárás volt.

A lefegyverzés érdekében kérte már április elején a „vörös vadász-zászlóalj" szarvasi különítménye a csendőrségnek és rendőrségnek a szolgálatból való elbocsáttatását.[1]) E tárgyban azonban felülről jött intézkedés. Április közepén t. i. a debreceni vörös szárnyparancsnokság távirati értesítést küldött, mely szerint a csendőrség, rendőrség, pénzügyőrség, fogházőrség egységes vörös őrséggé olvasztatott össze.[2])

A vörös hadseregbe való önkéntes belépésről szóló felhívásra többen jelentkeztek. Volt persze e tárgyban is terrorizálás; így egyik tanférfiú a tanítók szakszervezetének gyülésén fenyegetve követelte, hogy a szakszervezet valamennyi tagja lépjen be.

A lakosság lefegyverzésére szolgált a különböző *szakszervezetek* megalakíttatása. Az azokba való belépésre részint a terror, részint az a körülmény késztette a lakosokat, hogy bizonyos élelmiszerekben csak az részesülhetett, aki szakszervezeti jegyet tudott felmutatni. Ezekben a szakszervezetekben hangzottak el aztán az épületes előadások és felolvasások: nincs magyar haza, vallás, tulajdon, családi élet többé, jaj annak, aki ezek ellen egy szót szól, a világ fennállásáig így lesz ezután („nincs többé visszafelé út"), mindenki *tartozik* belépni a vörös hadseregbe (*önként tartozik.*)

A közrend és a proletáruralom fenntartására tett ezen intézkedéseiken kivül alig beszélhetünk a proletáruralom szarvasi szerveinek egyéb intézkedéseiről. A rend biztosítása kétségtelen, de egyetlen érdemük volt. A lakosság élelmezésével alig törődtek. Közélelmezési zavarokkal küzdve, egyszer, még március végén a megyei direktóriumhoz fordultak, amely Csorvásról 500 mázsa búzát utaltatott ki készpénz fizetés ellenében.[3]) Ennek a beszállításához kocsikat rekviráltak és pedig úgy, hogy a jobbmódú polgárok kocsijait ingyen, a szegényekét fizetésért fogadták fel. Nikelszky Zoltán

[1]) Ikt. ápr. 7. — [2]) Ikt. ápr. 13. és 18. — [3]) Ikt. márc. 27. Az érte járó pénz kifizetésére persze nem gondoltak; per után 1921-ben fizette azt ki a község.

tanítóképző tanár utóbb a megyei direktóriumtól megbízást kapott a község élelmezési ügyeiben való eljárásra.[1])

A tulajdon kommunizálásának keresztülvitelére, vagy ahogy akkor nevezték, a „köztulajdonba való átvételre" az idő rövidsége miatt csak kezdő intézkedéseket tehettek. A házak szocializálására nézve április közepén tárgyaltak a pénzügyi népbiztossal. Az üzletek leltározására és szocializálására Harmati György kereskedő vezetése mellett bizottságot küldtek ki, mely mindössze a gyógyszertárak leltározásáig juthatott.

Rekvirálásokat maga a direktórium az említett fegyver rablásokon kívül nem végzett egészen az utolsó napokig. A hadügyi népbiztos két kiküldötje rekvirált átvételi elismervény ellenében 30 db. lovat, április vége felé 21 db. vágómarhát[2]) és két mázsa szénát.

Felsőbb utasítás jött a 2000 K-t meghaladó értékű ékszerek beszolgáltatásáról, de az idő rövidsége annak a foganatosítását is meggátolta.

A község lakosságának a hangulatát ezalatt az idő alatt az elfojtott elégületlenség jellemezte. Ha beszéltünk régi szocialista munkásokkal, elmélkedésük rendesen oda konkludált, hogy ha ez az állapot tovább tart, vér fog folyni. Az uralmon levőknek csak mesterséges lelkesedést sikerült csinálni a piaci, népkerti és egyebütt tartott népgyűlésekkel, körmenetekkel. A körmenetek vasárnap délelőttönként előszeretettel vették útjokat az istentiszteletező templom felé, harsogó meghamisított Marseillaise vagy Internacionále hangjai s vérszínű vörös zászlók alatt. A vallástalanodás feltüntetése azonban nevetséges volt, mert — mindnyájan emlékezhetünk — az akkori húsvéti ünnepek alatt pl. tömve voltak a templomok.

Azon persze, hogy voltak, akik az uralmon lévők elveinek és intézkedéseinek megfelelően viselték magukat s az új korszakhoz méltó cselekedeteket követtek el, nincs mit csodálkoznunk. Az úri osztály ellen nem egy fenyegető szó hangzott el. Volt rá eset, hogy úri nő fejéről a kalapot lerántották. A diákokat egy kereskedő-segéd nyilvános „diákgyűlésen" az iskolai fegyelem ellen lázította. Egy megalomaniakus diák, hogy megmutassa az új idők boldogító eszméinek teljes átértését, társai élén az *előljáróságtól* (*értsd*: *direktóriumtól)* kérte *gróf Bolza Pál* féltve gondozott értékes kertjének

[1]) Ikt. április 22. — [2]) Ikt. április 27.

az átengedését kirándulás céljaira. Általában a szarvasi rövid proletáruralom is csak erősítette a történetnek azon ismert tényét, hogy a forradalmi eszmék gyors magukévá tételére az éretlen és kevés tapasztalattal biró elemek a hivatottak.

Ezalatt azonban a lakosság 90 százaléka naponta mohó örömmel várta az egy ideig még érkező budapesti ujságokat, amelyekben úgy április 20.-ka tájától kezdve egyre-másra jöttek a hírek az oláhok megmozdulásáról, előnyomulásáról, arról, hogy „proletár testvéreink nem mindenütt teljesítették proletár kötelességüket" a fronton, sőt a legtöbb helyen őrült futásban nyilatkozott meg a proletár öntudat. Majd Budapestről jövők, mint szem- és fültanuk hoztak hírt az ottani megdöbbenés hangulatáról, mely az egymásután érkező „vészhírek" hatásaként uralkodóvá lett a vezető körökben. Április 25—26.-ka táján aztán már mindenki tudta, hogy a szarvasi proletáruralom vége felé közeledik.

Legjobban tudták persze maguk a vezetők. Ápr. 25-én még közölték a megyei direktóriumnak a vörösőrség felállítása tárgyában kibocsátott rendeletét, de már aznap este a megyei direktórium maga is Szarvason volt — menekülőkép. Elhozták magukkal a gyulai adóhivatal pénzét is, állítólag 18 millió koronát.[1]) 26-án itt volt már a csabai direktórium is, mert az oláh front gyorsan nyomult előre a futó vörös hadsereg nyomában.

Megváltozott a község nyugalmas képe. Automobilok, kocsik, vörös katonák jöttek-mentek. Mezőtúrra igyekeztek a hadosztály vezérkari főnökének útasitása értelmében s csak Szarvason tudták meg, hogy arrafelé nincs végig köves út. Igy kénytelenek voltak az automobilokat a vonatra rakva szállítani tovább.

A szarvasi direktórium lázasan készülödött és, ami a legsúlyosabb volt a dologban, csomagolt; élelmiszereket, pénzt, ékszereket (gr. Bolza Gézától), marhákat, 84 db. sertést, lisztet, 3 vagon babot, amire a községnek szüksége lett volna, magával vitt. Elvittek a pénzintézetekből részvényeket, betéteket. Az adóhivatal pénzét is magukkal vitték, valamint két adóhivatali tisztviselőt, Pál Miklóst és Kemény Vilmost. Túszokat azonban nem vittek (bár voltak kijelölve itt is), sőt a szombat éjjel idehozott 10—12 gyomai túsz szabadonbocsáttatását is a szarvasi direktórium tagjai forszírozták ki.

[1]) Sz. H. 1920. május 11.

Vasárnap délután a volt nemzetőrség, csendőrség és rendőrség tagjait kényszerítették az elmenetelre. Majd a megyei és csabai direktórium menekült tovább s végre este 10 órakor egy teher automobil vitte a szarvasi vezetőket Szentandrás felé, a község lovai és kocsijai kíséretében.

Hétfőn reggel már csak az utcákon cirkáló lovas őrszemeket láthatta a lakosság. A direktórium nem adott át senkinek semmit. A községházán a főszolgabírói és községi hivatalnokokon kívül senki sem volt. A h. főszolgabíró összehívta a régi előljárókat és felszólította őket, hogy foglalják el helyeiket; azok azonban — többszörös lemondás és a proletárok által való előzetés után most önként s nem a nép bizalmából visszajönni húzódoztak.[1])

Az egész hétfőn délelőtt a lakosok egymásnak adták az oláhok előnyomulásáról, várható bevonulásáról a híreket. A hangulat aggodalmaskodó volt, mert híre járt, hogy Szarvason vagy Szarvas közelében, a szentesi úton a vörös hadsereg felveszi velük a harcot. Az izgatottságot valóságos lázzá fokozta azután annak a híre, hogy Mezőtúrról egy vonat vörös katona jött át gépfegyverekkel, hogy — így gondolták először — a harcot az előnyomuló oláhokkal megkezdje. Csak némileg csillapította a szorongókat, mikor megtudták, hogy a vörösök rendeltetése csak a mezőtúr—szarvasi vasút vonalnak és a Körös hídjának szétrombolása. 11 óra felé dobszóval hirdették ki, hogy a vasúti hidat fel fogják robbantani. Déltájban csakugyan rövid időközökben 5—6 irtózatos robbanás zaja rázkodtatta meg a levegőt: a vasúti híd két végét és a sineket több helyen felrobbantották, szerencsére oly ügyetlenül csinálva, hogy nagy kárt nem okoztak.

Közben a csabai út irányában felállították a gépfegyvereket is. A község vezetői mindent elkövettek, hogy Szarvast az ütközet veszélyeitől megkíméljék. Gyarmathy Sándor főszolgabíró kétszer is kint volt a vasútnál a vörös parancsnokokkal tárgyalni, hogy ne harcoljanak a község közelében. Végre, mert a visszavonulásra parancsot kaptak, délután egy óra tájban elvonultak. Ezzel mintegy két óra időtartamra minden karhatalom nélkül maradt a község, várva a történendőket.

[1]) Sz. H. 1920. máj. 11.

8. Az oláh megszállás. A felszabadulás.

Szarvas lakosai kivétel nélkül a leggyötrelmesebb emlékeik közé sorolják a csaknem egy évig (1919. ápr. 28.—1920. márc. 2) tartó oláh uralmat és méltán. A közös nyomorúság eltüntette a válaszfalakat, melyek a kommunizmus alatt a lakosság nagy részét egy kis töredéktől elkülönítették. Ha valaha, úgy akkor megtanulhatta mindenki, hogy egymással békességben élni és másoktól is békében hagyatni a legfőbb jó, amely után a társadalom áhítozhat. A kommunizmus bűnös résztvevői pedig bűnbánóan kellett, hogy elszenvedjék az oláh megszállás gyötrelmeit, melyeket ők zúdították rá a községre

Április 28-án, hétfőn délben előzetes értesülések útján a lakosság nagy része tudta már, hogy az oláhok bevonulásának az nap kell megtörténnie. Ezért kora délután tele volt már a nagy utca, meg a nagy utcai házak ablakai kíváncsiakkal. Látcsövek irányultak az utca hosszában s lesték az érkező felszabadítókat. Egyes épületekre kitűzték a fehér zászlót is.

A volt csendőrség itthon maradt tagjai is az itt volt 43-ik gyalogezred tisztjei kocsin indultak az oláhok elé. Velük legelőször egy oláh tiszt lovagolt be, aki a főszolgabírónál jelentkezett s bejelentette az érkező hadsereg szállás igényeit. Eközben az úton vonult már fel az oláh hadsereg. Elől 3 gyalogos, mintegy 100 méterre utána egy összekötő őrszem, majd megint egy és úgy jött az elővéd. Azután jöttek egymásután teljes harckészségben a tűzérek, majd a főcsapat. A csapatok nagy része rövid pihenés után tovább vonult, de sok százat a községben szállásoltak el s ezzel kezdetét vette az oláh uralom.

Szarvas oláh térparancsnokot kapott, akinek első dolga volt az oláh katonák biztonságáról gondoskodni mindenféle esetleges ellenséges megtámadtatásokkal szemben. Ezért a házak falain hamarosan megjelentek az új hirdetmények. Ezek békét hirdettek, de békét is követeltek. *Ha valahol egy román katonát megölnek, abban a körzetben tíz házat, férfiakkal, nőkkel, gyermekekkel együtt összelövetek* — szólt meglehetős nyomatékkal a hirdetmény. A halállal való fenyegetés tehát, más kézből, megújult s az év folyamán számtalanszor ismétlődött.

Hamarosan közhírré tették a fegyverek beszolgáltatásáról szóló rendeletet is, természetesen hasonló nyomós biztosítékkal igyekez-

vén biztosítani a foganatosítást. Fegyverek után való kutatás azután szinte mindannyiszor ismétlődött, valahányszor új csapat vette át a község megszállását. Ezeknek a fegyver kutatásoknak azonban csak elenyésző csekély percentje volt hivatalosan elrendelve. Hanem rendszerré vált szokásképen, ha az oláh baka megéhezett, többed magával, állig fölfegyverkezve, házról-házra járt fegyverek után kutatni. S ez a kutatás aztán esetenként a kamrában ért véget egy darab szalonna, vagy egyéb élelmiszer zsákmányolásával.

Szinte a rend és béke biztosítására szolgált a gyülekezéseknek, csoportosulásoknak, időnként még az éjjel az utcán tartózkodásnak is a betiltása. Zárórát állapítottak meg s akkor az illető térparancsnok szeszélye szerint 8 vagy 9 órán túl a házból kimenni nem volt szabad.

Majd hogy még jobban ellenőrizhessék a lakosságot, összeiratták az összes katonaviselt egyéneket. A brassói gyalogezred II. zászlóaljának parancsnoksága Kunszentmártonból küldte a parancsot, melynek értelmében azután három nap alatt 2954 katonatisztet írtak össze.[1]) Pár nap mulva a nagyszebeni parancsnokság újabb rendeletet küldött a hadkötelesek jelentkezésére, a katonai egyenruhák s a magyar állam tulajdonába tartozó katonai felszerelések beszolgáltatására nézve.[2]) Decemberben pedig a volt tiszteknek kellett jelentkezniök.[3])

Még így már az első napokban megtörtént a lakosság lefegyverezése, a rend és béke helyreállítása, a megszálló hadsereg meg akarta mutatni, hogy csakugyan a rendet helyreállítani és a rombolást eltüntetni jött. Ezért rendbehozatták a távirda, telefon drótjait, oszlopait s a vasúti és közúti hidakat s szigorúan megparancsolták azok épségben tartását. Még az árvízveszedelem ellen is volt intézkedésük: megtiltották egy időre a gátakon a kocsiközlekedést.[4])

Azalatt, még ezek az intézkedések történtek, a lakosságnak ismételten volt alkalma „gyönyörködni" újabb átvonuló seregek katonáin, ágyúin, trénkocsijain. Mert az első napoktól fogva úgyszólván az utolsókig Szarvas állandóan hadak útjába esett. Erre vonult fel az oláh sereg a Tiszához, amelynek balpartján ők, a jobbon a vörösök álltak s adták le egymásra lövéseiket. Három hóna-

[1]) Közs. lt. — [2]) Közs lt. — [3]) Közs. lt. — [4]) Közs. lt.

pon át (ápr. 28—júl. 24.) szinte szüntelenül hallgatta a szarvasi lakosság a Tisza felől az ágyúk dörgését. Az 1849-ki szolnoki csatát kivéve, a török idők óta nem volt ilyesmiben szarvasiaknak része. Az ágyúzás olykor pergőtűzzé fokozódott s akárhányszor hajnali álmából keltette fel a lakosokat.

Valahányszor sűrűbb volt az ágyúzás, mindig ujra éledő reménységgel várták az oláh hadseregnek a fővárosba való előnyomulását s a kommunizmusnak országos bukását, amelytől a megszállás megszünését remélték. Július közepén ezek a remények a legélénkebben újúltak meg.

Ekkor történt, hogy ügyes beállítással az entente a vörös hadsereg támadását provokálta. Amint a magyarországi bolsevizmus történetéről szóló munkákból tudjuk, ezt a támadást az oláh hadsereg először nem védte ki, hanem visszavonúlva, lefelé csalta a vörösöket a kelepcébe. Július 23-án így jutottak Mezőtúrig, ahonnan egy lépés volt a Körösig nyomulni, a szarvasi határhoz.

Ekkor már, bár ujságot ez időben Szarvason nem lehetett kapni, mindenki tudta, hogy Szarvas közelében ütközet készül. A cirkáló repülőgépeknek, az automobiloknak, ágyúknak, felvonuló gyalogos és lovas katonáknak tömegei, az utcán csoportokba verődött, vagy hintón száguldó oláh tiszteknek izgatottsága mind setjtették ez eseményt. Júl. 23-án az élő Körös gátján megásták az állásokat a gyalogosok és gépfegyverek számára, hátrább a halásztelki tanyák közt felállították az ágyú ütegeket s azokat még aznap este belőtték.

Másnap, 24-én reggel a lakosság általános kiabálásra, lónyerítésre, ágyúk és munícióskocsik tompa dübörgésére ébredt fel. Az utcákon, téreken, még a községen kívül egész tábor képe tárult a szemlélők elé. Az éj folyamán érkezett újabb csapatok nyüzsögtek mindenfelé, vadonatúj felszereléssel. A tisztek lóháton nyargalásztak, arcukon ünnepélyes és aggodalmas fontoskodással. Újabb csapatok érkezése az egész nap folyamán tartott. Délután 4—5 óra tájban azután észre lehetett venni, hogy a keserves nótákra kényszerített, kézigránátok súlya alatt görnyedező csapatokat többnyire a vasúti híd és az élő Körös felé vezetik. Kihirdették, hogy esti hét órán túl senki a házából ki nem mozdulhat.

Nyolc órakor a halásztelki tanyák közt felállított ágyúk megszólaltak s pár perc alatt a Körös egész vonaláról menydörgésszerű robaj hallatszott. A tűzérség mindkét részről pergőtüzet adott

este 8 órától 11-ig. Amint sötétedett, egyre jobban ki lehetett venni az ágyúk tüzének felvillanását s hallani az ágyúdörgésen kivül a lövegek süvöltését, a puskák és a gépfegyverek éles ropogását.

A lakosság, talán az átélt sokféle izgalom edző hatásaként, feltűnő higgadtsággal viselte magát e veszedelmes órák alatt. A házak udvarán, kertjében hallgatták a pompás zenét; számítgatták a másodperceket, melyek az ágyútűz felvillanása és az ágyú eldördülése közt elteltek s abból próbálgatták megállapitani az ütközet helyének távolságát.

Este 11 órakor a lövöldözés megszünt. Hajnalban még két óra hosszat tartott s 5 óra tájban végleg megszünt. A lakosság azonban csak déltájban tudta meg, hogy a vörös hadsereg innen és a környékről visszavonult.

Ennek a július 24-ki csatának a stratégiai lefolyásáról keveset tudunk. Annyit az általános történetből ismerünk, hogy a vörös-hadsereg előnyomulását a Körösnél tartották fel az oláhok s igy a szarvasi csata is része azon döntő eseményeknek, melyekkel a bolsevizmus bukása megkezdődött. Maga a csata inkább csak demonstrativ jellegű volt. A következő napokon a szintéren ezrével lehetett szedni ellőtt ágyúlövedék darabokat s az egyes állásokban kis tornyocskákat alkottak a kilőtt gépfegyver hüvelyek. A vasúti híd is eléggé össze volt lőve puska és srapnel golyókkal s a gátak oldalában, meg mindenfelé a tanyák közt gránát tölcsérek voltak. Ennek dacára — legalább a saját bevallásuk szerint — az oláhoknak kevés halottja volt. A csatának epizódszerű részlete alig volt. Beszélték, hogy néhány vörös katona a megyei kompon megpróbálta az átkelést; hagyták s mikor átjöttek, gépfegyverrel leszedték őket. Egy oláh katonának, aki a csata napján *agyonlőtte magát*, a sírja ma is ott van egy halásztelki tanyán. Nevezetes, hogy a tűzvonalba eső tanyák egyik másikán a tulajdonosaik ott voltak az egész csata alatt.

Augusztus első napjaiban az oláhok már Budapestre is bevonultak; a bolsevizmus megbukott. De a szarvasiak hiába várták a szabadulást. November elsején, mikor a Tiszáig kiürítették az országot, már mindenki a legjobb reményekkel szenvedte át az újabb hatalmas átvonulás keserveit. Ez alkalommal vonult egy tűzércsapat, bizonyára téves információ alapján, a betlehemi gáton végig, összevissza szántva az ágyúkkal annak tetejét és oldalát.

A nyomorúság tehát tartott tovább s egyre elviselhetetlenebbé lett. Az oláhok magyarországi nagy „diadaluk“ után gőgösebbek és szemtelenebbek lettek. Az egyik megszálló csapat parancsnoka dobszóval kihirdette, hogy amennyiben a hős oláh katonák rengeteg *vagyont* és kulturát mentettek meg a magyarok számára, mindenkinek kötelessége őket kalaplevéve köszönteni. A lakosok egyik másika annyira megalázónak tartotta megára nézve, hogy oláhnak köszönjön, hogy inkább a kocsiút közepén járt; mások szokráteszi nyugalommal emeltek kalapot, kívánva jó napot s magukban gondolva, amit akartak.

Az általános nyomorúságot a közben beálló tél a legnagyobb mértékben fokozta. Nem volt tüzelő, nem volt világító anyag. A község egész területén megindult a fák irtása. Egyes utcák egészen csupaszokká lettek. A kitermelt nyers, vizes fát 1—2 mázsánként, jegyre, hosszas ácsorgások után lehetett megszerezni. Nagy része nyárfa lévén, frecskelt a fejsze csapása alatt, sistergett a kályhában, gyéren szórva melegét.

A hideghez járult a sötétség is. Ősszel a mezőtúri villanytelep olajhiány miatt beszüntette az áramszolgáltatást. Az apáink által regélt régi jó idők emléke idéztetett fel, mikor petróleum vagy olajmécs, házilag készített faggyúgyertya, pohárba öntött disznózsír, stb. pislogó és bűzlő lángjánál kellett tengődni a korán beálló esti sötétségben.

A drágaság is egyre jobban éreztette a lakosokkal a nyomort, mellyel megalkudniok kellett. Az oláh parancsnokság e tekintetben igyekezett volna segítségre jönni: maximálta az árakat. De az azóta is bevett szokás szerint a lakosság a maximált árakon egyszerűen nem jutott hozzá semmihez s hiábavaló volt a „jóakarat.“ *Mosoiu* oláh kormányzó tábornok aláírásával még júliusban jelent meg s utóbb Szarvason is kifüggesztetett a zöld falragasz, mely pl. a búza árát 80, az árpáét 60, a morzsolt kukoricáét 65 koronában szabta meg mázsánként, a marhahús kg.-ját 10, a disznóhúsét 14 és 8, a zsírét 24, a tej literjét 1·5, a tojás száz dbját 30 K-ban, ugyanakkor, mikor azok ára, amint fogjuk látni, jóval magasabb volt már. A rendelet záradéka, hogy „akik ellene cselekszenek, a haditörvényszék elé állíttatnak és 2-től 6 hónapig terjedő elzárással, vagy pedig 5000 lei-ig terjedő pénzbírsággal, vagy mindkét büntetéssel lesznek megbüntetve“. Megfeledkezett arról, hogy az elzáratás akkor már nem volt fenyegetés, mert an-

nak legalsó foka az agyonlövetés igérete volt. Ép ilyen hasztalan volt az akkor már nem sokra becsült fehérhátú bankjegyekre s a korona értékének megállapítására kiadott rendeletük.[1])

De legutóljára hagytuk azt, ami az oláh uralom legsúlyosabb következése volt. A rekvirálások története ez; valóban egész történet, amelyben Szarvas lakosságának egész önálló és egyedülálló volt a magatartása.

Nem szólva itt a kisebb, magán jellegű rekvirálásokról, az első nagyobb az 1919-ik év júniusában tartott *gazdasági gép* rekvirálás volt. Az oláh katonai parancsnokság a legkényelmesebb módszerhez fordult s a község előljárósága által rekviráltatta az igényelt gépmennyiséget.

Ez megkapva a rendeletet (záradéka a város felégetése és összelövetése), egy gazdákból és előljárókból álló bizottságot hívott össze, amely azután a kívánt gépek beszolgáltatását kirótta a lakosságra. Ez alkalommal azt a megfigyelést tették, hogy ha az előjáróság maga egyénenként rójja ki a lakosságra a rekvirálandó mennyiséget, az sokkal jobban eleget tesz a beszolgáltatás kötelezettségének, mintha egyszerűen az oláh rendelet általánosságban rótta volna azt ki. E fontos megfigyelést aztán Demcsák h. főjegyző tanácsára úgy értékesítette az előljáróság, hogy az ezentúl tartott rekvirálásokat a maga részéről nem közvetítette. Ezzel az eljárással rengeteg értéket mentett meg Szarvas részére.

Július elején állat rekvirálás volt. Megjelent a hosszú felhívás szarvasmarhák beszolgáltatására. Az előljáróság felelete az volt, hogy *nincs módjában* eleget tenni annak. Azután a legkülönfélébb kifogásokat hozta fel, így azt, hogy ha enged, majd bűnvádi eljárást von maga után a magyar hatóságok részéről. Erre az oláhok halállal, megtizedeléssel, felgyújtással való fenyegetés után maguk hajtották végre az állatrekvirálást, amelynek az eredménye az volt, hogy sokkal kevesebbet tudtak elvinni, mint amennyit kivántak. Az előljáróság módszere tehát bevált.

De az igazi ezután következett. Már az aratás óta folyton tárgyalt az oláh parancsnokság az előljáróssággal a búza rekvirálás ügyében. Nem kevesebb, mint 600 vaggon búzát követeltek Szarvas községétől. Az előljárósághoz fordultak, mely azonban a már bevált módszeréhez folyamodott. Eleinte húzta, halasztotta a dolgot

[1]) Közs. lt.

mindenféle kifogásokkal: nincs elég termés, nem áll módjában megállapitani kinek-kinek az egyéni szükségletét és ehez képest igazságos kirovást eszközölni, stb. Demcsák h. főjegyző arról is tárgyalt, hogy adjanak valami rekompenzációt, pl. olajat, benzint. Mikor azután ezekből valamennyit csakugyan adtak is, akkor azzal odázta el a dolgot, hogy még nem adták meg az egész igért mennyiséget. Közben Orosházára idézték a h. főjegyzőt s ott fenyegetésekkel próbáltak rá hatni. De ő Pribelszky bírótól, az egész előljáróságtól s a szarvasi gazdáktól is támogatva szilárd maradt. A gazdák részint érdekből, részint hazafiasságból is, nem engedelmeskedtek az oláhok fenyegetéseinek s mindössze 30 vaggont szállitottak be. Erre december 7—15-ig katonai karhatalommal tartották meg a rekvirálást s *mindössze 50 vagon búzát (az ö.-ként beadottal együtt 80-at) szedtek össze az eredetileg kivánt 600 vaggon helyett.* Az ellenállás fényesen igazolva lett; „nincs több" mondhatták most már az előljárók. *A község lakossága pedig ezen kitartás folytán 520 vagon búzát nyert.*

Hogy azonban fogalmunk legyen arról, mit jelentett mégis anyagiak dolgában az oláh megszállás Szarvasnak, hadd álljon itt az általuk elrekvirált összes tárgyak jegyzéke. Eszerint elrekviráltak 14192 mázsa száraz takarmányt, 9064 mázsa zöld takarmányt, 1104 mázsa szalmát, 110 db. szekeret és kocsit, 12 db. kerékpárt, 1 db. szánt, 144 db. ekét, 167 db. boronát, 30 db. rostát, 36 db. szecskavágót, 108 db. vetőgépet, 3 db. cséplőgépszekrényt, 3 db. lokomobilt, 1 db. benzin motort, 71 db. egyéb mezőgazdasági gépet, 19 db. ponyvát, 5224 zsákot, 151 pár lószerszámot, 44 db. hordót, 139300 K értékű egyéb mezőgazdasági felszerelési tárgyakat és eszközöket, 30 liter petróleumot, 670 kg. benzint, 1015 mázsa szenet, 0·7 mázsa vetőmagot (gabona és hüvelyesek kivételével), 230 kg. egyéb mezőgazdasági anyagot, 11 db. csolnakot, 34 db. kocsirészt, 35900 K értékű gépszíjat, 34950 K értékű lószerszámot, 120 db. igás ökröt, 43 db. vágó ökröt, 9 db. vágó bikát, 8 db. vágó tehenet, 83 db. üszőt és tinót, 19 db. borjút 136 db. hízott sertést, 54 db. sovány sertést, 57 db. malacot, 154 db. juhot, 34 db. bárányt, 28 db. hátas lovat, 454 db. igás és kocsi lovat, 25 db. csikót, 8 db. tenyész bikát, 158 db. faj-fejőstehenet, 9 db. tenyész mént, 51 db. tenyész kancát, 1 db. tenyész kant, 3 db. tenyész kocát, 16 db. tenyész kost, 5583·45 mázsa búzát és rozsot. 45·26 mázsa lisztet, 8·50 mázsa kenyeret, 3425·38

mázsa árpát, zabot és kukoricát, 12·38 mázsa burgonyát, 3·10 mázsa tej terméket, 7·84 hektoliter tejet, 14129 db. tojást, 5549 db. baromfit, 26·56 mázsa zsírt, 159·4 mázsa hüvalyeseket, 184·60 mázsa gyümölcsöt, 7·06 mázsa zöld főzeléket, 9·43 mázsa egyéb élemiszert, 122·98 hl. bort, 18·15 hl. egyéb italt, 179 m³ tüzifát, 4 db. műfát, 12 db. ipari gép- és szerszámot, 477·879 K értékű ipari nyersanyagot, 2236 K értékű ipari gyártmányt, 3436 db. fehérneműt és ágyneműt, 1081 felsőruhát, 190 pár cipőt, 132 db. ékszert, 84 db. bútort, 114947 K értékű egyéb magánháztartási cikket; ezenkívül megettek 22.239 K értékű élelmiszert; 51500 K értékű kárt okoztak középületekben, 45322 K értékűt magánépületekben; igénybe vettek 10198 napi fuvart, 825 napszámot, elhasználtak 39 m³ tűzifát, 2 db. műfát; 287270 K értékű a fentieken kívüli mezőgazdasági kárt okoztak, 87714 K értékű egyéb ipari kárt, 328104 K értékű egyéb kereskedelmi kárt, 589224 K értékű közhivatali kárt (közte 155953 K ért. iskolai kár, 14972 K ért. egyházf kár, 322986 K ért. ármentesítő hivatali kár) s 417118 K értékű egyéb kárt.

Az összes szenvedett károk értéke 22,922,858 korona az akkori forgalmi érték szerint. Ebből megtérítettek 543,398 K-át a többi fejében pedig 414,326 K-ról szóló utalványokat (bonne) adtak.[1])

Hogy hogyan hatott ez a kár Szarvas községére, mutatják a következő adatok. Az elrekvirált jószágállomány, vetőmag és gazdasági felszerelések hiánya miatt a normális őszi vetésterületnek csak 10 százaléka lett a következő tavasszal bevetve. A szükséges igavonó állatoknak legfeljebb 40 százaléka maradt meg, ugyanannyi a szükséges gazdasági gépekből. Béke idején Szarvason 8 malom működött, ebből négyet (Gerlei, Tiszavidéki, Veiczner, Robitsek) leszereltek és elszállítottak, a többiből is műhely- és gépfelszereléseket elvittek és hosszú időre üzemképtelenné tették. A meghagyott gazdasági gépek és eszközök selejtesek voltak, mert a rekvirálás a java részre irányult. Amely elrekvirált tárgyakért fizettek, azt potom árban tették. Igy pl. a 7000 K értékű lovakért 500, a sertéshús kilójáért 20 K helyett 1. a búza mázsájáért 150—200 K helyett 80 K-át fizettek. A kifizetéseket az akkor már alig használható fehérpénzben eszközölték.

[1]) Az egész az előljáróság hivatalos megállapításai szerint a Statisztikai Hivatal ö szegezése. Közs. lt.

Ezekhez tegyük hozzá, hogy a megszálló és átvonuló csapatok a lakosságot a megszállás egész ideje alatt különböző ürügyek alatt (fegyverkutatás, lakáskeresés) állandóan zaklatták és fosztogatták. Éjjel ágyukból ugrasztották ki őket, az ablakon belőttek, revolverrel fenyegették és a végén kirabolták. Az ilyen módon szenvedett károk milliókat tesznek ki s nincs olyan lakos, aki így kárt nem szenvedett volna. Gróf Bolza Géza egyik uradalmát pl. csaknem teljesen kifosztották. Komár György szarvasi lakosnak 300.000, Borgulya Pálnak 200.000, Krsnyák Jánosnak 150.000, Farkas Mihálynak 100.000 K kárt okoztak. A kondorosi vámkirendeltség az átutazó utasokat állandóan fosztogatta; Holéczy Gusztávné kereskedésének 30.000 K értékű portékáját jogtalanul elkobozta és még 10.000 K bírságot fizettetett vele.

A katonák a lakosokat számtalan esetben brutálisan inzultálták; ártatlan embereket, védtelen nőket véresre vertek.

Halálos kimenetelű volt a rablásnál alkalmazott erőszak a következő esetekben. Bobvos Mihály 50 éves szarvasi lakost 1919 július 24-én három katona világos nappal agyonlőtte. Klimaj Andrásnét 1919 augusztus havában két lovas katona annyira megverte, hogy sebeibe belehalt. Szrnka Mihályt 1920 február 20-án, pár nappal a kivonulás előtt visszamaradt kóbor katonák agyonlőtték, feleségét és 12 éves leányát bántalmazták, lakását teljesen kirabolták.

Varga Györgynét 1920 március 2-án katonák véresre verték.[1]) Ezen kegyetlenségek súlyosabb eseteit bejelentették ugyan az oláh térparancsnokságnak, de a tettes sohasem került kézre.

A szabadulás órája több mint 10 hónapi megszállás után végre 1920 március 2-án ütött. Február 27-én jött Kúnszentmártonból az a csapat, amely kitétette a nagy örömmel fogadott hirdetményt, hogy kiürítik Szarvast. Március 1-én tudatta az oláh parancsnok az elöljárósággal, hogy entente misszió jön s ők távoznak. E napon reggel 8 órakor a piactéren felállott a gyalogságuk, arccal kelet felé. Dr Wieland, akit ők főispánná léptettek elő, az entente misszió fogadására az állomásra ment. Mivel hire terjedt, hogy a missziót hozó vonaton magyar nemzeti hadseregbeli katonák is jönnek, a katholikus templomban s több más épületen is

[1]) Az egész az elöljáróságnak az entente misszió részére tett jelentéséből, melyről a felvett jegyzőkönyv a közs. lt.-ban.

kitűzték az oly rég nem látott nemzeti zászlót. Fél tizenegy órakor az oláhok a generál marsot fújták: jött a misszió. Elől egy francia, utána egy oláh ezredes, majd végre magyar alezredes, azután angol, francia és olasz tisztek. A magyar katonák az oláhokkal szemben állottak fel. A misszió ellépve a két arcvonal közt, a községházára ment, ahol a község közbiztonsági és gazdasági viszonyairól jegyzőkönyvet vettek fel.

A következő napokban egymásután kitett több falragasz tudatta a lakossággal a beálló új viszonyokat. Az egyik azt hirdette, hogy a gyomai és szarvasi főszolgabírói járások területén a katonai közigazgatást a Szarvason székelő járási katonai parancsnokság vette át. A másikon Szávits őrnagy állomásparancsnok figyelmeztetett mindenkit, hogy amennyiben a legkisebb bolsevisztikus mozgalmat észleli, azt véresen fojtja el, minden lázítót vagy alattomban bujkáló agitátort, amint ténykedése beigazolást nyert, azonnal a helyszínen felkoncoltat. Megint másik hirdetmény a fegyverek beszolgáltatását rendelte el, azzal, hogy akinél elrejtett fegyvert találnak, azt a katonai büntető törvénykönyv megfelelő szakasza értelmében kötél általi halállal büntetik. Végül Zilahi Kiss Jenő kormánybiztos-főispán fordult a lakosság szívéhez, adakozásra szólítva azt a nyomorban küzködők részére.

A képviselőtestület újra összeült s egyik első feladatának tartotta dr. Mázor Elemér indítványára kimondani, hogy márc. 2.-t, az oláhok kivonulásának s a nemzeti hadsereg bevonulásának napját évenként a községházára kitűzött nemzeti zászlóval ünnepli meg. Nemsokára azután pedig rátért egy igen fontos ügy tárgyalására.

Az oláh megszállás elején, 1919 június 10-én érkezett meg a községbe az alispán rendelete, amelyben az oláh kormányzótanácsnak a közigazgatási hatóságok ideiglenes működése tárgyában kibocsátott rendeletét megküldte. Ezen utóbbi rendelet szerint mindaddig, mig a községi választói jog az általános, egyenlő, titkos és községenkénti választói jogra lesz fektetve, az addigi községi képviselőtestületek, amelyek a régi választói jog alapján alakultak, feloszlanak s hatáskörüket ideiglenesen az előljáróság fogja gyakorolni. Az oláh uralom megszűnése után, 1920 május 5-én érkezett azután az alispán rendelete, amely szerint a képviselőtestület régi formájában mindaddig megmarad, amig törvényes úton új képviselet alakul. Az előljáróság tehát ez alapokon a közgyűlés összehívása iránt a közbeeső időben nem intézkedett s törvényes felet-

tes hatóságának rendelete alapján halasztást nem tűrő esetekben eljárt az olyan ügyekben is, amelyek különben a községi törvény rendelkezései szerint a képviselőtestületi közgyűlés elé voltak utalva. Ezért most a közgyűlés öttagú bizottságot küldött ki azzal az utasítással, hogy az előljáróságnak a mondott idő alatt hozott határozatait tegye beható vizsgálat alá s azokat igazolja.[1])

Az azóta eltelt időben egyrészt az egyre súlyosodó anyagi gondok (drágaság, lakásinség, stb.), másrészt a reánk kényszerített trianoni béke országunkat felosztó gazsága nyomja rá a község lakosságára az elkeseredettség hangulatát. De ez az elkeseredés mégsem a resignáció, a teljes lemondás hangulata. A multban tanusított hazafias magatartásának tényei alapján minden okunk meg van azt hinni, hogy Szarvas minden egyes lakosa egyetért képviselőinek deklarációjával:

„Szarvas nagyközség képviselete lélekben tiltakozik a ránk kényszerített, ezeréves nemzeti létünket veszélyeztető trianoni szerződés ellen. Rendületlenül hiszi és reméli, hogy az annyi vésszel, bajjal megküzdött ősi haza idegen járom alól felszabadulva, régi fényében és erejében élni fog. Szarvas község képviselőtestülete, minden tagja a reá bízott szűkebb keretben hazafias jogának és kötelességének ismeri, hogy ezt a meggyőződést hirdesse, ébren tartsa, hogy ennek nemcsak hirdetése, hanem elérése érdekében is mindenkit lankadatlan küzdelemre, kitartó munkásságra, önfeláldozó hazafiasságra buzdítson."[2])

[1]) 1920 május 18 rendk. képv. jkv. — [2]) 1920 november 15. képv. jkv.

b). A község külső és belső területének váltakozásai, kiépülése.

Nem lehet megállapítani azt, hogy az 1722-ben alapitot Szarvasnak akkor milyen nagy volt a határa. Nem volt az akkor ismeretes senki előtt, más szóval nem is volt pontosan megállapított határa. Ha valahol határvillongás volt, nem telekkönyvhözt hanem az öreg emberek emlékezetéhez fordultak. Hogy ez milyen, módon történt, s mennyire nem eredményezett semmit, csak el keli olvasnunk egy pár ilyen „határról való inquisitió“ leirását. Az 1722-ből fenmaradt ilyen inquisitió jegyzőkönyvében Szarvas határát Túr felé minimálisnak jelzik a kihallgatott tanuk bemondásai; az sül ki, hogy csaknem a mostani község belterületéig terjedt a túri határ. A jó túriak éltek is ezzel a helyzettel, gyakran megtámadva a szarvasiak pásztorait, gulyáit. 1737-ben direkt azért lehetett Szarvas és Túr közt határmegállapitás, hogy elejét vegyék további határvillongásoknak. A kihallgatott négy tanu nagyjában ugyanazt mondta el. Szerintük a szarvasi és bánrévei pusztákat a Körösön túli Lajtfoki ér választja el. Innen a határ „Czibakk állására s onnand a Korhány halmára megy, mely egy részről a szarvasi földet, más részről a bánrévi pusztát, harmad részről a túrtövi pusztától, negyed részről a szentandrási földtül hasittya el.“[1])

Szarvasnak azonban épen az volt a szerencséje, hogy a határmegállapitás ilyen eszközökkel, azaz jóformán sehogy sem történt. Mert ha a régi határ meg lett volna állapitható, a mostani Szarvas aligha jöhetett volna létre, hisz a régi Szarvas idejében Bánréve, Káka, Szentandrás, Halásztelek népes és virágzó helységek voltak a szomszédok. Gondolhatjuk, hogy ezek közt milyen kicsi lehetett a szarvasi határ. Markovicz pl. azt irja, hogy a XVII. század végén

[1]) Oklt. II. 267.

a város mostani főutcájától északra már a halásztelki, délre a kákai határ kezdődött, ami ha igaz volt, akkor Szarvasnak semmi határa nem lehetett.

Nem létező, vagy legalább pontosan meg nem állapítható határ hiányában a földesurak tetszés szerint nagyobbíthatták Szarvas területét. Így mindjárt a letelepüléskor a lakosoknak adták a kákai és halásztelki pusztát, valamint a régi Décse falu egy részét. 1726-ban a Nagy-Décsének nevezett pusztát egészen a szarvasi lakosok kapták meg. 1751-ben a kis-décsei pusztának a felét, 1754-ben a kondorosinak is a felét adta Harruckern Ferenc a szarvasiaknak. 1765-ben a Szarvastól északkeletre eső, mintegy négy mértföld távolban levő csejti pusztát is nekik adta bérbe. 1746-ban befejeződött a túriakkal való határper; akkor a régi Körös meder jobb oldalán levő földet kapták. Ugyanekkor állították fel a határt a kákai puszta és Szentandrás közt. Majd a halásztelki puszta egy része miatt megint a túriakkal keletkezett határper, melynek 1772-ben Szarvas javára történt egyezkedés lett a vége.[1])

Ezekkel az adományozásokkal a község határa már a XVIII. században elérte legnagyobb kiterjedését. Egy 1813.-ki kültelki térkép adatai szerint a tulajdonképeni Szarvas területe 64.500 hold, Nagy-Kondoros és Csákó területe 14.384, Szénás területe 1609, összesen tehát az egész Szarvas területe 80.493 hold.

Az 1870-es évek elejéről, mikor vasútépítésről volt szó, az maradt ránk, hogy a szarvasi határ kerekszám 84.000 katasztrális holdban vehető fel. Feltehető, hogy vagy ez, vagy az előbbi adat nem egészen pontos mérésen alapult s hogy a két időpont közti időben a határ változatlanul 80.000 kat. hold körüli, amelynek úgy hossza, mint szélessége 4—5 mérföldre terjed — irja 1822-ben Hellebranth.[2])

Ebben a nagyságában volt a szarvasi határ a XVIII. század végétől 1875-ig. Akkor a községtől délkeletre fekvő, legmesszebb levő nyúlványszerű határrészeket elszakították, mert azok már csak a nagy távolság miatt is praedestinálva voltak a különválásra s azokból és egyéb területekből alkották meg Kondoros községet. Ezzel az elszakítással Szarvas határa leapadt 45.127 kat. holdra, amely nagyságban van a mai napig is.

Igy a községnek mai határai, kivéve a délkeletit, ahol az

[1]) Kar. II. 289. — [2]) 17. o.

elszakítás történt, ugyanazok, mint a XVIII. század végén. Ha elővesszük akár az 1801—1811.-ki, akár az 1813.-ki kültelki térképet, erről azonnal meggyőződünk. Ezek a határok csaknem mindenütt mesterségesek. A község alatt folyó Köröst csak igen kis darabon, az egyes halmokat csak gyéren használták fel határokul. A nyugati határ valamivel túl ment a Körösön, észak felé azonban mindössze a Pepi-kert északi végéig, ahonnan kezdve egy darabon a Körös képezte a határt Szarvas és Mezőtúr közt; nem sokkal azonban a vasúti hídtól keletre elvált a határ a Köröstől s onnan egyenes vonalban ment a Gyilkos-halomig, ott kissé északnak fordult s nem messze a Határ-éren húzódott kb. a Zöld-halomig; innen délfelé ment a Kis-halomig, amelytől keletre fordult, majd megint délre, délkeletre s mélyen belement abba a részbe, ahol ma Kondoros van. Innen nagyjában egyenes vonalban ment északra a Papné (ma Czibula) halomig, ahonnan délnyugatra húzódott mélyen le Káka alá; onnan a Nádas-halom mellett ment északra, keresztül a Körösön, a Pepi-kert felé. A kondorosi részeket nem számítva, a határok ma is ugyanezek.

De — egy-két kivétellel — az egyes szarvasi határrészek elnevezései is ugyanazok, megőrízve egy részük magyar neve által a régi magyar Szarvas emlékét.

A síkság mélyedéseit *erek*-nek, a Körös kanyargásai által félszigetekké alakított kis területeket *zug*-oknak, az állandó víztartalmu mélyedéseket *fok*-oknak nevezték el. Mint külön határrészek szerepeltek ezeken kívül a *szőlők* és a *dülők*. Ha már most nézzük az egyes határrészeket a térképen, azt találjuk, hogy a határbeli halmok közül ma is régi nevükön ismeretesek: a *Nádas-halom* (Szentandrás felé), a *Kettős-halom* (Szentes felé), a *Csíkos-halom* (Szentes és Csabacsűd felé), a *Zöld-halom* (Mezőtúr felé), a *Szőrhalom*[1]) (Szénás felé), a *Gyilkos-halom* (Mezőtúr felé), a *Strázsa-halom*, *Közép-halom*, *Szappanos-halom*, *Balczó-halom* és a *Galló-halom* a csabai út mentén, a *Décsi-halom*, *Décsi kettős-halom* és *Telek-halom* attól északra, a *Káka-halom* és *Bogdány-halom* a községtől délre. Ellenben az egykori *Papné-halom* ma *Czibula-halom*, az egykori *Farkas-halom* ma *Kovács-halom*, az egykori *Kis-halom* ma *Szilai-halom* néven ismeretes.

[1]) Nagy tömegben elhullott s ott eltemetett állatok után van az elnevezés.

Eltünt, széthordott, ma már meg nem levő halom volt még (a Szarvashalomról a régi Szarvas történetében szóltunk) a Telekhalommal tőszomszéd *Kurva-halom*; félig elhordott a Balczó- és a Czibula-halom.

Az *erek* közül megtartották régi nevüket a *Gyilkos-ér*, mely a mezőtúri határban a Körösön átvezető kompnál kezdődött s onnan kanyarulatokban dél felé haladva az ú. n. Nagy Vaskapun át Halásztelekre lépett, azt szinte görbületekben átszelve egyrészt kitágult a *décsi laposra*, másrészt beszakadt a *Kereszt-érbe*, melynek déli vége a *Czigány-ér*. A *Dögös-ér* a határ délkeleti mélyedéseit képezte s Káka-puszta számtalan kisebb erein át Kis- és Nagy-Szénás felé terjeszkedett, ahol elenyészett; keletről délnek fordulva egyesült a *Köles-érrel*. A *Bogdán-ér*, *Csikos-ér* délen, a *Határ-ér* Mezőtúr felé, a *Maczó-ér* délen húzódott. Ezeket az ereket a Körös szabályozási munkálatai üres mélyedésekké s a szántásra alkalmasakká alakitották. Eltüntek az egykori mocsarak, igy az egykor legjelentékenyebb *décsi* és *Gyilkos* is; legtovább tartotta magát a *halásztelki*, de ez is csak úgy, hogy a gáton keresztül az ú. n. vaskapuk által a Körös vizével majd elárasztották, majd meg lecsapolták, amint a benne szokásban volt gyékénytermelés megkívánta (amiért ma is *Gyékényes*-nek hívják).[1])

A *zug*-ok közül a községhez legközelebb esik a *Mangol-zug*[2]) *Nyúl-zug*,[3]), *Maczó-zug*[4]), *Motyó-zug*, *Bika-zug*; messzebb a *Fűzfás-zug*, *Hosszú-zug*, *Szappanos-zug*, *Városkút-zug* a mult század elejéről való térképekben uem szerepelnek, de elnevezésük szintén régi eredetű. Ugyanigy a következő *fok*-ok: *Káka-fok*, *Halásztelki-fok*, *Kis-fok*, *Nagy-fok*.

A dülők közül a *Bobvos*, *Borsós*, *Brachna*, *Czifra*, *Farkashalmi*, *Galó*, *Galambos*, *Gál*, *Gyékényes*, *Hegyes*, *Hosszúsor*, *Iskola*, *Jajka* (ma Sirató)[5]), *Janurik*, *Juhos*, *Kaukál*, *Keskeny*, *Kiskardos*, *Kiszely*, *Körtés*, *Kujan*, *Kuthy*, *Maczó*, *Maczonka*, *Maginyec*, *Malmos*, *Maradék*, *Medvegy*, *Mravik*, *Nádos*, *Örménykút*, *Pap*, *Petyvan*, *Pivovár*, *Roszik*, *Rózsás*, *Ruzsicska*, *Sarkan Sovány*, *Szebegyinszky*, *Szirony*, *Tóniszállás*, *Uhory*, *Váraszk*

[1]) L. Koren I., Szarvas viránya. Főgimn. 1882.-ki értesítő. — [2]) A mult század ötvenes-hatvanas éveiben itt mángorló kék festöktől az elnevezés. — [3]) Olyan keskeny, hogy el lehet benne fogni a nyulat. — [4]) Maczó Mátyás nevü csőszről. A további elnevezés is vagy névtől, vagy természeti viszonyoktól, stb. ered. — [5]) Rossz földje miatt van az elnevezés

kút, Változó, Zoltán és Zvara dülők legtöbbje szintén régi elnevezésű.

A nagy kiterjedésű, nyitott szárnyú lepkéhez hasonló szarvasi határnak egészen a nyugati szélén, a Körös balpartján 722 kat. holdnyi belterületen fekszik Szarvas községe. Települését, illetve kiépülését a Körös kiöntései szabályozták. Gát nem lévén, évenként óriási területek állottak víz alatt még a ma kiépített részekből is. Ehez képest a község legmagasabban fekvő része a legrégibb is egyúttal. Ez pedig az ó-templom környéke.

A községnek 1801-ből való térképén meg van jelölve, hogy az addigi legmagasabb árvíz idején (1800-ban) mely részek állottak víz alatt. Eszerint az árvíz elborította a mai Kis- és Nagy-Bethlehem-utca, Zöldpázsit, Félsziget-utca környékét, föl egészen a Tessedik-kertig (ma dr. Szirácky Jánosé), amely kb. az árvíz északi határa volt; délen víz alatt állott a mai Jókai-utcától délre eső rész. Az így maradt ártól mentes magaslaton s annak is kb. az ó templom körüli részén történt ezen a környéken először állandó település. Itt emelkedett valaha a régi Szarvas, a török vár, majd a ma is meglévő épületek: a Tessedik-tanya, az ó-templom és az egykori Tessedik-féle intézet (ma tanítónőképző).

Ettől a résztől kiindulva azonban csak rövid ideig tartott a kiépülés természetesnek gondolható iránya, a csabai út mentén. Mikor ez irányban a mai piac térig eljutott, megállott és észak felé húzódott, a Tessedik-kert felé. Ennek oka is a talaj magasságában keresendő. A mai piactér környéke hajdan tele volt erekkel, pocsolyákkal. Az 1801-ki térképen meg vannak rajzolva a piac téren és annak közelében állott tavak és egy meglehetősen hosszú ér is; e tavak egyik másikának lefolyása is volt a Körös felé. Ilyen tavak állottak többfelé is a község mai területén. Igy a legnagyobb ott volt, amerre most a Jókai, Bethlen és Damjanich-utcák szögletet képeznek (kb. a III. ker. 269, sz. ház lehet a középpontjában; valamivel kisseb tó volt a mai II. ker. 190. sz. ház környékén.)

A kiépülés második időszakában tehát észak felé terjeszkedett a község s az 1801-ki, meg az 1822-ki térképen a mai községnek é. d.-i irányban teljes hosszban a nyugati felét foglalta el, úgy, hogy a keleti határát nagyjából a mai Rákóczi és Szt. István utcák képezik. A mai négyzet alakhoz képest tehat é. d.-i irányú hosszúkás négyszög volt az alakja, amelynek szabályos alakját csak

a zöld pázsit felé terjeszkedő, az árvizekkel merészen szembeszálló néhány házsor rontotta le.

A mult század közepén észak felé is megállott a terjeszkedés, kivéve a zöld pázsit környékét, ahol a gát megépítése óta már vakmerőség nélkül is lehetett építkezni. De az igazi terjeszkedés az 1850-es évektől kezdve keletnek történt a Halesz-felé.[1])

Jelenleg tisztviselő települ a zöld pázsit üresen álló részeit jelölték ki, ahol épen a természetes terjeszkedésre való hely van.

A kiépülés mérvét ezeken kivül főleg azok az adatok mutatják, amelyek a különböző időkből a házak számáról maradtak ránk:

1773-ban	a házak	száma	676	volt.[2])
1801-ben	„	„	1229	„ [3])
1822-ben	„	„	1600	„ [4])
1827-ben	„	„	1611	„ [5])
1850-ben	„	„	1849	„ [6])
1900-ban	„	„	4900	„ [7])
1910-ben	„	„	5153	„ [8])

Ezekből az tűnik ki, hogy a mult század második felében volt a legnagyobb az építkezés, aminek egyik legfőbb oka a lakosságnak ezen korban való vagyonosodása (ez a kisbirtok térfoglalásának a kora) lehet.

A kiépülésnek 1910-ki állapotát mutatja a lakosságnak elhelyezkedését jelző alábbi táblázat; eszerint Szarvas belterületén lakott:

Az I.	kerületben	2991
A II.	„	3671
A III.	„	3129
A IV.	„	3107
A Krakó cigányvárosban		845

A külterület egyes részein az elhelyezkedés a következő: a Körösön túl és a zugokban 430, a kákai táblán 1173, a kákai pusztán 354, a siratói—bezinai—káposztáslaposi hegyközségben 741, a siratói táblán 371, az Ezüst-szőlőkben 725, a Balczó-halomnál 200, a Nádas-dülőben 446, a Közép-halom mellett 444, a Hegyes dülőn 791, Halásztelken 442, az érparti szőlőkben 359, Rózsáson 282, a rózsási szőlőkben 209, az ó-szőlőkben 260, Décsen 550, az

[1]) 1855 dec. 27. közs. tan jkv. — [2]) Kar. II. 291. — [3]) Az 1801-ki térképről. — [4]) Hellebranth. 21. — [5]) Kar. II. 291. — [6]) Kar. II. 291. — [7]) Statisztikai Közlemények. — [8]) Stat. Közl.

Őrmény-zugban 649, a Kujan-dülőn 174, Körtésen 251, a Galóhalomnál 252, a Sárkány-dülőn 139, a Kaukál-dülőn 167, a Czifra dülőn 196, a Roszik-dülőn 251, a Juhos-dülőn 219, a csabai út mentén 189, a Petyvan-dülőn 205, a kondorosi holdakon 859 lakos.

Tehát a belterületen összesen 13743, a külterületen összesen 12136 lakos volt, vagyis a lakosságnak kb. a fele tanyákon élt.[1])

A kiépülés így hatalmas lépésben haladt előre. De már az egyes házak építésében, akár az építőanyagot, akár a háztípusokat véve figyelembe, kevés fejlődést láthatunk Szarvas 200 éves történetében. A régi szarvasi paraszthaz, vagyis átlag-ház, alig különbözött sokban a maitól. Befelé az udvarba épült az, legfeljebb két ablakos utcai fronttal; a ház közepén levő konyhától az utca felé egy szoba, a másik oldalon kamra, vagy jobb esetekben szintén szoba van. Csekély eltéréssel ilyen volt a régi szarvasi paraszthaz is, legfeljebb a méretei kisebbek, az ablakok száma pedig kevesebb volt, mint a mainak.

A XVIII. századbeli szarvasi paraszthazak minimális anyagköltséggel és munkával készültek. A falak egy ideig sárból verve utóbb vályogból felrakva, a tetők nádból és szalmából készültek. Kémény vagy egyáltalán nem, vagy sok esetben sárral bevont nádból és deszkából készült. Ezért 1830-ban a földesúr, tekintettel a „tűzi bátorság"-ra, az olyan szegény lakosokat, akik kéményeiket nem tudják téglából építeni, „téglabeli segítséggel" istápolta.[2]) Nem csodálkozhatunk a jó Schlotterbeck Kristófon, aki 1805-ben abban a hiszemben jött Szarvasra, hogy városba jön; de „Te igaz Isten — írja naplójában — hogy megíjedtem, amint a szalmafödeles kunyhók zűrzavarát megláttam".[3]) A XVIII. századi házak kunyhó jellegét mutatják a nevetségesen olcsó árak is. 1767-ben a közönséges paraszthaz ára 12—20 frt., jobbfajtáé 60—150 frt. volt.[4]) Ház és ház közt tehát akkor is volt különbség. Ez tűnik ki az 1801-ki térképen is, amelyen Major Gábor hites földmérő külön színekkel rajzolta a jobb, közepes, rossz és legrosszabb épületeket; a jobbakat feltüntető piros szint persze legkevesebbet láthatni rajta (csak a templom, Tessedik-iskola s néhány más épület.) A házak alakja átlagban, mint ma is, hosszú egyenes vonal, ritkán L alak;

[1]) Stat. közl. 42. k. 579—80. — [2]) Úriszéki végzés. Bolzák lt. — [3]) Schlotterbeck naplója, 8. o. [4]) Tess. Mem.

a fekvésük szintén a mainak megfelelő volt, t. i. keskenyebb végükkel az utcára. A hozzájuk csatolt melléképületek is nagyjában úgy álltak az udvaron, mint ma. Kerítés sok esetben semmi, vagy nagyon gyatra volt. A XVIII. században vesszőből, nádból és szalmából fonták a kerítést; 1777-ben rendelet tiltotta el az udvaroknak könnyen gyúló anyagokkal való bekerítését.[1])

De nemcsak a házak tipusán[2]) és anyagán, de azok építési módján sem igen tapasztalható fejlődés egész a mai napig. A falakat a legtöbbször ma is alap nélkül rakják le a földre; azok építő anyaga általában a vályog ma is; téglából készült, cseréppel fedett házat csak egy-egy módosabb gazda épít. E tekintetben a fejlődést az alábbi két év adatai mutatják:

1900-ban a 4900 házból tégla volt 213, tégla alapú vályog 149, teljes vályog 4538.

1910-ben az 5153 házból tégla volt 172, tégla alapú vályog 624, teljes vályog 4344, fa 13.

A háztetők anyagát illetőleg:

1900-ban cserép, pala, bádog 279, zsindely v. deszka 650, nád v. zsúp 3971.

1910-ben cserép, pala, bádog 839, zsindely v. deszka 697, nád v. zsúp 3617.

Ezen adatok szerint tehát a feltüntetett tíz év alatt a tetőépítésben fejlődés, a fal anyagának építésében pedig visszafejlődés volt.

Még szembetünőbbé teszi az építésbeli fejlődés lassúságát az egyes díszesebb köz- vagy magánépületek csekély száma. A község ma is meglévő legrégibb[3]), annyira-amennyire díszesnek nevezhető középülete az ev. ó-templom, mely 1788-ban, azután a mai tanitónőképző épülete, mely 1791-ben, majd a kath. templom, mely 1812-ben épült. Volt azután a mai gr. Bolza Pál-féle kastély helyén 1801-ben egy nagy és a térképen „jobb-"nak jelzett épület; de a kastély mai alakjában először az 1822-ki térképen szerepel s az azt megelőző években épült, még a gr. Bolza Gézáé 1870—71-ben.

[1]) Tess. Mem. — [2]) Lásd a mai szarvasi háztípusok apróra való leírását dr. Ponyiczky Zoltán ily c. munkájában: Szarvas város települése és építkezése. — [3]) A mai épületek közül a legrégibb a Tessedik-féle tanya (ma dr. Sziráczky é), mely az 1780-as évek elején épült.

Régi, de szépnek nem igen mondható nagyobb középület volt a Körös parton a mai gr. Bolza Géza-féle kastély helyén fennállott régi városháza. Ez a XVIII. század második felében épült s a mult század hatvanas éveiig fennállott. Sötét, alacsony, bolthajtásos épület volt.[1]) Minthogy lassanként szűknek bizonyult, a község 1854-ben a b. Rudnyánszky örökösöktől 11000 frtért megvette a család régi kastélyát, amely némileg kibővítve és átalakítva ma is község háza s egyben szolgabírói hivatal.

Régi nagyobb középületek voltak a szállodák is. Ezek közt Szarvas társas életének mintegy egy századon át gócpontja volt a Bárány vendéglő, amely ma átalakítva posta- és adóhivatali helyiségül szolgál. Ez az 1799, 1800, és részben az 1801. évben épült, összesen 23065 frt. 18 krajcár költségen.[2]) Ebben folytak le a táncvigalmak, bankettek, estélyek, színi előadások, stb. A másik híres vendéglő a Fekete Sas, vagy röviden Sas, 1830-ban épült, a jelentés szerint azon célzattal, hogy az utasoknak tisztességes szobát és istállót fog szolgáltatni.[3]) Ez a község házával szemben levő ú. n. Lustig-féle ház. De az igazi díszes szállodája Szarvasnak 1896-ban épült fel s a honfoglaló tiszteletére „Árpád“ nevet kapott. A község építette.

1906-ban készült el a község egyetlen két emeletes háza, az uj gimnáziumi épület. Az 1900-as és 1910-es években egymásután több emeletes épület keletkezett; így a polgári leányiskolai, az ev. központi elemi iskolai, meg a járásbírósági épület. Emeletes magánház az egyik grófi kastélyon kivül a Holéczy-féle s az ú. n. Barton-ház (ma Székely Móré). Szebb földszintes magánházak többnyire a jelen században épültek; a mult században a Lengyel-féle, a jelenben a Sterbetz-, dr. Belopotoczky-, stb. házak.

A község szépítésében legújabban gróf Bolza Pál tett legtöbbet, aki 1903-ban a község által eléje szabott igen nagy nehézségek legyőzésével a kastély előtti Körös partot gyönyörűen parkíroztatta, a parkba egy szép bronz szarvast s Romulus és Remus szobrát a farkassal állitotta. Ez a park, meg a két grófi kastély a Szentandrás felől jövő idegent egészen tévedésbe ejtheti Szarvas felől.

Nem épen az építkezéshez tartozik, de a község csinosodásáról szólva, itt említjük meg a régi községi „Füzes“ helyén ala-

[1]) Sz. L. 1906. jún. 6. — [2]) Bolzák lt. — [3]) Bolzák lt.

kított népkertet, az „Erzsébet liget"-et. 1889-ben határozták el készítését s a következő évben céljaira 50 hold kihasítását határozták el, úgy, hogy abból 15 hold gyümölcsös és szőlő legyen. A többit Dolesch Vince műkertész tervei szerint minden kívánalomnak megfelelő parkká alakitották. 1904-ben Bányász János vállalkozó a községgel kötött szerződés alapján nyári mulatóhelyiséget (kioszk) épitett belé.

De ha díszes épületek alkotásában nem is történt sok Szarvason, van egy pont a műszaki történetében, amelyben annyi fejlődést mutatott rövid félszázad alatt, mint kevés község az országban. Ez a község szabályozása.

A mai szarvasi lakos, ha belecseppenne a száz év előtti Szarvas községbe, abszolut ismeretlenségben találná magát. Teljesebb ellentétet, mint a száz év előtti és a mai Szarvas közt van, elképzelni lehetetlen. A házak a legtökéletesebb össze-visszaságban voltak, minden terv nélkül s oly közel egymáshoz, hogy nagyobb tűzvész esetén a fél község áldozatul eshetett volna. Kocsival megfordulni kevés „utcán" lehetett s a hely szűke oly nagy volt, hogy sok ház udvarának kerítése sem lehetett. Az utcák oly girbe-gurbák hogy a Szarvason kevéssé ismerős embernek az eltévedés veszélye nélkül alig lehetett a kitűzött helyre eljutnia. Tulajdonképen utcáról csak kettőről lehetett beszélni ; az egyik a mai Beliczey-út, a másik a mai Csáky utca volt, de az is csak a Sonkoly háztól kb. a Szlovák-féle házig, s addig is hol térré szélesedve, hol sikátorrá zsugorodva össze. A ma meglevő többi utca nem létezett, csak itt-ott egy darabon volt a helyén görbe sikátor, úgy, hogy legfeljebb 2—3 ház távolságra vezetett egyenesen, Pl. a mai Kossuth utca helye teljesen be volt épitve, úgy, hogy a Csáky utcától a Beliczey útig egy háztömeg állott.

Ezeknek az állapotoknak tarthatatlanságát úgy 1800 körül kezdték belátni s az akkortól fogva épült városrészek fokozatosabban szabályosabbak. A legszabálytalanabb volt a legrégibb városrész, kevésbbé szabálytalan a második korszakbeli épitkezés s eredetileg is szabályosan épült a keleti rész, még a cigányváros (Krakó) is, amelyek épitése már a szabályozási térképen lénia-egyenes utca kijelölés alapján történt.

Magára a meglevő városrész szabályozására 1824-ben került a sor, amikor a földesuraság az utcák kiegyenesitése és kiszélesi-

tése végett az uradalmi mérnök tervei szerint egész sereg ház ledöntését s lakosainak más házhelyre való telepítését rendelte el s vitte keresztül a következő évektől kezdve nagy erélyel. Hogy milyen radikális szigorral s mennyire a kitűzött céltól úgyszólván egy hajszálnyit el nem térve készült az egész, arra nézve elég az 1824-ki szabályozási terv térképét összehasonlítanunk az 1907-ki térképpel. A kettő szinte teljesen egyezik.

A szabályozási rendelet első pontja értelmében legelőször is a leendő új utcák egyenes vonalába beleeső kerítéseket szedték le; ha a ház esett bele ebbe az egyenes vonalba, akkor legelőbb a szemben levő ház kerítését szedték le, hogy ott a kocsik elférhessenek. Azután minden olyan lakos részére, akinek a háza lebontás alá került, előre kijelölték az új háztelket, hogy addig is, még ott az építkezést megkezdheti, azt elkeríthesse, a leendő ház anyagát oda hordhassa, szóval a kezdő intézkedéseket megtehesse. Ahol két vagy három ház is feküdt egy háztelken, ott lehető tárgyilagos ítélettel mondták ki, hogy a három közül esetleg melyik maradhat meg s mely más kettő tulajdonosa tartozik új telken építkezni. A község régibb részein a háztelkeket minimális 260 négyszögölben, egyébütt 300 n.ölben szabták meg, úgy azonban, hogy az új telkek kiterjedése a hátas helyeken legalább 400, a lapos helyeken 600 n.-öl lett, akár földmívesé, akár mesteremberé vagy másé is volt az. Az utcákon két oldalt vízlevezető csatornát volt köteles ásni minden lakos a maga háza előtt s az árokból kihányt földdel az utca közepét kellett magasítani. A kereszt utcákon hidakat készítettek s azokhoz az anyagot az uradalom adta; azoknak a lakosoknak pedig, akiknek legelőször kellett régi házaikból kimozdulni, külön kártérítést is adott. A lakosoknak teljes szabadságában állott házaikat vagy telkeiket tetszés szerint elcserélni egymással, hogy ezáltal is könnyítve legyen a regulációval reájuk eső sokféle nehézség.

Hogy azonban a szabályozás által mégis majd minden esetben kárt szenvedőkön hathatósan is segítsenek, minden lakosnak, akinek régi házát el kellett hagynia, szabadságában állott a szabályozási térképen tetszése szerint az előbbi telkénél nagyobbat is választani, arány szerint. Az építéshez használandó vályogból és téglából a kilencedet elengedte az uradalom s megengedte az építkezőnek, hogy az uradalmi tiszt által kijelölendő helyen minden fizetés nélkül verethessenek vályogot vagy égethessenek téglát. Vé-

gül azon évben, amikor az épitést végezték, el lett nekik engedve részint egészen, részint a kártérítés mérvéig az uraság részére szolgálandó robot is.[1])

A kedvező feltételek, de meg az uraságnak a szabályozás kérdésében való erélye lehetővé tették, hogy az a harmincas évek folyamán jó részben már végbemenjen. A mult század közepén már nagyjából a szabályozási térképek szerint való volt a város képe, csak itt-ott voltak még eltüntetendő házak, kiegyenesítendő utcák. 1868-ban a képviselőtestület elrendelte, hogy amely házak az 1824-ki szabályozáskor ledöntésre itélve, még mindig álltak, azokat legkésőbb 1869. jan. 1-ig le kell bontani, amely tényből kiviláglik, hogy a szabályozás akkor már csaknem teljesen be volt fejezve. Azok részére, akiknek házai a szabályozás óta a községi mérnök hibás intézkedései szerint épültek rossz helyre, barátságos egyezkedést ajánlott.

A szabályozott községet már a mult század első felében négy „tized"-re osztották fel.[2]) 1893-ban az utcákat és tereket, majd az egyes házakat pléhtáblákkal jelölték meg. Csatornák ásása, a mélyédesek kitöltése és más munkálatok által pedig a szabályozás egyéb feltételeinek is megfeleltek.

Az utcák szabályozását jóval később követte azoknak tisztességes burkolattal való ellátása s külön gyalogjárók készítése. Egészen a mult század második feléig a kocsiutat a gyalogjárótól mindössze a közéjük ásott árok különítette el (úgy amint a külső utcák tekintélyes részénél ma is van), mert a kocsiút ép úgy burkolatlan volt, mint a gyalogjáró.

Ezen a nemcsak szépséghibán, de nagy közlekedési akadályon is, Beliczey István, Békésmegye főispánja segített először. Az ő kezdeményezésére határozták el, hogy a megyében levő, vasút mellett fekvő összes községek főútcáit kikövezik. Szarvas volt az első, ahol ez meg is történt (1883-ban) s egy ideig az egész vármegyében Szarvasnak volt a legjobb kövezett útja. A vasúttól a Körös hídjáig húzódott ez 1355 m. hosszban s 5—6 m. szélességben, részint idomított kocka kövekből, részint ú. n. cyclops kövezetből készitve. Az utcát a kezdeményező tiszteletére Beliczey-útnak ne-

[1]) Bolzák It. - [2]) 1847 február 8. képv. jkv.: „A városnak négy tizedre való felosztása továbbra is megmarad, de azok határait megváltoztatják".

vezték el. Szentandrás felé való folytatása, a szentandrási-ut 1888-ban köveztetett ki. Ugyanezen évben négy újabb utca kikövezetését határozták el. Ezeket, ú. m. a Nagytemető (ma Szt. István), Túzok (ma Deák Ferenc), a Sas és Orosházi (ma Batthányi) utcákat a következő években ki is kövezték, majd utóbb még néhányat.

A főbb utcák gyalogjáróinak a burkolata régebben deszkából, vagy néhol téglából készült. 1893-ban először probaképen a községháza sarkától a piactér felé 400 négyzetméter aszfalt járdát készíttetett a község. 1897-ben a Beliczey-út egy további részét, a régi gimnáziumi épület és a paróchia közti darabot, a Csáky-utca egy részét, majd utóbb más utcákat is aszfalt gyalogjáróval láttak el, 1910—1912-ben másokat betongyalogjáróval, úgy, hogy ma a forgalmasabb utcák rendes gyalogjáróval birnak.

Az utcák elnevezése, illetve a régi utca nevek megváltoztatása főleg a millenium alkalmából történt. Már 1895-ben a *Csizmadia* utcát *gróf Csáky Albin*, 1896-ban pedig a *Selyem*-utcát *Vajda Péter*, a *Tuzok*-utcát *Deák Ferenc*, a *Nagy Temető*-utcát *Szt. István*, az *Uj templom*-utcát *Hunyadi*, a *Vásár*-utcát *Szabadság*, a *Szénáskert*-utcát *Honvéd*, a *Vármegye*-utcát *Petőfi*, a *Bárány*-utcát *Széchenyi*, a *Lapos*-utcát *Bethlen*, a *Kórház*-utcát *Rákóczi*, a *Kákai*-utcát *Bocskai*, a *Vásárhelyi*-utcát *Wesselényi*, a *Szentesi* utat *Batthyányi*, a *Molnár*-utcát *Arany János*, a *Páva*-utcát *Tessedik*, a *Tehén*-utcát *Bem*, a *Berettyó*-utcát *Zrínyi*, a *Tormai* utcát *Jókai*, a *Somorin*-utcát *Damjanich*, legújabban a *Tűs*-utcát *dr. Mikolay István*-utcának nevezték el.

Az utcák világitása egészen új keletű. Az ötvenes években még csak a községháza előtt égett lámpa, az is csak azért, hogy az ott tartózkodó éjjeli őrökre szükség esetén könnyebben rá lehessen találni. 1871-ben Jancsovics lelkész kezdeményezéseként aláirási ivet köröztek a nagy utcán alkalmazandó lámpák beszerzése s azok fenntartásáról a község gondoskodott. Gyéren elhelyezett petróleum lámpák „világitották“ meg Szarvas utcáit egészen a legújabb időkig. 1896-ban tárgyaltak először villanyvilágításról, de az hosszas előzetes tárgyalások után csak 1913-ban valósult meg, akkor is úgy, hogy az 1908-ban létesitett mezőtúri villanyteleppel kötötték össze a községet, aminek természetes következménye a sok mizéria, melyben azóta mai napig része van a község lakosságának.

c). Közrendészet, egészségügy, szegényügy.

A XVIII. század egész folyamán Szarvason rendes, a mostanihoz csak némileg is hasonló rendőrség nem volt. Hogy ennek a közbátorságra milyen hatása volt, azt láttuk a község általános történetében. A rend fenntartása ebben az időben csakis a községi és egyházi előljáróság szigorú intézkedéseivel történt. Ha nagyobbszerű zavargás adta elő magát, vagy arra kilátás volt, olyankor szigorú erkölcsi rendszabályokat hoztak.

Ezeken az állapotokon Tessedik akart segíteni. „Hajmeresztő rendetlenséget kellett tapasztalnom — irja — csak azért, mert nem volt városi rendőrségünk".[1]) Tizenöt éven át vizsgálva és tanulmányozva a dolgot, szabályzatot készített olyan falusi rendőrségről, amely minden időre, minden körülményekhez és szükségekhez alkalmazva lett volna hivatva a főbb visszaéléseknek, rendzavarásoknak véget vetni. Nem irja, hogy melyik évben, de úgy látszik akkor, mikor már megindult ellene az ármánykodás, mert javaslatai egyáltalán szóba sem jöttek s Szarvas maradt továbbra is rendőrség nélkül.

Nem sokkal javultak e viszonyok azután sem. A mult század első felében vagy egyáltalán nem voltak rendőri egyének, vagy oly kevesen, hogy nem sokat változtattak a dolog állásán. Erre jó példa, hogy 1846-ban a „nagyon megingott közbátorság"-ra való tekintettel elhatározták, hogy Békés vármegyében nyolc csendőrt (pandúrt) fogadnak fel s ebből a nyolcból Szarvasra kettő jutott.[2]) Pedig épen ezen időben nagy szükség lett volna tisztességes karhatalomra ; 1847 december 13-án az alispán azt jelentette, hogy a közbátorság *különösen Szarvas* és Orosháza környékén a naponként mutatkozó tolvajlás és rablás folytán nagyon meglazult s an-

[1]) Önél. 72. — [2]) Évk. 1883. 154.

nak fő okául Csongrád vármegyét hozta fel, mint ahol fő fészke volt a gonosztevőknek, akik fegyveres csapatokban rettegésben tartották a népet s a lakosok sok helyütt cimboráltak velük.[1]) Előre vetette már árnyékát a Bach-korszakban virágzó betyár-élet. Ez években a rendőri teendőket már az ú. n. lándzsások látták el.

A szabadságharc, mint minden forradalmi mozgalom, a fegyelem meglazulását, a közhatóság ellen való kihágások nagyobb számát hozta magával. Ezért addig is, míg a nemzetőrséget egészen megszervezték és begyakorolták, meghagyták a lándzsásokat. Azután pedig a nemzetőrök ügyeltek a rendre s ezt a feladatot díjtalanul, a közügy iránt való buzgalomból teljesítették.[2])

A szabadságharc leveretése után Szarvason is tanyázott a *császári csendőrség* egy osztaga, amely bent a községben a rendet elég jól fenntartotta, úgy, hogy a községi tanács erre való tekintettel, mint szükségtelent, elvetette Lakatos főszolgabiró indítványát, aki egy csendbiztos és 8 lovas őr felállítását ajánlotta.[3]) A lándzsásokat azonban ez években újra alkalmazták.

1860-ban az alkotmányosság ébredésével megint szabadabb és nyugtalanabb élet kezdődött Ez évben több rendbeli kihágás történt, aminek hatása alatt az akkor 16 tagból álló lándzsás csapat mellé polgárőrséget is szerveztek. Ennek a hivatása az éjszakai őrködés volt. E célból minden tizedből 3 tagból álló bizottságot állítottak s minden ilyen bizottság élére egy utcakapitányt helyeztek. Minden 60 éven alóli lakos tartozott résztvenni az őrjáratokban, ha arra kirendelték. Minden tizedből 20 egyént rendeltek ki őrjáratra. A bizottságokat még a kisebb éjjeli kihágások felett való ítélkezésre is felhatalmazták. Esti 9 óra után a csoportosulást eltiltották s kihirdették, hogy az örök felszólítására mindenki köteles megállni s igazolni magát. A 16 lándzsást két részre osztották; az egyik részből patrouillet alakítottak s ez fel s alá járkálva a községben, köteles volt szükség esetén segédkezet nyújtani a polgárőröknek; a másik rész egy biztossal a községházán töltötte az éjszakát, hogy előadandó veszély esetén kéznél legyen.[4])

Ez a rendszer azonban csak igen kis ideig és rendetlenül tartatott be. Ezért már a következő év elején felemelték a lándzsások számát 16—32-re, fizetésüket emelték s két biztos vezetése alá

[1]) Évk. 1883. 156. — [2]) 1848 október 9. képv jkv. — [3]) 1852 márc. 4. közs. tan. jkv. — [4]) 1860 dec. 19. vegyes tan. jkv.

helyezték őket.[1]) A lándzsások mellett, akik gyalogosak voltak, lovas őri szolgálatot teljesítettek akkor is a náluk sokkal jobban fegyverzett „polgári csendőrök" (pandúrok), akiknek dupla puskájuk és simpla pisztolyaik voltak;[2]) azonban úgy látszik, kevesen voltak s gyengén teljesítették feladatukat, mert a községi tanács ismételten tett újabb intézkedéseket a rend fenntartására.

Igy 1863-ban elrendelték, hogy minden ház egy éji őrt legyen köteles kiállítani az erre kinevezett *palétás* rendeletére; a palétásokat meg a biró nevezte ki a megbízható polgárokból. Az egész intézmény ellenőrzésére még felügyelők is voltak. A községházán akkor egymást kettenként felváltva négy éji őr és három hajdú tartozott virrasztani.[3]) Ugyanezen időkben a külterületen mezei őrök, csőszök voltak már.

1866-ban az éjjeli őrök intézményét a *felelős őrökével* próbálták felváltani. Ezeket elismert kifogástalan egyénekből kellett kiállítani. Számuk 4—8 lehetett s reájuk volt bízva, hogy annyi segédet fogadjanak, amennyit akarnak, azon kikötéssel, hogy tíz őrnek állandóan a községben kellett lennie, akik közül megint kettő az előljáróság rendelkezésére a községházán volt köteles tartózkodni. A felelősség abból állott, hogy ha valaki tolvajlás vagy rongálás által kárt szenvedett, ezt a kárt előre bocsátandó előljárói becsü szerint tíz nap alatt az őrök a kárvallottnak kötelesek voltak megtéríteni. A felelős őrök felállításával az eddigi éji őrök, valamint a szőlő és dinnye csőszök kivételével a mezei őrök intézményét is megszüntették.[4])

De a felelős őrök intézménye sem vált be. Ezért egyrészt újra szervezték a mezei rendőrséget[5]), másrészt megint, ez esetben 24 lándzsásra bízták a község belrendőri feladatainak betöltését.

Végre 1878-ban végleg beszüntették a lándzsások intézményét s az első mai értelemben vett *rendőrséget* állitották fel. Ez egy szakképzett *rendbiztos* vezetése alatt két lovas és 14 gyalogos rendőrből állott. Kimondták, hogy ezek *lehetőleg* kiszolgált katonákból, erkölcsileg megbízható egyénekből válogatandók össze. A teendőikre nézve pontos szabályrendeletet készítettek.[6]) A gyalogosok fegyverzete fokos, a lovasoké fokos és revolver, a biztosé

[1]) 1861 január 26. képv. jkv. — [2]) 1863 április 23. közs. tan. jkv. — [3]) 1863 jul. 16. tan. jkv. — [4]) 1866 máj. 16. rendk. képv. jkv. — [5]) 1869 márc. 8. képv. jkv. — [6]) 1878 jan. 22. és júl. 26. képv. jkv.

szintén revolver volt.[1]) Utóbb, mikor a szolgabirósag felhívta a községet, hogy a gyalogosokat is lássa el revolverrel, ez úgy határozott, hogy puskával látta el őket, azon megokolással, hogy a *revolver tekintélyt nem ad s kezelése veszélyes.*[2])

Nagyobb változás ezután a legújabb időkig nem volt. A rendőrség nappal egy ideig a Werndl fegyver szuronyát viselte, éjjel magát a fegyvert is. 1908 óta egy ideig e szurony helyett kardot, a Werndl-fegyver helyett 9 mm.-es buldogg revolvert hordtak. Számuk csekély volt, de az 1889-ben szervezett s utóbb segítségükre jövő 8—9 csendőrrel együtt a közbiztonság fenntartása mégis kielégítő volt.

1914-ben, hogy a háborus állapottal kapcsolatban könnyen rendbontás ne történhessék, polgárőrség alakult, amely azonban az alakuláson kívül egyéb tevékenységet nem fejtett ki: nem volt rá szükség. 1920-ban, tekintettel a hosszú háborúban, az azt követő forradalomban és kommunizmusban „teljesen eldurvult erkölcsi felfogás szülte nagyobb bűnözési hajlamra és ezáltal fokozottabb mérvben veszélyeztetett személy- és vagyonbiztonságra", államrendőri kirendeltség szervezését kérelmezte a község,[3]) s annak céljaira 100.000 K hozzájárulást és laktanyát ajánlott fel. De a kérelem teljesítését megtagadták s ekkor, amint azt már 1907-ben is tette, a helybeli csendőr-őrs számbeli kiegészítését kérte. Jelenleg csakugyan a helybeli csendőrség teljesíti a rendőri szolgálatot s a közbiztonság annyival is erősebb lábon áll, mert a községben egy csendőr tanosztály is van.

A közrendészet körébe tartozó *tűzoltás* ügye csak a mult század utolsó évtizedeiben lett szervezve. pedig az azelőtt majdnem, kivétel nélkül náddal és szalmával fedett házak erősen tűzveszélyesek voltak, s hozzá még sok háznak kéménye sem volt, legfeljebb fából készített kémény utánzata.[1]) A földesúri világban tűzoltó szereket a földesúr tartott s ha valahol tűz volt, az ő cselédségük elsőnek volt köteles ahoz kivonulni és segíteni az oltásban. Utóbb a község tartott vízipuskákat, de azokat minden esetben csak a lakosságból a tűzeset alkalmából felcsapott ad hoc tűzoltósag hasz-

[1]) 1879 ápr. 19. képv. jkv. — [2]) 1882 dec. 11. képv. jkv. — [3]) 1920 júl. 28. képv, jkv. — [4]) 1830 szeptember 21. úriszék: „a tűzi bátorságot az uradalom szeme előtt tartván, az olyan lakosoknak, akik annyira tehetetlenek, hogy magok értékéből kőkéményeket nem építhetnek, az uraság téglabeli segítséggel legyen". Bolzák lt.

nálta, miután a félrevert harangok zúgása tudtokra adta a veszélyt. Végre a nyolcvanas években Oláh Miklós főgimn. tornatanár a községből tizedenként az arra jelentkező ifjakat szakszerűen kezdte kiképezni a tűzoltásra. Ezek a tűzoltók aztán az ő vezetése mellett teljesen ingyen, nagy ambícióval végezték a tűzoltást. 1888-ban, mikor a főszolgabtró önkéntes tűzoltó egyesület alakítására hívta fel a községet, a képviselőlestület épen arra való tekintettel, hogy ezek az ifjak olyan buzgalmat fejtettek ki az oltásnál, nem óhajtotta egyesület alakítását, mert attól tartott, hogy az esetben a lakosság buzgalma az oltásnál elmaradna.

1892-ben azonban mégis megalakult a *szarvasi önkéntes tűzoltó egyesület.* Az egylet elnöke akkor Dancs Béla lett, az első tűzoltó főparancsok gróf Bolza Géza, parancsnok Oláh Miklós.

Az egylet arra való tekintettel, hogy nyáron a gazdálkodó közönség távol van a várostól, egyes években tűzbiztonsági szempontból éjjeli őrséget is állított a községházán.

Hogy aztán milyen nívón állott ez a szarvasi önkéntes tűzoltóság, arra jó példa az 1899-ki brassói tűzoltó kongresszuson való szereplése is, ahol a VI.-ik csoport (falusi kocsi-fecskendő) első díját nyerte meg. 1903-ban a főparancsnokot, gr. Bolza Gézát, a belügyminiszter sajátkezűleg írott dikséró oklevéllel tüntette ki.

Az egylet azonban nem sokáig állott fenn. 1903-ban az egyik képviseleti tagnak rosszindulatú megjegyzésein megsértődve, feloszlott. Ekkor az előljáróság községi tűzoltóságot szervezett; rendszeresített egy őrsparancsnoki állást 420, két tűzőri állást 400, két rajvezetői állást 100 és 18 önkéntes tűzoltói állást évi 60 korona javadalmazással.

* * *

Ami a *község egészségügyét* illeti, erről ilyen formában csak a múlt század második felétől lehetne beszélni, mert addig az egészségügy inkább csak magánügynek tekinttetett. Minthogy jó részben ma is az, nem választhatjuk el a régi, magán-orvosok korától sem.

A község fekvése s régebbi természeti és lakásviszonyai az egészségre kedvezőknek épen nem voltak mondhatók. A Körös széles árterületen folyt s évente a környék tetemes részét víz borította; mikor azután tavasz végén a víz visszahúzódott a medrebe, a mé-

lyedésekben, árkokban ott maradt belőle s mocsárossá, bűzhödtté tette a levegőt. Amikor meg elzárták a Köröst, álló víz lett a község alatt.

Ezekhez járult, hogy a folyó Körös vizét a lakosság ipari célokra (tímár-mesterek), emberek és állatok fürdetésére és ivásra egyaránt használta. Ez az állapot még apáink ifjabb éveiben is így volt: az edényeket a Körösben megmerítették s tekintet nélkül a víz színére és sűrűségére (pl. áradáskor), legtöbbször azon mód itták. Csak keveseknek volt ideje és módja hozzá, hogy e vizet egy kis timsóval vagy esetleg e célra szolgáló külön edényekkel megszűrjék.[1])

Végül csak röviden emlékezzünk itt meg a régebbi építkezésről, az alacsony földbe ásott viskókról,[2]) arról a rossz szokásról, amelyet 1765-ben szigorú paranccsal próbáltak kiküszöbölni, hogy t. i. az elhullott állatokat a Körösbe, sőt kutakba dobálták[3]) s meg fogjuk érteni az itt uralkodott sok ragályos nyavalyát s Markovitz sötét színekkel festett leírását e vidék egészségi viszonyairól az 1748-ik évben: „Ennek a vidéknek a levegője nagyon egészségtelen, úgy, hogy az ide kerülő idegenek közül a legtöbb nemcsak hogy a legsúlyosabb betegségbe esik, de bizonyos idő múlva (sok) meg is hal s nagyon kevés olyan kivétel van, hogy az illetők valami veszedelmes egészségbeli változást (alteratio) ne éreznének. Megfigyelhetni itt az eskórnak („morbi caduci", azaz epilepsia) oly nagy erejét, amelyhez foghatót gyakoriságra és erőre nézve hiába keresünk másutt. A carbunculus is, amelyet magyarul pokolvarnak hívnak s amely az arcot eltorzítja, nem ritkán az életet is kioltja, feltűnően pusztít; csodálatosan erős különféle lázak (malária?) is vannak; azután a kétségbeejtő melancholiának számtalan példái; évenként százakat pusztítanak el a gyermekeket és felnőtteket egyaránt megtámadó himlők."[4]) Megemlíti ezeken kívül még a rák betegségeket, amelyek az arcot elcsúfítják s a kicsapongó életet élők „igen csúf" nemi betegségeit.

Így ír Markovitz. És csakugyan e sok tekintetben a vidék kedvezőtlen természeti viszonyaiban gyökerező, fentebb előszámlált betegségek erősen elterjedtek itt, mert azok pusztításairól másutt is találunk adatokat, amelyek egyúttal azt is megvilágítják, hogyan próbáltak azok ellen küzdeni a XVIII. századbeli szarvasi orvosok.

[1]) Ilyen Körösvíz szűrő edény van a gimn. régiségtárában. — [2]) Markovitz leírása 1748-ból, Oklt. I. 292. — [3]) Tess. Mem. — [4]) Oklt. I. 287.

1739-ben[1]) nagy *pestis* járvány dühöngött, amely Csab[illegible] tört ki. Elháritására, illetve megszüntetésére először *imákat mondtak*, majd a felsőbb helyről kiadott rendeleteket, okszerű tanácsokat hajtották végre s ilyen célirányos intézkedésekkel annyira gyengítették erejét, hogy Szarvason alig 15 ember esett áldozatul.

1768-ban az e vidéken gyakran dühöngő *pokolvar* (*furunculus gangraenosus*) járvány uralkodott oly mértékben, hogy egyszerre 6—7 ember is betegen *feküdt* (!) és sokan[2]) el is pusztultak. Ebben, meg a következő években „egyáltalán nem volt szokatlan dolog, hogy a legerőteljesebb férfi vagy asszony, sokszor 2—3 is egy napon, ezen kínos betegségben elpusztult."[3]) Nem is csoda, ha azt vesszük, mit használtak ellene gyógyszerül: *kocsikenőcsöt, vagy egy darab méretlen (!) marhahúst a sebre téve, továbbá kilenc darab összenyomott pókot a daganatra helyezve.* Minthogy e hatásos orvosságokon kivül részint a község papjának, részint a kirurgusnak mégis sikerült oda hatni, hogy a lakosok inkább a testüket és lakásukat tartsák tisztán és a táplálkozásra nagyobb gondot fordítsanak, ez év vége felé a betegség mégis szűnni kezdett.[4])

1770-ben *himlőjárvány* pusztított oly erővel, hogy naponta 16—20 gyermeket is temettek.[5])

S végül, ami a Markovitz által említett *kétségbeejtő melancholia* uralkodását ugyan gyengén bizonyítja: *1776-ban volt az első öngyilkosság Szarvason;* egy szabó felakasztotta magát. Ha már az előbbi betegségek gyógyitásáról beszámoltunk, be kell a melancholiának ezzel kapcsolatos preventív gyógyitásáról is. Ezen öngyilkos holttestét három napig lógni hagyták; akkor eljött a gyulai hóhér, a holttestet levette, fejét levágta, szivét egy karóra szúrta s az egészet a község határ-árkában temette el. A legerősebb adag pedig csak ezután következett: mind eme ceremóniák költségeit a bánatos özvegynek kellett fizetnie.[6])

Az egyes betegségeknek a pusztitása annyival is erősebb volt, mert pl. 1741 táján még nemcsak Szarvason, de az egész vidéken nem volt se orvos, se gyógyszertár.[7]) Aki sokáig élt, annak a saját józansága volt az oka.[8]) Csak a lelkészeknek voltak

[1]) Karácsonyi szerint 1738-ban. — [2]) Tessedik leirásában „legtöbben", egy kis túlzás lehet — [3]) Tess. Mem. — [4]) Tess. Mem. — [5]) Tess. Mem. — [6]) Tess. Mem. — [7]) Tess. Mem. — [8]) 1741-ben egy 124 éves asszonyt temettek. Tess. Mem.

kis házi gyógyszertáraik s ők voltak, a maguk arravalósága mértékében a község orvosai is. Harangokra és orgonákra inkább gondoltak akkoriban a gyógyítással kapcsolatban is, mint komoly egészségügyi intézményekre.

Azonban körülbelül a század közepén megjelentek az első orvosok is Szarvason. Nem ugyan egyetemes orvostudorok, még akkori fogalmak szerint sem, hanem csak sebészek („kirurgusok"). Ebben az időben ugyanis, mint az többször kitünik a régi irásokból is, az orvosok két, egymástól élesen elválasztott kasztot alkottak; a kisebb képesítésűeket *kirurgusok,* a nagyobb képzettségűeket *doctor medicinae*-k néven emlegetik. Nem kell azonban gondolni, hogy a kirurgus neve értelmének megfelelően csak sebészi dolgokkal foglalkozott; gyógyította a belső bajokat is, úgy, hogy pl. amikor az említett 1770-ki nagy himlőjárvány alkalmából a király Bécsből egy doctor medicinaet küldött le, a helybeli kirurgusnak külön meg kellett tiltani a belső betegségek gyógyítását.[1])

Szarvason állandólag ezen időben csak kirurgusok voltak s legalább egy ideig, egyszerre csak egy. Egyet név szerint is ismerünk; ez Eger Keresztély, akinek 1767-ben egy régi iskolai épületet adtak el lakásul s igy nincs kizárva, hogy akkor telepedett meg Szarvason. „Derék, ügybuzgó és lelkiismeretes kirurgus", szelíd emberbarát volt. 1781-ben Kovács bíró valami jelentéktelen viszálykodásért deresre húzatván, huszonöt botot méretett rá s ő később mégis a legodaadóbb gondoskodással gyógykezelte a bírót.[2])

Ha nagyobb járvány dühöngött, olyankor néha, mint említettük már, más is jött ideiglenes segitségül. Így működött itt az 1768.-ki furunculus járvány alkalmával Beischlag J. kerületi kirurgus, aki Egerrel együtt okszerü kezelés által számos beteget mentett meg akkor a haláltól.[3])

A kirurgusokon kivül a gyógyitás terén működtek a különböző kuruzslók, javasasszonyok, csak úgy, mint más falun és még későbbi időkben is. Nem érdektelen az sem, hogy szüléseknél egészen 1781-ig minden képzettség nélküli, tehát legfeljebb csak bölcs tapasztalással biró vénasszonyok segédkeztek, mert az első bába, Kollár Júlia, ez évben nyert oktatást Józsa István jeles békésvármegyei tiszti orvostól.[4])

De a szarvasi népnek igazi orvosai a század folyamán jeles

[1]) Tess. Mem. — [2]) Tess. Mem — [3]) Tess. Mem. — [4]) Tess. Mem.

papjai voltak ; különösen Markovitz és Tessedik. Kivált az utóbbi bölcs, minden babonaságot száműző józan eszével és olvasottságával legalább annyit használt népének az egészségügy terén, mint a különben — lehet — szintén derék kirurgusok. A közönségesebben előforduló betegségek okairól és gyógyeszközeiről diaetetikus szabályokat írt s azokat a népiskolákban magyaráztatta. S nemcsak az iskolákban, de feltünőbb haláleseteknél még halotti prédikációiba is beleszőtte a pusztító betegségek elhárításáról szóló nézeteit.[1]) Sajnos, mikor az ő népszerűségének napja leáldozott, egészségügyi tanításai is pusztában elhangzott szavak lettek. Az iskolák felügyeletét kivették a kezéből s egy Belopotoczky János nevű csizmadiára bízták, aki a Tessedik diaetetikus szabályait az iskolákból kiküszöbölte s helyettük a *mythologiát* hozatta be.[2])

A következő század egészségügyének történetében egyes pusztító járványok képezik a legnagyobb eseményeket. Ezek közt is a legrémesebbek a *kolera-járványok* voltak.

Első leghatalmasabb ilyen az 1831.-ki volt, amely országosan dühöngött, de ezen a vidéken Szarvason tört ki először, igen rendkívüli előzmények után.

Vidovich Ferenc szarvasi főszolgabíró 1831 július 10-én hajnali két órakor keltezett s a megyéhez intézett levelében bejelentette, hogy a július 9-én délelőtt 11 órakor Kecskemétről Szarvasra érkezett 45 főnyi ulánus katonaság közül, amelynek feladata épen a kolera elleni kordon kiegészítése volt, kettő még aznap este a kolera szimptómái közt megbetegedett. A kolerát tehát épen az a közeg importálta a megye területére, amelyet annak megakadályozására bocsátottak a megye rendelkezésére. Vidovich főszolgabíró erre sietett figyelmeztetni a vármegyét, hogy Szarvasnak esetleg blokád alá helyezése veszedelmes lenne, mert a nép azon esetben, ha a határához tartozó földektől elzáratnék, „készebb lészen magát vagy keresztül verni, vagy sorra agyon lövöldezni", semmint magát az éhenhalás veszélyének kitenni. Ezen jelentés miatt Gyulán az első alispán elnöklete mellett azonnal rendkivüli gyűlést tartottak, amelynek határozatából a megye physicusát azonnal Szarvasra küldték, hogy ott a kolera tárgyában kiadott felsőbb rendeletek értelmében teljhatalommal intézkedjék. Ez megjelenvén Szarvason, azokat a házakat, amelyekben a két beteg katona feküdt, elzáratta,

[1]) Önél. 70. — [2]) Önél. 71.

az egész katonaságot 10 napra vesztegzár alá vetette, az idegenek számára vesztegházak felállítását rendelte el s a fenyegető éhenhalás elkerülése végett a zárvonalat úgy állította fel, hogy az Gyomától kezdve a nagy- és kis-kondorosi, csabacsűdi, kis- és nagycsákói, szénási és szente-tornyai puszták szélén vonult egész Csongrádvármegye határáig.[1])

E kordonon belül aztán a két katona által elterjesztve, szabadon szedte áldozatait a kolera. Hogy milyen napokat szerzett Szarvasnak s milyen arányú volt a dühöngése, arról még ma is rémesen tanuskodik a szarvasi ó-temetőben magában álló síremlék ijesztő felírása:

„Itt állok néma tanuja annak, hogy az 1831. esztendő augusztus és szeptember hónapjaiban Szarvason a Cholera halállal kimúlt 345 lakos társaikról a hátramaradt hívek keseregve emlékeznek. Menj utas! És tanulj Istent imádva meghalni."

A helyzetet még súlyosabbá tette, hogy az ezen kolera járvány alkalmával Zemplén megyében kiütött parasztlázadás továterjedésétől is kellett tartani. Ennek elhárítása s a rend fentartása végett *vészbizottság* is alakult, melynek tagjai gr. Bolza József és gr. Eszterházy Mihály voltak.[2])

Kisebb kolerajárványok voltak 1841-ben és 1849-ben, utóbbi alkalommal tífusz is; a kettőben megbetegedettek száma 138, a meghaltaké 69 volt.[3]) A második nagy kolerajárvány pedig 1855-ben pusztított s szedte rengeteg módra áldozatait nap-nap után. Oly nagy volt a halottak száma, hogy a szó szoros értelmében egyik temetés a másikat érte s a harangok szüntelenül kongtak. Végre is a szolgabíró lépett közbe s javaslatára elhatározták, hogy mivel az örökös harangozás a népet állandó rettegésben tartja, naponta az összes halottakat egyszerre temetik s felettük egyszerre harangoznak, sohasem tovább egy negyedóránál. A temetések időpontját kitűzték, akkorra az összes temetendőket az ó-templom elé vitték, majd onnan a legrövidebb szertartás után a temetőbe.[4])

Erős kolerajárvány volt 1873-ban is. Ez alkalommal június 10-én kezdődött s szeptember 5-én végződött. Ezalatt megbetegedett 1780, meghalt 944 lakos, tehát 836 gyógyult fel. Legnagyobb

[1]) Bonyhay Benjamin mezőberényi r. hites jegyző „Cholerai jegyzőkönyv"-éből ismerteti az Évk. 1877. 45. — [2]) Bolzák lt. — [3]) Oláh Gy., Békésvármegye 1848/49-ben, II. 326. — [4]) Esp. lt. XIII. — 7. 62.

volt a halálozás július 18.-án, amikor 37-en haltak el. A járvány alatt a községben általános desinfectióra 50 mázsa rézgállcot osztottak ki a lakosok közt. Az orvosok segítségére rendelkezésükre bocsátották a község fogatait is, majd, mivel azok is elégtelenek voltak, külön e célra négy lovat és egy kocsit vett még a község. Az akkori orvosók, ú. m. Télessy József, Fuchs Ede, Glasner Ármin, Rohoska Sámuel és Simkovics György, teljes odaadással és önfeláldozással működtek. Kalay Lajos karczagi főorvos, mint kiküldött kormánybiztos teljes elismeréssel nyilatkozott a járványbizottság intézkedéseiről.[1])

Lassanként a tudomány fejlődésével és mindenekfelett a népnek kitanításával hasonló pusztításokat ki tudott küszöbölni a község. Így amikor 1884-ben a kolera közeledésének hírére szigorú óvórendszabályokat hoztak, meglátszott, hogy a mult tanuságain okult a nép, mert hajlandó volt azokat pontosan teljesíteni.

A másik nevezetes s a község egészségügyi történetében szerepet játszó betegség a tüdővész. Ennek helyi jellege is van, azaz forrása a helyi viszonyokban található fel s dr. Déri Henrik szarvasi járásorvos kimutatásai szomorú bizonyítékául szolgálnak annak, hogy milyen a szerepe ezen betegségnek Szarvason, a szomszédos magyar községekéhez képest. De a legcsodálatosabb a dologban, hogy a betegség nem ott pusztít legjobban, „ahol a nyomor és a szegénység a legnagyobb, hanem nálunk az ország szívében, ahol a nép vagyoni viszonyai rosszaknak épen nem mondhatók, ahol a nép nagy része épen földmüvelő foglalkozásánál fogva az év jelentékeny részét a szabadban tölti“ — irja dr. Déri.[2]) Ennek okait régebbi emberek (Haan, Zsilinszky) az éghajlatban keresték; s valóban a nyári áthatlan, fojtó por, az őszi és téli nedvesség káros hatással lehet a tüdőre. Az említett járásorvos azonban főokul a szarvasi népnek a tüdővész gyógyíthatatlanságába vetett fanatikus hitét s mindenekfölött a lakásviszonyokat hozza fel: a szellőzés hiányát, télen az ablakok betapasztását, a túlfütött boglyát, az annak tetején szárításra helyezett párt, a szobában elhelyezkedő tyúkokat, s a kis szobába bezsúfolt öt-hat gyereket. Tudvalévő továbbá, hogy a tüdővészt orvosi szakkörökben fertőző betegségnek tartják; dr. Déri erre vonatkozóan éveken át megjelölte a község térképén azokat a házakat, amelyekben tüdővészes

[1]) 1873 szept. 5. képv. jkv. - [2]) „Békésvármegye“, 1901. máj. 25. sz.

egyén halt meg s egész sereg 4—5—6 kereszttel megjelölt ház is lett a térképen. De a szarvasi paraszt nem látta be a fertőzés, illetve az annak elkerülése végett szükséges fertőtlenítés jelentőségét, amivel szintén hozzájárult a betegség terjesztéséhez.

Helyi jellegű tünetnek látszik Szarvas egészségügyének történetében a *gyermekhalálozások nagy száma*, viszonyítva a szomszéd magyar községek állapotához.[1]) Ennek oka alighanem abban keresendő, hogy a szarvasi tót népnél aránylag sokkal nagyobb a dolgozó, a kereső nők száma, mint másutt, főleg a szomszédos magyar községekben. A szarvasi parasztasszony maga is dolgozik s családjára kevesebb gondot fordíthat, másrészt elgyengül s életképtelenebb gyermeket hoz világra.

Helyi jellegű betegség volt még az elsőroltakon kivül a *malária*, amely szoros összefüggésben volt a Körös kiöntései folytán keletkező mocsáros levegővel s mint ilyen, a Körös elzárásáig szerepelt.

A község egészségügyének javulásában jelentékeny szerepe van az ide települt orvosok mind nagyobb számának s sokszor kitünő képzettségének. Mig a XVIII. század első felében egy sem, azután pedig egyszerre csak egy orvos, az is csak kirurgus volt Szarvason, addig az újabb időkben szinte évről-évre szaporodott a számuk. Egyik-másik kitünő képzettségéről messze vidéken ismeretes volt. Ilyen volt a mult század közepe táján Neubarth József (nevét később *Barthnay*-ra magyarosította.) A mult század második felében Kuthy Lajos és Glasner Ármin müködtek még itt, no meg, „hogy ne vétsünk a történeti igazság ellen — irja Zlinszky István[2]) — Sztraka Alajos borbély, aki a foghúzás, érvágás, köpülyözés nagymestere volt.“ Hozzájuk csatlakozott még Winterlich József, aki utóbb Télessyre magyarosította nevét, majd Fuchs Ede, Rohoska Sámuel, Simkovics György, majd Fuchs Ignác, Szlovák Pál, Mikolay István, Déri Henrik, Belopotoczky György, Takáts Gusztáv, Faragó Mór, Tóth Pál, Scheiner Miksa, Mocskonyi Béla, Molnár János, Placsko Samu, Simon Béla, Rochel Aurél.

Az orvosok közül egy járási s két-három községi orvos volt (1897-ig három, attól kezdve egy ideig kettő, majd ismét három), a többi magánorvos.

Gyógyszertár egészen 1872-ig csak egy volt; akkor állították

[1]) Erre is dr. Déri figyelmeztetett — [2]) Sz. L. 1906, dec, 16.

fel a másodikat s csak 1899-ben a harmadikat. Jelenleg négy van, amelyeket kiegészít még egy drogéria is.

Az egészségügyi viszonyok javulására szolgált a községnek jó *ivóvízzel* való ellátása is. Mikor a Körös átvágásának a munkálatai végleg befejeződtek (1888) s mindkét átvágásnál eltöltötték az élő Körös vizét, a község alatt megmaradt holt vizet ivásra nem lehetett többé használni. Ezért még az 1888.-ik évben gyorsan 5—6 kutat ástak a Körös balpartján a község mellett, mert bent a községben levő kutak keserű vize ivásra nem használható. Azután lépéseket tettek ártézi kút fúratására nézve. A község kiküldöttei aztán Zsigmondy Béla jónevű budapesti mérnökkel kötöttek szerződést, aki 1891 szeptemberére a Ceres istennő szobrával díszített s a piactéren levő első szarvasi ártézi kutat elkészítette.[1]) Az elsőt nemsokára követték a többiek is; 1905-ben Popjak György vállalkozó öt új kút fúrásához fogott hozzá, majd utóbb az egy csoportban lakó háztulajdonosok magán ártézi kutakat fúrattak, amelyek házaikba bevezetve, pompás vízvezetéki vizet adnak. Kútvizet ma úgyszólván csak a tanyákon isznak.

A közegészség szolgálatában állottak a községben levő *fürdők* is. Régebben természetes fürdőt képezett a Körös, amelyben szabadon és utóbb uszodákban fürödtek a lakosok a nyári évszakban. Téli fürdője a községnek sokáig nem volt; 1884-ben Robitsek Károly gőzmalmával kapcsolatban gőzfürdőt állított fel. 1902-ben maga a község vette a kezébe a dolgot s az Árpád-szállónak a Kossuth utcára eső telkén a piactéri ártézi kút fölös vizének a felhasználásával nyári uszodával egybekötött gőz- és kádfürdőt építtetett, amely 1903 december 20-án nyílt meg. E fürdő jelentékeny és értékes átalakításon ment át 1911-ben, amikor a községi orvosok indítványára a község ahoz külön mély ártézi kutat fúratott, amelynek olyan meleg a vize, hogy a leghidegebb téli napokban is mesterségesmelegítés nélkül használható.

* * *

A legrégibb idők óta az egészségüggyel kapcsolatban kezelték a község *szegényügyét*. Ezen a téren a kezdő intézkedéseket 1765-ben tették, amikor községi *szegény-pénztárt* állítottak fel,

[1]) 24 órai vízhozama akkor 315558 liter volt.

amelynek a célja az utcai koldulás megszüntetése volt.[1]) Eleinte ez nem járt sikerrel, úgy, hogy 1768-ban, majd újra 1774-ben rendeleteket kellett kiadni az ellen, hogy „lóval és talyigával" járó koldusok járjanak a községben.[2]) 1776-ban új rendeleteket adtak ki e tárgyban s a koldusokat a községi szegénypénztárból segélyezték.[3])

Legtöbbet tettek a szegényügy terén is Tessedik korában, jó részben az ő befolyása alatt. Tessediknek egyik legfőbb szenvedélye volt mindenkor a szegény embereknek, cigányoknak és koldusoknak munkát szerezni s ezáltal őket a rossztól elvonni és derék emberekké tenni. Megtanította pl. a szegény leányokat gyapjúfonásra s egyéb apró munkákra; azoktól otthon anyjuk, rokonaik is eltanulták, úgy, hogy ezzel egy év alatt 428 szegény gyermek és felnőtt keresett pénzt.

Az ő buzgólkodása aztán tetemes összeget gyűjtött össze néhány év alatt egy kórház és egy szegényház céljaira. Olyan jól tudott hatni ez irányban, hogy még távolabbi vidékekről is hagyományozott egy végrendelkező ez intézetek számára 200 forintot s a közadakozási pénztár egy részét is mindig ide csatolták. Közben Tessedik ellen megindult az ármánykodás. 1817-ben azután egy egyházi gyűlésen azt határozták, hogy a szegények számára összegyűjtött alapot szét kell osztani a szegények közt, mert — így okoskodtak — senkinek sincs joga az ő számukra összeadott pénzt elvenni tőlük! Így ez az alap megsemmisült s csak egy „kegyadományi kassza" állt fenn 1776 óta, amelyből a mult század első felében a szegények és koldusok a körülményekhez képest évenként kétszer-háromszor részesültek segélyben.[4])

A szegényeket ezen időben három osztályba sorozták; az elsőbe olyanok tartoztak, akik sem a templom ajtajánál, sem házról-házra járva nem koldultak; a másodikba a templom ajtóban és a házaknál koldulók, a harmadikba olyanok, akik a templom ajtajában nem álldogáltak, csak házról-házra jártak kéregetni. Az első osztályba sorozottak mindig többet kaptak, mint a másik két osztálybeliek.

Hogy azután mennyien részesültek ez időkben segélyben évről-évre, mutatja az alábbi, Tessedik által készített kimutatás:

[1]) Tess. Mem. — [2]) Tess. Mem. — [3]) Tess. Mem. — [4]) Tess. Önél. 94.

1776-ban 19-en	1807-ben 26-an
1777 „ 18 „	1808 „ 15 „
1778 „ 18 „	1809 „ 17 „
1779 „ 16 „	1810 „ 15 „
1780 „ 14 „	1811 „ 20 „
1781 „ 17 „	1812 „ 15 „
1782 „ 16 „	1813 „ 12 „
1783 „ 14 „	1814 „ 15 „
1784 „ 15 „	1815 „ 18 „
1785 „ 10 „	1816 „ 16 „
1786—1806-ig a feljegyzések elvesztek	1817 „ 15 „
1806-ban 49-en	1818 „ 18 „

Ez a táblázat Szarvasnak akkori szociális viszonyaira is elég kedvező világot vet, ha meggondoljuk, hogy az 1780-as években 7—8000, 1817-ben pedig 13743 volt a lakosok száma, mert az tünik ki belőle, hogy a lakosság számának nagy mérvű szaporodásával alig szaporodott a szegények száma, amiben nagy érdeme van megint csak Tessediknek, aki a dolgozni képes szegényeknek munkát, kenyeret biztosított.

A szegény-ügyek felődésében Tessedik óta egészen az ötvenes évekig nem történt jelentősebb változás. Viskovics Ignác biró érdeme, hogy akkor az ügy új, modern stádiumába jutott egy *községi kórház és szegényház* épitésével.

Viskovics 1855-ben terjesztette elő ez iránti indítványát s az előljárói tanács az eszme iránt olyan lelkesedést mutatott, hogy az indítvány elhangzása után valamennyien felajánlották azon évi hivatalbeli fizetésük egy negyedét a nemes cél előmozditására. A szükséges alap azután részint gyüjtés útján, részint mulatságok tiszta jövedelmének s egyéb nagyobb alkalmi felajánlások útján jött létre. Igy 1858-ban a trónörökös születésének öröme megörökitésére a község 1044 négyszögöles telket adott a rajta levő házzal tulajdonjogilag a kórház és szegényház céljaira. Nagyobb alapitványt tett a községen kivül a csizmadia és timár céh, gr. Mittrovszky Vladimir, a gr. Bolzák, Inkeyek; gr. Batthányiné pedig végrendeletileg hagyott e célra.

1861-ben kórházi igazgató választmányt küldtek ki olyan utasitással, hogy a dolog természetéből kifolyólag az egészséges koldusokat a kórházi alapból istápolja, annak megjegyzésével, hogy a kiadások a kórházi alapból oly kölcsönnek fognak tekintetni, ame-

lyeket a község meg fog téríteni a kórházi alapnak. Ehez képest a választmány évről-évre feljegyezte a koldusokra tett kiadásokat, amelyeket a községi kiadások közé vettek fel s közgyűlési határozatot hoztak, amely kimondta, hogy a község lakossága köteles a kórház fenntartásához hozzájárulni.[1])

Ez az 1861-ben létrejött kórház az évek multával szűknek és a hygiéne követelményeinek kevéssé megfelelőnek bizonyult. Ezért 1900-ban nyilvánossági jelleggel felruházandó községi kórház és külön járványkórház építését s az addigi kórház épületének a szegények részére menedékházul való átadását határozták el. A járványkórházból nem lett semmi, de az új községi kórház mai alakjában felépült.

A kórházi és szegény ügyeket azóta is a község kezeli, úgy, hogy részint a szegény betegeket ingyen ápoltatja, részint az egészséges keresetképteleneknek szállást, részint pénzsegítséget ad.

A *kórházról* szólva, nem hagyhatjuk említés nélkül azt a község egészségügye történetében korszakosnak igérkező nagyszabású vállalkozást, amelybe ez évben dr. Belopotoczky György községi ügyvezető orvos fogott, aki a saját költségén a gimnáziummal szemben levő Csáky-ház átalakításával hatalmas szanatóriumot épít, amely hivatva lesz nemcsak Szarvas, de messze vidékek könnyű és súlyos betegeit (műtétre szorulókat is) kiváló szakemberek gyógykezelésével látni el. A szanatórium tervezet szerint 1923 tavaszán lesz készen.

A szegényügyet gyámolító egyes magán, illetve társulati intézmények közül az *izraelita nőegylet* 1863-ban alapult. Támogatása kiterjed szegények segélyezésére, árvák, iskolás gyermekek neveltetésére és felruházására, betegek és gyermekágyasok ápoltatására, leányok kiházasítására. A *keresztyén nőegyletet* (hivatalosan: szarvasi nőegylet) 1874-ben alakították Sárkány Jánosné és özv. Tassy Ferencné kezdeményezésére. Célja a vagyontalan, szülőtlen, pártfogók nélküli gyermekek és családok segélyezése, árva gyermekek neveltetése mellett „nemzeti művelődési intézmények pártfogolása is.“ Mindkét egylet a tagsági díjakon kívül mulatságok, estélyek tiszta jövedelmeiből gyarapítja tőkéjét s annak kamataiból oszt ki kisebb évi segélyeket.

Itt kell végül megemlékeznünk Szarvas történetének azon sö-

[1]) L. a tanácsülési jkveket.

tét éveiről is, amikor természeti csapások folytán a községnek egyébként nem a legszegényebbek közé tartozó lakosai is szegényekké lettek,

Messze vidékeken inséges év volt az 1830-ki. Ekkor a megye vette kezébe az inség elhárításának ügyét s az egyes községekhez útasításokat küldött, felszólítva a földesurakat, hogy a szegényeket vetőmagvakkal segítsék, tartsanak gabonából proviziót, azt sör- és pálinkafőzésre ne használják.[1]) Ennek megfelelően ez évben a földesúr gondoskodott Szarvas inségeseiről, ámbár ez alkalommal itt nem volt meg a nyomorúság.

De örökre emlékezetes lesz a szarvasiak előtt az 1863-ki év, amelyen oly példátlan aszály uralkodott ezen a vidéken, hogy az őszi és a tavaszi vetés még a vetőmagját sem hozta meg s széna is alig termett, úgy hogy sokan lábas jószágaikat felébe termékenyebb vidékre adták kiteleltetni. Az általános nyomor enyhítésének eszközlésére bizottságot alakítottak. Ez Eszéken több ezer köböl búzát, árpát, másutt kukoricát vett, kenyeret süttetett s azt a szegények közt kiosztatta, nehogy éh-halál forduljon elő. Majd januárban a bika akolban leves adagokat is osztatott ki, naponta 1600-nál több szegénynek. A szükséges segitség többfélekép jött össze. Igy az örökváltsági képviselet a tanács kérelmére a váltság pénztárban felesben levő úrbéri kötvényekből 8000 frt. kamatmentes kölcsönt adott.[2]) Tetemes segítség érkezett a község jobbmódú polgáraitól, sőt még a vidékről is. A gr. Bolza család 400 frtot s 180 köböl búzát adott; a szarvasi nők gyűjtőivén 1931 frt. és 9 krajcár, 235 köböl búza, 9 köböl rozs, 17 köböl árpa, 10 mázsa liszt jött össze, míg vidéki adományokból 1803 frt. 25 krajcár, országosan begyült adományokból 5567 frt. 93 krajcár. A kormány ezenkivül 9000 frt kölcsönt adott.[3]) Megjelent Szarvason Trefort Ágost is, a képviselőtestületi gyülésen résztvett s ott a képviselőkkel együtt tárgyalt azon eszközökről és módokról, amelyekkel az inséget meg lehetne szüntetni.[4])

1866-ban az 1863-ik év megismétlődött, csakhogy ekkor nem a meleg, de a hideg hozta létre a nyomort. Május 24-ére virradó éjjel minden elfagyott, úgy, hogy sem termés, sem takarmány nem volt. A nyomor annyival volt mégis kisebb, hogy most kisebb

[1]) Bolzák lt. — [2]) 1863 jul. 9. közs. tan. jkv. — [3]) Lonovics plébános feljegyzései a Historia Domus-ban. — [4]) 1863. jul. 13. kép. jkv.

vidék volt sujtva: így Endrőd, Gyoma, Szarvas s Szentandrástól fel a Tiszáig, még Csabán és azon túl a legkitünőbb termés volt. Ez évben naponta 600 embert kellett levessel és kenyérrel ellátni.[1])

[1]) Historia Domus, Lonovics feljegyzése.

II. A lakosság története.

a). Szaporodás, nemzetiség, magyarosodás, vallás.

A lakosság a letelepedéstől kezdve, egy két évet kivéve, állandó természetes szaporodásban volt, ami azt jelenti, hogy egy-két évet kivéve, a születtek száma mindig meghaladta az elhaltak számát. Egyébként azonban a szaporodásnak ezen rendes menetére eltérítő befolyással voltak a következő körülmények.

A település évében a bevándorlottak száma körülbelül 300 volt. A bevándorlás a következő években is tartott s a szaporodás mérvére hatással volt. Így Aszódról többen ide szöktek s mikor ezért az aszódi b. Podmaniczky család 1734-ben pört indított a Harruckernek ellen, 17 családot vissza kellett adni, 16-ot azonban váltságdíjért megtartottak a Harruckernek. 1735—37-ben Balassa-Gyarmatról szökött ide 7 család, de azokat visszakövetelték.

1747-ben azonban néhány család az aradmegyei Mokrára vagy Apatelekre vándorolt ki, állítólag azért, mert ott fa, jobb víz és jobb szőlő termés volt. Új települő helyükön azután egy utcát „Szarvasi utcá"-nak neveztek el. Ennél jelentékenyebb volt az 1754-ki kivándorlás, amikor valami 800 lakos a gróf Károlyiak Nyíregyházi birtokára vándorolt ki.

Gróf Károlyi Ferenc u. i. 1753-ban engedélyt kapott a vármegyétől arra, hogy a Nyíregyházától nyugatra eső Cserkesz pusztára telepítsen olyan feltétel mellett, hogy a településnek házhelyet és elegendő szántóföldet adjon, melyet azok három évig teher nélkül használhassanak, a három év letelte után pedig évente egy-egy aranyat fizessenek. Ezen megyei végzés birtokában utazott errefelé a gróf; lovak váltása végett egy kis időre megpihent Szarvason, s

érintkezésbe lépett a lakosokkal s azokat az ő birtokán való le telepedésre biztatta. Elmondta, hogy a talaj jó; igért nekik szabad vallásgyakorlatot, sőt templomépítéshez való fát is. A szarvasiak közzül többen hajlandók voltak az átköltözésre; ezért Petrikovics csizmadiát elküldték Nagykárolyba gr. Károlyi Ferenchez, hogy vele a telepedési szerződést megkösse. A szerződést Károlyi 1753 máj. 16-án aláírta s így Szarvas 800 lakost veszített.[1])

A mult század folyamán apasztólag hatott a lakosság számára egy pár nagyobb járvány, amilyenek különösen az 1831-ki, meg az 1855-ki kolera járványok voltak. De nagy hatással volt különösen a hatvanas évektől a szarvasi kisbirtokos osztály növekedése. Amint látni fogjuk a gazdaság történetében, ez évektől kezdve egymásután vettek meg a szarvasiak egy sereg nagy birtokot, olyanokat is, amelyek nem a szarvasi határban fekszenek; azokat parcellázták, ott tanyákat építettek éz utóbb sokan végleg ott telepedtek meg, ha nem is apasztva a létszámot, de a természetes szaporodás által való létszámnövekedést jelentékenyen csökkentve. Ez az oka, hogy az utolsó félszázad óta nem nőtt úgy a lakosság száma, amint különben a természetes szaporodás növesztette volna; legfeltünőbb például, hogy 1900-tól 1910-ig 10 év alatt mindössze 106 lélekkel szaporodott. Ugyanígy hatott 1875-ben Kondoros elszakítása. 1870-ben, tehát még Kondorossal együtt 22446 volt a lakosság száma s tíz év mulva mindössze 58-al volt több. Végre apasztólag hatott a világháború, amelynek 600-ra tehető szarvasi hősi halottja évente átlag 120 lélekkel csökkentette a szaporodást.

Egyébként a lakosság szaporodásáról képet nyújtanak a következő összegyűjtött adatok:[2])

1722-ben	volt	300	lélek.	1850-ben	volt	17530	lélek.
1762	„ „	2340	„	1855	„ „	17240	„
1773	„ „	4940	„	1860	„ „	19827	„
1787	„ „	7789	„	1865	„ „	20900	„
1817	„ „	13743	„	1870	„ „	22446	„
1822	„ „	14126	„	1880	„ „	22504	„
1827	„ „	14131	„	1890	„ „	24393	„
1830	„ „	14813	„	1900	„ „	25773	„
1842	„ „	17606	„	1910	„ „	25879	„

[1]) Lukács Ö., Nyíregyháza története, 198. — [2]) A régebbi évek adatainak pontosságáról nem vállalunk garanciát: különböző forrásokból valók s bizonyára a legtöbb csak hozzávetőleges megállapítás.

Ami a lakosság *nemzetiségét*, helyesebben a tótok megmagyarosodását illeti, arra nézve az ev. egyház történetében, továbbá a népviselet, népszokások fejlődésében találunk adatokat. Statisztikai adatok erre csak az utolsó három évtized óta vannak, mióta a Központi Statisztikai Hivatal részletes demografiai adatokat közöl.

Ezt megelőzőleg megint csak szórványos, többé vagy kevésbbé megbízható feljegyzésekre vagyunk utalva. Igy Petik Ambrus *1784*-ben irott munkájában azt mondja a *békésvármegyei* tótokról, hogy ritka a férfiak közt, aki csak egy keveset magyarul ne tudna, mert anélkül csak a szomszéd helyiségbe sem mehetne. Hellebrant *1822*-ben megjelent munkájában pláne azt irja, hogy a *szarvasi* tótok közt egy sincs, aki magyarul ne tudna, ami hatalmas — jóakaratú — ferdítés, hiszen még ma sincs egészen igy.

Azt azonban elhihetjük neki, hogy a szarvasi tót nyelv már az ő korában sem volt igazi tót nyelv, hanem a tótnak magyar szavakkal való keverése. Ez a keverés nagyjából már 1822-ben úgy történt, mint ma, t. i. legtöbbször a tót mondatba vegyített magyar szónak tót raggal való ellátásával. Pl. igyem do *rétu*, ker*tyi*, lapo*su*, *na* gáti, azaz: megyek a rétre, kertbe, laposra, gátra. Vagy pl. igék: szaporito*vaty*, háborgato*vaty*, sürgeto*vaty*, vizsgálo*vaty*. De másrészt magukat a tót szavakat is hibásan használták: ten szir, ten chléb, ten potsety, ten prijem (sajt, kenyér, szám, bevétel) helyett: to szirá, to chleba, tá potsety, tá prijma. Épugy hibásan mondták: po 10 fl. zlatom, grosom, predszvetom (10 frtjával, garasával, virradóra) po 10 fl. zlatich, grosi, pred szvitom helyett. Vagy: k pána Richtárovi, do skole (bíró úrhoz, iskolába) k pánu Richtárovi, do skoli helyett. Var szu moj brat nyi doma (biz a bátyám nincs otthon), veru je moj brat nye doma helyett. Tulajdonnevek elferdítése: Vak-ér helyett Vekker, Harruckern helyett Herugely, Keglevich helyett Teklovits, stb.

Az ezen téren való fejlődés 1872-ben, Zsilinszky korában abban mutatkozott, hogy még több magyar szót kevertek a tót közé, vagyis még jobban magyarositották a tót nyelvet. Már voltak olyan mondatok, amelyekben a szavaknak majd a fele tót; pl.: páni választmáni po poludni budeme gyülés folytatovaty, sőt olyanok, amelyekben több a magyar, mint a tót: ideme (?) jegyzőkönyv hitelesitovaty. Egyébként a magyar szóhoz ragasztott tót végzet volt a jellemző akkor is.

Ha mai tót nyelvüket vizsgálnánk, azt találnánk, hogy kivált elvont fogalmakra, hivatalos, vagy a beszédben ritkábban előforduló fogalmakra már alig van tót szavuk, úgy, hogy a tót szavakkal úgyszólván csak a mindennapi életben előforduló dolgokat jelölik. Pl. választási izgalom bude; a richtár szót, amelyet 1822-ből idéztünk, ma nem használják, mert a bíró, esküdt, jegyző szavak a hivatalos életben szerepelnek.

Ha meggondoljuk, hogy Markovitz korában, a XVIII. század első felében Szarvason lehetett hallani abaúji, gömöri, nógrádi, meg zólyomi tót dialektust, akkor nyelvük ezen elmagyarosodását mindenesetre örvendetes haladásnak kell tekintenünk, annyival is inkább, mert egyébként a maguk jószántából elmagyarosodni nem sok hajlandóságot mutattak kétszáz év alatt. Nem mondhatjuk, hogy ezt soviniszta tót nemzetiségi, pláne pánszláv érzelem okozta volna, csak az őket egyébbként is jellemző nagy konzervatívizmus.

Ennek a konzervatívizmusnak az igazolására az ev. egyház története nyújt adatokat. Ha nem lettek volna a szarvasi ev. egyháznak kitűnő magyar érzelmű papjai: (Markovitz, Tessedik, Jancsovics, Placskó, Haviár) és vezérférfiai (Haviár Dani), valószínű, hogy a magyarosodás annyit sem haladt volna.

De a tót nyelvhez való ragaszkodás elvétve az ev. egyházon kívül is mutatott fel eseteket. Ilyen adta elő magát 1870-ben, mikor arról volt szó, hogy Szarvasra törvényszéket helyeznek. Darabos György községi képviselő, az ezen időbeli viszályok egyik főszereplője, aláírásokkal ellátott folyamodványt intézett az igazságügyminiszterhez, melyben társai nevében is azt kérte, hogy a szarvasi törvényszékhez csak oly bírákat nevezzenek ki, akik tótul is tudnak. A kerülő eljárás, ahogy a folyamodás a képviselőtestület nélkül történt, a tót nyelv kérdésének forszírozása, nagy felháborodást keltett akkor Szarvason. A képviselőtestület végre, mint *igazságtalant* (mert a tervbe vett törvényszékhez tartozó helyek közt egyedül Szarvas volt az, amelynek lakossága tót ajkú s így magyarok felett tót bírák ítéltek volna,) *törvénytelent* (a képviselet megkerülésével) s végre mint *károst* (mert így nem fogják Szarvasra tenni a törvényszéket) kárhoztatta a folyamodást s informáló bizottságot küldött a miniszterhez.

Ugyanezen Darabosnak nevével találkozunk aztán többször a 90-es évek elején: akkoriban tót nyelvü közbeszólásaival — bár egész jól tudott magyarul — zavarta folyton a magyarul folyó tárgyalá-

sokat. Utóbb a Haviár Danival szemben a templomban elkövetett durvasága miatt börtönbe került.

1901-ben a községi iskolákban egyesek a vallást tótul akarták taníttatni. A képviselőtestület akkor úgy határozott, hogy *megengedte* a tanítóknak, hogy azt tót nyelven is tanítsák; de az esetre, ha a „szépen haladásnak induló magyarosodás kárára lenne," ezen engedély visszavonását helyezték kilátásba. Szerencsére azonban 1902 őszén miniszteri rendelet tiltotta azt el.

Hogy azonban a tót nyelvhez való ragaszkodás nem volt egyúttal pánszláv mozgalom tünete, mutatja többi közt, hogy amikor 1907-ben a gimnázium és tanítóképző tanári kara három gimnáziumi és öt tanítóképzőbeli tanulót, akik pánszláv egyletet alakítottak és felvidéki pánszláv vezérekkel voltak összeköttetésben, kicsapott, ez a lakosság körében semmiféle visszhangra nem talált.

Egyébként a lakosság nyelvi statisztikája három évtizedről a következő:

1890-ban 24393 lakos közül 10769 magyar, 61 német, 13525 tót, 23 oláh, 15 egyéb.

1900-ban 25773 lakos közül 7845 magyar, 117 német, 17771 tót, 18 oláh, 6 egyéb.

1910-ben 25879 lakos közül 9533 magyar, 51 német, 16262 tót, 9 oláh, 24 egyéb.

Világos, hogy 1890-ben más eljárást követhettek a statisztikai kérdések feltevésénél, mint a másik két alkalommal, mert másképen érthetetlen volna a lakosság számának szaporodása mellett a magyar anyanyelvűek számának csökkenése. A magyarul beszélni tudók száma — s ez a magyarosodás mutatója — 1900-ban 19153, 1910-ben 21991 volt. Magyarul nem tudók ma már csak az öregek közt vannak, mert a fiatalabb generáció 3—4 éves koron túl mind tud magyarul.

A lakosság *vallási* megoszlását a régebbi években szintén nehéz összeállítani s a meglévő kevés adat is bizonytalan, mert sokszor vagy evangélikus, vagy katholikus szempontok szerint lett megállapítva. Hogy erre csak egy jellemző példát lássunk, Hellebranth 1822-ben 458, a váradi püspöki schematizmus ugyanakkor 1003 katholikust lakost vett fel. Annyi bizonyos, hogy a XVIII. századnak a közepéig majdnem tisztán evangélikus volt a lakosság, a második felében kevés katholikus, majd 1829-től fogva néhány zsidó is volt a mindvégig túlnyomóan evangélikus Szarvason. A

katholikusok száma 1790-ben 60, 1822-ben 1003, 1842-ben 1015, a zsidóké az 1830-as években 40 körüli, 1842-ben 63; a reformátusoké 1830-ban még csak 15 volt. A további években a vallás szerinti statisztika a következő :[1])

1842-ben 17606 lakos közül 16438 ev., 36 ref., 1015 kath., 28 g. kath., 16 g. kel., 63 zsidó.

1860-ban 19827 lakos közül 16225 ev., 100 ref., 2620 kath., 239 g. kath., 53 g. kel., 560 zsidó.

1870-ben 22446 lakos közül 18856 ev., 414 ref., 2420 kath., 37 g. kath., 49 g. kel., 670 zsidó.

1890-ben 24393 lakos közül 20992 ev., 408 ref., 2750 kath., 19 g. kath., 51 g. kel,, 2 unit., 846 zsidó.

1900-ban 25773 lakos közül 21925 ev., 541 ref,, 2391 kath., 13 g. kath., 42 g. kel., 5 unit., 850 zsidó, 6 egyéb.

1910-ben 25879 lakos közül 21956 ev., 570 ref., 2415 kath., 21 g. kath., 30 g. kel., 4 unit., 852 zsidó, 31 egyéb.

Végül megjegyezzük, hogy az 1890-es évek óta kezd terjedni a baptizmus is.

[1]) A régibb adatok pontosságáért nem kezeskedhetünk.

b). Foglalkozás.

1. A földművelés.

1900-ban Szarvasnak 25.773 lakosa közül 16.698-nak a mezőgazdaság és kertészet, 4-nek egyéb őstermelés, 3525-nek ipar, 857-nek kereskedelem, 603-nak közlekedés, 851-nek közszolgálat és szabad foglalkozás, 9-nek katonáskodás, 1691-nek napszámosság, 703-nak házi cselédség, 832-nek egyéb foglalkozás szerezte meg a kenyerét.

1910-ben 25.879 lakos közül 16.973-nak mezőgazdaság és kertészet, 4-nek egyéb őstermelés, 3474-nek ipar, 1009-nek kereskedelem, 613-nak közlekedés, 1041-nek közszolgálat és szabad foglalkozás, 30-nak katonáskodás, 1196 napszámosság, 699-nek házi cselédség, 840-nek egyéb foglalkozás volt a kenyérkeresete.[1])

Ezek az adatok pontos számok alakjában mutatják azt, amit általánosságban úgyis tudunk, hogy legalább az utolsó évtizedekben túlnyomóan mezőgazdaság a lakosság főfoglalkozása. Hozzátesszük, hogy az volt kétszáz év alatt mindég, azzal a különbséggel, hogy régebben a hatalmas pusztákat, mezőket legelőnek; újabban szántóföldnek használták.

Amint a község általános történetéből láttuk, a XVIII. század folyamán a földesurak egymásután adták a nagy pusztákat a szarvasi lakosoknak, úgy, hogy volt bőven helyük a gazdálkodásra. Ne gondoljuk azonban, hogy ez a gazdálkodás a mai állapotoknak megfelelően első sorban a föld felszántásából és bevetéséből állott. A Körös szabadon folyt, kiöntéseit nem gátolta semmi. Másrészt a lakosság száma csekély, s az utak állapota igen rossz volt, úgy, hogy messze vidékekre nehéz volt szállítani a gabonát s a lakosság

[1]) Magy. Stat közl.

csak annyit termelt, amennyire neki magának szüksége volt. Ezért a tágas pusztákat legelőnek használták s a fő foglalkozás az állattenyésztés volt. Így találjuk azt följegyezve még későbbi földrajzi könyvekben is. Így egy 1834-ben megjelent munkában mindössze annyit találunk Szarvasról, hogy *marha*-tenyésztéséről nevezetes.[1])

A gazdálkodásnak a mai állapotok szerint való alakulásáig három irányban kellett küzdeni: egyrészt a Körös áradásai, másrészt a nagybirtokok, harmadsorban a gazdálkodó népnek e téren való tudatlansága ellen. Az elsőt az *ármentesítéssel*, a másodikat a nagybirtokok megvételével és *parcellázásával*, a harmadikat a *nép kitanításával* érték el.

A folyók szabályozásával és a földek ármentesítésével országosan a mult század huszas éveitől kezdtek foglalkozni. Akkortól kezdve több kanyarulatot átvágtak s itt-ott gátakat is emeltek. Az ármentesítés azonban a legtöbbször igen rendetlenül történt. Igy Szarvason 1836-ban a Bikazugot körülvevő kanyarulatot egy 565 öl hosszú csatornával átvágták s az átvágás két helyén összesen 36 öl hosszú fenékgátat tettek le. Azt elérték vele, hogy normális vízállás mellett a víz a csatornába folyt. De gátak hiányában az árvíz a környező földeket csakúgy elöntötte, mint azelőtt, legfeljebb hamarébb tudott lefolyni az átvágás folytán megrövidült mederben.[2])

Igazi ármentesítési munkálatokba Szarvason a negyvenes és ötvenes években fogtak. Ekkoriban itt két ármentesítő társulat volt. Közülök az első, a „kákafoki társulat" 1846-ban alakult s az ötvenes évek közepén 9·06 km. hosszú gátat emelt a Körös bal partján Szarvas és Szentandrás közt („macói gát"), ami által 33869 hold (14617·796 hekt.) árteret mentesített. Egy hold ármentesítése 2 frt. 52 krajcárba került.[3]) A másik társulat, amely az előbbivel együtt „szarvasi társulat" néven is szerepel, 1855-ben alakult, mint „halásztelki Körös szabályozási társulat." Ez az Endrőd község közelében levő kereszttöltéstől kezdve a hármas Körös balpartján Szarvasig 18·26 hosszú gátat épített („bethlehemi gát"), ami által 11458 holdnyi (4945·251 hekt.) árteret mentesített. Egy hold ármentesítése itt is 2 frt. 52 krajcárba került.[4])

[1]) Albach, Magyarország rövid földleírása, 64. — [2]) Ezen átvágás munkálataira 60648 napszámot használtak fel, meg 2280 frtot Bolzák lt. — [3]) Dékány M., A magyarországi ármentesítő társulatok, 41. — [4]) Dékány M. i. m. 41.

Szarvas területének így Körös balparti része ármentesítve lett. A jobbparton kicsi a szarvasi föld s ez lehet a magyarázata, hogy annak az ármentesítésével keveset törődtek, amint a következőkben látni fogjuk.

Amikor u. i. a Körös szabályozás így nagyobb lendületet vett, olyan lépést is tettek, amely másokkal együtt foganatosítva a legnagyobb jelentőségű lett volna a környék ármentesítése terén. Megásatták a Szarvas és Szentandrás közt levő, kb. 30 km. hosszú kanyarulatot átszelő 3400 méter hosszú ú. n. „18. a. sz." csatornát („túri-kanális"), amely több, mint 26 km.-el rövidítette meg a víznek az útját. Azonban ez a csatorna csekélyebb méreteinél fogva a Körösnek Szarvas alatti újabb alakulására hatással nem volt, mert az anyameder környékétől gáttal elkülönítve nem lévén, az évenkénti áradások továbbra is idáig értek. Azonban hatástalan volta dacára Szarvas községe részéről a hatvanas években lépéseket tettek a kormánynál betölthetése iránt, mert attól féltek, hogy esetleg mégis megváltoztatja majd a Körös irányát s elviszi az élő vizet Szarvas alól. A helytartótanács a kérelem teljesítéséhez hozzájárult, de akkor meg az engedélyt nem vették igénybe. Az 1870-es évek vége felé jelentkezett magas árvizek újra felkeltették a kormány figyelmét ármentesítési és folyamszabályozási ügyek terén. Elhatározták a 18. a. sz. csatornának megfelelő mértékben való kimélyítését és szélesítését. A mélyítésnél a Körösnek legkisebb, 1855-ki vízállását vették alapul, annál 1·5 méterrel mélyebb s ezen mélységben 20 m. széles fenékkel bíró csatornát csináltak az eredetiből. 1888-ban a kész csatorna mindkét oldalán gátat húztak s ezzel Szarvas elvesztette élő vizét. Az egyik átvágásnál azután zsilipet, amellé utóbb szivattyútelepet építettek; a zsilipen összel leeresztik a holt vizet s tavasszal beeresztik az élőt; ha a holt meder a belvizektől nagyon megdagad s elöntéssel fenyegeti a part menti földeket, olyankor kiszivattyúzzák.

A község lakossága az élő víz elvesztését nagy sajnálattal fogadta. Pedig bizonyos, hogy úgy város-biztonsági, mint gazdasági szempontból óriási haszon volt a Körös elzáratása. A parti birtokosok siettek is, hogy a partokat a vízjogi törvények értelmében elfoglalják.

Amikor a Körös elzárás így 1888-ban újabb területeket mentett meg a mezőgazdaság számára, akkor már javában folyt az annak fejlődését hátráltató második akadály: a *nagybirtokok* elleni küzdelem.

Közismert tény, hogy a nagybirtokok a föld intenzívebb megművelésének akadályát képezik. A nagybirtokok urai a legelőgazdálkodásra fektetik a súlyt; a XVIII. században volt olyan haszonbérleti szerződés, amelyben a földesúr egyenesen megtiltotta egyes legelődaraboknak szántóföldekké való feltörését.[1])

Érdekesen tünteti fel a nagybirtokok ezen, a mezőgazdálkodást hátráltató befolyását a rendelkezésünkre álló kevés adat is. Az 1773-ki megyei összeiráskor Szarvasnak akkori mintegy 5000 lakosa közül 337 földesgazda volt, akik mindössze 5881 szántás alá vett holdon gazdálkodtak[2]), mert a föld többi része legelő volt. A községnek egy 1811-ből fennmaradt térképéről pedig az tünik ki, hogy a földnek mintegy a harmadrésze szántóföld.[3])

A nagybirtokok felparcellázása, s a kisbirtokok térfoglalása a mult század hatvanas éveiben vette kezdetét. Erre legnagyobb hatással az 1868-ban felállított szarvasi takarékpénztár volt. A szarvasi gazda kölcsön-pénzhez juthatott s alkalomadtán földet vásárolhatott. Szarvas mezőgazdasága történetében korszakalkotó változás kezdődött meg ezzel: az eladó környékbeli nagybirtokok egymásután megszüntek nagybirtokoknak lenni s felparcellázva szarvasi kisgazdák kezére jutottak.

Ez a folyamat úgy ment végbe, hogy a tehetősebb szarvasi gazdák ú. n. „legelő társulatok"-at alakítottak s a Szarvas határában meg azon kívül levő eladó nagybirtokokra rátették a kezüket. 1867-től 1909-ig 23 nagybirtok került így 589 vevő kezére; ezen terület nagysága 20.907 kat. holdat tesz ki, amelyből 7601 kat. hold a szarvasi határban fekszik, a többi azon kívül. Ezáltal a szarvasi határból eltüntek a nagybirtokok és azok helyét a kisgazdák birtokai foglalták el. Ezt a folyamatot részleteiben a mellékelt táblázat tünteti fel.

Az egésznek a kezdeményezésében oroszlánrésze Kiss Mihálynak volt, aki ezen érdemeiért aranykeresztet kapott a királytól.

[1]) Zsil 34. — [2]) Évk. 1884. 110. — [3]) A községi mérnöki hivatalban.

Kimutatás a kisbirtok térfoglalásáról Szarvas környékén az 1867—1909. években.

A vétel éve	A vett birtok holdakban	Az összes vételár koronában	Egy kat. hold ára koronában	Vevők (parcellák) száma	Egy parc. alt. nagys. kat. holdakban	Hasznosítás százalékban		Egy kat. hold értéke K-ban	A vett birtok neve	Községi határ
						szántó	legelő			
1867	250	150000	600.00	18	13·9	100	—	1200	Csabacsűd puszta	Békésszentandrás
1868	1228	285760	232.70	18	68·2	100	—	600	Halásztelek „	Szarvas
1871	287	72900	254.00	6	47·8	45	55	1100	Csabacsűd „	Békésszentandrás
1875	229	135400	600.00	2	114·5	100	—	900	„ „	„
1881	1860	688000	369.88	31	80·0	53	47	800	Szőrhalom „	„
1881	155	26350	170.00	5	31·0	50	50	690	Leskihalom „	Mezőtúr
1882	78	31200	400.00	2	39·0	100	—	450	„ „	„
1883	3733	1020000	274.00	96	38·8	46	54	700	Káka „	Szarvas
1884	757	240000	316.00	15	50·0	70	30	650	Peres „	Mezőtúr
1884	478	219880	460.00	12	39·8	52	48	1200	Csabacsűd „	Békésszentandrás
1886	760	270000	354.00	46	16·5	14	86	480	Szénás „	Nagyszénás
1888	343	225000	656.00	7	49·0	100	—	1200	Csabacsűd „	Békésszentandrás
1888	238	94000	394.00	4	59·5	100	—	900	Leskihalom „	Mezőtúr
1888	196	49780	254.00	3	65·3	100	—	850	„	„
1889	237	180000	760.00	8	29·6	100	—	1000	Csabacsűd „	Békésszentandrás
1890	1109	370990	236.00	55	20·0	60	40	1200	Halásztelek „	Szarvas
1890	421	281980	668.00	12	35·0	100	—	1200	Décs „	„
1890	1110	323000	290.00	69	16·0	30	70	540	Tóniszállás „	„
1890	3712	2376000	640.00	234	15·8	100	—	1200	Kondoros „	Kondoros
1902	143	124800	872.72	11	13·0	100	—	1000	Csabacsűd „	Békésszentandrás
1904	357	338000	955.17	28	12·7	100	—	1000	„ „	„
1906	1512	1232000	814.81	45	33·6	90	10	1000	„ „	„
1909	1714	1096920	640.00	62	27·6	95	5	750	Hegyes „	Nagymágocs

A kisbirtokosok számának arányát és szaporodását a legutóbbi népszámlálások adatai is jellemzően tüntetik fel. 1900-ban 100 kat. holdon felüli birtokos 43 volt, 100 kat. holdon felüli bérlő 7; egyéb kisbirtokos és kisbérlő 1691, kisbirtokos napszámos 350, részes földműves 43. — 1910-ben 100 kat. holdon felüli birtokos már csak 30, 100 kat. holdon felüli bérlő 2; 100—10 kat. holddal biró kisbirtokos vagy kisbérlő 941, 10 kat. holdon aluli 1589, részes földműves 29.[1])

A földek hasznának intenzivebb kimüvelésében a harmadiknak hagyott tényező a népnek arra való kiképeztetése részint önmaga által tett kisérletezések, részint egyes jelesek, majd egyletek céltudatos munkája által. Mert időnek kellett eltelnie, amíg rájöhettek, hogy az éghajlatnak és földtalajnak megfelelően *milyen termények*ből, és *milyen termelési módokkal* lehet legtöbb hasznot produkálni.

A XVIII. század végéig nagyjából mindazon mezőgazdasági termékek termesztésével megpróbálkoztak már, amelyekkel ma is foglalkoznak és — kivált Tessedik Sámuel tanításai folytán — nagyjából *megismerkedtek* azokkal a művelési módokkal, amelyek ma is divatban vannak.

A mezőgazdaság termékei közül akkor is legtöbbet termeltek búzából, azután árpából. A termés mennyisége azonban nem sokkal volt több, mint amennyi a lakosság szükségletére elegendő volt. Ezt bizonyítják az akkori feltünően alacsony árak is; 1767-ben pl. a búza ára pozsonyi mérőnként 30—34—36 kr., az árpáé 18—20—21 kr. volt.[2]) Ezeken kivül nagyon kevés zabot és kukoricát is termeltek. A kukoricatermelés 1761 körül kezdett elterjedni.[3])

Itt-ott nyomát találjuk annak is, hogy egyes terményekből valami kevés többtermelés mégis volt. Tessedik ir arról, hogy a Szarvasról Pestre szállított gabonáért a fuvar pozsonyi mérőnként 4 garas volt.[4]) 1772-ben pedig 100 mérő gabonát gyüjtöttek össze a pozsonyi alumneum részére, mert arrafelé akkor nagy inség volt.[5])

A föld megmüvelése igen kezdetleges lehetett, hiszen még későbbi időben, a mult század elején is alig volt szó mai értelem-

1) Magy. Stat. közl. — 2) Tess. Mem. — 3) Tess. Mem. — 4) Tess. Mem. — 5) Tess. Mem.

ben vett megmunkálásról. A kissé porhanyós földbe elszórták a magot s utána beboronálták. Ahol szántottak is, ott nagyon felszínesen tették. Az eke is, borona is fából készült. A cséplést cséppel végezték s egyszerre alig többet, mint amennyire akkor épen szükségük volt. Igy azután a cséplés késő őszig, sőt tél derekáig is elhúzódott. Utóbb divatba jött a lóval való nyomtatás is. Az őrlés sokszor házilag történt: a gazda famozsárban törte meg a búzáját.[1])

De a földnek felszínes megművelésére nézve a legérdekesebb adat, hogy trágyázni sokáig egyáltalán nem szoktak. A hosszú időkön át pihent föld sokáig így is termett. Végre 1779-ben, az akkori nagy szárazság miatt, egy gazda „szokatlan kísérlet"-képen megtrágyázta a földjét. A kisérlet bevált: még másutt gyenge termés volt, az ő trágyázott földje 1 mérő búza után 22 mérőt termett. Ezzel azután „megszünt az a kártékony balhiedelem, hogy a szarvasi földet *nem szabad* trágyázni.[2])

Primitív módra védekeztek egyes természeti csapások ellen. 1748-ban nagy sáskajárás volt a határban. Megszüntetése végett mindenféle babonákon kivül a *puskaport* használták. „Pedig — irja Tessedik — néhány krajcár a község pénztárából 1—1 font sáskáért, vagy azok petéiért az azokat összegyűjtő tanulóknak, több eredményre vezetne, mint a sok hiábavaló és drágán vett lőpor elpuffogtatása."[3]) Az elemi csapások a kevés többletet termelő és a behozatalhoz nem szokott lakosságot súlyosan érintették; így, amikor 1772-ben nagy jégeső pusztított, a búza ára 30—36 krajcárról egyszerre 1 frt. 40 krajcárra szökött fel.[4])

A gabonatermelés csekély jelentőségét bizonyítják az alacsony mezőgazdasági munkabérek is; 1767-ben a napszám 3—4 garas, a cselédbér évi 7—12 frt., a rendes béresek évi fizetése pedig 12—20 frt. volt.[5]) Intenzívebb termelés végett néha a kormány tett valamit; így 1771-ben elrendelte, hogy a toborzásokon csak olyanokat szabad bevenni, akiknek bevonulása által a földmüvelés nem szenved kárt.[6]) Felülről jött rendeletek forszírozták folytonosan a fák (különösen a fűz és más gyorsan növő fák) ültetését is, mert attól az éghajlatnak kedvezőbbé tételére reméltek hatást.[7])

[1]) Dr. Ponyiczky, Szarvas települése és építkezése, 21. — [2]) Tess. Mem. — [3]) Tess Mem. — [4]) Tess. Mem. — [5]) Tess Mem. — [6]) Tess. Mem. [7]) Tess. Mem.

A gabonatermelés mellett aránylag sokkal többet foglalkoztak a *szőlőtermeléssel*, mint újabb időkben. Tessedik már az 1742-ik év krónikájában megemlékezik a szőlőtermelésről. Az 1767-ik évben pedig már szarvasi bor árral is beszámol: egy akó 1 frt és 8—10 kr. volt.[1]) Végül, ha megnézzük Szarvasnak 1801—1811-ki térképét, abból a szőlőtermelésnek nagy jelentőségéről azonnal meggyőződhetünk: a községhez közel és attól távol, mindenütt nagy területeket találunk, mint szőlőskerteket. Azt sem érdektelen tudni, hogy régebben többnyire a pozsonyi szőlőkből hozták Szarvasra a gyökeres vesszőket elültetés végett.[2])

Érdekes nyomait találjuk a XVIII. században a gyümölcstermelési kisérleteknek. Ma mindnyájan tudjuk, hogy Szarvas környéke gyümölcstermelésre alkalmatlan. Az elődök azonban csak hosszú kisérletezések után jutottak el erre a tapasztalatra. A XVIII. század végén még mindenféle gyümölcsfajokkal kisérleteztek s ha valamelyikkel egy-két évben sikereket értek el, azt hitték, hogy az illető végleg bevált. Igy Szappanos Péter nevű szarvasi lakos (meghalt 1772-ben) nevéről egy kitűnő almafajt Szappanos-almának neveztek el, bizonyára abban a hiszemben, hogy ez a *Szarvas vidékén szereplő első téli alma* majd állandóan fog hozni termést.[3])

A föld megművelésének ebben a kezdetleges korszakában lépett fel Tessedik Sámuel ev. lelkész, Szarvasnak Széchenyije, hogy megmutassa az utat és módot, amelyen haladva a szarvasi földben rejlő kincseket ki is lehet aknázni. Európai hírű szarvasi gazdasági intézetéről másutt szólunk, itt magáról a gazdálkodás terén kifejtett munkásságáról.

Mikor Tessedik 1767-ben elfoglalta szarvasi papi állomását, sok tanulás, utazgatás, komoly vizsgálódás állott már mögötte. Ennek a kornak a legkiválóbb szellemei közé tartozott, aki igazi önzetlen odaadással törekedett tőle telhetőleg tenni valamit a *köz*ért. Addigi s azután szerzett tapasztalatai olyasmiről győzték őt meg, mint utóbb Széchenyit az ő tapasztalatai, hogy a magyar gazda szegényebb, mint lennie kellene. Ennek okát ő a helytelen gazdálkodásban vélte felfedezni s nem sokat habozva, neki látott

[1]) — Tess. Mem. — [2]) „kiváló, a pozsonyi szőlőkből hozatott szőlőtövek ültettettek," Tess. Mem. — [3]) Tess. Mem.

félszázadon keresztül folytatott nagyszabású, de sajnos, kortársaitól meg nem értett s nem értékelt munkásságához.

A föld hasznának intenzívebb kiaknázására évek hosszú során át tett már kísérleteket házánál, a lelkészi kertben. Ez volt neki magának az iskolája, amelyben kicsiben — úgy látszik — végig csinálta már mindazt, amit nemsokára az ország, sőt Európa előkelőségeinek úgyszólván a szeme láttára csinált.

Ezen magán kísérletezések közben megkezdte csakhamar szarvasi népének a tanítását is. Az iskolákban és a templomban népszerű előadásokat tartott, amelyeknek a tárgyai közt ott voltak az Istentől az emberek szükségleteire, hasznára teremtett dolgok, az emberek és állatok betegségei, az elemi csapások, stb.[1])

Végre 1780-ban nagy lépésre szánta magát. A földesúrtól 6 hold szikes földet kért s azon „gyakorlati gazdasági kert"-et létesítve, megkezdte nyilvános munkásságát.

Önéletrajzában maga megjelölte azokat az elveket, amelyeket gazdasági kísérleteinél szem előtt tartott s azokat a következő hat pontba foglalta: 1. Hogy a természetet tanulmányozván, megtudhassa, mi az, ami a szántóföldeknek, mezőknek, kerteknek, szőlőknek káros vagy hasznos; 2. Hogy az időt minél jobban felhasználhassa; 3. hogy a gyermekek és cselédek erejét célszerűbben alkalmazhassa; 4. Hogy lehetőleg sokféle hazai és külföldi terményt termesszen; 5. Hogy elegendő takarmányi és élelmi készlete legyen kedvezőtlen időjárás esetén is; 6. Hogy jobb hasznát vegye a marhának, különösen a fejős teheneknek, a trágyának és egyéb aprólékosságnak a gazdászat mellett.[2])

Ezen elvek szem előtt tartásával fogott hozzá az uraságtól kapott *szikes föld megmunkálásához*. Direkt azért kért szikes földet, hogy annak használhatósága módját megtalálja s azzal az Alföld sok ezer hold szikes földjének termővé tételére megtanítsa honfitársait. És csakugyan, „gyakori szántás, szintezés (elegyengetés), más földdel való keverés, komokkal, hamuval, trágyával való behintés, lóhere és kukorica termelés által" olyan használható állapotba sikerült azt hoznia, hogy már az első két esztendő alatt 53 féle termény termését volt képes rajta felmutatni.[3]) Ennek a kertnek a művelése által legalább 30 éven keresztül megcáfolva tartotta azt a hitet, hogy a szikes földek nem művelhetők.

[1]) Tess. Mem. — [2]) Önél. 61. — [3]) Önél. 23.

Hogy pedig a külföld is értesüljön találmányáról, már 1781-ben, mikor először művelte meg a szikes földet, egy lübecki hetilapban ismertette annak módját.[1]) Ezt akkor olyan nagy horderejü találmánynak tartották, hogy pl. a jénai mineralógiai társaság direkt ezért kitüntette őt.[2])

Azonban a nyilvánosságra hozás által nem kitüntetések hajhászása, de igazi önzetlen emberszeretet volt a célja. Szerette volna, ha mennél többen tanulják meg tőle, hogyan lehet a hasznavehetetlennek tartott földből is hasznot hajtani. Ezért évről-évre, ifjak és öregek előtt „szemmel láthatólag és kézzel foghatólag" ismertette a gyakorlati gazdasági kertben a szántás-vetés, istállózás, a különféle kerti veteményes, gyümölcsfák, eleven sövények, méhnek és selyemhernyónak, lóherének, lucernának a kezelését.

A szikes föld megjavításán kívül másik legnevezetesebb gazdasági alkotása a *lucerna és lóhehere termelésnek Szarvason s innen az egész országban való meghonosítása volt.* Ennek egész története van.

1768-ban nagy szárazság volt. Ezért Mária Terézia királynő elrendelte, hogy az állatok takarmányozására takarmányfüveket termeljenek. Ezt a rendeletet azonban a szarvasiak helytelenül értelmezték s a szénát apróra vágva vetették el. Amikor így nem termett semmi, nagy lett az elkeseredés. Hiába magyarázták a szarvasi gazdának, hogy nem a szárát, de a magvát kell bevetni a fünek, az csak hitetlenül rázta a fetét. *A fünek nincsen magja.* De hiszen a bibliában is az áll, mondották neki, hogy minden fűnek magja van. Mindez nem használt semmit, még egyébként okos és felvilágosodott gazdák is gúnyolták a rosszul értelmezett rendeletet: bolondgombát evett — mondták — aki ilyen rendeletet kibocsátott. Ez az ellenkezés, hitetlenkedés szolgált okul Tessediknek arra, hogy Vámossy György urad. tiszttartó által *Bécsből az első két font lucerna és lóheremagot Szarvasra hozassa* s azt a lelkészi kertbe bevesse, hogy a hitetlenkedőket meggyőzze tévedésükről.[3]) Lucerna magból azután Tessedik már 1788-ban nyolc mázsát termelt; a következő években ez a termés csak az ő kertjében 17 mázsára rugott, a többi földeken pedig némely szarvasi lakosoknál a termés meghaladta a 90 mázsát. De ami mindennél fontosabb volt, a lucerna az 1807-ik után egymásra következő három száraz évben is jól ter-

[1]) Tess. Mem. — [2]) Önél. 76. [3]) Tess. Mem.

mett, azt bizonyítva, hogy a magyar Alföld talajának és éghajlatának kiválóan megfelelő termény.[1]) Azért, mikor élete végén csaknem félszázados kísérletezés után a lóhere és lucerna rendkivüli hasznosságáról meggyőződött, művelési módjukat 1000 magyar és 1000 német nyelven irt füzetben ismertette, magjából pedig Nagyváradra, Aradra, Debrecenbe, Szegedre, Kassára, Eperjesre, Zólyomba, Selmecre, Budára, Pestre, Pozsonyba, Bécsbe, Erdélybe, Horvátországba, sőt 1819-ben Nürnbergbe is küldött, bizonyos mennyiséget pedig évenként a szarvasi gazdák közt osztott szét.[2])

A harmadik dolog, ami Tessedik gazdasági tevékenységét állandóan igénybe vette, a *fatenyésztés* volt. Ez is, mint minden gazdasági próbálkozása, rendszeres és alapos tanulmányon alapuló kisérlet volt. Meg akart győződni arról, hogy ezen a vidéken, ahol addig a jó gyümölcs ritkaságszámba ment, milyen fajok fognak a legjobban és leggyorsabban tenyészni. S nemcsak különféle gyümölcsfákkal,[3]) hanem más fákkal is kísérletet tett; igy ültetett jávorfát, nyárfát, szilfát, bükköt, platánt, északamerikai gyalogfenyőt, továbbá *olasz-*, *karolinai-* és *kanadai-ákácot*.[4]) 1790-ben összesen 93 fajta Bécsből hozatott gyümölcsfát ültetett el s azt irja, hogy azok jól termettek a szikes földben. Kisérletezései eredményeként pedig azt irja, hogy az ültetett gyümölcsfák közül az *alma* és *körte*, a „vad"-fák közül a *tölgy* és az *ákác* azok, amelyek ezen a vidéken jó teremnek, illetve tenyésznek.[5])

Ezek közül a fa fajok közül az ákác meghonosítása maradandó alkotása Tessediknek. A többi fák állandólag nem váltak be. De felmerül a kétely, nincs-e az általa ültetett gyümölcsfajok közt csakugyan olyan, amely erre a vidékre való. Igaz, hogy neki legkedvesebb passziója volt a gyümölcsfatenyésztés s talán maga sem látta be, hogy fáradozásával nem ér el sok sikert. Annyira ment fatenyésztési buzgalmában, hogy munkája egy helyén azt ajánlja, hogy a börtönre itélt bünösökkel inkább fát kellene ültettetni.[6]) Nagy segitségére volt e foglalkozásaiban is különösen második felesége, Lissoványi Karolin, akiről azt irja, hogy tanulók segitségével napjában 2—300 csemetét is birt oltani.[7])

Nagy szeretettel fordult mindjárt kezdetben a *kertészkedés* felé is. E téren is ő volt a kezdeményező. Igy 1773-ban ültették

[1]) Önél, 26. — [2]) Önél, 63. — [3]) Önél, 44; 300 féle fáról tesz említést. — [4]) Önél, 44. — [5]) Tess. Mem. [6]) Tess. Mem. — [7]) Önél, 57.

az első téli salatát Szarvason, ami általános feltűnést és érdeklődést keltett, bár a szomszéd helységekben már ismerték azt.[1]) Felesége aztán a következő években 80—100 és 120 frt. értékű különböző salátafajt nevelt és adott el évente s megismertte azokkal a szarvasiakat. Ugyanő az 1816—17. években a krumplit kenyérsütésre és pálinkafőzésre használta s igy egy hold terméséből 300 frt. haszna volt. A sárgarépát meg cukor és szirup készitéséért is ültették s ez a kisérlet talán az első ilyen volt Magyarországon.[2]) 1788-ban termelésük meghonosítása végett káposzta és répa magvakat osztottak szét valami 1200 gazda közt.[3]) Végre hogy a kertészetet, ezen nőies földművelési ágat még jobban meghonosítsa, „kertészkedő nők társulatá"-t hozott létre, amely 12, többnyire korosabb nőből állott, azonban csakhamar megszünt.[4])

De külön könyvet kellene irnunk, ha Tessedik Sámuel gazdasági oktatásainak minden részletével meg akarnánk ismertetni az olvasót.[5]) Figyelme mindenre kiterjedt; sajnos azonban, hogy korábban a szarvasiak nem méltányolták eléggé az ő munkáját és sok szenvedés, üldöztetés volt a jutalma. Irígyei támadtak. Ezek gúny tárgyává tették a folytonosan a földdel bibelődő munkálkodását, *vakondok*nak csúfolták s kitaláltak, hogy elhanyagolja a papi hivatalát. Az ellenségei által felbiztatott nép sok kisebb-nagyobb kellemetlenséget, sőt kárt is okozott neki. 1783-ban egyszer hat napon át pusztította kertjét a község hét bikája s mikor ezért panaszt tett, azt kapta feleletül, hogy hát a bikáknak parancsolni nem lehet.[6])

Az irígykedők, áskálódók bujtogatásai közetkeztében a szarvasi paraszt nem ismerte fel benne jóltevőjét s a maga kárán is, nem fogadta meg tanitásait. A földeknek nála tapasztalt intenzív művelése nem lett olyan általánossá, mint kellett volna. A rossz éveket újra nagyon megérezte a gazda s a búza ára folyton ingadozott.[7])

Azonban a XIX. század a minden téren való nagyszerű fel-

[1]) Tess. Mem. — [2]) Házi használatra a Tessedik családban alig kellett cukor, mert ott igen szigorú rend uralkodott s az efélét a szigorú apa inyencségnek tartotta: azt irja, hogy egy süveg cukor, szirup és tiszta méz a parochiának 7 évi szükségletét fedezte. — [3]) Tess Mem — [4]) Tess Mem. — [5]) Tessedik alkotásairól újabban több munka jelent meg; a legalaposabb Gaál Jenő ily cimü munkája: „A falu gondozása." — [6]) Tess. Mem. — [7]) 1808-ban a búza köble 10 frt, 1811-ben 60 frt. Utóbb egy ideig e körül ingadozott, majd erösen esett. L. Schlotterbeck naplójában.

lendülés százada volt s ezen fellendülés alól a szarvasi mezőgazdálkodás sem vonhatta ki magát. Országosan mozgatták a gazdálkodás intenzívebbé tételének kérdését. Hogyan maradhatott volna el Szarvas, ahol a gazdálkodás előbbre vitelének úgyis volt s még hozzá olyan országos hírű apostola, mint Tessedik?

Ezért a multnak emléke gyanánt is, hol egy gazdasági iskolának a terve, hol mintagazdaságnak, faiskolának, gazdasági kiállításoknak a terve és kivitele foglalkoztatta állandóan Szarvas egyes jeleseit.

Talán egyik legrégibb ilyen próbálkozás Magda Páltól, a gimnázium egyik jeles tanárától ered, aki 1837-ben az esperesség felszólítására tervezetet adott be arról, hogyan lehetne a gimnázium haleszi kertjében olyan mintagazdálkodást folytatni, amely a diákok bevonásával valóságos iskolája lenne a gazdálkodásnak.[1]) Terve azonban alig lett több a tervnél, mert a haleszi kertet az ezután következő években a gimnázium tanárainak osztották ki művelés végett. 1861-ben maga a község tett ilyen irányú lépést, amikor Jancsovics István ev. lelkész javaslatát elfogadva, egy, a földművelők részére iskolául szolgáló mintagazdaság tervének elkészítésére bizottságot küldött ki.[2]) A terv ilyen formában nem valósult meg; azonban 1864-ben az egyházi kert keleti oldalán négy holdnyi területből ú. n. „epreskert"-et alkottak s annak vezetésével Horváth Károly tanítót bízták meg.[3]) Horváth azután az iskolás gyermekeket tanítgatta az epreskertben gyümölcsfa nemesítésre, kertészkedésre. Utóbb a tanítóképzősöket is belevonta s munkálkodása szép sikerrel biztatott; sajnos azonban, 1873-ban a kolera elragadta őt s utána a kertnek ilyen jellege megszünt.

Időről-időre Tessedik szellemében újra elővették a gazdasági iskola felállításának eszméjét. Az 1880-as és 90-es években Haviár Dani lépett fel, mint a régi hagyományok felujítója. 1889-ben a képviselőtestület már ki is mondta egy földműves iskola felállítását. 1895-ben ennek céljaira a földmüv. miniszter felszólítására a község 200 kat. hold jóminőségű földet ajánlott fel, azzal a feltétellel, hogy az állam a földműves iskolát felállítja, felszereli és fenntartja. Azonban 1897-ben a kormány a községi ismétlő iskolákkal kapcsolatosan akarta azt létesíteni. Ezt a képviselő testület nem fo-

[1]) Esp. lt. IV. 44. — [2]) 1861 márc. 25. képv. jkv. — [3]) 1864 okt. 20. tan. jkv.

gadta el, mert Szarvas fejlettebb igényeinek megfelelően külön gazdasági iskolát akart. Igy az eszme mai napig sem vált valóra.

Ezek a próbálkozások és tervek, ha nem is valósultak meg, mégis hatottak azáltal, hogy az okszerű gazdálkodás fontosságára állandóan oda irányozták a földműveléssel foglalkozók figyelmét. Ilyen irányban hatott az 1841-ben gr. Battyhányi László elnöklete mellett alakított „Szarvasi gazdasági egyesület." Ez a szabadságharc után egyelőre megszünt s helyette 1851-ben „Szarvasi gazdasági fiók egylet" néven a központi magyar gazdasági egylettel kapcsolatosan új egyesület alakult.[1]) 1858-ban az eredeti ujra feléledt s elnökéül Trefort Ágost csabacsüdi birtokost választotta. 1860-ban több lelkes tagja, mint Jancsovics István, Viskovits Ignácz, Sípos Gábor, Mojsissovich Sámuel, Pohl Dani, Kollár János, sőt maga Trefort is, azt ajánlották, hogy terjessze ki az egylet munkásságát szélesebb körben. Az 1860 április 12-ki értekezlet ezt a tervet elfogadta s a szarvasi gazdasági egyletből „Békésmegyei gazdasági egylet" lett.[2])

Említsük fel a gazdálkodás különböző ágainak fejlesztésére jó hatással volt azon próbálkozásokat is, amelyeket időnként egyes magánosok tettek. Igy a *kertészet* terén a mult század elején Kristoffy György tanító tünt ki mintaszerű munkásságával. A *gyümölcsfatenyésztésben* Jancsovics István ev. lelkész (aki a hurkási tanyáján) és mindenekfelett id. Sziráczky János tanító szerzett valóságos hirnevet, aki a Mangol-zugban és egyebütt nagy szakértelemmel foglalkozott különféle gyümölcsfajok termesztésével. Nagyszabású kisérlet volt a fiáé, Sziráczky Gyula főgimn. tanáré is, aki hosszú-zugi tanyáján több holdból gyümöcsfaiskolát létesített, amelyben külföldről (Franciaország) hozatott, ezen a vidéken nem ismert kitünő gyümölcsfajtákat nevelt. A *díszkertészet* ápolója azelőtt gr. Bolza József volt, újabban gr. Bolza Pál.

Végül jó hatással voltak a föld okszerü müvelése kérdésének a felszínen tartására az 1884-ben, meg 1907-ben tartott gazdasági kiállítások, amelyek fokozták a lakosságnak a gazdálkodás iránt való kedvét.

[1]) Esp. lt. IV. 86. — [2]) Zlinszky J., A békésmegyei gazd. egylet története, 15.

2. Az állattenyésztés.

Amint láttuk, az állattenyésztés egészen a mult század közepéig sokkal jelentékenyebb volt a földművelésnél. A Körös szabadon folyt s évente óriási árterületen öntött ki. Ezt pedig másnak, mint legelőnek, nem lehetett használni. Kivált szarvasmarha tenyésztésre használták általában a békés vármegyei pusztákat, egyes görög, bolgár és örmény bérlők. Igy a később Szarvashoz kapcsolt Kis-Décset az 1740-es években 300 frt. bérösszegért Péter Tódor és Gergely örmény, ugyanekkor Kis-Kondorost 250 frtért és egy db. 16 frtot érő bikáért Jakab Kristóf örmény bérelte.[1])

Azonban az idegen bérlőktől kedvet kapva, mindinkább kiszorították őket bérleteikből az egyes községek lakosai, igy Szarvaséi is. Szarvas lakosai az állattenyésztést nagy kedvvel, de kezdetben kevés szakértelemmel űzték. Erről Tessedik tudósít bennünket, aki azt irja, hogy 1740-ben a nagy hideg miatt *sok ezer* állat megfagyott, aminek oka — úgymond — nem maga a hideg volt hanem az istállók helytelen építése és az állatok kevés gondozása.[2]) Az elhanyagolt gondozás és felügyelet következtében történhetett, hogy 1772-ben egy hatalmas erejü szélvihar és hózivatar alkalmával egy szarvasi ménes egészen Komlósig, a Szárazér hóval borított magas partjai közé terelődött, ahol 400 ló megfulladt, sok ezer szarvasmarha pedig a Kőrös, Tisza és Maros felé elkalandozva, azok hullámaiban, vagy a hótömegekben veszett el. Szarvasról 4062 állat pusztult igy el.[3])

Az állattenyésztés egyes ágai közül a marhatenyésztés volt a legjelentékenyebb. Az óriási legelőket úgy kell elképzelnünk, mint gulyákkal, nyájakkal, csordákkal tarkított füves pusztaságokat, amelyeken nagy csapatokban vezették a gondjaikra bizott állatokat a csákánnyal, fokossal s más gyilkos szerszámokkal felfegyverzett pásztorok.[4]) A húsáért és tejéért tartott állatok száma tulnyomó volt, amit egy 1773-ból való adat is mutat; eszerint az akkor mintegy 4—5000 lakosú Szarvason 2069 tehenet, 1992 borjút, 7932 juhot, 290 hizott ökröt, 1691 sertést, 904 igás ökröt, 2491 lovat és 392 csikót tartottak.[5]) Túltengő volt a szarvasmarha száma a következő század elején is; igy egy 1819-ben megjelent földrajz

[1]) Kar. I. 441. — [2]) Tess. Mem. — [3]) Tess. Mem — [4]) 1774-ben a fegyverek viselését eltiltották nekik. Tess. Mem. — [5]) Évk. 1884. 110.

könyv 10.000 szarvasmarháról és sok juhnyájról számol be az akkor 13.600 lakossal biró Szarvason.[1])

A húsáért tartott állatok nagy száma következtében a mai korban nevetségesnek látszó olcsó húsárak voltak; 1767-ben a marhahús fontja 2 kr., a bárányhúsé 1·5 kr., a borjúé 3 kr., a disznóé 3 kr.,[2]) a marhafaggyú ára 17, a juhfaggyúé 14—15, a szalonnáé 6—7, a hájé 8 kr. volt. A fiatal borjú darabja 1, a tehéné 10—13, a hízott disznóé 7—10 frt. volt. Tojást nyáron egy garasért 20—24-et, sőt 30-at is lehetett kapni. A csirke párja 3—4 kr., a liba 9—10—12 kr., a pulyka 6—7—8 garasba került. Egy nyúlért 3—4, száz darab rákért 3, két fontos halért 1—2 krajcárt fizettek.[3])

Tejet és túrót egy ideig nem adtak el, mert az a babonás hit uralkodott, hogy a tehén nem ad tejet, ha azt pénzen eladják Ez némileg csökkenthette az állatfenyésztést, amelyet azonban időnként a legkülönfélébb külső okok állandóan fellendítettek. Igy pl. amikor Mária Terézia korában Arad városát építették, ez fellendítette Szarvas az állattenyésztését, mert oda sok tehén és juhfaggyút szállítottak.[4])

Tessedik munkássága az állattenyésztésre is hatott, mert a lóhere és lucerna termesztése hatalmasan fellendítette azt. Oly nagy eredményeket ért el ezáltal, hogy annak híre messze vidéken ismeretessé vált. Muikatirovics pesti tanácsos ily című munkájában: „Rövid gondolatok azon módok iránt, amelyek szerint kedves magyar hazánkat jótéle hallal és hússal állandóan lehetne segíteni," igy ír: „Példát vegyen a mi népünk a Békésvármegyei szarvasiaktól és más két-három szomszéd helységektől, melyek a tudós és nagyérdemű Thessedik Sámuel úr példás tanítása szerint nemcsak maguknak sok kövér tejet, vajat és sajtot nyernek, hanem a pesti piacra is annyit hoznak, hogy bátran lehet állítani, hogy több tehén és juhvajat hoznak ezek, mint három Pest Pilis és Solt összekapcsolt vármegyéknek lakosai."[5])

Az ő hatása alatt kezdtek Szarvason nagyobb kedvvel foglalkozni méhészettel is. 1771-ben Bécsben méhészeti szakiskola

[1]) Magda Pál, Magyarország leírása, 467. — [2]) Összehasonlításul érdekes lesz közölni, hogy a hús ára az 1840-es években általában 16 kr. volt; 1849-ben a kórházakban levő katonák nagy száma miatt 20 kr.-ra szökött s a kórház megszüntével megint 16-ra szállították le. 1852-ben a marhahús ára 18, a juhé 15 kr. volt. Közs. tan. jkv. — [3]) Tess. Mem. — [4]) Tess Mem. — [5]) Önél. 63.

alakult; ennek hatásaként, mivel Bécsbe Szarvasról a nagy költség miatt nem igen mehettek fel, méhészeti szakiskolát állított fel Szarvason, amely 1804-ben még fennállott, bár igen kevés hallgatója volt.[1]) Hires szarvasi méhész volt ez időben Debnár Mihály, aki a méhészettel nagy vagyont szerzett.[2])

A halászat virágzására jó volt a hatalmas élő Körös; a halászat módja azonban sokáig igen helytelen; Tessedik 1773-ról azt írja, hogy *még mindég* szigonnyal fogják Szarvason a halakat, nagy ártalmára a haltenyésztésnek, mert sok halat sebesítenek meg, de keveset fognak el.[3]) Csökkent a halászat a Körös elzárása óta.

1850 óta maga az állattenyésztés is csökkent a közlegelők, kaszálók, puszták felszántása következtében. A szabad gulyák, ménesek kora lejárt s a gazdák inkább istállói állattartásra lévén szorítva, nem igen tenyésztettek több lovat és ökröt, mint amennyi épen szükséges volt a mezei munkákhoz.[4])

A lótenyésztés felvirágoztatására ujabb időben jó hatással volt a mezőhegyesi állami méntelep felállítása, mert onnan párosításra át szoktak engedni lovakat a szarvasi méntelepnek. Jó hatással voltak azután a békésmegyei gazd. egylet által azelőtt évenként rendezni szokott lóversenyek és állatkiállítások, amelyeken szarvasi kisgazdák többször nyertek dicséretet. Lótenyésztésben a mult század végén Szarvas első helyen állott a megyében.[5])

A juhtenyésztésben a mult század második felében Janúrik János gazdasága vált ki, különösen a termelt gyapjú kitünő minősége folytán. A sertéstenyésztés különösen a mult század utolsó évtizede óta lendült fel; nemcsak házi szükségletre, de kivitelre is sokat tenyésztenek.

Az állattenyésztés egyes ágainak tervszerű fejlesztésében is történt valami az újabb időkben. Az 1900-as évek elején baromfitenyésztő egylet alakult, amely 1907-ben a földmüv. minisztertől 1300 K segélyt is kapott; 1907-ben és 1911-ben baromfi kiállítást rendezett.

Nevezetes vállalkozást terveztek 1894-ben, amikor a Körösben halastavat akartak létesíteni. Landgraf János halászati felügyelő akkor megvizsgálta a holt Köröst s megállapította, hogy a meder mindenütt alkalmas a haltenyésztésre, de különösen az Anna-liget

[1]) Tess. Mem. — [2]) Tess. Mem. — [3]) Tess. Mem. — [4]) Zsil. 165.
[5]) 1890-ben a földmüv. min. Szarvasnak 32, Csabának 8, Békésnek 1 ment engedélyezett.

mellett levő holt-ág. A dologból nem lett semmi, de legalább szakértőtől megtudhatták a szarvasiak, hogy a holt Körös alkalmas a haltenyésztésre.

Az újabb idők állattenyésztésének az állapotáról a következő adatok nyújtanak képet:

Szarvasmarha		Ló		Szamár		Kecske		Sertés		Juh	
1895	1911	1895	1911	1895	1911	1895	1911	1895	1911	1895	1911
6375	5772	5851	5268	6	4	6	—	18172	12491	1885	3842

1911-ben 2956 állattulajdonos volt Szarvason.

3. Az ipar.

Mindaddig, még vasút nem volt, Szarvas számottevő pozicióval bírt a megye községei közt ipara tekintetében. Ezt némileg az iparosoknak egyes évekből fennmaradt száma is igazolja. Igy 1773-ban a maga 50 iparosával Gyula és Csaba után a harmadik helyet foglalta el a vármegyében[1]), 1787-ben pedig Gyula előtt állt iparosai számával; ezen évben Orosházán 644, Csabán 612, Szarvason 544, Gyulán 534 iparos volt.[2])

De sokkal jobban bizonyítják a régebbi időkben ipari fejlettségét azok az adatok, amelyek az egyes iparágak meghonosodásáról szólnak.

A település utáni első évtizedekben persze szarvasi iparosokról alig lehetett szó, mert a kevés számú és igénytelen földműves nép maga készítette a mindennapi élethez szükséges cikkeket. Ezt bizonyítja Békésvármegyének 1726-ki jelentése, amely szerint a lakosok ruházatukat és lakásukat mind maguk készítik s ami kevés vasszerszámra szükségük van, azt megcsinálják nekik a cigányok.[3])

Legrégibb hivatásos iparosok a *csizmadiák* voltak s nevezetes, hogy 1778-ban alakított céhjük a gyulai csizmadiák 1756-ban alapított céhje után a második céh volt Békésvármegyében. A szarvasi csizmadiák által készített csizmák ára 1767-ben 1—2 frt,[4]) 1811-ben 3 frt. volt.[5])

[1]) Évk. 1884. 110. — [2]) Kar. I. 448. — [3]) Kar. I. 447. — [4]) Tess. Mem. — [5]) Slotterbeck i. m. —

Úgy látszik, a XVIII. század második felében megszűnt, vagy megszűnőben volt az a szokás is, hogy a lakosok házaikat maguk készítsék; ezt bizonyítják Tessediknek az 1770-es évekből való feljegyzései a *kőművesek és ácsok* napszámairól.[1]) Céhbe való szervezkedésüknek ugyan nem találjuk nyomát; ha mégis feltesszük, hogy ez években csakugyan voltak Szarvason, azt azzal bizonyítjuk, hogy nagyobb szabású építkezés itt akkoriban nem volt, s mégis folyton szó van róluk.

De megszűnt, vagy megszűnőben volt a XIX. század elején a kovácsmesterségnek a cigányok által való kisajátítása is. 1817-ben keletkezett a szarvasi *kovácsok és kerékgyártók* céhje. Ugyanezen évben még két, voltakép külön igarágat folytató iparosok alkottak egy céhet: a szarvasi *vékony- és szűrszabók*.[2]) Ezekre nagy szükség volt, mert az általuk készített cikkek máshonnan hozva tetemesen drágábbak voltak; igy pl. 1767-ben egy bunda ára 17—18 frt., ami az akkori viszonyokhoz képest nagy ár, hiszen egy közönséges paraszthaz ára is csak 12—20 frt., egy kocsié 8—12 frt., ökrösszekéré 18—20 frt. volt.[3])

Azok az iparosok, akik csekély számuknál fogva külön céhet nem alkothattak, más, többnyire rokon szakmát folytatókkal egyesültek egy céhbe. Igy keletkezett a Szarvason bizonyára már azelőtt is levő *asztalos, lakatos, kádár és üveges* mesterek céhje 1844-ben, két évvel előbb pedig a *festők* céhje.[4])

De a hivatásosan egyes iparágakkal foglalkozó s céhbe szervezett iparosok munkássága mellett nem szabad megfeledkeznünk egyes, még akkor jelentéktelen, csak gyermekkorukat élő iparágaknak magánúton való folytatásáról sem. Mint ilyen, időrendben is, jelentőségénél fogva is első a selyemipar. Mária Terézia, majd II. József sürgetéseinek megfelelően Szarvason ezt is Tessedik kezdeményezte, aki 1781-ben ültetett először magvakat s azokból a következő évben 5000 fiatal eperfácskát nevelt.[5]) Már 1785-ben az első 2 mázsa 75 font selyemgubót gombolyithatta le 12 iskolás leány segitségével. 1783-ban a vármegyei közgyűléshez beterjesztett emlékiratában a vármegyét is figyelmeztette ezen sok hasznot hajtó, de nálunk elhanyagolt iparágra, bejelentve, hogy ő kész Szarvason

[1]) 1771-ben télen 25, nyáron 27 kr., 1778-ban 18 kr. a napszámuk. — [2]) Céhlevelük a főgimn. régi égtárában. — [3]) Tess. Mem. — [4]) Céhleveleik a főgimn. régiségtárában. — [5]) Tess. Mem.

epreskertet alapitani s azon a selyemtermelésre a népet is kioktatni, ha néhány hold földet átengednek neki a közlegelőből. A vármegye örömmel fogadta ajánlatát s megbízta Hergecz Imre járási szolgabírót, hogy segítségére legyen.[1]) Utóbb a feleségét, aki már akkor 13 gyermek anyja volt, a legidősebb leányával s más három leánynyal együtt Budára küldte Mazza-Cott selyemgyári felügyelőhöz. Ezek ott a selyemszövést úgy eltanulták, hogy selyemből díszes francia szöveteket is tudtak csinálni.[2])

Meghonosította Szarvason a gyagjúszövést is. 1794-ben és 1795-ben u. i. a nagy szárazság miatt nem termett kender; erre a saját költségén hozatott Besztercéről egy Meyer nevű mestert, aki a szegény leányokat a gyapjúfonásra tanította. Nemsokára 70, majd 200 személy foglalkozott gyapjúfonással s egy év alatt 43 mázsa és 94 font különböző gyapjút dolgoztak fel a szövőszéken 6728 rőfnyi szövetté. Sok szegény családnak szerzett ez kenyeret az inséges években! De mihelyt a szükség elmult, azonnal elfeledték „a keresetet, az ipart és a fabrikát," amivel nagyon derék vállalkozás szűnt meg, olyan, amely „sem a királynak, sem az államnak, sem az országnak, sem a községnek egy krajcárjába sem került.[3])

Nevezetes, bár sikertelen vállalkozása volt az ipar terén a mult század második felében Sarlay János főgimn. tanárnak. Állami segítséggel *indigó-gyártásba* fogott. Műhelye a Körös parton („indigó-gyár") valami két évig volt üzemben. Wartha Vince, aki mint szakértő megbírálta az indigóját, azt véleményezte, hogy az a legfinomabb indiai indigóval is kiállja a versenyt, azonban vannak festékek, amelyekkel teljesen jól és sokkal olcsóbban helyettesíthető az s azért gyártása nem fizeti ki magát.

Ha már most tudni akarjuk, hogy mely iparágak azok, amelyekkel ujabban a legtöbben foglalkoznak, elő kell vennünk a községi ipariskola értesítőinek az erre vonatkozó adatait. Ezekből azt látjuk, hogy mindig túlnyomó többségben voltak a csizmadiák, utánuk jöttek a kovácsok és szabók, azután az asztalosok, cipészek, tímárok, bognárok, ácsok, stb.

A kisipar után keveset lehetne beszélni Szarvas *gyáriparáról*. Ha mégis tesszük, inkább azért, mert egyes gyári vállalatok rövid fennállás után való megszűnésük dacára tanuságul szolgálhatnak a későbbi nemzedékeknek.

[1]) Évk. 1883 113. — [2]) Önél. 26. — [3]) Önél. 93.

Mint gazdálkodó községben, elsősorban olyan gyáraknak kellet keletkezniök, amelyek a gazdálkodás termékeit dolgozzák fel. Ilyenek a malmok. A település után jó sokáig csak szárazmalmok, majd vegyesen szárazmalmok és szélmalmok voltak. A szárazmalmok száma 1734-ben kettő, 1760-ban négy,[1]) 1773-ban nyolc volt.[2]) A szakértők nem győzték eléggé hangoztatni ezeknek a lovakra való káros hatását; „amíg ezen malmok fennállanak, — írja pl. Tessedik — a magyar lótenyésztés sohasem fog fejlődni. Számláld össze az országban levő ily malmokat és számíts egyre-egyre évente tíz leromlott lovat és csodálkozni fogsz, miképen tűrik nyilvánosan a lovak ilyen tönkretételét".[3]) Ennek dacára fennmaradtak ilyen száraz malmok napjainkig, bizonyára más rendszerrel, mint a régiek. E malmok eleinte kizárólag gabonaőrléssel foglalkoztak; azonban 1787-ben, Tessedik korában, Rohoska Mátyás molnár felépítette az első olajmalmot is. Nagy vidéknek egyetlen ilyen malma lévén, messziről jöttek ide olajat sajtoltatni.[4]) Ennek következtében fellendült a *repce* termelés is.[5]) A faggyúgyertyákat pedig innentől kezdve vegyesen használták világításra olaj mécsekkel s mikor a szarvasmarha kevesebb faggyút adott, a repce jól pótolta azt.[6])

Gőzmalom felállítását végleg 1852-ben határozták el s ugyanazon évben az építés meg is indult, a mostani szentandrási gát mellett, a mai Krebs-féle tanya helyén. 1854-ben a malom működését meg is kezdte,[7]) s nemsokára országos hírű lett az általa őrölt kitűnő minőségű lisztről.[8]) Működése 1895-ig tartott, akkor leégett. Szomorú romokban hevert ezután 1899-ig; ekkor lebontották, kivéve a kéményét, amely pár évig egyedül állva hirdette még a helyet, amelyen Szarvas első gőzmalma volt; végre felrobbantották. Közben — természetesen — és azóta több más malom keletkezett.

Nevezetes volt Szarvasnak a mult század második felében működött *sörgyára* („ser- és pálinkaház" akkori teljes nevén, „sörház", ahogy közönségesen nevezték.) Ennek Szarvason való létesítése életrevaló eszme volt, amit az is bizonyít, hogy már 1784-ben, Tessedik korában is megkísérelték. Akkoriban t. i. kezdett a bor ára nagyon emelkedni, még az árpa pozsonyi mérője olcsó, csak

[1]) Tess. Mem. — [2]) Évk. 1874. 110. — [3]) Tess. Mem. — [4]) Tess. Mem. — [5]) Egy mérő repce 1800 körül 2 frt 30 kr. volt. — [6]) Tess. Mem. — [7]) Felállításáról l. az ötvenes évek tanácsülési jkveit, továbbá az Esp. lt. IV 92. alatti 11 db. iromány t. — [8]) Benka Gyula közlése.

10—15 garas volt; ezért egy vagyonos földműves, aki egyúttal kitanult kádármester is volt, elhatározta, hogy saját költségén sörfőzdét állít fel, mivel az egész megyében csak egy-két sörfőzde működött; azonban az engedélyt nem kapta meg.[1]) Nagyjából ugyanazok a körülmények (drága bor, olcsó és korlátlan mennyiségű árpa) késztették azután a mult század közepén Szarvas lakosait a sörház felállítására. Már 1847-ben jelentkeztek a községnél egyesek azzal, hogy ilyet a saját költségükön, bizonyos feltételek mellett létesítenek.[2]) A szabadságharc után pedig maga a község vette kezébe a dolgot. 1852-ben annak helyéül előbb a város keleti részén a szélmalmok közelében jelöltek ki területet[3]), utóbb a Krinolinban, ahol egyik melléképülete még most is áll, mint tanya, nem messze a Pepi-kert bejáratától, a Körös partján. 1854 február havában kezdte meg a gyár működését Berger Eduárd és Engel Lipót, utóbb Holiczer Antal, Richter Ignác és más vállalkozók bérletében. Azonban a hozzá fűzött remények nem váltak be; a község miatta nagy költségbe verte magát, nagy adókat kellett utána fizetni; a jövedelem kevés volt s többször hasztalanul próbálták eladni, mig végre 1890 táján az akkor már szünetelő gyár fő épületeit lebontották.

A helyi termékeket dolgozták fel a község *téglagyárai* is. Kezdetleges alakban, mint téglaégetők, persze igen régen lehettek már ilyenek, de az első, amely a gyár névre igazán rászolgált, a Szarvasi Hitelbanknak 1910-ben létesített gőztéglagyára volt.[4])

Kisebb, gyárnak is alig nevezhető üzem volt a községi *jéggyár*, amely az 1910—11.-ki években állott fenn s a fogyasztás csekély volta miatt akkor megszünt.

A község a maga részéről dicséretre méltó buzgalommal tett meg mindent, hogy Szarvas gyáriparát fejlessze. Igy 1895-ben, mikor Békésvármegyében cukorgyár felállítását tervezték, küldöttség kérte annak Szarvason való elhelyezését. 1897-ben szó volt egy, az Alföldön felállítandó dohánygyárról; Szarvas, különösen, mert azt a női munkásokra nézve nagy áldásnak tartotta volna, szintén meg akarta szerezni.[5]) Mind hiába. Szarvas nem lehetett gyárváros, de még gyárakkal bíró város sem, ami miatt azonban semmi szemrehányás nem illetheti a lakosságot.

[1]) Tess Mem. — [2]) 1847 február 8. képv. jkv. — [3]) 1852 április 1. közs tan. jkv. — [4]) Sz. H. 1910 aug. 20, — [5]) Képv. jkvek

A szarvasi ipar fejlesztésére az újabb időkben céltudatos társulási és demonstratív úton törekedtek az ipartestület, iparcsarnok és az ipari kiállítások.

Az *ipartestület* 1884-ben alakult meg a Salacz Ferenc szolgabíró elnöklete mellett tartott közgyűlésen.[1]) Az ipartestületek tulajdonképen a régi, de már eltörölt céhek utód testületei, melyek szervezését az 1872-iki ipartörvény írja elő. A cél az, hogy az iparszabadság elveinek fenntartása mellett az iparosok olyan szervezetben éljenek, amely az ipar fejlődését célszerű egyöntetű intézkedésekkel lehetővé tegye. A szarvasi ipartestület első elnöke Tepliczky János, alelnöke Klenk József, jegyzője ifj. Demcsák János és Petróczy Károly, pénztárnoka Konvalina Ferenc lett. A tagsági évi járulék akkor 40 krajcárban lett megállapítva; 1893-ban 80 kr.-ban. 1888-ban helyiségül megvette az ifj. Mikolay János-féle házat. 1897-ben pedig dr. Krecsmárik János akkori főszolgabíró közbenjárására a kereskedelmi miniszter *árúcsarnok* felépítését engedélyezte és az építkezéshez az állam pénztárából 4000 forinttal járult hozzá. Igy 1898-ban az árúcsarnok elkészült s működését megkezdte. Célja „a szarvasi ipar fejlődését és az iparosság anyagi jobbulását előmozdítani azáltal, hogy a szarvasi iparosok által készített piacképes árúkat a város élénk forgalmi pontjain — könnyen hozzáférhető helyen — közszemlére kiteszi s így az iparosokat és a fogyasztó közönséget egymáshoz közelebb hozza", továbbá a szarvasi iparosság termelő- és hitelképességét emelni, az előállított iparcikkekre való olcsó kölcsönök kieszközlése által jövedelmezőbb munkabeosztást lehetővé tenni és biztosítani az iparüzem fenntartását azon iparágakra is, hol az iparosnak kellő mennyiségű saját tőkéje és megrendelései időnként nem volnának."[2]) 1898-ban az ipartestület kebelébe beleolvadt *Iparoskör* részére felállítandó olvasó csarnok költségeinek fedezése végett az ipartestület a tagdíjakat 1 frtra emelte. 1899-ben a régi házat eladták s mivel az árúcsarnok kezelését is az ipartestület vezetőségének adták át, felépítették az iparcsarnok telkén levő ma is fennálló ipartestületi házat.

Az ipartestület, amely ma is egyik legtekintélyesebb testülete a községnek, buzgó, ügyes és szakavatott vezetők vezetése mellett

[1]) Eszerint hibásan ünnepelték fennállásának 25-ik évfordulóját 1911-ben; alakulása körülményeit és alapszabályait l. a Sz. L. 1884 évf.-ban. — [2]) L. az alapszabályaikat.

rendszeres és pontosan előírt egyesületi életet fejt ki.[1]) Elnökei a mai napig a következők voltak: 1884—1887-ig Tepliczky János, 1887—1888-ig Marsal János, 1888—1889-ig józsa József, 1889—1890-ig Klenk József, 1890—1891-ig Marsal János, 1891—1892-ig Opauszky István, 1892—1893-ig Valastyán Pál, 1893—1896-ig Opauszky István, 1896—1897-ig Józsa József, 1897—1899-ig Opauszky István, 1899—1909-ig Darida Mihály, 1909—1914-ig Liska Soma, 1914—1916-ig Andrássy Dezső, 1916—1919-ig Liska Pál, 1919-től máig Andrássy Dezső

Nagyobb *iparkiállítás* 1884 október 4—5—6. napjain volt először Szarvason, állat- és terménykiállítással egybekötve. Ezt a békésmegyei gazdasági egylet rendezte. Sikerében a legnagyobb része volt Mázor Józsefnek, ki már hónapokkal azelőtt toborozta a kiállító közönséget, özv. Lusztig Sámuelnének, aki a kiállítás helyiségéül a saját házát és kertjét ajánlotta fel és Salacz Ferencnének, aki a kiállított tárgyakat rendezte. Hogy az érdeklődés milyen nagy volt s nemcsak helybeli, de a megye távolabbi vidékeiről, sőt más megyékből is számos vendég jött el, azt az bizonyítja, hogy a kiállítás helyiségeiben megfordultak száma 1539 volt. A kiállítók ezüst és bronz érmeket és oklevelet kaptak.[2])

Az előbbinél kisebb méretű, de a többi közül kiváló, *szövőipari* kiállítás volt 1887 április 3—5-én. Ezt Chovan Zsigmondné kezdeményezte, aki éveken át buzgólkodott a szarvasi háziipar fejlesztésén s már az 1881-ki budapesti országos nőipari kiállításon is jó nevet szerzett a szarvasi házi iparnak. E kiállításon három terem volt tele a kiállított tárgyakkal.[3])

Ujabban 1908-ban volt az 1884.-kire emlékeztető nagyszabású parkiállítás.[4])

Jó hatással volt a honi ipar pártolását célzó országos mozgalom is; 1906 május 10-én volt a „Tulipánkert Szövetség" szarvasi fiókjának alakuló gyűlése, amely díszelnökké gróf Bolza Pálnét, tiszteletbeli elnökké Haviár Dánit és Benka Gyulát választotta.

[1] Története ikveikben és Tákos Lajos ujságcikkében. — [2] Sz. L. 1884, okt. 12. — [3] Sz. L. 1887 április 10. — [4] Sz. L. 1908 jan. 5.

4. A kereskedelem.

Az 1722-ben 300 lélekből álló Szarvasnak Harruckern már a következő évben vásárjogot szerzett és így megadta a lehetőségét annak, hogy kereskedő várossá fejlődjék, annyival is inkább, mert ugyanekkor még csak Gyulának, 1730-ban pedig Békésnek szerzett s így a megyében mindössze e három község birt vásárjoggal.[1]) Azonban a rossz utak miatt Szarvas külkereskedelmének fellendüléséről egyelőre szó sem lehetett.

Magában a községben azonban csakhamar létesült kereskedelem az odatelepült „kreizler" boltosok révén. A község kereskedőinek történetében pedig három, egymástól élesen elhatárolható korszakot lehetne felvenni a kereskedők nemzetisége tekintetében, ú. m. *görög*, *magyar* és végül *zsidó* kereskedők korszakát. Az első kor határa tartana 1805-ig, Schlotterbeck Kristóf beköltözéséig; a második az 1840-es évekig, vagyis a zsidóknak elszaporodásáig, onnan a harmadik napjainkig.

A mindennapi életre szükséges fűszerekkel és rövidárúkkal való kereskedést a XVIII. században általában e vidéken görög boltosok tartották a kezükben. De ezeknek csak az ú. n. török árúkkal való kereskedés volt megengedve s ha esetleg a jövedelmezőbb marhakereskedésbe is belefogtak, az ellen az aradi rác kereskedők szólaltak fel. Így 1745-ben Kirják Miklós és István, továbbá Pója György és Kozma nevű görög boltosok voltak Szarvason. A megengedett cikkeken kivül marhakereskedéssel is foglalkoztak, mert feljelentésre 613 tehénből és ökörből álló gulyáikat Szénáson felsőbb rendeletre lefoglalta a megyei tiszti kar s csak akkor oldotta fel azt a zár alól, mikor igazolták, hogy már nem török alattvalók.[2]) A kereskedelemnek görög kereskedők kezében létele nyomon követhető a XVIII. század végéig; Petik Ambrus kéziratban maradt földrajzi munkájában 1784-ben is írja többi közt, hogy Szarvason *görög* kereskedők házai vannak, sőt a *görög* elnevezés fogalommá lett s annyit jelentett, hogy kereskedő. Előttünk fekszik u. i. egy 1807-ből való gazdátlanná lett bolt portékáinak jegyzéke,[3]) amelynek tetején ez áll: Jegyzése a néhai szarvasi görög Papp Istvánné elmaradott jószágainak a Bótban."

De úgy látszik, ezek a görög boltok igen kevéssé felelhettek

[1]) Kar. I. 449. — [2]) Kar. I. 450. — [3]) Bolzák lt.

meg a lakosság igényeinek, bár az előbb említett jegyzék valóságos vegyeskereskedésről tanuskodik. Ezt tanusítja Schlotterbeck Kristóf, a Réthy család őse, aki azért költözött Bécsből Szarvasra, mert egy Magyarországról szóló német földrajzi könyvben azt a feltünő dolgot olvasta, hogy Szarvason, melynek a mult század első éveiben már 10—12 ezernél több lakosa volt, egyetlen kereskedő sem található. Lejött tehát s 1805 körül megalapította az az első igazi boltot, amely mint vaskereskedés soká fennállott.[1]) Ezzel kezdődik a szarvasi magyar kereskedők korszaka, bár ő maga akkor még nem volt magyar. Azt, hogy akkor zsidó egy sem volt, biztosan állíthatni, mert Szarvasra az első zsidó csak 1829-ben költözött be. De bizonyítják azt az ezen korbeli kereskedők nevei is. 1827-ben Schlotterbecken kivül Mojzisovits-ról szól egy úriszéki végzés, 1829-ben Kassetti Jánosról, Kniezner Jonathánról és Mázor Józsefről.[2]) Ezek közül Mázor és Kniezner (mindkettő kreizler) 10—10 frt. bolt árendát fizettek, Mojzisovits és Schlotterbeck, mivel kettős kereskedést űztek, 50 frtot, Kassetti, aki Nyitráról jött ide, házat épitett akként, hogy a házépítéshez 100 ezüst forint boltbér betudatott neki s idővel a háznak az uraság tulajdonába kellet átmennie.

A zsidó kereskedők korszaka az 1840-es években kezdődik; az első zsidó 1829-ben költözött Szarvasra s a szarvasi zsidók 1848-ki összeírása szerint már 13 zsidó kereskedő volt Szarvason.[3])

A külső kereskedelem sokáig igen nehezen fejlődött az 1723-ban szerzett vásárjog dacára, aminek szinte kizárólagos okai a rossz utak voltak. 1734-ben csak egy út létezett Békés vármegyében. Ez a szarvasi révnél kezdődött, de amint Szarvast elhagyta, a mezőn elveszett, úgy, hogy inkább csak útirány volt.[4]) Maga az útirány azonban mégis lehetővé tette, hogy Szarvas a maga vásárját annyira-amennyire érvényesítse. Petik Ambrus meg is irja 1784-ben, hogy Szarvason „három országos vásár van s Buda, Pest és Eger felől elkerülhetetlen országútja Gyula, Arad és Temesvár felé, mivel itt kelletik a *Körös révén* mind szekerekkel, mind marhákkal átkelni.“ Tehát akárcsak a török időkben, most is az útirány és a komp biztositott Szarvas részére egy kis forgalmat. Ez a komp

[1]) Réthy László, a békés- és aradmegyei Réthy család történetére vonatkozó adatok, 22. — [2]) Bolzák lt. — [3]) Közs. lt. — [4]) Kar. l. 451. —

ezenfelül még egy szolgálatot tett a lakosságnak: kibérelték azt az uraságtól s pénzeltek vele.[1])

Látva a földesuraság is, hogy mit jelent Szarvasnak a Körösön való átjárás, 1801-ben azt állandósította egy hatalmas fahíd építtetésével, amely neki 22537 frtjába került.[2]) E híd tehát a szó szoros értelmében vett urasági híd volt; karban tartására holmi apró munkákon kivül a község az 1817-ki egyezség[3]) szerint mindössze 30 szál fenyőt volt köteles szállítani Szolnokról. A hídvámszedés jogát 1845-ig az uraság, azontúl a község adta bérbe. Legérdekesebbek az 1853-ki haszonbérleti feltételek; ezek szerint vámmentesek lettek: a helybeliek, a császári tisztviselők, a katonák és a császári szállítmányok, a helybelieknek máshonnan idegen fuvarosok által is szállított mindenféle portékái, de azok idegen szállítóinak üres kocsija vámot fizetett, épúgy a helybeli zsidók, hajcsárok és a kereskedés tárgyai.[4])

Mikor Szarvas és Szentandrás közt elkészült az ú. n. „18. a. sz." átmetszés, azon 1874-ig komp közvetítte a kereskedelmet Mezőtúr felé; ekkor hatalmas fahídat építettek, amely azonban mindössze 1893-ig állt fenn, „akkor vízszabályozási érdekek" miatt lebontották s helyét ujra komp foglalta el. Szarvas, sőt Békés vármegye mindent megtett a híd visszaállításáért; de Szolnok megye annak költségeihez nem volt hajlandó hozzájárulni[5]) s igy ma is kompon történik ott az átkelés. A község szélén levő fahíd helyébe 1894-ben a ma ott levő kis vashidat építették.

A kereskedelem fellendítését döntőleg befolyásoló tényezőnek, a *vasút*-nak a dolgában rosszul járt Szarvas sok tekintetben s való hátramaradottságának is legfőbb oka, hogy a fő vasúti vonalból kiesett. Még annak a kis szárnyvonalnak a kiépítése is, amely ma, úgy ahogy, összeköti a világgal, csaknem három évtizedes küzdelmébe került a községnek.

Sok hely kellene hozzá, ha fel akarnánk jegyezni a szarvasi vasút megszületésének csak a legfőbb mozzanatait is. 1856-ban kezdődött a históriája, amikor a békés—csanád—aradi vasúttársasággal próbálták meg nyélbeütni a vasút dolgát. Az akkor abbamaradt kisérletezések fonalát 1862-ben vették újra fel s a községnek 1867—1870-ki jegyzőkönyvei tele vannak a különféle kon-

[1]) Petik A. i. m. — [2]) Kar. I. 425. — [3]) Bolzák lt. — [4]) 1853. okt. 4. közs. tan. jkv. — [5]) 1893 márc. 1. képv. jkv.

zorciumokkal való tárgyalásokkal és egyezségekkel. 1865-ben az ügyet Trefort Ágost vette a kezébe s az ő vezetése alatt ment már bele a község 1869-ben abba, hogy Mezőtúrt Szarvassal *egysínű* vasúttal kössék össze. Az ilyen típusú vasutak akkoriban kezdtek itt-ott divatba jönni, de sehol sem váltak be. Az egyetlen sínre a lokomotív a közepén levő vezető kerékkel nehezedett s a két oldalt az egyensúly fenntartása végett alkalmazott kerekek fa-, vagy kőpályán futottak.

Az egysínű vasút felépítésére a község a vállalkozókkal már meg is kötötte a szerződést, amikor egyszerre Kern Jakab és Társa pesti vállalkozóktól ajánlat érkezett, hogy ugyanilyen feltételek mellett ők *két sínű* vasút felépítésére vállalkoznak. Az ajánlat kecsegtető s az egy sínűt vállaló társulattal a szerződés a vármegye által jóváhagyva még nem volt. Mégis kompromittáló lett volna a szerződést újabb ajánlatra egyszerűen széttépni. A községnek ezen nehéz helyzetéről azonban néhány megyebizottsági tag értesülést szerzett. Ezek aztán, mint független polgárok, oda működtek a júl. 5-ki megyebizottsági gyűlésen, hogy az a községet felhatalmazta, hogy júl. 25-ig leszerződjön a Kern és Társa céggel. E határozathoz képest a község azonnal felhívta Kernéket, hogy a szerződés megkötése végett mielőbb küldjenek kiküldötteket. S most az a válasz érkezett tőlük, hogy *hat heti halasztást kérnek, mert jobban meg akarják gondolni a dolgot.* Ez a lépésük azt árulta el, hogy közbelépésük komolyság nélküli s csak oda irányuló törekvés volt, hogy az egy sinű vasút vállalkozóival az egyezség — nem tudni mi okból — megsemmisíttessék.

A községnek csak szerencséje volt, hogy Kernék közbelépése így meghiusította az egysínű vasútnak nem életre való eszméjét. A képviselőtestület azonban, afeletti végső elkeseredésében, hogy Szarvasnak sehogy sem sikerül vasúthoz jutnia, 1875-ben még az egysínűnél is kezdetlegesebb vasút építésére szánta magát: Jancsovics István indítványára a mezőtúr-szarvasi országút mentén építendő lóvonatú vaspálya felállítását határozta el. Ennek a sínei fából lettek volna, felül vaslemezzel burkolva. A terv tartotta magát az 1875—1876-ki években.

Végre 1877-ben a Tiszavidéki vasút igazgatóságával kezdtek tárgyalásokat. A község garanciát vállalt akként, hogy az építéshez beruházandó maximális 500000 frt. tőke után való 7%-os kamatokat 33 éven át évi 35000 frtban biztosítja, vagyis azon esetre, ha a

vasút tiszta jövedelme évenként a beruházott építési tőkének 35000 frtra rugó kamatait és törlesztési részleteit nem fedezné, a hiányoknak minden körülmények közt való fizetésére kötelezte magát. Ezen az alapon a szerződés 1878 ápr. 16-án létrejött s a vasút felépült. Azonban az 1880-as évek elején a tiszavidéki társulat vasútjait s így a szarvasit is az állam vette át s azokat az államvasuti hálózatba olvasztotta bele; mivel pedig a község a vasút jövedelmét a tiszavidéki társulat irányában garantírozta, most az államnak kellett kötnie szerződést s abban ezen garancia *megváltása* fejében egyszersmindenkorra 165000 frt. fizetésére kötelezte magát.

Az ilyenformán három évtizedes küzdelem árán létesült mezőtúr-szarvasi vasút ünnepség keretében 1880 tavaszán nyilt meg. Ezrekre menő nép jelenlétében futott be elöször, fellobogózva és virágokkal feldíszítve, a Halesz-ban ma is meglevő állomásra. Nagy ünnep volt, mert a születést hosszú vajúdás előzte. Gúnyolódtak is a csabaiak:

„Megesett a nagy csuda
Szarvasnak van vasútja;
A kis gőzös egy szuszra
Elmegy Túrra meg vissza.
Már ez osztán nem tréfa!

Nem messze van ide Túr;
Hová utazik az úr?
Nem messzire csak Túrra,
Onnan aztán meg vissza.
Már ez osztán nem tréfa!“[1])

A mezőtúr—szarvasi vasút folytatásaként 1893-ban nyilt meg a békéscsanádi vasút—társaság Szarvas—mezőhegyesi vasútvonala. Ez a 81 km. hosszú vasút úgy létesült, hogy az 1860000 K értékű törzsrészvényekre Békés vármegye 800000, Szarvas 60000, Kondoros 40000, Orosháza 20000, Tótkomlós 200000, Csanád vármegye 80000, az állam a postaszállitásért 218000, segélyképen 16000, földmívelési érdekből 60000 és magánosok 186000 K-t fizettek be.[2]) Ez is mutatja, hogy Szarvas mennyire törekedett mindenkor arra, hogy elzártságából szabaduljon.

[1]] Évk. 1891. 127. — [2]] Sz. L. 1907. márc 31.

De ezt mutatják azok a meg nem valósult kisérletek, amelyek azóta máig tartanak s melyeknek célja Szarvast főkép a környező vasút nélküli falvakkal összekötni. (Körösladány—kunszentmártoni, stb. vasút tervezetek).

A külvilággal való érintkezés szolgálatában áll. tehát a kereskedelemhez is tartozik a *posta*. Hogy a XVIII. században volt-e s milyen postaszolgálat, arra nincs adatunk. A XIX. század elején azonban Schlotterbeck Kristóf volt a postaintézmény kezelője, ami akkor abból állt, hogy a Szolnokról jövő postakocsi az ő boltja előtt állván meg, neki beadta a küldeményeket, a helyben feladottakat pedig vitte magával Szolnokra, ahonnan azokat a kir. posta továbbította.[1]) A század közepén, a szabadságharc alatt pompás postaszolgálat volt, mert amint láttuk, a tiszai seregektől a híreket délfelé Szarvason keresztül vitték a lovas futárok. Az ötvenes években a császári lovas posta hetenként kétszer közlekedett.[2]) Az ötvenes évek végétől a nyolcvanas évekig nevezetes kezelője volt Pokomándy Sándor, aki sokoldalú társadalmi tevékenysége révén ma is sokat emlegetett alakja Szarvasnak.[3]) De a szarvasi posta történetében is korszakot alkot a vasút létesítése, majd a távirda és telefon bevezetése.

A *távíró* felállítását 1876-ban kezdték szorgalmazni, de az csak akkor jött létre, mikor 1877-ben a község az állam kívánságára az összes költségek megtérítését megígérte, vagyis lakást adott, 400—600 frt. jövedelmet biztosított s az oszlopokat, azok szállítását és beállítását elvállalta.[4]) A *telefont* 1894-ben vezették be.

A kereskedelem fellendítésére nagy hatással voltak a *takarékpénztárak*. Az első, a Szarvasi Takarékpénztár R. T., 1868-ban alakult 50000 frt. alaptőkével, amely 1000 db. 50 osztrák ért. frtos részvényjegy kibocsátásával lett biztosítva. Ezen első szarvasi pénzintézet alapításának célja kiválólag a szegényebb néposztály szerzeményeinek biztos megőrzése, gyümölcsöztetése, valamint az ipar és gazdászat gyámolítása, szorgalmi ösztön és takarékosság ébresztése."[5]) A másik legnagyobb pénzintézet „Szarvasi Hitelbank R. T." néven 1902-ben alakult. E kettőn kívül ma van fiókja a békésszentandrási, gyulavidéki takarékpénztáraknak s külön intézet a szarvasi gazdák szövetkezete.

[1]) Schlotterbeck naplója. — [2]) 1853 nov. 29. közs. tan. jkv. — [3]) Sz. L. 1906, dec. 16. — [4]) 1877 jan. 8. képv. jkv. — [5]) L. az 1868-ki alapszabályait.

Végül meg kell emlékeznünk a szarvasi kereskedők egyesülési és szervezkedési munkásságáról. A nyolcvanas évek elején alakult a „Szarvasi Kereskedelmi Csarnok." Ez 1882-ben a kereskedő tanoncok részére iskolát is nyitott, amely azonban nem volt életképes: kevesen iratkoztak be s rendetlenül látogatták a két tanító által vezetett heti 4 órát. 1899-ben „Szarvasi Kereskedők Egyesülete" cimmel egylet alakult. Ennek célja a kereskedelem helyi érdekeit előmozdítani, kereskedelmi ügyek körül felmerülő kérdéseket megvitatni. Elnöke lett Grimm Mór, alelnöke Holéczy Gusztáv, titkára Robitsek Sándor, pénztárosa Csapó Soma. Elnöke 1901-től Holéczy Gusztáv, 1904-től Nagy László volt. Az egylet utóbb az érdeklődés hiánya, az intézőknek, tagoknak közömbössége[1]) folytán több éven át szünetelt, mig végre 1911-ben ujra szervezkedett. Ekkor elnöke Réthy Sándor lett, alelnöke Grimm Mór, titkára Krausz Sándor, majd elnöke 1912-től Grimm Mór, 1921-től Vitális János. 1906-ban a szarvasi keresk. alkalmazottakk alkottak egyletet Grimm Mór tb. elnök és Bárány Béla elnök vezetése mellett.

[1]) Sz. és V. 1911 febr. 12.

c). Művelődés, irodalom, társas élet, népszokások.

Nem kell bővebben szólnunk arról, hogy Szarvas XVIII. századbeli lakosainak az általános műveltsége igen alacsony fokon állott. Elég e munkának akár általános történeti, akár gazdasági, akár egészségügyi viszonyait tárgyazó fejezeteit elolvasni, hogy megtudjuk belőlük azt, hogy az akkori Szarvas paraszt község volt, a szónak nem mai, hanem XVIII. századi értelmében. A papokat, tanítókat, jegyzőket, kirurgusokat s egynéhány egyéb itt megfordult tisztviselőt kivéve nem volt itt tanult ember.

Azonban a műveltségnek lassú, de fokozatos emelkedése a lakosság és az iskolák számának szaporodásával mégis megtörtént ha másért nem, mert a megszaporodott lakosság több tanult tisztviselőt, az iskolák pedig tanítókat kívántak. De a kormány is megtette a magáét, s a tankötelezettség betartásának szigorú követelése az általános műveltséget fokozatosan terjesztette.

Igazi műveltségről, szorosabb értelemben vett kultúráról azonban inkább csak a gímnáziumnak 1834-ben Szarvasra való helyezésétől beszélhetünk. Egyébként írók, könyvnyomda, hírlapok, gyűjtemények, egyletek, társas élet, népszokások azok a tényezők, amelyeken át szemlélhetjük az utolsó, kb. száz év kulturális haladását.

Nem sorolhatjuk itt fel Szarvasnak a mai napig működött összes tollforgató embereit. A helyi lapokban, iskolai értesítőkben és másutt olyan tömege foglalkozott a lakosoknak a nyilvánosság számára való irogatással, hogy neveik felsorolása után semmi képet nem nyernénk arról: kik voltak hát Szarvasnak irodalmi férfiai. Mert aki helyi lapokba, de egyébként is, cikket ír, az még nem egyúttal író is, még akkor sem, ha tucatszám ontja cikkeit.

Szarvasnak első, a szónak becsületes jelentésében vett íróembere *Markovitz Mátyás*, aki 1734—1762-ig szarvasi ev. lelkész volt. Latin és tót nyelven írott theológiai, philosophiai értekezései-

nél, imádságainál és énekeinél sokkal fontosabb és értékesebb munkájának kell tartanunk kéziratban létezett emlékiratait, mert azok fontos történeti kútforrást képeznek, amelyekből Haan, Zsilinszky, Karácsonyi s más, e vidéknek történetírói meritik anyagukat.

Időrendben második iró a sokat emlegetett s idézett híres *Tessedik Sámuel*, aki 1767—1820-ig volt ev. lelkész Szarvason. Irodalmi munkásságának ismertetése külön könyvet igényelne, mert az általa irt s legnagyobb részben elveszett, nyomtatásban vagy kéziratban készült munkák száma 136.

Az ev. papok közül mint iró felemlíthető még *Hamaliar Márton* (1803—1812-ig volt szarvasi pap). Nem irt sokat, de a nevéről elnevezett „Hamaliár-féle utasítások" az evangélikus egyházakban országosan ismeretesek. Felemlítendő még a sok mindenfélével foglalkozó *Jancsovics István* (1837—1871),[1]) akinek magyar-tót és tót-magyar szótára a maga nemében eredeti s mint ilyen helyet biztosít neki Szarvas íróinak a gárdájában.

Igazi lendületet nyert az irodalom akkor, amikor 1834-ben Szarvasra telepitették a mezőberényi gimnáziumot. Ennek kivált első évtizedeiben alig volt tanára, aki irodalommal ne foglalkozott volna. Tankönyveket, értekezéseket irtak s nem egy közülök országosan híres lett ezáltal. Hogy a nagyjából első félszázadának a tanárai közt akadt ilyen sok irója, annak oka az, hogy jó sokáig kevés volt még az országban a protestáns gimnázium s ezen kevésnek a tanáraira hárult a kötelesség, hogy a protestantizmus régi hagyományaihoz hiven ellássák protestáns szellemü könyvekkel, értekezésekkel hitfeleiket.

A szarvasi gimnáziumi tanárok közül tankönyveket, földrajzi és gazdasági könyveket irt *Magda Pál* (1834—1839), tankönyveket *Molitórisz Adolf* (1834—1855.) Időrendben haladva, csak nevét említjük fel a gimnázium három büszkeségének: *Vajda Péternek* (1843—1846), *Ballagi Mórnak* (1844—1848) és *Greguss Ágostnak* (1846—1849). A század második felében ismert iró volt *Dallos Gyula* (1853—1855), angol nyelvkönyvek szerzője. *Pecz Gyula* (1848—1853), aki nyelvtani, történeti és theológiai munkákat irt, *Dorner József* (1853—1860), akit, mint szarvasi tanárt választotta a természettudományok terén kifejtett irodalmi munkássága jutalmául a Magyar Tudományos Akadémia tagjai közé, *Habe-*

[1]) A zárójelbe tett évszámok mindig a Szarvason való működés évei.

rern Jonathán (1852—1858), aki főleg a bölcsészet terén kifejtett munkássága révén szintén akadémiai tag és egyetemi magántanár lett. Mint író is felemlítendő az egyébként híres *Tatay István* (1855—1884), aki egyházi értekezéseket és tankönyveket írt. Országos hírű író *dr. Zsilinszky Mihály* (1861—1874). Számos pedagógiai, filozófiai értekezésnek, hírlapi cikknek és költeménynek a szerzője *Benka Gyula* (1862—1907); filozófiai munkáiról országosan is ismert *Domanovszky Endre* (1850—1853); termékeny tankönyvíró *Mihálfi József* (1860—1891). A legújabbak közül *Mocskonyi József* (1883—1922) költeményeket, *dr. Nemes Béla* (1901—1914) aesthetikai és irodalomtörténeti értekezéseket írt.

A tanítóképző tanárai közül országos hírű társadalomtudományi író *Kiss Sándor* (1909—máig). Számos archeologiai értekezést és hírlapi cikket írt *Krecsmárik Endre* (1907—1922-ig).

A tanítók közül értekezéseket, tankönyveket, énekeket, költeményeket írtak *Horváth Károly* (1855—1873), *Launer István* (1848—1851), *Kristóffy György* (1795—1831), *Dankó Samu* (1878—máig), *Rohoska Jenő* (1900—máig), *Molnár János* (1879—máig).

Hellebranth János (1819—1852) jegyző elsőnek írta meg Szarvas rendszeres történetét.

A felsoroltakon kivül több szarvasi születésű, de vagy csak csekély részben, vagy egyáltalán nem Szarvason működött jeles írót vall a magáénak Szarvas. Igy a költészetben *Sípos Soma, Inczédy László* és *Gyökössy Endre* ismert nevűek. De a legnagyobb tudományos irodalmi sikereket érte el Szarvas szülöttei közül *dr. Melich János* (szül. 1872), aki nyelvészeti munkássága révén ismételten az Akadémia nagy jutalmát nyerte s akadémiai rendes tag, egyetemi ny. r. tanár, a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárának, az országos tanárvizsgáló bizottságnak igazgatója, stb.

A művelődés fellendülésében nevezetes szerepet játszott a Réthy Lipót-féle könyvnyomda, amely egész Békésvármegyének első nyomdája volt. Tulajdonosa 1847-ben állította fel s különös híresség re az 1848—49.-ki szabadságharc alatt tett szert. Kiválóan a népköltészeti termékek terjesztésével foglalkozott s főleg ponyvairodalmi termékeket gyártott, de sohasem olyanokat, amelyek, mint rémhistóriák kártékonyan hatottak volna, hanem többnyire a nép szája ize szerinti dalokat s a szabadságharc eseményeit tárgyaló népies költeményeket. Kiadványai egy tekintélyes részének a szer-

zői a gimnáziumnak akkori jeles tanárai voltak. Elterjedtek akkor az egész országban, azonban ma kevés van már közülök, mert a szabadságharc leveretése után elkobozták s megsemmisítették azokat. Nevezetesebb kiadványai: Toborzó dal, Honvéd dala, Búcsú dalok, Nemzetőr dalok, Tavaszdal, Az angyalkúti csata, Huszár miatyánk, Kossuth Lajos élete, továbbá a szolnoki, bicskei, isaszegi csaták versekbe foglalva. A gimnázium könyvtárában van egynéhány olyan szatirikus kiadványa is, amelyekről másutt nem találunk feljegyzést. Ezek: „A hazaáruló Lamberg grófnak csúfos halála szeptember 28-án, 1848." „Szeptemberi dal", „Dal", „A gaz gróf Zicsi Ödön kötél által lett kivégeztetése szeptember 30-án, 1848." „Pest visszavétele és Budavár ostroma az 1849.-dik év tavaszán." E népies kiadványokra jellemzésül álljon itt a következő vers:

„Gróf Zicsi Ödön emlékoszlopa.

†

Honáruló bitang volt.
Még közöttünk barangolt

No hanem már
meglakolt:
Örülünk hogy
elpatkolt.

Az Istenben boldogult grófnak tiszteletére állította Furkó Peti."

E nyomdában jelentek meg Gerő Ákostól (Greguss Ágost) többi közt a következők: Futár (Petőfi kritika); Robespierre beszéde a szabadságról; Marseillaise; Rousseau: hitvallomása egy papnak, — szóval forradalmi irányú dolgok. Itt adtak azután ki hivatalos egyházi, meg községi nyomtatványokat, az országos eseményekre

vonatkozó történeti dokumentumokat, amilyen pl. a Haan Lajos által tót nyelvre fordított „függetlenségi nyilatkozat“ volt.[1])

Kivált a nyomdában megjelent ilyenféle irányu dolgokért Réthy Lipótot a szabadságharc után elfogták s félévi fogságra vetették. Utóbb 1856-ban nyomdáját Gyulára, két év mulva Aradra vitte át s akkor Szarvas egy ideig könyvnyomda nélkül maradt.

Ez az állapot nem sokáig tartott, Szarvasnak ismét nyomdája lett, melyen megjelent az első *szarvasi hírlap*. Ettől kezdve, mint alább látni fogjuk, egy-két évet kivéve állandóan volt hírlap, előbb egy, utóbb kettő, sőt egy időben három is egyszerre. Ezzel Szarvas művelődésében nagy változás állott be; az egyes lapok alkalmat adtak a község arravaló (meg nem arravaló) polgárai és polgárnőinek, hogy társadalmi, gazdasági, szépirodalmi eszméiket, illetve szárnypróbálgatásaikat nyomtatott betük utján közöljék a község közönségével, s a szerkesztőknek, hogy a legfrissebb hírekről, sőt országos politikai és társadalmi kérdésekről olvasóikat tájékoztassák. A vidéki lapok feladata Magyarországon — szerintünk — nem annyira az utóbbiak szellőztetésében, hanem csaknem kizárólag a helyi érdekü dolgok fejtegetésében állnak. Ezek szerint legjobban megfelelt feladatának, kivált a nyolcvanas években az akkor Mihálfi József által szerkesztett Szarvasi Lapok. Egyébként Szarvasnak a következő lapjai voltak:[2])

Szarvasi Ujság. Vegyestartalmú hetilap. Szerk. és kiadja Sípos Soma. Nyomtatja Szita Géza. Alakult 1877 jan. 1. 1880-ban még meg volt, 1884-ben már nem. 1920-ban e címen *a ma is fennálló új Szarvasi Ujság* alakult.

Szarvasi Lapok. Társ. és közgazd. hetilap. Alakult 1884-ben, Mihálfi József szerk. Megszünt 1909 nyarán.

Szarvas és Vidéke. Társadalmi és szépirodalmi hetilap. Alakult 1890-ben.

Szarvasi Hírlap. Társ. és közgazd. hetilap. Alakult 1902-ben. Szerk. és laptulajdonos Benczúr Sándor, felelős szerk. dr. Salacz Elemér. Ma is fennáll.

Szarvas, Alakult 1892-ben.

[1]) V. ö. Réthy L., A békésm. és aradm. Réthy család történetéhez vonatkozó adatok; továbbá Évk. 1890. 91., és Oláh Gy., Békésvármegye 1848/49-ben, II. 351. — [2]) Sajnos, teljes gyüjteményt a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárában sem találtam s így az egyes lapok történetét pontosan összeállitani nem áll módomban.

Szarvasi Hír. Társ. lap. Alakult 1909-ben. Ez év június 27-ki számának még Szarvasi Hír a címe; a július 4.-kinek Szarvasi Hírlap, amely nem a régi címen szereplő lap, hanem a Szarvasi Hír folytatása, mert az évfolyam is első és a szerkesztő is ugyanaz.

Dongó. Képes hetilap (élclap). A Szarvasi Hír előfizetőinek ingyen. Alakult és megszünt 1909.

Szarvasi Szinházi Ujság. Alakult 1910.

Szarvasi Színpad. 1911. 1912.

Evangelikus Sion. A szarvasi Ev. Szövetség lapja. Ev. egyházi, társadalmi és szépirodalmi ujság. Alakult 1921-ben.

A művelődni szerető szarvasi polgárok segítségére vannak a különböző gyűjtemények. Ezek közt első helyen áll a gimnázium 30.601 kötetes könyvtára, melyet, bár eddig nincs közkönyvtári jellege, régebbi szabályok szerint a község művelt és megbízható polgárai is használhatnak. Ezenkívül nagyobb könyvtára alakult a gimnáziumtól különvált tanítóképzőnek, a polg. leányiskolának, a Szarvasi Casinónak (kb. 3000 kötet). Az ismétlő iskolákkal kapcsolatban 1882-ben állítottak fel iskolai és népkönyvtárakat. A kilencvenes években a szarvasi tanítóegylet alakított szakkönyvtárat; 1902-ben községi népkönyvtár alakult, 1920-ban pedig az ev. egyházközség tanácsa határozta el könyvtáregyesület alakítását. A könyvtárakon kívül nagyobb gyűjteményei csak a gimnáziumnak vannak, és pedig régiség-, érem-, földrajzi-, természetrajzi- és fizikai gyüjtemények.

A művelődés célját szolgálják a mult század második felétől kezdve gomba módra szaporodó egyletek is. Legelőször Tessedik szervezett 1780-ban a későbbi kaszinónak megfelelő „olvasó társaság"-ot, mely azonban csak egy évig állt fenn.[1]) (Vajon kik is lehettek volna akkor a tagjai?) A *Szarvasi Kaszinó* 1845-ben alakult s eleinte különböző nevek alatt, egy idő óta Szarvasi Kaszinó néven állott fenn ténylegesen 1919-ig, jogilag ma is. A szabadságharc leveretése után szünetelnie kellett, de már 1850 nyarán Placskó István lelkész, a „Szarvasi Olvasóegyesület" elnöke engedélyt kért az egyesület megalakítására s azt Lakatos főszolgabíró meg is adta azzal, hogy minden politizálás tilos, mert „a hazára áldást hozható politika csak a békesség politikája lehet.[2])„

[1]) Tess. Mem. — [2]) Esp. lt. XIII. — 7. 34.

A kaszinó helyisége az ötvenes években a mai Bácskai-ház, majd 1871-ig az új városháza keleti helyiségei, azután a mai Mészárosféle ház, végre az Árpád-szálló. Később alakult az ú. n. „Népkör", melynek tagjait többnyire iparosok képezték, egy pár földműves kivételével, mert a földműves *gazdák* „Polgári Kör"-t alakítottak.

1893-ban a tanítók „Helyi tanítóegylet"-et alakítottak, célul az önművelést mondván ki s e célt pedagógiai tárgyú értekezletekkel s általában mindama kérdések mepvitatásával igyekeztek elérni, amelyek minden művelt magyar tanítót érdekelnek. Első elnöke Benka Gyula volt. Ehez hasonló alakulás volt az „Iparos ifjak Önképzőköre".

Mindezeknél modernebb alakulatnak készült az 1905-ben Benka Gyula diszelnöksége és Karancsy János elnöksége alatt megalakult szarvasi írók, hírlapírók és irodalombarátok „Fészek" asztaltársasága, amely megszabott időközökben irodalmi összejöveteleket és ünnepélyeket tartott (pl. Vajda, Mihálfi stb. irodalmi férfiak sírjainál), sőt táncmulatságot is. Pár év mulva azonban megszűnt.

1906-ban azonban egy ma is fennálló intézmény: a Szarvasi Leányegyesület" alakult, főleg Weinberger Fanni kezdeményezésére. Igen agilis védnöke volt gr. Bolza Pálné szül. Vigyázó Jozefa. Estélyeket, irodalmi délutánokat tartott, melyeken nem egyszer neves szereplők, mint pl. a szarvasi születésű Szendy Árpád, Gaál Mózes is részt vettek.

1908-ban főleg Krecsmárik Endre tanítóképző tanár kezdeményezésére a szarvasi ipari munkások, iparosok és földművesek „Szabad Lyceum"-ot alkottak, amely népies előadások keretében a tudományoknak úgyszólván minden ágával foglalkozott. Ehez hasonlóan, de a művelt közönség számára alkotta meg dr. Nemes Béla a gimnáziumi tanárok „Szabad Lyceum"-át, mely azonban mindössze hat előadást tartott. Ma már a másik sem létezik.

1862-ben a dalművészet pártolására és fejlesztésére alakult Benka Gyula kezdeményezésére és elnöklete mellett a „Szarvasi férfi dalkar". A legkülönbözőbb ünnepélyeken, estélyeken szerepelt, ilyeneket maga is rendezett és az országos dalárda ünnepein is résztvett. Ma is fennáll.

A lakosság kulturális tevékenysége nyilvánult meg különösen olyankor, ha valamely nevezetesebb alkalom nagyobb ünnepélyeket provokált. Ilyenek voltak a templomok, iskolák felszentelési, jubileumi ünnepségei, a község alapításának századik, százötvenedik

évfordulója, s mindenekfelett a fényes milleniumi ünnepség, mely az egyes intézetek külön s a községével egybekötött ünnepélyéből állott.

Megnyilvánult továbbá a művelődés a lakosság társas életének egyes fázisaiban: a mulatságokon, társas összejöveteleken. A Bárány-vendéglő (a mai posta épület) volt a színhelye a mult század úgyszólván valamennyi zajos mulatságainak, fényes összejöveteleinek. Purcsi Antal volt a közönség kedvelt cigányprímása, aki kitűnő művészi híre mellett még józan életéről, takarékosságáról — mi fajának ritkaságai — is ismeretes volt.[1]) Olyan híresek voltak akkoriban a Bárány-beli mulatságok, hogy azokra négyes fogatokon a kúnszentmártoni, szelevényi, mezőtúri ifjuság is át szokott rándulni.[2]) Utóbb a mulatságok fényesebb helyiséget kaptak az Árpád-szálló dísztermében (1896), nyáron pedig az Erzsébet liget kerthelyiségében.

A szórakozva művelődni szerető publikum a mult század második felében a maga körében megoldotta még a *színészet* kérdését is. A hatvanas években rendszeres működvelő szintársulat alakult, melyhez hasonló sem azelőtt, sem azután nem volt. Az előadások színhelye a Bárány-vendéglő volt, amelynek a nagy terme minden előadásnál szűknek bizonyult, mert a közönség tömegesen tódult oda. A tiszta jövedelem jótékony célokra szolgált. Az előadások rendezője: Pokomándy Sándor, szereplői: Marcsek István, Dobosfy Alajos, Zlinszky István, Pokomándy Sándorné, Balthazár Ilka, Komjáthy György, Paál Ferenc, Ponyiczky János, ifj. Bakay Dani, Réthy Vilma, Dobosfy Mari, Gaál Soma voltak. A társulat 1864-től 1866-ig fennállott s számos előadást tartott. Utóbb szerepét az évről-évre itt vendégszereplő vidéki szintársulatok vették át, eleinte a Bárány fából készült helyiségeiben, 1898-tól pedig a fából készült, célszerű nyári színházban.

A *sport- és tornaügy* Szarvason újabb keletű; annak, hogy sokáig nem lehetett róla szó, az oka az, hogy az úri osztály sokáig igen kevés lelket számlált. Pedig természeti viszonyait tekintve, Szarvas a sportnak úgyszólván minden ágára alkalmas volt: a közvetlenül a község alatt folyó Körös csolnakázásra, úszásra, horgászatra, korcsolyázásra, a község kövezett utcái kerékpározásra, a népkert, Anna-liget egyéb sportok művelésére, a Körösmenti füzek,

[1]) 1857 márc. 3. közs. tan. jkv. — [2]) Sz. L. 1906 dec. 16

a kukoricaföldek a vadászatra. Azonban sport-ügyről csak azóta lehet szó Szarvason, amióta a gimnáziumban egy tornatanitói állást rendszeresítettek.

A *tornázás és vívás* gyakorlására 1875-ben három évre „szarvasi torna- és vívóegylet alakult, melynek kezdeményezője Gottescha Lajos, a gimnázium első tornatanítója volt, akinek pár év múlva történt távozása után utódja, Oláh Miklós vette át a vezetést. Az egyletnek azonban buzgalom hiánya miatt hamar fel kellett oszlania s ezentúl jó ideig évről-évre, csak egy-két hónapra egy 10—12 tagú tornászcsapat létesült.

Sokkal kedveltebb sport volt a *korcsolyázás*, amelyet legnagyobb kedvvel a nők űztek. Az 1879. december 1.-én Oláh Miklós által alakított első „korcsolyázó kör"-ben a női tagok száma 60, a férfiaké csak 25 volt, (a tanulóké százon felül.) A korcsolyázás régebben nem a Kőrösön, hanem a község déli része alatt elterülő Maczó mellett történt, mert az sekély vizével nagyon alkalmas volt. Utóbb, a Kőrös elzárása óta a Holt Kőrösön kezelte a pályát Konrád János.

Az *úszás* sportjának is a gimnázium adott újabb lendületet 1877 tavaszán egy nagyobb uszoda épitésével. Azóta évről-évre alig akad diák, aki harmad-negyed éves koráig az úszást el nem sajátítaná. A felnőtteknek Oláh Miklós tornatanár úszóleckéket is adott úgy a gimnáziumnak a közönség által is használt uszodájában, mint egy másik kisebb uszodában. Érdekes, hogy egyik legjobb úszó valamikor Vajda Péter volt, aki Öcsödig is elúszott, később pedig Beőthy Pál.

A nyolcvanas évek eleje óta tartott *csolnakversenyek* győztese szintén Beőthy Pál volt. Csolnakokat a Kőrösön Konrád János tartott a közönség használatára.

A kilencvenes években *„szarvasi kerékpárosok egyesülete"* is volt; tagjai kirándulásokat rendeztek, így 1899-ben Szentesre kerékpároztak; utóbb mulatságokat is rendeztek. A *labdázásban* Botka József szarvasi diák (utóbb tótkomlósi tanító) tüntette ki magát, aki „Labdajátékok" című könyvével pályadíjat is nyert az athletikai klubtól.

De a Szarvason űzött sport-ágak leghasznosabbika, kivált régebben, a *vadászat* volt. A vidék a Körös árterületei miatt meglehetős vad állapotban s a maihoz képest csodálatosan gazdag volt

mindenféle vadakban. Hiszen a XVIII. században még a farkasok is oly nagy számmal fordultak elő, hogy egyes években büntetés terhe mellett rendelték el az irtásukat; így 1736-ban a megyei rendelet értelmében Szarvas öt farkas-főt volt köteles beszolgáltatni; 1746-ban a rendelet úgy szólt, hogy ha a kivetett farkas-fő mennyiséget a község be nem szolgáltatja, minden be nem szolgáltatott után fizet pár forint büntetést; 1775-ben 2374 varjút és csókát, 7122 verebet kellett igy beszolgáltatni.[1]) A mult században jeles vadász volt Vajda Péter, aki diákokat is szokott tanitani a vadászatra. Utóbb „szarvasi vadásztársulat" alakult, melynek a tagjai vizslával vadásztak, mert kopó és agár az egész környéken nem volt látható. E társaság 1883-ban gömblövészetet is tartott.[2])

A sportnak újabb országos fejlődésével is lépést tartott Szarvas. 1900 nyarán újra megalakult egy sport egylet (elnöke dr. Haviár Gyula, művezetője Oláh Miklós), melybe a régi kerékpáros egylet is beleolvadt.[3]) Az 1900-as évek elejétől szarvasi tennisz és football társaságok s különböző modern sport-társaságok tartják kezükbe a sport-ügyet.

A kultúra haladását a nép szélesebb rétegeiben az ú. n. *népszokások* fejlődésében látjuk. E tekintetben két nevezetes változást kell megállapitanunk: a szokások magyarosodását és egyszerűsödését.

Valamikor még a *keresztelők* is költséges dáridókkal és babonás formalitásokkal voltak összekötve. Zsilinszky tud róla 1872-ben, hogy valamikor a sok meghivott koma és komaasszony jelenlétében a bábák varázserejü szavakat mondtak, a templomba pálinkát vittek s abból felhörpintgettek a többi vendégekkel együtt. Azóta nemcsak hogy a babonás szertartások szüntek meg, de a keresztelési lakomák is a legtöbb esetben a minimumra redukálódtak.

Sokkal fényesebb volt s még ma is az, a lakodalmi szertartás. Ez már a XVIII. században olyan költséges dáridókkal járt, hogy azokat 1770-ben szigorú rendelettel be kellett tiltani.[4]) Hogy azonban nem sokat ért a tilalom, azt megtudjuk Tessediktől, aki élete végén „napról napra terjedő fényüzésről, időt- és pénzt fecsérlő mulatságokról és játékokról" ir.[5])

[1]) Évk. 1884. 126 — [2]) Sz. L. 1885 jan 25. — [3]) Sz. és V. 1900. aug. 5. — [4]) Tess. Mem. — [5]) Önél. 116.

A leány megkérése nem személyesen, hanem a házasulandó fiatal legény valamely nőrokona által történt s sokszor babonás cselekményekkel volt egybekötve; így pl. az első találkozáskor petrezselymet vagy más zöldségfélét raktak a csizmába, mert azt tartották, hogy akkor a házas életben szerencsések lesznek. Eljegyzéskor a menyasszony ajándékba gyűrűt, kendőt, pénzt, sokszor csizmát kapott.[1]) E szokások nem igen változtak meg; a megkérést rendesen vénasszonyok végzik; a beleegyezés jeléül díszes kendőt szokás adni, sőt gyakran rendes jegygyűrűt is.[2])

Maga a lakodalmi ünnepély még a mult század első évtizedeiben is gyakran több napon át, néha egy hétig is tartott, rengeteg étel-ital elfogyasztása mellett. Utolsó étel a mézes kása volt, amelynek feladása után a szakácsné bekötött kezekkel, nagy főzőkanállal megjelent a vendégek közt s előadta, hogy a sok főzés alatt a kezeit összeégette s azon a cimen, hogy azokat meggyógyíthassa, egy pár garast gyüjtött össze. A lakoma harmadik vagy negyedik napján éjfél tájban különféle tréfás játékokat kezdtek; ilyenek voltak a borbély, molnár, bíró, halottsiratás, püspökszentelés és bikavezetés; ez utóbbi abból állott, hogy valaki bikabőrbe öltözve karikás ostorral hajttatta magát az útcán. 1812-ben ennek megszüntetése végett elrendelték, hogy az ilyen bikákat be kell fogni s azokat másnap a templom előtt megbotozni.[3])

Az esküvő napján az összegyült nászközönség a menyasszonynak verses búcsúja után zeneszó, kurjongatás, ostorpattogtatás, lövöldözés, csengetés, kolompolás, dalolás és zászlólobogtatás mellett vonult a templomba. Néha egyes legények női, leányok férfiruhába öltöztek. Menetközben néhány legényt láncra verve vezettek, másokat a búzavermekbe lökdöstek; ha kocsikkal mentek, akkor a kerekekre színes rongyokba öltöztetett bábukat kötöztek.

A vendégek összehívása, mulattatása, a tánc dirigálása és a menyasszony kisérése a vőfély feladata volt. Mikor a menyasszony pártáját levetette s főkötőt kapott, ő lonta ki a haját és a levett menyasszonyi koszorút a pártával együtt két ágú villára tűzve, alkalmi verset mondott, amely után a kezében levő villát a pártával együtt a szoba gerendájába szúrta.

Az esküvő után való napon a menyasszony a vőfély kiséretében avatásra ment a templomba; ilyenkor a vőfély a papnak

[1] Zsil. 144. — [2] Benka Gyula közlése. — [3] Zsil. 145.

marhanyelvet, kalácsot és bort adott. A templomból visszajőve, megint verset mondott; aztán kezdődött a menyasszonyi tánc. Utolsó este, mikor a vendégek már belefáradtak a mulatságba, egyenként kimuzsikáltatva magukat a kapuig, széledtek el.[1])

Ezek a nagy pazarlással járó szertartások a mult század második felében már nem voltak divatban, ami nagy kulturális előhaladást jelent, ha meggondoljuk, hogy épen akkor kezdett a szarvasi nép rohamosan gazdagodni. Akkor az egész lakodalom a legjobb esetben egy nap alatt, ebéd, vacsora és tánccal folyt le.

Utóbb azonban a nagy jólét következtében mégis megint nagyobb költekezések közt szokott történni a lakodalom. Nem a régi ceremóniák vagy több napos dáridó állott vissza, csak a pazarlás. A lakodalmakra meghívott vendégek nagy száma, a dús lakoma úgy mutatják, mintha a költekezésben versenyezni akarnának a gazdák egymással. A meghívott vendégek közt rendesen ott kell lennie a papnak, akitől ünnepélyes felköszöntőt várnak.[2])

Ceremóniás szokások voltak végül a *halottak koporsójánál* és a *temetésnél* is. Régi rossz szokás volt különösen a halottak búcsúztatása. A XVIII. században a tanítók végezték ezt s 40—50—60 rokontól és távol levő baráttól is búcsúztatták a halottat. Tessedik küzdött e szokás ellen s egy időre azokat sikerült megszüntetnie.[3]) Azonban újra feléledtek azok s napjainkban is fennállnak.

Régi idők máig fennmaradt szokásai a *fosztókák* is, amelyeknél az összejövetelnek másodrendű célja a tollak fosztása, mert a főcél a mulatság. Ugyanígy az esti kukoricamorzsolásoknál is.

A *népmulatságok* ősi helye a Körösön túl levő fűzfa erdőcske (Fűzes) volt. Ennek a mult század elejéig többnyire azt a részét használták, amely a Krinolinba esik. Egy 1817-ki szerződésből[4]) csak annyi vehető ki, hogy az addig használt Füzes helyett akkor a község másikat kapott, minden valószínűség szerint még nem a mai Erzsébet-liget helyén, mert azt csak 1847-ben jelölték ki.[5]) Akkortól fogva azután a mai napig itt folynak le a népmulatságok, meg elvétve vendéglőkben is. 1847-ben még a Füzesben is korcsmát akartak nyittatni s általában időről-időre eljött a népnek ilyen irányba való terelése. A szolídság legjobb lábon állott a het-

[1]) U. o. — [2]) Benka Gyula közlései. — [3]) Önél. 71. — [4]) Bolzák lt. [5]) 1847 máj. 25. képv. jkv.

venes évek táján, amiről Zsilinszky mellett gróf Csáky Albinné is tanuskodott egy cikkében.

A *táncok*, amennyire visszamenőleg ki lehet mutatni, magyar táncok voltak. Zsilinszky korában (1872) csárdás és polka, legújabban, mióta a földműves fiúk és leányok is rendes tánciskolában tanulnak, a legkülönbözőbb modern táncokat is tudják.

A nép *viselete* gyökeres változásokon ment át 200 év alatt. A Felvidékről bevándorolt tótok mai ivadékait hiába próbálnánk a felvidéki tótokhoz hasonlítani. E tekintetben mindenek felett az éghajlat és a foglalkozás hatottak átalakítólag. Az Alföld éghajlata csodás hatású. A nagy hőség, a hosszú szárazság, a rövid, majdnem semmi tavasz, megváltoztatták az ide települt lakosoknak először a viseletét, azután erkölcseit, majd egész lelki világát is. A betelepülő idegen, aki folytonos egyforma munka közt töltötte addig napjait, itt várakozását meghaladó kényelemben élhetett az esztendő egyik felében, de viszont olyan erős munkát kellett végeznie az év második részében, amilyenről addig fogalma sem volt. Ezért meg kellett változtatnia addigi viseletét, könnyű, szellős, bő ruhát kellett öltenie.

A szabad levegőn való tartózkodás testalkatukra is átalakítólag hatott. A felvidéki tótot jellemző szálas termetet a szarvasiak még örökölték apáiktól, de a felvidékinek nyurgasága nélkül. Tagjaik, termetük lassanként meggömbölyödtek, a jobb módúak hízásnak indultak s még a jellegzetes háromszögletű tót arcok is kerekekké lettek. Eltünt a hosszú láb és hosszú nyak. A termet a közepesnél valamivel magasabb, a váll széles és kissé csapott, a nyak vastag, az arc vörös, a bőr naptól barnított, a bajusz elég nagy és kifent, az áll borotvált, a szemek csillogók, a szemöldök dús; ilyen a mai szarvasi tót.

Nehéz azt is elképzelni, hogy a viseletük kétszáz évvel ezelőtt szakasztott olyan volt, mint a felvidékieké. Aki kételkednék ebben, azt meggyőzi a következő bizonyíték. 1872-ben a Bolzakertben két lábnyi mélységben egy egészen épen maradt ruhájú embert ástak ki. Széles bőrtüszője volt, rövid inge, keskeny karimájú magas tetejű kalapja, szűk gatyája, szokatlanul széles szárú és nagy patkójú csizmája. Ilyen volt a XVIII. század elején a szarvasi paraszt. Az idők folytán azonban a kalap magassága felére olvadt, karimája szélesebb lett: szóval magyar kalappá alakult, amelyet ma csak az különböztet meg a békésmegyei magyar

kalaptól, hogy valamivel szélesebb karimájú annál. A keskeny gatyából széles, szoknyaszerű gatya lett (olyan, mint a jupe-culotte volt), amely nem sokkal ér alul a térden. A széles szárú ormótlan csizmából rövid és szűk magyar csizma lett. A mellény rövid, de az ingújj szűk s ez egyik főkülönbség a széles magyar ingújjtól. Az öltözetet kiegészíti az elmaradhatatlan, valamikor három krajcáros pipa (a tehetősebbeknél tajték), amelyet nyáron a gatyaszárba, télen a baloldali kabátzsebbe tesznek, míg a jobboldaliból dohánytartó kostök szálai csüngenek alá.

A nők viselete szintén felföldies volt. Szines szoknyák, tarka pántlikák, a leányok fején csokrok és párták, rövid derék, kivágott mell voltak divatban. Lassacskán azonban a szines szoknyákat egyszínű sötét kelméből készültek váltották fel, melyeknek hossza megnövekedett, földig érő lett; a párták eltüntek, a haj copfba alakult; a mellénynek csak a színe különbözött már a magyartól: sohasem rikító. Szoknyából vasárnap „huszonöt-"öt is felhúznak egyszerre, talán, hogy a termetük karcsúbbnak lássék. A fejükön a legújabb időkig mindég kendőt hordtak, úgy kötve meg, hogy a homlokukra kis ernyőt vet az; ma kezdik elhagyogatni s hajadonfővel járni is. Termetük elég karcsú s általában szépnek mondhatók ők is, a férfiak is.

III. A községben levő intézmények.

a). Az egyházak.

1. Az ág. hitv. ev. egyház.

Nem tudjuk, vajon az 1722-ben alapított Szarvas lakossága csupa evangelikusokból állott-e; de bizonyos, hogy ha voltak is más vallásúak, kevesen s mindenekfelett oly aláredelt helyzetben lehettek az evangelikusokkal szemben, mint valaha a nagy vallási üldözések korában ezek szoktak lenni a katholikusokkal szemben. Több mint fél századnak kellett eltelnie, még a katholikusok annyira megerősödhettek, hogy egyházat alkothattak. Eladdig az evangelikusok minden szervezkedési, sőt letelepedési kísérletüket oly aggodalommal kísérték, hogy a katholikus vallású, de felvilágosodott földesurak inkább maguk akadályozták meg itt katholikus egyház keletkezését, csakhogy jobbágyaik békésen folytassák az ő birtokuk gazdasági fejlesztését.

A szarvasi evangelikusoknak ezt az aggodalmát a kor magyarázza meg. A nagy vallási harcok kora ugyan lejárt, s olyan vallási üldözések, mint az előző században, akkor már nem voltak. De az ezen században uralkodó királyainknak katkolizáló rendszere sok tekintetben még veszedelmesebb volt a más felekezetűek megmaradására, mint a nyilt vallási üldözés. A békés ellenreformáció kora volt ez Magyarországon, amelyben birtokok, hivatalok, méltóságok adományozása által próbálták a protestánsokat a katholikus egyházba édesgetni. Azután meg a több mint egy százados nyilt üldözések csak a közel multban szünvén meg, nem volt még elég az

azóta letelt békés idő ahoz, hogy garanciául szolgáljon vallásszabadságuk megmaradásához. Végül nem tudhatták, hogy a katholikus földesúri család egy későbbi tagja nem lesz-e a régi rendszer, a katholikus vakbuzgalom visszaállítója.

Igy azután 1722-ben a letelepülők által kikötött s a telepítő földesúr által elfogadott első feltétel az volt, hogy vallásukat szabadon gyakorolhassák. Ugyanakkor első szervezkedésük *egyház* szervezésében, egyik első választásuk pap választásában s első nagyobb építkezésük templom építésben nyilvánult.

Az általuk szervezett egyház szervezetét részleteiben nem ismerjük, csak azt fogjuk lépten-nyomon láthatni, hogy *ez az egyház voltaképen maga a község*, annak előljárói (a földesúr után) a paptól függtek, aki egy személyben lelki gondozója, szigorú erkölcsbirája volt népének.

Az első ilyen nagy hatalmú papjuk, *Hrdina András*, aki Domonyból került ide, ennek a nagy hatalomnak még úgy látszik, inkább csak önmaga által megtett, de nem elismert birtokosa volt. Abból a kevés adatból, ami ránk maradt róla. azt tudjuk, hogy igen népszerűtlen volt kis számú hívei előtt; miért: nem tudni. De amikor végre elmozdították állásától, állítólag azért, mert nem szabályos választás útján lett szarvasi pappá és mert nagy papi hatalmával visszaélve, mint egy uralkodó, az egyházi és községi hivatalokba csupa rokonait ültette: egyúttal azzal vádolták az egész XVIII. századon át, hogy ő volt az, aki a szarvasiak kiváltságleveleit elvitte, vagyis valósággal ellopta volna.[1]) A második szájhagyomány, amely fenntartotta magát, szintén azt bizonyítja, hogy nepotisztikus zsarnokságáért közgyűlölet tárgya volt; e szerint a feleségét boszorkánynak tartották s az „akkori idők szokása szerint"[2]) meg akarták fürösztení a Körösben (azaz bele akarták dobni); ha boszorkány, akkor nem sülyed alá, hanem a vízen úszik; ha ártatlan, elmerül. Megtörtént-e, vagy miért nem történt meg a próba, nem adja tovább tudtunkra a hagyomány; de tény, hogy Hrdinát, a szarvasi ev. egyházközség első papját 12 évi paposkodás után állásától elmozdították.

Az első nagyobb építkezés végül, mint említettük, templom építés volt. Tessediktől megtudjuk azt, ami eddig ismeretlen volt, hogy ez 1723-ban épült s minden valószínűség szerint vagy vá-

[1]) Markovitz nyomán Hellebranth 14. és Tess. Mem, — [2]) Tess. Mem.

lyogból, vagy vegyest vályogból s itt talált török épületek maradványaiból, de mindenesetre igen gyengén, mert 1729-ben kapta a község az engedélyt, hogy helyette másikat építsen, miután az első csak hat évig állott fenn.[1])

Hrdina távozása után minden tekintetben kiváló papot nyert az egyház *Markovitz Mátyásban* (1734—1762). Alatta volt kifejlődve legjobban az az állapot, hogy a község az egyházzal azonos testületet képezett. De lássuk előbb szorosan vett egyházi intézkedéseit.

Híveinek számon tartása végett s bizonyára, hogy a történetnek is adatokkal szolgálhasson, anyakönyveket vezetett. Hogy híveit jó rendben s vallásos buzgalmukat ébren tarthassa, 1747-ben megkezdte rendszeres látogatásukat; mikor azonban ezt félreértve, sokan rossz szemmel nézték, beszüntette e szokását,[2]) de továbbra is mint apa a családját, vígasztalta, bátorította és védelmezte híveit, számukra énekeket és imákat irt, amelyeknek kéziratai egy ideig az egyház levéltárában őriztettek.[3]) Sok történt alatta építkezés, felszerelés dolgában is. A régi templomban az ő papsága alatt emeltek oltárt s a templomot toronnyal, a tornyot harangokkal látták el. Nem tudjuk biztosan, hogy mikor épült az első torony, annyi azonban bizonyos, hogy harangláb már volt 1740 előtt, mert Tessedik szerint ez évben két harangot hoztak Budáról,[4]) 1745-ben vették a harmadik, az árából következtetve jókora harangot (510 frtért). 1646-ban épült Tessedik szerint az első torony (az eddigi tehát ez esetben csak harangláb lehetett), melynek felépíttetése próbára tehette Markovitz erélyét, mert az endrődi plébános tiltakozott ellene.[5]) Ez a torony sem sokkal lehetett különb az elsőnél: fából volt ez is, mert kőből vagy téglából nem volt szabad építeni.[6]) Érdekes intézkedés, hogy e toronyban mindjárt építése évében *betiltatott a zivatar elleni harangozás.*[7])

Nevezetes intézkedés Markovitz idejében, hogy a temetőt, mely addig a templom mellett volt, 1746-ban a lakosok házaitól távolabbra eső helyre tették át. Majd 1759-ben, miután a második, 1729-ben épült templom is tönkrement, a szolgabíró jelentése nyomán megengedték, hogy a roskadozó templom *helyén* újat építhessenek, azonban csak oly *anyagból és oly terjedelemben,*

[1]) Tess. Mem. — [2]) Tess. Mem. — [3]) Zsil. 64. — [4]) Tess. Mem. Az egyik ára 145 frt., a másiké 34 frt. 14 garas. — [5]) Évk 1884. 134. — [6]) Tess. Mem. — [7]) Tess. Mem.

mint az eddigi volt.[1]) Talán semmi sem mutatja jobban az elnyomatást, melyben az evangélikusok még mindig részesültek, mint az engedélynek ezek a kikötései. Az anyagnak olyannak kellett lennie, amilyenből rövid pár évtized alatt már kétszer dőlt össze templomuk; a terjedelem pedig akkora, mint amekkora elég volt 1729-ben, amikor a betelepülésnek még csak hetedik évében voltak. A buzgó vallásos nép azonban mindezen lealázó kikötés dacára még azon évben felépítette most már harmadszor templomát s április 24-én azt fényes ünnepségek közt fel is avatta.

De Markovitz, a kitünő pap és egyházi férfiú egyben Szarvas községének is szervezője, lakói erkölcsének szigorú őre, valóságos Kálvin Jánosa volt. Ő sürgette legelőször az egyes hivatalnokok felelősségének kimondását s a nép részéről a felsőbbség iránti engedelmességet. Ő írt először Szarvas számára egész a legapróbb részletekig menő községi és egyházi törvényeket 15 ívnyi terjedelemben. Sokoldalú gondoskodását mutatják a tárgyak, melyeket e törvények felölelnek. Szól bennök a bábákról, vasárnapi rendzavarásokról, tisztátalanságról, a gyermekek neveléséről, káromkodásokról, részegeskedésről, *erkölcstelen táncokról, fosztókákról*, adósság csinálásról, lopásról, csalásról, végrendelet készítésről, betegekről, haldoklókról, tetszhalottakról, özvegyekről, árvákról, iskolákról, stb., stb.[2]) Népének azonban nemcsak szigorú cenzora, de sokszor egész a vakmerőségig erélyes, hatalmaskodni is hajlandó védelmezője volt. Mint hallatlan vakmerőséget kell ám tekintenünk azon eljárását, amely Békésvármegye jegyzőkönyveiben van megörökítve[3]); eszerint 1747-ben egy szónoklatával megakadályozta a katonatoborzást s megbüntette azokat, akik a toborzókkal szóba álltak.

Amely egyháznak ilyen papja van, abban a hívek, mint egy ember követik azt, amikor és ahová ő akarja. Markovitz tekintélye feltétlen és minden körülmények közt megálló volt. Nem csoda, ha méltó utódja, Tessedik már az 1735.-ki Péró-féle lázadás utáni eseményeket is Markovitz tekintélyére vezeti vissza, azt írván, hogy a lakosság iránta való hűségét és szeretetét bizonyította azzal a tettével is, hogy a sás és nád közé rejtőzött zendülőket felkutatta és a hatóságnak kiszolgáltatta.[4]) Épúgy az ő nagy egyéniségének varázshatását mutatja az, amit csak következtetünk, hogy t. i. az ő korában Szarvason a katholikus hitről az evangelikusra való átté-

[1]) Évk. 1884. 152. — [2]) Tess Mem. — [3]) Kar. I. 397. — [4]) Tess. Mem

rések is lehettek. 1756-ban u. i., miután a bozóki plébános szerint Csabán és Szarvason több apostata, azaz katholikusból evangelikussá lett tartózkodott, e két helyre kiküldték a szolgabírót és az esküdtet, hogy az ilyeneket nyomozzák ki, az illető prédikátorokat pedig komolyan intsék meg, hogy az apostatákat tiltsák ki templomaikból s gyermekeiket ne merészeljék az ev. iskolákba befogadni.[1]) Markovitz egyéniségének vonzóerejét tekintve, feltehetjük, hogy a szarvasi apostaták az ő hívó szavára, ő általa lettek azokká.

Azonban épen a fenti eset szintén azt mutatja, hogy a katholikusokkal szemben mindég készen kellett lenni a küzdelemre s apróbb surlódások nélkül nem lehettek el a két egyház hívei. Az országban, hiába, a katholikus volt az úr s még az olyan evangelikus szigeteken is, mint amilyen akkor Szarvas volt, ha nyiltan bántani nem is lehetett, de piszkálódni próbáltak az evangelikusokkal. A piszkálódásnak egyik módja az akkoriban általában szokásos canonica visitatio volt és pedig kath. lelkész canonica visitatiója a protestánsoknál. Ezt a megalázó szokást, hogy a katholikus kánonszerű egyházlátogatás vizsgálja meg a protestánsok ügyeit, az 1731. „Carolina Resolutio“ rendelte el. 1754-ben tartottak ilyet Szarvason s maga az illusztrisz lelkész, Markovitz írja ezt le emlékirataiban.

A mondott év egy vasárnapján Endrőd felől jött a vizitátor, Alapy János. Markovitz egy hatvan válogatott ifjúból álló lovas bandériumot küldött ki elébük a Strázsa-halomig, hogy ott adják meg neki az első üdvözlést. Délelőtti 11 órakor Endrőd felől kocsi közeledett; abban a hiszemben, hogy benne a „főtiszt. vizitátor“ érkezik, valamennyi harang rákondított. Nagy derültséget okozott azonban, mikor kisült, hogy csak az endrődi szakács az, aki hírül hozta, hogy a főtisztelendő látogató egy óra múlva érkezik. Erre az összes lakosságot harangszó értesítette, hogy előre megállapított terv szerint tömegesen vonuljon fel. Rengetegen jöttek most össze s az egykori szarvasi vár sáncaiban gyülekeztek; majd rendben, egyik oldalon a nők, másikon a férfiak, felállottak az út két oldalán. Alig helyezkedtek el, lovas futár hozta a hírt, hogy a látogató már jön. Az oltári gyertyákat erre azonnal meggyújtották; az oltár előtt fehérrel bevont székek álltak egy asztal körül. A harangok szünet nélkül zúgtak. Markovitz egyházi ruhában fogadta a piacon

[1]) Évk. 1884. 135.

a kocsijából leszálló vizitátort s latinul üdvözölte őt. Innen a tömeg közepette a templomba kísérték. A templomba belépve, megszólalt az orgona. Majd „főtisztelendő látogató úr bemenvén a templomba, a vicediakonus, perceptor, a biztossal és két jegyzővel az asztalhoz ült, oly formán, hogy velem — írja Markovitz, ki padomban állva maradtam, szemközt volt. Mert úgy volt meghagyva, hogy saját padomban foglaljak helyet.“ Aki a templomba fért, bent, a többiek kint foglaltak helyet. Az orgona elhallgatván, a vizitátor szép beszédet mondott, majd megtette kérdéseit, meghallgatta az azokra adott feleleteket s a jegyzőkkel feljegyeztette azokat. A kérdések egyrészt Markovitz személyére, másrészt papi funkcióira, stb. vonatkoztak, mint pl.: vannak-e esküdt (felesküdt) bábái, enged-e a szükség esetén a bábáknak is keresztelni, nincsenek-e panaszai hallgatói ellen; majd a hallgatók kikérdeztetése jött: meg vannak-e elégedve papjukkal, nincs-e valami panaszuk ellene. Kissé nevetséges volt az egyik hallgató felelete, aki, mikor a látogató azt kérdezte: vajjon a lelkészük a bűnöket és kihágásokat keményen bünteti-e, így válaszolt: „ó igen, a mértéken túl is.“ Egy másik hozzátette: „Még újjal is mutogat ránk.“ Kikérdezte azután, van-e az egyháznak vagyona, malma, földje, legelője. A kikérdezés után az orgona hangjai mellett a paplakra vonult, majd az iskolába, ahol a tanítót és a tanulóságot megáldotta. Délben a községházán ebéd volt; utána együtt sétáltak egy ideig, majd a látogató breviárium olvasás végett a községházára vonult, katholikus templom még akkor nem lévén. Másnap reggel a látogatóknak ajándékokat osztogattak, majd végre azok elutaztak, magukkal víve Markovitz memorandumát, melyben templomuk elégtelenségéről írt.[1])

Igy viselte gondját Markovitz a maga egyházának s szerzett becsülést, hírnevet magának. Jó hírnevének bizonysága, hogy Csabára is hívták papnak, hogy esperes is volt, sőt 1757-ben püspök jelölt.[2]) Mint nagytudású, a pedagógiában, földrajzban, történetben, irodalomban jártas férfiúnak értékesek azon iratai is, melyek az ő korára, s egyáltalán Szarvas múltjára igen sok, nélküle ismeretlen adatokat tartalmaznak. 1762-ben a „község jóságos atyja és tanácsadója“ meghalt.[3])

Érdemekben gazdag atyja helyére Markovitz Jánost választották most papnak a szarvasiak. Ez az erlangeni egyetemen tanult

[1]) Évk. 1890. 30. — [2]) Zsil. 64. — [3]) Tess. Mem.

s ott ismerkedett meg Tessedik Sámuellel, az egykori békéscsabai papnak korán árvaságra jutott fiával. Minthogy maga szép képzettsége mellett gyenge, beteges testtel birt, segitő társul kérte magához egykori főiskolai barátját, majd *sógorát, Tessedik Sámuelt.* (1767.) Ő maga 1769 tavaszán meghalt s helyére a már itt levő Tessedik mellé, akit még fiatalnak találtak, Tótkomlósról *Sztankovitz Sámuelt* hívták, majd, mikor ez három évi működés után Maglódra távozott, *Járosy Jánost* Guttáról. Ez 13 évig működött Szarvason s alesperes is volt.

Innentől kezdve, bizonyára a hívek létszámának megszaporodása miatt két lelkész vezette az egyház ügyeit. Járosy lemondása után fiát, *Járosy Pált*, majd ennek egy év mulva való távozása után a Tessedik által ajánlott *Boczkó Dánielt* választották meg.

Az előző, rövid ideig működő, jelentéktelen papok után most erősebb egyéniség került Tessedik mellé. Hogy kettejük közül Tessedik volt kiválóbb úgy tudása, képzettsége, mint jelleme által, az kétségen felül áll. Ámde Boczkóban is uralkodni vágyó, férhetetlen szellem lakozott, akit mindjárt az is sértett, hogy mivel ő jött később, Tessedik mellett csak mint másodlelkész szolgált. A két lelkész közt való ezen fokozati megkülönböztetés, a nagyobb fizetés, melyet Tessedik, mint igazgató lelkész élvezett s a jog, hogy ő kormányozza az egyházat, majd Tessedik gyors emelkedése és nagy sikerei azok az okok, amelyek miatt az egyházban nemsokára Boczkó megválasztása után nagy papi viszály tört ki.

Más helyen emlékezünk meg részletesebben úgy Tessedik nagy alkotásairól, mint az azokkal kapcsolatos viszályról, melyet Boczkó szitott a nép részéről is. Itt csak annyit, hogy Boczkó egy időben a népet teljesen Tessedik ellen tudta hangolni, úgy, hogy valóságos lázadások voltak. Ennek a lázongásnak okait korántsem Tessedik valamiféle hibáiban találjuk, mert ő mint pap is elsőrangú volt s kéziratban megmaradt prédikációi tartalmasságukkal tünnek ki. De — és ez szégyenére válik az akkori szarvasi népnek — ellene épen olyan tettei és jellemvonásai miatt tudták felbiztatni az együgyűeket, amelyek becsületére váltak. Igy nap-nap után azt látták, hogy a szobája ablakában még éjfélkor is világosság volt s mikor megtudták, hogy az azért van, mert papjuk olyankor szorgalmasan tanul és ir, készen volt a vád: fiatal korában nem tanult s most kénytelen azt tenni. Az általa végzett sokoldalú munkásságot maguknak megmagyarázni nem tudták s szemrehányások-

kal illették, hogy ráér papi teendői mellett annyi mindenfélével foglalkozni. Vádaskodásaikat pedig az tette készségessé és buzgóvá, hogy Tessedik olyan ember volt, mint Markovitz, az erkölcsök szigorú őre, aki még a lakodalmakkal kapcsolatos dáridók ellen is felszólalt. Ilyen és hasonló okokkal Boczkó annyira tudott izgatni, hogy a községi előljáróság végre is vérszemet kapva ellene, az esperességnél vizsgálat megindítását kérte. A küzdelem akkor volt leghevesebb, mikor 1803-ban beadta a lemondását papi hivataláról.[1]) De sem az esperesség, sem annál magasabb testületek, végre is nem térhettek ki az elől, hogy Tessediknek bokros érdemei messze túlhaladják a Boczkóéit; azért, mikor Radacsovszky községi bíró s az előljáróság által kért vizsgáló bizottság megjelent Szarvason s meggyőződött a tényekről, a Boczkó hívei által támasztott vádakat és panaszokat elejtette s Tessediket az esperességi gyűlés előtt, mint a nép javán dolgozó lelkészt, dicsérő elismeréssel jutalmazta. Ez Tessedik rehabilitációja volt s igy ő megmaradt állásában. Boczkó eljárását azonban az esperesség Tessedik szenvedélyes rágalmazásáért kárhoztatta, mire 1803 augusztus 30-án Boczkó lemondott papi állásáról, mely tettét később megbánván, hasztalan igyekezett azt visszaszerezni.

Tessediknek *egyházi téren tett* legmaradandóbb alkotása még abból az időből való, mikor Boczkó volt a paptársa. Ebben az időben, 1788-ban épült a ma is fennálló ó-templom. Felépíttetése majdnem kizárólag Tessedik nevéhez fűződik. Láttuk, hogy az utoljára 1759-ban épített templomnak milyen anyagból kellett készülnie. Igy nem csoda, ha az 1780-as évek elején már ez is erősen roskadozott. 1786-ban megkapták az engedélyt, hogy helyébe szilárd anyagból újat építsenek. Az építés oly kevés költségbe került, hogy utóbb a Tessedik ellen lázított lakosok gyanúba fogták őt, hogy kincset talált, melyet előttük eltitkolt s abból építtette. Tessedik maga ismertet meg bennünket ezen építkezéssel, melynek szinte hihetetlen olcsóságát maga is kiemeli: „Az épület a török háborúk alatt minden gyüjtés és koldulás nélkül, valamint az adófizető földműves minden megterheltetése nélkül a régi torony renoválásával együtt három éven belül a szarvasi ev. egyházközség önkéntes adományából 27.000 forintért építtetett.“[2]) „Nem fogja — úgymond — az utókor elhinni, hogy ezen szolid épület oly rövid

[1]) Esp. lt. XII. 3. és 4. — [2]) Tess. Mem.

idő alatt és oly csekély költséggel volt felépíthető, ha nem ismeri, milyen célirányosan lehetett nemcsak felnőtteket, de gyermekeket is beosztani az építésnél, továbbá, mint lehetett magát az építőanyagot első kézből olcsón megszerezni s Szarvasra szállitani." Ő t. i. az egyházi gondnoknak 400 váltó forintot adott, hogy azzal menjen fel Máramarosba, ott vegyen fenyőfát, szállítsa azt Csongrádig a Tiszán s onnan Szarvasig a Körösön. Az igy helyszínén, közvetitő nélkül vett is leszállított famennyiség egy részét, mint fölöslegest azután épen 400 frtért sikerült eladni, ugy, hogy a templom faanyaga ingyenben volt.

A II. József korában igy felépitett templomnak tornya is volt, amely Mária Terézia korában épült. A helytartótanács u. i. a szarvasiak kérelmére 1775-ben megengedte, hogy égetett téglából tornyot építsenek, azt órával is elláthassák és arra harangjaikat felhúzhassák.[1]) Hogy az engedéllyel éltek is s a torony II. József korában csakugyan fennállott, az kitünik Tessedik könyvéből. Azt irja, hogy 1788-ban július 18-án a villám becsapott a rézzel fedett toronyba, de kárt nem tett. Ez a torony azonban nem az, amely ma is fennáll. Egy, az egyház alapitványairól szóló kimutatásban[2]) benne van, hogy *1836*-ban a Melian György által adott harangot addig, *még az új torony felépül*, haranglábon helyezzék el.

A templomot Kimnach Lajos pozsonyi épitőmester épitette s ő végezte ugyanakkor a torony renoválási munkálatait is. 1788-ban megtörtént a felszentelés, 1804-ben pedig Herodek orgonamester 32 változatú orgonát készitett a templomba (9300 forintért), amely évtizedeken át a környék legjobb orgonája volt.

Boczkó lemondása után az egyház *Hamaliar Márton* selmecbányai lelkészt s bányakerületi püspököt választotta meg Tessedik mellé. Igy az ő paposkodása alatt Szarvas püspöki székhely volt. Hamaliar híres papja volt Szarvasnak. Nevét az általa kidolgozott s róla elnevezett „Utasitások" tették ismertté, melyek némi módositásokkal egész az 1894.-ki zsinat idejéig irányadók voltak a bányai egyházkerületben. Nevezetes intézkedése Hamaliarnak az is, hogy tanitói egyesületet szervezett, amellyel igy megelőzte és bevezette Eötvös közoktatásügyi miniszter intézkedéseit. Az egylet 1804-től 1811-ig állott fenn.

Hamaliar néhány évi Szarvason való működés után agyszél-

[1]) Évk. 1884. 140. — [2]) Ev. egyh. lt.

hűdés következtében kénytelen volt hivataláról lemondani. Utódjává 1812-ben *Machula Gábort* választották meg. 1820 december 27-én 53 évi szarvasi lelkészkedés után Tessedik is meghalt; miután „nem annyira magának, vagy övéinek, mint inkább népe javának élt, sokáig és teljesen" — mondja a szarvasi temetőben levő sírfelirata. A szarvasi egyház nem mondhatja egyedül a magáénak Tessediket, mert az ő európai hírű munkássága, mint tudjuk, a gyakorlati gazdálkodás és a népjólét emeléséért folyt; de még így is az egyháznak egyik legkiválóbb papja tudott lenni, aki azt a virágzás magas fokára emelte s híressé tette. Ezt bizonyítja még azon körülmény is, hogy kettő kivételével a szarvasi egyházban tartott összes canonica visitatiók az ő papsága alatt tartattak; így az első 1798-ban, amikor Hamaliar Márton volt a látogató püspök, aki itteni tapasztalatai alapján oly kedvező helyzetben látta a szarvasi egyházat, hogy azután, amint láttuk, hajlandó volt ide papnak is eljönni. 1810-ben Lyci Kristóf, 1818-ban pedig Lovich Ádám püspök végezte itt látogatását.[1])

Tessedik hetyét *Gaál Józseffel* töltötte be az egyház, akinek Machula mellett másodpapi minőségben kellett volna szolgálnia. Nehogy azonban a Tessedik—Boczkó-féle viszályhoz hasonlóan a fokozati megkülönböztetés miatt pártoskodások legyenek, Machula önként lemondott igazgató lelkészi rangjáról s azt, vagyis az egyház igazgatását Gaállal megosztotta. 1830-ban Machula meghalt. Utódja az addig Temesváron működő *Simon Sámuel* lett, aki egyetértésben vezette az egyház ügyeit egy ideig Gaállal együtt, majd mikor azt 1834-ben agyszélhüdés érte, az őt helyettesítő fiatal, életvidor Jancsovics Istvánnal, aki mint káplán úgy megkedveltette magát, hogy Gaál halála után lelkésszé is megválasztották.

Ezzel a gyakori személyi változások után megint hosszabb ideig állandó lelkészei lettek az egyháznak, mert Simon 1843-ig, Jancsovics pedig 1871-ig működött itt. Kettőjük közül Simon volt buzgóbb és tevékenyebb szolgája egyházának. Az egyház igazgatásában tett újításai (melyekről másutt szólunk), magyar nyelvű istentisztelet behozatala, a földesuraknak rábirása arra, hogy a gimnáziumnak Szarvasra telepítése érdekében földet adjanak: ezek azok a főbb érdemei, melyek folytán méltó volt az esperesi tisztségre, amelyet több éven át viselt. Jancsovics is nagyon tevékeny

[1]) Utóbb, 1836-ban Szeberényi János 1872-ben pedig Szeberényi Gusztáv tartott canonica visitatiót.

ember volt, de inkább községi, gazdasági dolgokban; az egyházra jó hatással volt soviniszta magyarsága.

Simon 1843-ban kidőlt a lelkészi munkából; ekkor *Vankó Sámuelt* választották melléje adminisztrátorul, majd annak 1846-ban Szemlakra való távozása után *Placskó Istoán* drienovai papot rendes lelkésszé.

Placskóban szintén derék papot nyert az egyház, aki egyházkormányzói képességeivel hamar feltünt, úgy, hogy 1848-ban esperessé is megválasztották. Mint esperesnek egyik legfőbb ambíciója a gimnázium felvirágoztatása volt. Fáradhatatlanul buzdított az ötvenes évek elején válságos helyzetbe jutott gimnázium részére adományok tételére. A Bach-rendszer által üldözött tanárok érdekeinek ő volt legbuzgóbb szószólója. Tevékeny munkásságában az 1855-ki kolera kitörése állította meg. Ekkor a temetések minden idejét lefoglalták. Emberfölötti munkát végzett. A harangok szünetlenül zúgtak, a lakosságot rémület fogta el. Placskó nem vesztette el bátorságát. Vígasztalt s tartotta a lelket a kétségbeesésben. „Nagyon jól emlékszem, írja egy szemtanú — vasárnap volt; résztvettem az óriási temetésen, mely e napon ment végbe. Annyi volt a halott, hogy a lelkészek nem győzték egyenként temetni, hanem közzé volt téve, hogy a harangszóra mindenki vigye halottját a temetőbe s ott egyszerre, egy szertartással búcsúzott tőlük a lelkész. Ezen a napon 56 koporsót eresztettek le a hideg sírba . . . Ezrek zokogása tette hangossá a halottak csendes otthonát . . . Jól emlékszem Placskó gyászbeszédének befejező részére: Ne sírjatok, ne zokogjatok, hiszen nekünk nem fáj már semmi! Ne sírjatok, hanem forduljatok Istenhez és kérjétek, hogy fordítsa el rólunk ezt az irtózatos betegséget . . . Imádkozzunk, mert nem tudhatjuk, hogy holnap lesz-e már rá alkalmunk, mert hiszen mi is halandók vagyunk."[1]) Pár nap mulva megbetegedett s maga is meghalt a kolerában.

A kolera járvány kényszerítette az egyházat, hogy Placskó és Jancsovics segítségére egy harmadik lelkészt hívjon Lányi Gusztáv miskolci segédlelkész személyében. Ő lett a magyar hitszónok, amely munkakörében még akkor is sokáig működött, mikor már gimnáziumi tanár volt.

Placskó helyére a presbitérium először a ritka népszerűségnek,

[1]) Sz. L. 1906 nov. 25. Zlinszky cikke.

becsülésnek örvendő Delhy János tanítót akarta megválaszttattni. Miután Delhy semmi szín alatt nem akarta azt vállalni, *Haviár Dániel* rimaszombati lelkészt választották meg, aki Szarvasnak egyik legkiválóbb papja lett. „Prófétai alak volt ő, aki nemcsak egy fejjel magaslott ki hívei közül, de a jövőt is jobban belátta, mint kartársai. Mély vallásosság, férfias erély, bölcs tapintat, nagy szónoki hatás tette Haviárt a gyülekezet bátorlelkű vezérévé.[1]) Az egyházban, a községnél, a megyénél fellépése irányadó hatást gyakorolt.

De szüksége is volt az egyháznak ilyen jellemű és erélyű vezetőkre, mert épen ezen időben olyan támadás érte országosan az ev. egyházakat, amely az ország alkotmányának visszaállítása ügyére is károsan hathatott volna. A Bach kormány 1859 szept. 1-én nyílt parancsa, ú. n. *pátense* által szabályozta a protestáns egyházak szervezetét. Az állam anyagilag támogatta volna azokat, de érte önkormányzatukat nyirbálta volna meg. Pedig az autonóm protestáns egyházak ez időtájt utolsó menhelyei voltak Magyarországon az alkotmányosságnak; az autonómia megszüntetése tehát az absolutizmus végső diadalát jelentette volna. Érezték ezt a protestánsok s országosan tiltakoztak ellene; kitartásra buzdították őket még a katholikus világ előkelőségei is.

A szarvasi evangelikus egyház örökké büszke lehet azokra a vezérekre és egyháztagokra, akik ebben a válságos időben igazi hazafias buzgalommal harcoltak a pátens ellen, a haza szabadságáért. Annyival is szebb és dicsőbb volt a *szarvasi* egyháznak ez az ellenállása, mert a többségében *tót* anyanyelvű lakosság küzdött itt a *magyar* alkotmányosság nagy ügyéért, továbbá, mert a pátens XXVI. §-a Szarvast püspöki székhelyül is kijelölte, amely tény kevéssé szilárd emberek számára jó csalétek lehetett volna.

Az 1859 nov. 21-ki presbiteri gyűlésen olvasták fel először a pátenst. A felolvasás után „a közvélemény fájdalmasan kiemelé nemcsak azon körülményt, miszerint hallatlan dolog, hogy a világi hatalom egyházunknak kész törvényeket hozzon, s ezáltal autonomiánkat megsemmisítse, hanem a nyílt parancsban foglalt egyes pontokat is vallásunk meggyőződésébe ütközőknek és így lelkiismeretünket sértőknek találta.“ Ezután határozatba ment a következő, Tatay István főgimn. igazgató által szerkesztett felterjesztés:

[1]) Benka Gyula emlékbeszéde a reformáció négy százados ünnepén.

„Felséges császár és apostoli király, legkegyelmesebb urunk! Alulírt egyházi képviselők az általunk képviselt 18000 léleknyi szarvasi ág. hitv. ev. gyülekezet nevében, a jobbágyi hódolat tartozó nyiltságával valljuk be Felséged legmagasabb atyai színe előtt vallásos lelkiismeretünk nyugalmának az által történt nagy megrendittetését, hogy a szeptember 1-ről kibocsátott legmagasabb pátenst és az erre következett magas miniszteri rendeleteket olvasván, szomorítólag hatott lelkünkre azon tények szemlélete, miszerint az 1791-ki 26. t. c. 4. §-a által ünnepélyesen biztosított egyházi autonomiánk mellőztével, tettlegesen illette szent vallásunk belső ügyeit a világi hatalom. Felséges Urunk! Világi dolgokban a világi felsőség iránt a legnagyobb engedelmességet fejtjük ki; de egyházi beléletünk szabályozását és igazgatását, ameddig csak a protestantizmust megtagadni nem akarjuk, másra mint Isten igéjének lelkünkben élő törvényére alapitani biztosnak nem látjuk, legmélyebb tiszteletben tartván amellett minden időben a Fejedelem törvényszerű legfelsőbb felügyelési jogát. És ezen szarvasi evangyelmi egyház arra, hogy Felséged legmagasabb színe előtt jelen őszinte legalázatosb esdeklését nyilvánítsa, különösen is fel van hivatva azon körülmény által, hogy a legmagasabb pátensben Szarvas egyik superintendensi székhelyül van kijelölve, oly kitüntetés, melyért nem mondhatjuk el leghálásabb köszönetünket anélkül, hogy legmélyebb tisztelettel kijelentsük, miszerint avval ily föltételek mellett élnünk protestáns hitelveink s a kegyelet, mellyel egyházunk multján függünk, egyaránt tiltják, mennyiben magát a rendes lelkészkedéstől fölmentett püspöki székek intézményét egyáltalán nem ismerhetjük föl evangyelminak.

Ily hitben születvén és akarván halni, mi semmi mulandó világi érdektől nem, csupán lelkiismeretünk szavától késztve, Felségedhez azon legalázatossbb kérelemmel fordulunk: méltóztassék a magyarhoni protestantizmus lelki megnyugtatása végett legkegyelmesebben meghallgatni mindkét hitvallású evangelikus testvéreink több kerületi és esperességi konventeitől már fölterjesztett azon okiratokat, melyekben a föntisztelt legmagasabb nyilt parancs úgy az erre következett magas miniszteri rendeletek hatályának Felséged parancsa általi legkegyelmesebb fölfüggesztése, továbbá egyházi autonomiánk csokitatlan állapotának úgy mikint ez az 1791-ki 26-ik t. cz. értetmében egészen 1848-ik létezett, visszaadatása s az igy visszanyert törvényszerű autonómia alapján egy mielébbi zsinatnak

tarthatása legalázatosabban kéretik. Mi ebbeli meggyőződésünket, miszerint az egész fönforgó kérdés elintézése egy mindenekelőtt egybehivandó — és egyedül szent vallásunk törvényeinek és törvényes gyakorlatának értelmében alakulandó közzsinatra tartozónak tekintjük, Felséged legmagasb atyai színe előtt annál nyiltabban merjük bevallani, minthogy szerintünk ily zsinat engedélyezése és kiindúlási alapul vétele annyi lenne, mint a két evangyelmi egyháznak törvényes alkalmat nyújtani arra, hogy maguk godoskodhassanak saját hitéletüknek maguktól legjobban érzett szükségei felől, — alkalmat nyujtani továbbá arra, hogy a felséged magas kultusministeriumától kibocsátott nyomós dolgozatokat vallásszabadságunk sérelme nélkül úgy használhassuk föl, amint egyfelől a föláldozhatatlan egyházi elveink és érdekeink iránti hűség, másfelől Felséged legmagasb szentesítésének remélhetése hozza magával, — végre alkalmat nyújtani arra, hogy a tőlünk érzékenyen fájlalt jelen vallásügyi feszültség kiegyenlítésének oly módja találtassék, mely egyházon belül és kívül és minden irányban minden igazságos igények részére méltányos kielégítést eszközöljön. Legmélyebb hódolattal maradván az 1859-ki November 21-én tartott gyűlésünkből Csász. kir. apostoli Felségednek legalázatosabb jobbágyai: a szarvasi ág. hitv. ev. gyülekezet presbyteriuma."[1])

A presbitériumnak ez a fellépése annál is bátrabb és nagyszerűbb volt, mert akkor még az egyházközség se az esperességtől, se a kerülettől utasítást nem kapott az ellenállásra és tiltakozásra. Sőt *ugyanezen presbiteri gyűlés határozta el. hogy kérjék fel az esperest, miszerint ilyen fontos tárgyban hívjon össze esperességi gyülést.* Az 1859 dec. 21-ki presbiteri gyűlés aztán már az esperességi és kerületi gyülések szellemében utasította a lelkészeket, hogy „szóval, tettel, csak oly irányrendelet és rendszabály foganatbavételéhez járuljanak, melyek az 1791-ki XXVI. t. c. szerinti törvényes autonómiánkkal megegyezők; s ha e részbeli hűségük személyeikre netán kellemetlen következményt hárítana, azt a gyülékezet minden törvényes módon elhárítani, vagy jóvátenni törekvendik." Egyébként kimondta, hogy az ilyen rendeleteket mindig a presbitérium elé kell terjeszteni.

Az 1860 febr. 2-ki presbiteri gyűlésen felolvasták az esperesnek a levelét, melyben tudatta, hogy a presbitériumnak a királyhoz

[1]) 1859. presb. jkv.

intézett felterjesztésére tagadó válasz érkezett. A tagadó válasz ugyan fenyegetést is jelentett, de a szarvasi egyház lelkes vezetőit az ellenállás megkezdett útjáról többé letéríteni nem lehetett. Amikor nemsokára a szolgabíró szigorúan meghagyta a lelkészeknek, hogy a pátens szellemében kiadott rendeleteket kihírdessék, rendületlenül tiltakoztak a kihírdetés ellen.[1]) Ugyanezen tárgyban az esperesnek is kijelentették a tiltakozást, hozzátéve: „mi egyes gyülekezet, mint a szarvasi ev. egyháznak hű tagja, másként cselekedni lelkiismeretünk által jogosítva nem vagyunk, másként — Isten látja — nem tehetünk és így szent vallásunk ügyét rendületlen lélekkel, mennyei királyunk ótalmába ajánljuk, ki az igazakat elhagyni nem fogja mindörökké Ámen.“[2])

A szarvasi egyház a küzdelemben azonban nem állott meg a maga tiltakozásánál, hanem másokat is buzdított, szinte kényszerített arra. Így a márc. 27-ki presbiteri gyűlés ragaszkodva autonom szellemben tett nyilatkozatához, feltette a kérdést: vajon az esperes esküjéhez híven továbbra is esperesnek akarja-e magát tartani, vagy pedig mint a csász. kormány által kinevezett *superintendens-helyettes* működik; e kérdésre „világos, határozott“ feleletre várt (és kapott is, megnyugtatva, hogy az esperes esperesnek érzi magát). Majd a küzdelmet mind szélesebb mederbe öntendő, elhatározták, hogy a református testvérekkel is érintkezésbe lépnek s Kollár János egyházközségi felügyelőt a debreceni ref. kerületi gyűlésbe kiküldték e végből.[3])

A küzdelem a kormány ellen tovább is folyt s egyre merészebb és kiterjedtebb lett. Így az 1861 jún. 7-ki presbiteri gyűlésen jelentették, hogy az osztrák kormány az ev. superintendensek által rendeleteket küldött a törvénytelen adó behajtása tárgyában; ezeket a rendeleteket a szószékről kellett volna kihirdetni. Lelkészeink azonban az ilyen rendeleteket sem az egyház rendeleti könyvébe nem iktatták, sem ki nem hirdették. A presbitérium helyeselte az eljárást, hogy a törvénytelen adó behajtása körül segédkezet nyujtani nem akartak, másrészről fájdalmasan vette, hogy a közelmult idők igen nehéz küzdelmei után is az ország törvényeibe ütköző önkényes rendeleteket közölt az egyházi felsőbbség az egyes egyházakkal, „egyetemes egyházunkat a világi hatalomnak eszközéül hagyták felhasználtatni“, azért a legközelebbi esperességi gyü-

[1]) 1860 febr. 22. presb. gy. jkv. — [2]) 1860 febr. 2. presb. gy. jkv. — [3]) 1860 ápr. 16. presb. jkv.

lésre küldendő követeit utasította, hogy a püspök ezen eljárását helytelenítsék s eszközöljék ki, hogy a jövőben hasonló „közmegrovás tárgyát képező“ lépésektől óvakodjék.

Az absolutizmus ellen való ezen hazafias küzdelem páratlan bátorságát főkép az magyarázza, hogy a szarvasi egyháznak a soviniszta magyar Jancsovics és Haviár, a rendületlen erelyű magyar hazafi, valamint a szintén energikus Kollár János felügyelő és a zseniális Tatay István voltak a vezetői. Az egyház dicsősége e pátens elleni küzdelem; de az egyház e dicsőséget nekik köszönheti.

Azonban Haviár Dániel lépései az egyháznak egyéb, szinte minden terein nyomokat hagytak. Ő hozta létre a szarvasi ev. egyházi hivatalnokok özvegyei és árvái nyugdíjazására alapított takarék magtárat (1865). Ezzel célja épúgy az egyes özvegyek és árvák helyzetének biztosítása volt, mint az egyházközség pénztárának megkímélése, mert addig teljesen az egyházra háramlott az árvák felsegítése. A takarék magtár azután nagyobbrészt tagjai befizetéseiből, de az egyházközség ezen célra szánt adamányaiból is segélyző egyleti pénztárt létesitett s annak okszerű kezelése mellett a tiszta jövedelméből segélyezte az özvegyeket és árvákat. Ez az ntézmény később mind jobban felvirágzott: 1903-ban az elaggott vagy önhibáján kivül munkaképtelenné vált és segélyre szoruló tagok gyámolitására egy külön, de vele együtt kezelendő alapot szerveztek „a szarvasi ág. hitv. ev. egyházközség tisztviselőinek segélyző egylete“ cimmel. Ugyancsak Haviár agitációjára állitottak fel a gimnáziummal kapcsolatban theológiai tanfolyamot, mely az ő haláláig állott fenn. Ő tett az *egyháziak* közül legtöbbet a tanítóképzőért is.

Nagy érdemeiért elismerésben és kitüntetésben is volt része. A hívek előtt nagy szeretetnek és mindenekfelett kivételes nagy tekintélynek örvendett. Akik ismerték őt, most is egész legendákat tudnak elbeszélni arról a szuggesztív erőről, mellyel a híveket magához láncolta. Az egyházban szerzett érdemei elismeréseként esperes,[1]) majd bányakerületi főjegyző lett.

Haviár 1867-ben meghalt s halála után nemsokára nagy zavarok következtek az egyházban. Ezek mindjárt az ő helyének betöltésével kezdődtek. A presbitérium bevett szokás szerint felkérte

[1]) Mint esperes, részletes és pontos hivatalos naplót vezetett. Ez ma az esp. lt.-ban van.

a h. esperest, hogy az az esperességi, vagyis kebelbeli lelkészek közül jelöljön valakit nekik, de ezenkivül *Sárkány János* aszódi lelkész, pest-egyházmegyei esperes kandidálását is kérte. A h. esperes azonban nem hallgatva a presbitérium kérésére, a jelöltek közé sorozta, még hozzá első helyen, a saját testvérét, Szeberényi Lajos pozsonyi lelkészt. Ez nagy felháborodást keltett, melyről a jelölt is értesülve, visszalépett. Erre a közgyűlés 1868-ban Sárkányt egyhangúlag, közfelkiáltással megválasztotta. Sárkány mint pap, az egyház gazdasági ügyeivel s mint 1872-ben megválasztott békésiesperes, a gimnázium ügyeivel buzgón foglalkozott s nem ő az oka, hogy az egyenetlenség, mely már az ő megválasztásakor is megnyilvánult, papsága alatt teljes erővel kitört.

Hosszas dolog lenne e harcnak, mely néhány éven keresztül Szarvasnak minden rendű és rangú polgárát izgalomban tartotta s melynek csak egy része az, ami az alább vázolandó egyházi viszálykodásban nyilvánult, részletes rajzát adni. Viszont a kis város társadalmi állapotának oly nevezetes eseményét képezik ezek, hogy ezeket teljesen mellőzni lehetetlen. Igy legalább pár vonásban meg kell ismerkednünk az egyházra tartozó részével annak a társadalmi háborúnak, amelyhez fogható Szarvas 200 éves történetében nem fordult elő.

Az 1869-ik év végén egy „bizonyos atyafisági kör“ tagjai (Kollár, Jancsovics, Télessy sógorok), hogy privát érdekeiket érvényesíthessék, egyenként kezdtek elmaradozni az intelligencia társas köréből s szövetkezni a nép értelmetlenebb, ú. n, „kabátfaló“ részével.[1]) Azon voltak, hogy a községnek lehetőleg minden intézményében legyenek képviselőik, hogy igy könnyen és kényelmesebben érvényesüljenek.

1870 júliusában történt, hogy a különben nagyon tevékeny, de excentrikus Jancsovics lelkész egyházát elhagyta s papi állásáról Pestről irt leveleiben lemondott. E lemondás oka az ő változékony, hirtelen elhatározású jellemében rejlik; mint a fentebb említett klikk tagját, egyesek nem jó szemmel nézték s ellenszenvüknek kifejezést is adtak, ami azon gyors elhatározásra birta őt, hogy itt hagyja a szarvasi papságot s kimegy Amerikába. Egyik nyilatkozatában, mely egy lapban is megjelent, azon súlyos magyarázatot adta, hogy miután nem osztja vallásának minden dogmáját, nem

[1]) Zsilinszky, Abalékok a szarvasi ev. egyház legújabb történeteihez, 1874.

tartja a lelkiismeretével összeegyeztethetőnek, hogy lelkészi teendőit továbbra is végezze. Ennek folytán az esperes, mint egyházi főnök a presbitériummal egyetértőleg megtette a törvényes jelölést, hogy az egyház a jelöltek közül majd szabadon választhasson magának lelkészt. Eközben azonban Kollár és Télessy, akiknek atyafiságí klikkje így Jancsovics lemondásával sokat vesztett volna, néhány községi előljáróval együtt arra törekedtek, hogy Jancsovicsot, aki ezalatt elutazott, visszahivják s úgy akarták feltüntetni a dolgot, mintha Jancsovics lemondása csak olyan szóbeszéd lett volna, ámbár annak búcsúszavait szószékről is felolvasták. Közgyűlés összehívását követelték azon célból, hogy ott foglaljon majd az általuk felizgatott nép állást Jancsovics marasztalása mellett s új pap választása ellen. Közben azonban Jancsovics váratlanul hazajött s most maga jelentette ki, *hogy többé pap lenni nem akar.* De csalódtak, akik azt hitték, hogy ezzel Kollárék agitációja tárgytalanná lett. Kollár most egyszerre az addigi papi hívány kettéosztását s két pap választását követelte „népe" élén. Ezen kívánságát a presbiteri gyűlésen Kollár egyik sógora úgy értelmezte, hogy a kettéosztott hívány fele az újonnan választandó lelkészé, másik fele pedig a tényleges magyar lelkészé legyen, aki, s ez a dolog nyitja, *nekik sógoruk volt,* de aki ezen nepotisztikus üzelmektől elfordult, mint becsületes ember.[1])

A hívány kettéosztásának tervével azonban a presbitérium az egyházi törvények megfelelő passzusát szegezte szembe, amely szerint: „a lelkészi s tanítói fizetések alapítványok . . . s mint ilyeneknek nem szabad senki által csonkittatniok." Kollár és társai pedig a népet valóságos lázadásra izgatták ezalatt.

Az 1871 okt. 8-án tartott papválasztó közgyűlést Kollárék meghiúsították, úgy hogy az nem végzett semmit. A papválasztás nov. 5-én történt, botrányos jelenetek közt. Amikor az elnöklő Szeberényi Gusztáv esperes feltette a kérdést: kit akarnak megválasztani, óriási lárma tört ki; „most nem akarunk papot választani!" — kiabálták. „Nem kellenek ide idegenek!" (t. i. az esperesség jelenlevő kiküldöttjei). Majd felugráltak a padokra s végig a legbotrányosabb jelenetek színterévé változtatták a templomot. Az elnöklő esperes végre is, nehogy ez a gyűlés is eredménytelenü,

[1]) U. o. 41. Az ellenpárt által iratott röpirat e. ev. egyház lt.-ban. Mindkettő hevesen, éles hangon támadja ellenfeleit

oszoljon fel, egy kis „államcsiny"-el járt el. Az ellenzéki zaj ellensúlyozására a kántor által megszólaltatta az orgona legerősebb sípjait, majd a papot választani akarókkal jelöltjüknek, *Áchim Ádám* albertii lelkésznek a nevét kiabáltatta s akkor kijeentette, hogy Áchim közfelkiáltással szarvasi pappá választatott. Hogy pedig a dolognak a törvényes szint is megadja, utólag a szavazást is megejttette ; persze a választani nem akarók nem szavaztak s így Áchim 440 szavazattal 17-el szemben meg is lett választva.

A botrányos választással a harc csak új stádiumba jutott, be nem fejeződött. Kollár, Télessy, Klenk presbiter és társaik röpiratokban, presbiteri és egyéb gyűléseken támadták ellenfeleiket, a választást törvénytelennek bélyegezték s a szarvasi egyházat az egész ország evangelikus lakossága előtt a legrosszabb színben tüntették fel. Hiába léptek fel békítőleg papok, világiak, az elmérgesedett kedélyeket lecsendesíteni nem sikerült.

Végre is 1874-ben *„egyetemes béke bizottságnak"* kellett Szarvasra jönnie, hogy a viszályt megszüntesse. Május 17-én Karsay Sándor püspök, Radvánszky Antal ker. felügyelő, b. Prónay Dezső dunántúli ker. felügyelő és Zelenka Pál miskolci lelkész, mint az egyetemes gyűlés kiküldöttei jelentek meg s gyűlést tartottak, melyen Karsay néhány kenetteljes szó után feltette a kérdést : azok, akik az egyház legközelebbi szomorú multjában elkövetett sérelmekre és előidézett bajokra a feledés fátyolát vetni, a befejezett s a felsőbb egyházi hatóságok által is szentesített tényeket megmásíthatatlanul tiszteletben tartani, most és a jövőben a békén munkálkodni akarnak, *igen*-nel, a többiek *nem*-mel szavazzanak. Igennel 77, nemmel egy szavazott, nem szavazott 39. A kibékülés értelmében Áchim megmaradt lelkésznek, de az ellenpárt vezére, Kollár is egyházközségi felügyelőnek.

Elképzelhetjük, milyen lehetett az ilyen körülmények közt megválasztott Áchim Ádám helyzete. Megválasztása után zsandári felügyelet mellett vonult be Szarvasra, hogy elfoglalja parochiáját. Ellenfelei bosszújától még évek mulva is kellett tartani, mert azok a legvégsőbb eszközöktől sem riadtak vissza. Egy titkos tanácskozáson meggyilkoltatását határozták el. A tett végrehajtása Klenk Józsefre esett, aki egy este a templom és torony előtti padon várta fejszével kezében a kaszinóból hazatérő papját. Az érkező Áchim megpillantásakor azonban elvesztette a bátorságát s nem tett sem-

mit. Később, halálos ágyán maga beszélte el az őt gyóntató Áchimnak az esetet, aki papi szelídséggel ígérte neki Isten bocsánatát s ámbár a meghatott bűnös önként megnevezte cinkostársait, Áchim azokkal sohasem éreztette, hogy titkukat tudja.

A szarvasi egyháznak sohasem volt nagyobb szüksége ilyen béketűrő, tapintatos, bölcsen megalkudni tudó papra, mint azokban az erős forrongás éveiben. Áchim ezen tulajdonai birtokában a forrongást lecsillapította, azután buzgó, sokoldalú munkásságot fejtett ki az egyház és társadalom érdekében. Mikor Sárkány 1878-ban lemondott esperesi hivataláról, ő lett az utódja 18 éven keresztül.

Ezen időkben kezdtek a kondorosi evangelikusok külön szervezkedni. Előbb egy levitai állás szervezését kérték, vagyis azt, hogy tanítójuk keresztelésekkel, temetésekkel és avatásokkal bízassék meg. A szarvasi anyaegyház ebbe beleegyezett sőt 1881-ben olyformán akart a levitai állás felállításában segédkezet nyújtani a kondrosiaknak, hogy addig fizetett egyházi adójuk további fizetését elengedte nekik. Azokat azonban, akik szerteszét a pusztákon és majorokon tartózkodtak, mint ideiglenes cselédek, kötelezettségeikkel együtt továbbra is magáénak tartotta meg. Később a kondorosiak arról is értesítették az anyaegyházat, hogy ez utóbbiak is az ő pénztárukba akarják fizetni illetékeiket s hogy ők felszentelt paptanítót kívánnak. Mikor végre teljesen szervezkedtek, Keviczky Kászlót, Áchim egyik legkedvesebb emberét választották meg, aki 1887-ben érkezett a teljesen rendezetlen gyülekezetbe[1]), melyet azonban hamarosan felvirágoztatott.

A kondorosi egyház szervezésében legjobban Áchim buzgólkodott. Azután is egyik legfőbb ambíciója annak fejlesztése volt. Kondoroson levő 200 hold földbirtokát is a kondorosi egyháznak hagyta.

1877-ben canonica visitació volt az egyházban. Ez alkalommal Szeberényi Gusztáv bányaker. püspök, Kemény Mihály, a békési esperesség felügyelője és Koren Pál pitvarosi lelkész jelentek meg. A visitatió főtárgyát bizonyos függőben levő tanítói hiványok s egyes egyházi hivatalnokok sérelmeinek elintézése képezte. Ezenkívül azonban nevezetes kérdés is jött elő: egy új templom építésének kérdése.

Bizonyos, hogy a hívek lélekszámának szaporodása folytán az

[1]) Keviczky László közlése.

ó-templom magában már régen nem volt elegendő azok befogapására. Mikor pl. 1888-ban e templom felszentelésének századik évfordulóját ünnepelték, 5000-nél többen voltak abban összezsúfolva, de több ezeren kívül voltak kénytelenek maradni.

Még 1883-ban bizottságot küldtek ki azzal a megbízatással, hogy az új templom építését készítse elő. Gyűjtést indítottak s mikor már elég szép alap jött össze, 1892 elején az építés ügyét aktuálisnak mondták ki. Az építendő templom helyéül egyesek a Kossuth-teret (piac-tér) javasolták, azonban 1894-ben erre véglegesen a Farkas vendéglő melletti teret jelölték ki. 1896 tavaszán a munkálatok megkezdődtek. Minthogy azonban az egyházközség még mindig nem volt abban helyzetben, hogy a költségeket majd a vállalkozóknak kifizethesse, elhatározták, hogy a meglevő templom alap kamataiból egy felveendő 50.000 frtos hosszú lejáratú kölcsön kamatait és tőkéjét fogják törleszteni. Ezt a kölcsönt igen előnyös feltételek mellett az egyház agilis felügyelője, Haviár Dani eszközölte ki a Pesti Magyar Kereskedelmi Banknál. A templom építése és felszerelése 84883 frt. 71 kr.-ba került. 1897-ben történt meg a felszentelés.

A templom építésen kívül a lelkészek személyében történt változások voltak eseményei az egyház történetének ez időkben. 1895-ben Sárkány János 27 esztendei szarvasi lelkészkedés után meghalt. Utódja *Placskó István* ófalvai lelkész, az 1855-ben elhunyt Placskónak a fia lett. 1897-ben az út templomhoz új lelkészi állást kellett szervezni; erre *Zvarinyi János* csomádi lelkészt választották meg. Igy a szarvasi ev. egyháznak már három papja lett; ezzel a magyar istentisztelet ügyét a két templommal és három pappal rendezhették s igy Lányi Gusztávnak 42 éven át viselt magyar papsága megszünt. 1899-ben Áchim is elhalt. Helyére 1900-ban *Scholtz Gyula* felsőbakai lelkészt választották. Ez 1909-ben agyszélhüdésben elhalván, helyére *Kelló Gusztáv* jött, aki 1907—1908-ban nála káplánkodott. Végre az 1913-ban elhalt Zvarinyi helyére *Bartos Pál* péterii lelkész került. Placskó, Kelló és Bartos az egyháznak jelenlegi papjai.

Az 1914-ben kitört világháborút az egyház is megérezte. Mindjárt a részleges mozgósításnál bevonult Bartos Pál. Ő ugyan hamar hazakerült, de Kelló Gusztáv 1917-től 1918 tavaszáig volt a balkáni hadszíntéren, mint tábori lelkész. Távollétében a magyar istenitiszteleteken Mendöl Lajos helyettesitette.

A háborús jótékonyságokban is résztvett az egyház. Mindjár a háború kitörése után a szószékről hívták fel a híveket gyüjtésre. Pár napra rá pénzben, búzában, főzelékfélében, majd ruhanemüekben megkezdődött az adakozás és tartott a háború egész folyamán át. A hadikölcsön jegyzésből is készségesen kivette részét. Azonban fájdalmas kényszerűség volt, amikor 1915-ben megkezdték a harangok rekvirálását s azt a következő években megismételték, úgy hogy 1918-ban már úgy az ó-, mint az új-templomban csak egy-egy kis harang maradt meg. 1918-ban elrekvirálták az új templomi orgona cink sípjait is; az ó-temploméit, mint történeti becsűeket, Zsilinszky Mihály közbenjárásával sikerült megmenteni.

A háborus viszonyok dacára nagy ünnepélyességgel ülte meg az egyház 1917-ben a reformáció 400 éves fordulóját. Ez alkalommal dr. Zsilinszky Mihály is megjelent az ó-templomban rendezett vallásos estélyen s ott felolvasást tartott.

De a háborúnál sokkal nagyobb és veszedelmesebb hatással lehetett volna az egyházra az 1918 őszén bekövetkezett felfordulás s mindenekfelett a következő év tavaszán a kommunizmus. Kénytelen-kelletlen üdvözölni kellett az uj Nemzeti Tanácsot, előtte az egyházközség tisztviselőinek az esküt letenni, sőt abban az egyházat egy taggal képviseltetni kellett. Még keservesebb volt ennél 1919 március 30-án „a dolgozó népek képviselőjét, a munkás-, paraszt- és katonatanácsok direktóriumát" üdvözölni.

Ekkor már sejteni lehetett, mi vár az egyházakra. Haviár Dani indítványára még a március 7.-iki (tehát a kommunizmus előtti) presbiteri gyűlés elitélte a *vallásoktatásnak az iskolából való kiküszöbölése iránt mutatkozó törekvést*, az ellen esperesi és püspöki úton a kormánynál tiltakozott és hasonló állásfoglalás céljából megkereste az egyházmegye többi egyházát is. A vallás ellen akkor még csak mutatkozó ezen állásfoglalás a kommunizmus beköszöntésével meg is történt. Nem ugyan az istenitisztelet vagy vallásoktatás eltörlésével (sőt április 21.-én ki is kellett hirdetni a forradalmi kormányzótanácsnak a vallás szabad gyakorlásáról kiadott rendeletét), hanem kisebb és nagyobb zaklatásokkal. Így a vasárnapi istenitisztelet alatt a templom előtt vonult fel a tüntető körmenet a marseillaiset ordítva, gyűléseken pedig a vallás ellen izgatták a népet. A szarvasi nép azonban ez alkalommal mutatta meg legjobban vallásosságát, mert a csábításnak az lett az eredménye, hogy istentiszteletek alkalmával zsúfolva voltak a templomok.

A kommunizmus bukása után nehezen indulhatott meg az egyház békés élete. A felszabadulás csak 1920-ban, az oláhok kivonulása után történhetett meg. Sajnos, ez a felszabadulás nem lehetett a lelkeknek felszabadulása, mert az országot ért katasztrófa mélyen megrendítette az egyház tagjait. Az 1920 június 4.-ki presbiteri gyűlés alatt 10 órakor szólalt meg az ó-templom egyetlen megmaradt harangja, „mint a trianoni békekötés szomorú aktusának hirdetője, figyelmeztetője azon pillanatnak, midőn az ezeréves Magyarországot megcsonkítva, meggyalázva, sírjába teszik. A nagy számban egybegyűlt egyháztanács mélységes gyászának s fájdalmának felállással adott kifejezést s a harangozás tartamára az elnök az ülést felfüggesztette."

Az ország ujjáépítésének megkezdésekor az egyház vezetői is nagy buzgalommal fogtak hozzá a sebek begyógyításához. Főgond a vallásosságnak nemcsak megszilárdítására, de fokozására is irányul, ami az 1919.-ki események reakciójaként természetszerű jelenség. E célból tartanak adventi, bőjti istenitiszteleteket, szervezték meg az Evangelikus Szövetség-et, tartottak előadásokat.

Az evangelikus hívek buzgalmának hirdetője a nehéz évekből az 1921 június 18-án dr. Raffay püspök részvételével felavatott ev. egyházközségi *Luther-Árvaház*. Alapításának eszméje a háború alatt született meg. Az 1916 június 16.-ki presbiteri gyűlés azért határozta el felállítását, hogy a háborúban elesettek árváinak otthont adjon. Lelkes egyháztagok egymásután tettek le kisebb-nagyobb adományokat. Igy követésre méltó példát állított az adakozásban Szruka J. János[1]), aki 15 hold földjének eladása árát adta e célra.

Az ő eszméje voltaképen egy felekezetközi, társadalmi intézmény volt, de midőn 1916 és 1917 folyamán az ev. egyház hívei sok tízezret kitevő adományaikra támaszkodva, ev. egyházi árvaház létesítését határozták el és az egyháztanács 1917 október 31-én, a reformáció 400 éves évfordulójakor az árvaházat, mint hajléktalan, de az árvák nagy tömegeit mindjárt segélyezni kezdő intézményt megalapította, Szruka J. János az ő nagy adományát és a hozzákapcsolódott gyűjtést, mint alapítványt helyezte el az árvaház keretében.

[1]) Ugyanő 1922 tavaszán 430.000 koronát adott egy új harang beszerzésére, melyet 1922 júniusában az egykori déli harang (Beiopotoczky harang) helyére húztak fel.

Az árvaház jelenleg ideiglenesen a gimnázium tulajdonát képező egykori jegyzői lakban van elhelyezve.

* * *

A kétszáz éves szarvasi ev. egyháznak története utolsó negyedszázadában egyik legkényesebb ügyét a *nyelv kérdése* képezte. A Harruckern által betelepítettek tót nemzetiségűek voltak, akik gyermekeiket is tótnak neveltek. A magyarosodás kérdése akkor még nem volt a felszínen, hisz tudjuk, hogy a XIX. század első évtizedeiben kezdett a nemzetiségi eszme általában előtérbe lépni. Egyes országokban, amilyenek Német- és Olaszország, ez az eszme a meglevő németek, illetve olaszok egyesítésében látta célját. Magyarországon a magyar nemzetiségnek a „magasabb műveltség természetes vonzóerejénél fogva" való fejlesztésében. A magyar ezen, nem erőszakkal való magyarosítási eljáráshoz végig hű is maradt, mert úgy látta, hogy a nagy tömegben lakó felvidéki tótok, erdélyi oláhok, stb. megmagyarosítása erőszakos eszközökkel kivihetetlen. Szarvas azonban nem nemzetiségi vidék, csak tót nemzetiségi sziget a magyarajkú lakosok tengerében; ezért itt a magyarosításnak nem okvetlenül azon módszer szerint kellett történnie, mint az ország többi vidékein, *itt a tempó gyorsabb is lehetett.* Ilyen magyarosítási eljárásra a legfőbb terrénum az ev. egyház.

Főkép az istenitiszteletek nyelve az a tényező, amely által az egyház magyarosodása nyilatkozik. A szarvasi ev. egyházban ilyen téren való magyarosodásról nem lehet beszélni egészen a reform korszakig. A harmincas években Simon Sámuel papsága alatt hozták be először a magyar prédikációkat, azonban tót liturgiával, ami így fél rendszabály volt. Majd a negyvenes évek elején, amikor egyrészt a magyar nyelv országos diadala (1843—44.-ki országgyűlés), másrészt a magyaroknak Szarvason való elszaporodása is követelték a magyar nyelvű istenitiszteletek tartását. Egyes ünnepélyes alkalmakkor tehát a tót mellett magyar istenitiszteletet is tartottak. Jó hatással volt e tekintetben Vajda Péter is, aki a jelesebb tanulók bevonásával a gimnázium nagy termében olyan vallásbölcseleti (ámbár egyébként szabadabb szellemű) előadásokat tartott, melyekre a tótul nem tudó magyar közönség felekezeti különbség nélkül eljárt.[1]) Vajdának 1846-ban történt halála után

[1]) Benka Gyula közlése.

Pecz Gyula tanárt már úgy választotta meg az esperesség, hogy vasárnaponként a tót után ő végezze röviden a magyar istenitiszteletet.

Az elnyomatás korában országosan rossz idők jártak a magyar nyelv fejlesztésére; a szarvasi tótok azonban, mint láttuk, ebben az időben nagyobb hazafiságot tanúsitottak (pátens elleni küzdelem), mint valaha s a nyelvi kérdésben is, nemhogy visszafejlődés lett volna, de épen akkoriban lett megtéve az első komoly lépés a magyar istenitiszteletek rendszeresítésére. Egy 1852.-ki jelentésben még azt találjuk, hogy az istenitisztelet rendesen tót nyelven tartatik, magyar nyelven ez évben 12-szer.[1]) 1855-ben azonban direkt azért tartottak presbiteri gyűlést, hogy a magyar istenitisztelet ügyét szabalyozzák. Akkor hosszabb vita után azt határozták, hogy „a magyar istenitisztelet minden úr (azaz vasár)- és ünnepnapon, kivévén a virágúrnapot és minden másodünnepnapokon tartassék.“ Magyar lelkésszé Lányi Gusztáv gimnáziumi tanárt választották meg. Ennek a magyar nyelvü istenitisztelet végzésén kivül a külön magyar konfirmandus csapatot oktatni is kötelessége volt. Ezen szolgálataiért az egyház adott neki lakást (a mai Dina és Bruszniczky-féle harangozói lakás), 100 frtot, 10 köből búzát, 6 öl fát és 3 véka kását. Ez év őszén külön magyar orgonistát is választottak Mihalovics József személyében.

Ez évben az egyház magyarosodásának ügye másfelé is tett egy lépést. Az 1855 augusztus 15. presbiteri gyülésen Somogyi Sándor presbiter azon kivánságát nyilvánította, hogy *miután magyarul mindnyájan értenek*, de ő s többen a presbiterek közül a tót nyelvet nem bírják, vezessék a presbiterium jegyzőkönyveit magyarul. Inditványát azzal a módositással fogadták el, hogy a jegyzőkönyvek mindkét nyelven vitessenek. Ezzel legalább elvben hoztak magyarosodási határozatot, mert a jegyzőkönyvet vezetők kényelmi szempontból már 1856-ban csaknem kizárólag tótul vezették azokat. 1860-ban akadt is egy presbiter, aki ilyen értelemben elvi határozatot akart provokálni; a gyülés azonban kimondta, hogy amennyiben a tótul való vezetés „visszafelé haladás“ lenne s nem méltánylása a tótul nem tudó presbitereknek, az meg, hogy két nyelven is vezessék, kivihetetlennek bizonyult, vezessék *csak magyarul*, mert az egyház hívei jobban értik a magyart, mint a

[1]) Esp. lt. I. 58.

„cseh-félét“ és mert „a jelenkori örvendetes magyar országos körülmények s politikai okok késztenek a magyar nyelv pártolása s virágoztatására.“ Ugyanekkor felbuzdulva a magyar nyelv iránt, kimondták, hogy az iskolákban „a tantárgyaknak mindkét nyelven való tanítása iránt a tanítói értekezlet tanácskozzék.“ A tanítói értekezlet az iskolákba be is vitte a magyar nyelvet, úgy, hogy az alsóbb osztályokban az egyes szavak kiejtését, kimondását s magyar olvasást, számolást, egyes könnyebb mondatok kiejtését gyakorolták, a felsőbb osztályokban magyarról tótra fordítottak s némely tantárgyakat magyar nyelven adtak elő. Horváth Károly tanító magyartót ábécés könyv szerkesztésére is vállalkozott.

Az így szépen megindult haladás után azonban hosszabb ideig nem történt semmi, legfeljebb „visszafelé haladás“. Az 1877-ki canonica visitatio alkalmával az egyik sérelmes pont az volt, hogy a tót istenitsztelet oly soká elhúzódik, hogy a magyarra sokszor nem jut idő.

De a nyelvi kérdés igazán akkor lépett előtérbe, mikor az új templom építését határozták el. Azok, akik igazán szívükben hordták a magyarosodás eszméjét, természetes alkalomnak találták, hogy a második szarvasi templom felállításával kapcsolatban valahogy a magyar és a tót istenitiszteletek tartása egyenjogúsíttassék. Az ez irányban küzdők vezére Haviár Dani volt.

Az új templom építését 1894-ben határozták el. Hogy az épités költségei tulságosan ne nehezedjenek a hívekre, az ú. n. Szilvágyiné-féle alapnak az új templom építési költségeire való felhasználását határozták el. Csakhogy ezt 1865-ben azzal tette az alapító, hogy rendeltetése a *szarvasi magyar egyház* céljait szolgálná s így, ha templom építésre használják fel, akkor annak a templomnak a magyar istenitisztelet ügyét kell előbbrevinnie. A presbitérium tehát úgy intézkedett, hogy ha az új templom készen lesz, akkor a két templomban felváltva lesz a magyar és a tót istenitisztelet.

Az új templom azonban sokkal kisebb lévén a réginél (abban 3000, emebben 5000-nél több ember fér el), állítólag előfordult, hogy sokan a templomba menni akarók közül nem fértek el benne. Emiatt nagy zúgolódás volt s a presbitériumtól e rendszer megváltoztatását követelték; ez aztán éveken át ezzel a nehéz kérdéssel volt elfoglalva. Néha 3—4 megoldási módot is javasoltak s felebbezés folytán az esperesség is foglalkozott a dologgal, de

béke csak akkor lett, amikor sok huza-vona után 1901-ben úgy határoztak, hogy a magyar nyelvű istentiszteletek egyik vasárnap az ó-, másikon az új-templomban tartassanak; mivel azonban az új nem elég a tótok befogadására, ugyanakkor a magyart megelőzőleg, 10 óráig az ó-ban is legyen tót. Tehát a tót túlsulyban volt a magyar felett, de legalább béke volt.

Azonban 1908-ban Matúsik Mihály presbiter azzal tett indítványt ezen rend megváltoztatására, hogy a Szilvágyiné-féle alapot az egyház iskolaépítési célokra használhatná fel, ha az istenitisztelet rendjét úgy változtatná meg, hogy minden vasárnap egy-egy templomban csak egy istenitisztelet lenne, felváltva magyar és tót. A presbitérium 42 szóval 15 ellenében elfogadta az inditványt s így a magyar és tót nyelvű istenitiszteletek egyenjogúsittattak volna. Azonban 87 felbiztatott egyházközségi tag e határozat ellen felebbezést adott be tévesen az egyházközség közgyűléséhez, holott ilyen felebbezés az esperességi közgyűléshez tartozik. 1908 december 26-án azután az egyházközségi közgyűlésen kitört a vihar. Pedig az egyház vezetői nagyon óvatos ügyességgel e közgyűlést nem direkt a nyelvi kérdés megbolygatása, hanem azon kérdésben hívta össze: akar-e az egyház iskolákat épiteni, vagy átengedi az iskolaépitési jogot és kötelességet a községnek és az államnak. Az elnökség aztán kifejtette, hogy új iskolák építését csak az egyházi adók emelése esetén vállalhatja az egyház; majd ismertette az istenitiszteletek rendjére vonatkozó határozatot, melynek életbeléptetése esetén a Szilvágyiné-alapot iskolaépitési célokra lehetne használni. A közgyűlés azonban se az egyházi adók emeléséről, se az iskolaépítés jogáról lemondani, se az istenitiszteletek rendjének megváltoztatásába bele menni nem akart. A 87 egyháztag felebbezését felterjesztették az esperességhez. Az esperesség, majd tovább a kerület és az egyházegyetem is elutasította a fellebezőket s a presbitérium határozatát hagyta helyben, azon indokolással, hogy az egyház a maga határozatát tekintélyes többséggel hozta és a határozat az egyházmegye és a kerület által jóváhagyatott s különben is a váltakozva tartott istentiszteletek által az anyanyelven sérelem nem esik. A határozat így jogerős volt s a presbitérium azt végrehajtotta. Erre nagy lett az elégületlenség; a tót egyháztagok panaszkodtak, hogy az újból sokan kiszorúlnak, mikor ott következik a tót istentisztelet s a dolog *látszata* csakugyan az is volt. Minthogy azonban az ó-templomi tót istentiszteleteken nem

igen lehetett összeszámolni annyi tótot, mint amennyi az újban összesen elfér, biztosak lehetünk, hogy csak bújtogatók ösztökélésére telt meg e napokban vasárnaponként az új templom. A kérdés tehát nem a vallásos buzgalom, de a nyelv körül forgott. A vezetők helyes eljárása most az lett volna: *kitartani;* s egész biztos, hogy az elégületlenség hamarosan lecsillapult volna. Azonban a presbitérium alig pár hónap múlva, meghőkölve a zúgolódók lármájától, visszaállította a régi rendet, a tót istentiszteletek túlsúlyát a magyaroké felett. Ennek alapján ma is így van, hogy a túlnyomóan a község ó-templom melletti végén lakó magyarok minden második vasárnap kénytelenek kimenni a város másik végén levő új templomba, még a tótok minden vasárnap jöhetnek az óba s minden vasárnap az újba is.

A szarvasi ev. tótoknak ezt a nyelvükhöz való ragaszkodását mégsem minősíthetjük hazafiatlanságnak, legalább agresszív, tudatos hazafiatlanságnak, csak az ő maradiságuknak, a régihez való vonzódásuknak. Hiszen hazafiasságukat nemcsak a távol multban, de a közel multban is kimutatták. Igy mindég készséggel fogadtak el olyan idítványt, amilyen pl. a Placskó-é volt 1908-ban (tehát a nagy nyelvi harcok alatt), hogy t. i. márc. 15. és okt. 6. istentisztelettel legyenek megünnepelendők.

* * *

Az egyház *kormányzása* kezdetben egy kézben öszpontosult: a mindenkori lelkészében, ki egy ideig, mint láttuk, nemcsak az egyháznak,[1]) de az attól külön nem választott község kormányzóhatóságának is a feje volt. Amikor azután 1767-ben a beteg Markovitz János mellé segítségül Tessediket választották s így két papja lett az egyháznak, ezeket az egyházi s községi kormányzói

[1]) Maga az egyház régebben sokáig csak az anyaegyházból állott, faliái nem voltak. „Ecclesia haec sola matre constat, quia filiales eius, Földvár, Inoka, Várkony, Vezseny, Mezőtúr, Török-Szentmiklós, Szent-Imre, Szentandrás, ei nunquam effective sunt affiliatae seu incorporatae" találjuk az 1810-ki canon visit. jkvében is, azonban már az 1818-kiban: nincsenek ugyan filiái az egyháznak, de Szentandrásról és Mezőtúrról néhányan Szarvasra járnak be istentiszteletre s ez okból ezek mint filiái szerepelnek. 1852-ben: Szarvasnak két filiája van; Szentandrás és Mezőtúr. [Esp. lt. I. 58.]

teendőket mindég a régebbi szarvasi pap gyakorolta s mint ilyen igazgató lelkésze lett az egyháznak s nagyobb fizetése is volt. Ez az igazgató lelkészi, vagy mint akkor nevezték, *primárius papi* tisztség szolgált egyik okul a Tessedik—Boczkó-féle viszályra. Az igazgató lelkész egy darabig még Tessedik korában is a községnek is felettese volt, mert még Tessedik korában is uralkodott egy ideig az a szokás, hogy az újonnan választott községi előljáróság újévkor a templomban, az oltár előtt a község vénei jelenlétében ünnepélyes hivatalos esküt tett.[1])

Amig így a község és az egyház az igazgató-lelkész főssége által mintegy personális unióban voltak, egyetértés uralkodott a két testület között. Azonban még Tessedik papsága vége felé Machula megválasztása (1812) után megszünt a községi előljáróság esküttételének szokása a pap előtt s ekkor az igazgató-lelkész hatalma már csakis az egyházra terjedt ki. Ezt követte a következő években egy, a községi előljáróságtól független egyházat kormányzó 12 tagú tanácsnak, *presbitériumnak* választása, mely 1825-ben 30 taggal szaporíttatott. Ez eleinte évenként lett önmaga által kiegészítve, 1843 óta pedig tagjait az egyháztagok választották. A presbitérium szervezésével kevesebb gond szakadt a lelkészekre, másrészt Machula, nem akarván a Tessedik—Boczkó-féle viszály megismétlődését, Tessedik halála után nem vette fel az igazgató lelkészi méltóságot, hanem paptársával és a presbitériummal megosztva kormányozta az egyházat.

Az egyház kormányzásában az idők folyamán többféle változás állott elő. A presbitérium száz majd százhúsz tagúra szaporíttatott; tagjai választását 1873-ban akként szabályozták, hogy kimodták, miszerint presbiterré az választható, aki 30 éves mult, önálló, vallásos, irni-olvasni tudó. A presbitereket hat évre választották, úgy azonban, hogy minden három évben csak a felük újíttatott meg. A presbiter választásnál szavazó lett az egyháznak minden férfi tagja, aki az adókivetési jegyzékbe fel volt véve. A presbitérium hatáskörét pontosan újabban 1895-ben állapították meg. A demokratikns jellegnél fogva, mellyel az autonom protestáns egyházak birnak, az egyes egyházak összes ügyeinek az intézője a közgyülés volna. Ez azonban véges voltánál, nehéz kezelhetőségénél fogva nem felelhetne jól meg céljának s azért az egyházalkotmány

[1]] Tess. Mem.

48 §-a értelmében a maga hatáskörét a presbitériumra ruházta át, kivéve a lelkészek, felügyelők, tanítók és a gondnok választását, továbbá az egyházi terhek kivetési kulcsának és új közterhek kivetésének elhatározását.

A presbitérium elnöke az igazgató lelkész és a világi felügyelő. Az *igazgató lelkészi állást* u. i. csakhamar ujból fel kellett állítani, a dolog természeténél fogva. Két lelkész közül melyiknek legyen elnöklési, igazgatási és kormányzási joga és kötelessége? Mindkettőnek épúgy bajosan lehetne, mint ahogy egy országnak két királya nem lehet. Hogy azonban a régi versengés az igazgató lelkész és a másik közt ne ismétlődhessék, 1875-ben elvül mondták ki, hogy az egyház két egyenlő jogú és kötelességű lelkésze az igazgató lelkészi hivatalt évenként felváltja viselje (legújabban két évenként). Ujabb fejlődést kívánt a hívek szaporodása s az új templommal kapcsolatban a harmadik lelkészi állás szervezése. 1897-ben, minthogy az egyház már több mtnt 21.000 lelket számlált, az Egyházalkotmány 30 §-a értelmében az egyházi közigazgatás könnyítése végett három *lelkészi kört* létesítettek. Mindhárom lelkész a saját kerületében végezte ezentúl mindennemű lelkészi teendőit. Az anyakönyveket az igazgató lelkész vezette s a presbiteri gyűlésen ő elnökölt.

Az egyház kormányzásának a presbitérium és az igazgató lelkész mellett harmadik tényezője az egyházközségi felügyelő. Nem tudjuk, ki volt a szarvasi ev. egyház első felügyelője. Legrégebbi adatunk szerint 1842-ben Hellebranth Jánost választották meg. Ebben az időben a felügyelői állás rendesen szervezve nem volt s hol be volt töltve, hol nem. 1859-ben azonban rendszeresítették. Ez év dec. 10-én u. i. a presbitérium, addig is, amíg e tárgyban az egyetemes zsinat törvényt alkotott, autonomikus jogával élve felügyelői hivatalt szervezett. A felügyelő az akkori megállapítás szerint az egyháznak oly igazgatási és képviseleti szerve lett, aki az igazgató lelkésszel az igazgatásban és az egyház képviseletében olyan formán osztozott, hogy amíg az igazgató lelkész túlnyomóan a lelkipásztori dolgokban látta saját hivatási körét, addig ő tulnyomóan az egyház jogi és gazdasági érdekeit képviselte. Ezért felügyelőül oly helybeli evangelikus vallású férfiú volt választható, „akit az egyház általában müvelt, különösen jogértő, egyszersmind és minden esetre vallásilag buzgó férfiúnak ismert" — mely presbitérium által megállapitott elvekhez a gyakorlat még

egy szokást ragasztott hozzá: kevés kivétellel mindég a község tekintélyes, vezető családjaiból választották a felügyelőt (Hellebranth, Kollár, Haviár, stb.). Ezért azután a felügyelőknek legtöbbször döntő hatásuk volt az egyház ügyeinek fejlődésére. Igy Hellebranth az örökváltsági ügyekkel kapcsolatban az egyház anyagi felvirágzása, Kollár János a pátens elleni küzdelemre és sajnos, az egyházban kitört nagy viszályra gyakorolt döntő befolyást. De valamennyinél nagyobb hatással volt az 1881-ben megválasztott Haviár Dani, aki három évenként újra megválasztva egészen 1910-ig, tehát három évtizeden át folyt be döntőleg az egyház ügyeire. Éles esze, nagy jogtudása, törvényismerete, tevékenysége, továbbá uralkodásra törekvő, energikus jelleme okozták, hogy az egyház szervezésében,, a magyarosítási kísérletekben, templom és iskolák építésében szinte úgy szerepelt, mintha maga lett volna az egyház. De épen mert ilyen jellemvonások birtokában érezte magát, a saját egyéniségének másokéval szemben a túlsúlyát követelte s az azt akadályozókat, az elvek félretevésével is, szelleme gazdag fegyvertárának a fegyvereivel kíméletlenül sújtotta. Igy azután, miat a községnél és másutt is, olyan ellentábora alakult az egyházban, amely állandó támadásaival végre is kifárasztotta és megbuktatta őt. Utódja Liska János főgimn. tanár lett, akinek azonban már 1914-ben 332 szavazattal 44 ellenében bizalmatlanságot szavaztak. Ezután ötödfél éven át a felügyelői állás nem volt betöltve, még végre 1919 februárjában Nikelszky Zoltán tanítóképző intézeti igazgatót választották meg. Ennek a kommunizmus alatt való magatartása azonban annyira felbőszítette a híveket, hogy nemcsak a már előbb, a kommunizmus érájának a hatása alatt bejelentett lemondását fogadták el, de a presbitérium jegyzőkönyvében sajnálatának adott kifejezést, hogy Nikelszky az egyház felügyelője volt.[1]) Utódja dr. Haviár Gyula kir. közjegyző lett, aki ma is felügyelője az egyháznak.

* * *

Az egyház *jövedelmét* kezdetben csak a hívek által befizetett adók képezték. Kezdetben csupán a házaspárokra volt kivetve minimális adó: 20 garas és egy véka búza, melyet Markovitz halála után 10 garasra, Machula idejében 5 garasra szállítottak le.

[1]) L. a presb. jegyzőkönyveket.

Azonban úgy látszik, majdnem a legrégibb időktől fogva más jövedelmi források is voltak. Tessedik[1]) említést tesz bizonyos Debnár Mihályról, aki egyike volt a legjobb és legvagyonosabb méhészeknek, a maga által szerzett vagyonából az egyháznak 800, a két lelkésznek 5—5, a tanítóknak 20 frtot adományozott; házát, tanyáját, 8 ökrét, 8 tehenét, lovait, juhait, méheit, készpénzét és szőlőjét özvegye örökölte, de azon kikötéssel, hogy annak halála után ezek is mind az ev. egyház és iskola tulajdonába menjenek át. Nincs adatunk arról, hogy mennyi lehetett ez a föld, de aligha tévedünk, ha úgy hisszük, hogy az egyház ma meglevő 462 kat. hold földjének jelentős részét képezhette. Ugyancsak Tessedik tesz említést az 1785-ben felépített *új* egyházi malomról s 1888-ban egyházi és iskolai földekről, melyeknek robotját akkor szüntették meg. Adományok, alapítványok szinte évről-évre történtek. Sajnos, hogy az egyházközség rendezetlen és elkallódó, tehát hiányos levéltára miatt a vagyoni gyarapodást rendszeresen összeállítani nem tudjuk, csak egyes adataink vannak. Igy 1814-ben a földesuraság két sessió szántóföldet adott az egyháznak iskolai célokra; ennek értéke 8000 frt. volt és tiszta jövedelme 480 frt. 1826-ban ugyancsak a földesúr adott iskolai célokra két házhelyet 200 frt. értékben, 1827-ben egy templom helyet 300 s egy házhelyet iskolának 100 frt. értékben. Szarvas község 1833-ban egy házat 600, 1835-ben egy másikat 150 frt. értékben iskolának adott. De sok hely kellene ahhoz, hogy felsoroljuk miudazokat a kegyes alapítványokat, melyeket akár készpénzben, akár természetben tettek egyesk.

Ezek az alapítványok az egyház jövedelmének bár biztos és állandó, de csekély részét tették. Az egyházi adó ügyét kellett igazságosan rendezni. Ennek első igazi rendezése többféle próbálkozás után 1861-ben történt; ekkor állapították meg azt az adokulcsot, amely hosszú időn át folytatott viták után némi változtásokkal, alapelveiben ma is érvényben van. Ezen adókulcs szerint[1]) házzal biró házaspár fizetett 2 véka búzát és egy frtot, házatlan házaspár egy véka búzát és 50 kr.-t; ehez járult a kondorosi és tanyai földekre kivetett adó: 21600 hold után 2160 frt, (azaz egy hold után 10 kr.); 14000 közlegelői hold után 700 frt., 1300 kapa szőlő után 130 frt., 50 malomkő után 50 frt., 6 kereskedő fizetett 24 frtot,

[1]) Tees, Mem.

700 mesterember 700 frtot. Ezek szerint az egyház összes jövedelme 6764 frt. s kb. 60 mázsa búza volt.

De ez az új adókulcs egyrészt az igényeket nem mindenben elégítette ki, másrészt az idők folyamán elég jövedelmet nem biztosított az egyháznak; ezért már 1879-ben 15 tagú bizottságot küldtek ki újnak a készítésére. Hosszú huza-vona keletkezett most s egyik adókulcs javaslatot a másik után vetették el. 1883-ban pl. a a presbitérium már elfogadta, hogy az új adókulcs alapjául bizonyos százalék szerint az állami adó szolgáljon; a közgyűlés ezt elvetette s új bizottságot küldölt ki. 1885-ben az uj javaslatot a közgyűlés megint elvetette s utasította a presbitériumot, hogy a kebelében választandó 20 bizottsági taghoz 20 nem presbitert választasson s e 40 tagú bizottság csináljon mielőbb új javaslatot. Amikor az elkészült javaslatával, azt meg a presbitérium nem fogadta el. 1886-ban a közgyűlés előtt már három adókulcsjavaslat szerepelt: az 1861-ki régi, a 40-es bizottságé, végül a presbitérium külön javaslata. A huza-vonák 1898-ig tartottak; ekkor végleges megállapodás jött létre. Eszerint elvül kimondották, hogy az egyházi adó a zsinati törvények 259. §-nak megfelelően személyi adóból és az egyenes állami adó után kivetendő százalék befizetéséből áll. A személyi adó 15 kg. búza és 50 kr., illetve házaspar után 30 kg. búza és 1 frt. készpénz fizetéséből áll, az állami adó után kivetendő százalék pedig mindég az egyház évi költségelőirányzata figyelembe vételével, a mutatkozó szükséglet szerint vettetett ki. Amennyiben a takarékpénztári részvények szintén vagyonnak tekinthetők, az ezek után fizetett állami adó arányában is vettetett ki százalék. Ez az adókulcs áll fenn ma is.

2. A róm. kath. egyház.

Mikor b. Haruckern békésmegyei birtokát átvette, Szarvasra mint láttuk, tót nemzetiségű és evangélikus vallású lakosokat telepített. Arra nézve, hogy a betelepültek közt csak egy róm. kath. is lett volna, nincs adatunk. Így azután nem csodálkozhatunk, ha a csupa evangélikusokból álló kis kolónia büszkébben és önérzetesebben foghatta fel a kath. földes úr által a letelepedési szerződésben neki biztosított vallásszabadságot, mint azt az ország más vidékének elnyomott protestánsai tették. Érezték, hogy a jólelkű

és higgadt földesuraságtól, mint kezdetben, úgy a jövőben sincs mit tartaniok vallásszabadságuk veszélyeztetését illetőleg. Hisz Haruckern annyira belátó volt, hogy amikor egy ízben az évek során Szarvasra települt kath. hívek számára — vallásos lelkiismeretének engedve — kápolnát akart emeltetni s megtudta, hogy e miatt az ev. lakosok nyugtalankodnak, nemcsak a kápolna építésével hagyott fel, de sőt a kath. hívőket rávette, hogy a község nyugalmának még teljesebb biztosítása végett inkább költözzenek át Endrődre. Nem csodálhatjuk és elhihetjük Szarvasnak első plébánosa, Lajos János szavait: hogy a *szarvasiak kezdetben még vendégül sem láttak szivesen katholikust;* olyan nagy biztosságban érezték magukat és vallásszabadságukat, még nincs köztük katholikus s annyira féltek azok betelepedésétől, hogy egészen megfeledkeztek az alárendelt helyzetről, melyben protestáns hitsorsosaik az országban voltak s még ők játszották az elnyomó szerepét.

Valóban Szarvason egész II. József császár uralkodása koráig e tekintetekben megfordítva látjuk a szerepeket. Itt a katholikusoknak kellett nekigyürkőzniök,, hogy csak egyházat is alapíthassanak, akár egy XVIII. századbeli protestáns községnek, ha egyház, vagy iskola felállításához fogott. *A szarvasi róm. kath. egyház történetét, alapításakor s első éveiben ezek a mozzanatok irányítják.*

II. József császárnak tudvalevően egyik kedvelt eszméje volt a népet műveltségének emelése által is vezetni a boldogulás felé. Ennek az eszmének a szolgálatában járt el akkor is, amikor a lefoglalt kolostorok vagyonát vallási alappá tette s abból ezernél több új plébániát állított fel. Szarvason akkor már megint voltak katholikusok, kiknek lelki gondozása azonban helyben mind ez ideig nem történhetett. Azonban a „kalapos király" intézkedéseinek a hatása alatt megmozdultak a szarvasi katholikusok s 1784-ben már a megye intézett feliratot a helytartótanácshoz[1]), hogy szükségesnek látja, miszerint *Szarvason,* Orosházán, Békésen és Körös-Ladányban r. kath. plébániák létesítessenek. A kérelemnek foganatja a vallási alapból juttatott 500 frt segély, mely a leendő szarvasi plébános fizetésére szolgált. Az igazi nehézségek azonban még hátra voltak: telket, házat venni az ev. községben s azt felszerelni

[1]) Regesták Békésmegye közgyűléseinek jegyzőkönyvéből. Évk. 1884, 143 o.

úgy, hogy pap-lak és megfelelő kápolna lehessen. Hidassy Jakab békési főesperes 1788 jan. 25-én levélben megbízta Vámossy György szarvasi jószágigazgatót, hogy a plébános részére házat keressen, a ház tulajdonosával az árra nézve egyezzék meg, őt tudósítsa, hogy azt megküldhesse. Vámossy e megbizatásában eljárt; bizonyos Benczúr Mátyás házát, anélkül, hogy a tulajdonosnak megmondta volna a célt, amire az szolgálni fog, 750 váltó forintért megvette. Ez a ház (amint azt az akkor magas árból is gondolhatjuk) meglehetős nagy és sok lakosztályú volt; hogy benne nemcsak a plébános lakás, de kápolna is lehessen, több szomszédos szobában a közbeeső falakat lerombolták s az így nyert tágas teremben nagyobb ablakokat is vágattak. Végre gr. Collonitz László nváradi püspok a márc. 8-án tartott consistórium alapján Lajos János addig b.-csabai káplánt, mint plébánost Szarvasra küldte. Ez útja közben betérve Gyulára, ott oltárt és néhány egyéb templomi felszerelést szerzett be, amiket a nagy sár folytán járhatatlan utak miatt hajón vitetett B.-csabára, hogy onnan Szarvasra szállítsák. Márc. 16-án szállították azokat a csabai katholikusok Szarvasra; a szarvasi evangelikusok előtt még talány volt: mit akarhatnak Szarvason a katholikusok. Sokan azt hitték, hogy az oltárt és a felszereléseket a szentandrási templom számára viszik s csak a nagy eső miatt biztonságba helyezték el pár napra köztük. Azonban másnap, márc. 17-én megérkezett maga Lajos János is; az oltárt felállíttatta, felszereltette s márc. 25-én megtartotta benne az első misét.

Az alakulás ezzel még nem volt befejezve. A plébános funkciói közben nagyon érezte hiányát a kántornak. Temető sem volt még. A földesuraság tehát a kántor segélyezésére házat s fél sessió szántóföldet ajándékozott azzal, hogy a többit fizesse az egyház. Maga az egész plébánia az 1788. évben 2 teljes sessió földet kapott az uraságtól.[1]) Midőn azután június 25-én a földesurak jószágigazgatóját (praefectus domini) a községi bíró és jegyző csak egyszerű üdvözlés végett meglátogatták, ez tudtukra adta nekik, hogy a kath. kántor részére bizonyos Siritsár-féle házat megvesz, továbbá, hogy az ev. temető felső részéből kath. temetőt fognak kihasítani. Hiába tiltakoztak az elképedt előljárók, a jószágigazgató erélyesen véget vetett a vitának: „Akarom, hogy a katholikusoknak

[1]) Ez kitünik Lajos János 1788 december 20.-ki kimutatásából, bár a „Historia Domus“ másutt, az alapításkor nem említi.

a temetője ott legyen és ebből egy körömhegynyit sem engedek!“ Július 8.-án egy katholikus hívő kis leánya meghalván, a plébános feltette magában, hogy azt elsőnek fogja az új temetőbe temetni. Magához hivatta tehát a sírásót, kiment vele a temetőbe s maga mutatta meg neki a megásandó sír helyét. Alig fogott azonban az a munkába, megjelent a bíró s tiltakozott ezen újabb erőszak ellen. Azonban hiábavaló volt minden, a szarvasi evangelikusoknak be kellett látniok, hogy egy korszak reájuk nézve letünt s vallási szabadságukat, de a közbékét is legkönnyebben úgy tarthatják fenn, ha igyekeznek testvéri egyetértésben élni a helybeli katholikusokkal. Amire való törekvésüknek csakhamar már fényes tanújelét is adták ismételten.

Az új hitközségnek még harangja sem volt, amelynek szava naponta imára szólítsa a híveket; kénytelenek voltak pusztán a napóra (horologium) után, a plébános pedig ő utánuk igazodni. Ezen a hiányon megint csak a földesuraság segített, egy 78 fontos kis harangot szerezvén Pesten; mivel pedig torony sem volt, ahová azt felhúzzák, az uraság megbízásából a jószágigazgató a simai erdőből a Körösön fát hozatott, amelyből Fissinger Albert pozsonyi ácsmester (aki ugyanekkor az ev. templom tetejét csinálta) 20 v. frtért valami haranglábféle kis torony készítésére vállalkozott. De az egyház pénztárában még ennek a fedezésére való sem volt. Erre Sonkoly János ev. vallású lakos 10 frtot, a szintén evangélikus Benczúr Mátyás 2 frtot adott, majd ez adományokat mások is kiegészítvén, júl. 5-én a kész haranglábra felhúzták a harangot.

Nemsokára alkalom nyilt a kath.-knak, hogy ezen, az egyetértésre való törekvés szép bizonyságát a maguk részéről viszonozzák. 1788 szept. 16-án Kalataj Xavér nváradi püspök canonica visitatiót tartott. E napon délben plébánosa vezetése mellett vonult az érkező főpásztor elé a kicsi nyáj. Az ünnepélyes fogadtatás után a temetőt tekintették meg, majd ünnepi menetben a kápolnához mentek, ahol az egyházi szerelvények megtekintése után a püspök áldást osztott. Azután rendre megtekintette a plébániát, a kerteket, cselédlakást, magtárat, istállót. Majd a jószágigazgatónál való ebéd után gr. Forgách Pál nváradi kanonok, Hidassi Jakab főesperes, Sebestyén Péter titkár és még sokak kíséretében az új ev. templomot tekintette meg, végül pedig Tessedik Sámuel ev. lelkészt látogatta meg. Dec. 7-én pedig, mikor az evangelikusok újonnan épült templomukat felszentelték, az ünnepélyes aktuson résztvettek plébánosuk veze-

tése mellett a katholikusok is, mit Tessedik négy nap múlva személyesen köszönt meg a plébánián. Igy az 1788. év, a szarvasi róm. kath. hitközség alakulásának éve azzal végződött, hogy a községben lakó evangelikusok és katholikusok vetélkedve igyekeztek az egymáshoz való közeledésnek tanújelét adni.

Azonban a hítközség első lelkésze, a fáradhatatlan, tevékeny Lajos János nem sokáig élvezhette nagy munkája gyümölcsét.[1]) 1790 február 1-én a Szarvason akkor uralkodott ragályos betegségben meghalt; végrendeletében sem feledkezett meg szerető gonddal fejlesztett egyházáról: hagyatékából egy 146 fontos harangot vettek és szereltek fel.

Helyére ideiglenesen Szabó Elek szt. ferencrendi szerzetest küldte le a nváradi püspök administrátori minőségben. Ez intézte a plébánia ügyeit 1790 szept. 13-ig; akkor távozott s szept. 20-án Kriniczky Antal rendes plébánossá neveztetett ki. Kriniczkynek, mint plébánosnak nemcsak jobb helyzete volt, mint elődjének, de határozottan jó dolga lehetett. A kegyuraság 2 sessió szántóföld adományával létesült türhető anyagi állapot mellett nem sok volt az elfoglaltsága, hiszen az épület alapjában és nagyjából elkészült már. Híveinek összes száma 1790 okt. 31-ki feljegyzése szerint 103 lélek volt. A továbbfejlesztés helyett tehát inkább a meglevőnek biztosítását tekinthette feladatának: pontosan leltározott mindent. Négy évi itt tartózkodása után Szentandrásra nevezték ki s ekkor helyét 1794-ben Furmonn János plébános foglalta el, akit szintén négy évi szolgálat után Mikovényi Ferenc, majd Bugonits György követett. Bugonits 1801-ig szolgált, utódja, Thuránszky József 1802-ig.

E gyakori személyi változások alatt azonban az egyház fejlődése nem állott meg. A fejlődés elsősorban alapítványok létesítésében és ajándékozásokban nyilvánult. Az egyház gazdagodott, a

[1]) A nehézségekkel is sikerrel megküzdő új kath. hitközség ez első évi állapotát a Lajos János álltal 1788 dec. 20-án készített kimutatásból ismerjük meg. Eszerint a plébánia filiái: Orosháza, Komlós, Csabacsűd, Nagykondoros. A kegyúri jogot a Harruckern család gyakorolja. A kath. családok száma 17, 110 lélekkel. Az egyház jövedelmei: 1) Javakban (a hívektől). semmi. 2) Földekben: a földesuraságtól 2 egész sessió; mivel ezeket nem maga müvelteti, helyette készpénzben 87 frt. 42 kr. 3) A háznál levő kert jövedelme 1 frt 4) A vallási alapból: 142 frt. 18 kr. 5) Stólákból, misékből, stb. semmi. Az orosházi filiában 3 lélek van, jövedelem semmi. Komlóson egy lélek se Csabacsűdön 12 lélek, jövedelem semmi. A jövedelem összege 231 frt. (Historia Domus).

plébánosok, kántorok helyzete javult s igy anyagi gondoktól mentesítve még teljesebben és odaadóbban élhettek híveik lelki gondozásának. Már 1791-ben tétetett Lázár Borbála grófnő 450 frt.-os mise alapítványa, melynek 6 százalékos kamatait a mindenkori szarvasi plébános élvezte. Jósa Ferenc kanonok 552 frt. 23 kr.-t, Angyal József kir. tanácsos és békésmegyei alispán özvegye, Tomcsányi Johanna 1794-ben 663 frt.-ot, Lehoczky volt szarvasi bíró a Körösön túl egy drb. földet, Sonkoly János szarvasi ev. lakos pedig 1797-ben 10 aranyat, azaz 45 v. frtot hagyott végrendeletileg a kath. egyháznak. Az adományokhoz járultak bizonyos apró, a plébános jövedelmét fokozó intézkedések; igy a kegyuraság parancsából a szarvasi vadászok *kötelesek* voltak sátoros ünnepek alkalmával a plébánosnak nyulakat, vagy szárnyasokat *ajándékozni*, a cigányok a plébániai kertet felásni s azt időnként gyomlálni. De a legnagyobb adomány 1800 szept. 29-én történt, amikor a Harruckern család újabb 2 sessió földet adományozott, részint a plébános, részint a kántor és harangozó javadalmazására.

1802-ben Thuránszky Józsefet Békéscsabára helyezték át. Utódjává a kegyuraság kijelölése alapján Szarka György jött Endrődről, aki végre hosszabb ideig, 1829-ig működött. Lajos János óta ő az, aki, részint hosszú ideig tartó működése, részint azonban buzgalma és kiválósága folytán a legtöbbet tett az egyház felvirágoztatására. Eredményes munkálkodásának egyik megnyilvánulása, hogy 27 évi működése alatt a kath, hívek száma 190-ről 600-ra emelkedett, ami nem történhetett pusztán a természetes szaporodás, hanem *bevándorlás útján* is. A másik emléke az ő lelki pásztori buzgólkodásának az egyház felszerelésének, különösen a nagyszabásu építkezésnek létesülésében van. Először is a kántor-lakot kellet ujjáépíteni, mert az 1802-ben villámcsapástól keletkezett tűzvészben leégett. Mikor a plébános ennek felépítése végett Vidovich Mihályhoz, a kegyuraság jószágigazgatójához fordult, attól azt az utasítást kapta, hogy az iskola felépítése végett keresse meg a püspököt, mert a kegyuraság új plébániát és *templomot* akar építeni. A püspökségtől kapott pénzen 1805 őszére fel is építették az iskolát (Máig is fennáll, Kossuth-u. 47. sz.), a következő évek folyamán pedig egyre jobban felszerelték azt; ugyanezen években a temetőt körülárkolták s ott, valamint a kápolna mellett egy-egy új keresztet állítottak fel. Végre 1807-ben hozzáfogtak a templom építéséhez. Jul. 27-én kezdték az alapját ásni a Szarvason ma

is fennálló róm, kath. templomnak, mely az akkor temetőnek használt mai piactéren áll. Az alapfalak számára lassan ment az ásás, mert a porhanyós föld minduntalan beomlott. Végre az alapfalakat felrakták a föld színéig s akkor a munka szünetelt egész 1809-ig. A következő két évben a kőművesmunkákkal elkészültek; 1811-ben a szolnoki ácsok már a tetőzetet készítették el s 1812-ben az egész templom készen állott a felszentelésre. A kegyuraság ennek napját augusztus 12.-re, Szt. Klára napjára tette. A felszentelést Spiegel Ignác gyulai plébános, békésmegyei esperes végezte gróf Csáky püspök-helyettes jelenlétében. Magyarul Csák Ferenc endrődi, tótul Szarka György szarvasi plébános szónokolt. A harangokat október 2-án húzták fel a toronyba a szarvasi molnárok. Orgonával utóbb lett felszerelve a templom, de 1825-ben már az is meg volt (7 regiszterrel). Ugyancsak 1825-ben épült a mai paplak a kegyuraság költségén, melyhez az egyházmegyei pénztár 2000 forinttal járult hozzá.

Az ekként megerősödött egyház virágzó állapotáról győződött meg Vurum József nváradi püspök, mikor 1824-ben, a hitközség fennállása óta a második canonica visitatiót tartotta. A felvirágoztatásban az oroszlánrésze a kegyuraság áldozatkészségének volt; a gr. Bolza, gr. Mittrovszky, gr. Batthányi, Inkey családok áldozatkészsége hozta létre a templomot, plébániát s teremtette meg a szükséges anyagi alapot az egyház fennállására a jövőben is. De kétségtelen része volt a nagyszerű fellendülésben Szarka György plébános buzgólkodásának is, aki 1829-ben azzal a nyugodt önérzettel vonulhatott nyugalomba, hogy plébánoskodása maradandó intézményeit a késő utódok is hálásan fogják emlegetni.

Szarka helyét 1829. nov. 7-én Huzly Károly foglalta el, aki 1840-ben Endrődre távozván, helyére Zimmermann Károly jött; ez azonban már 1843-ben püspöki titkárrá lett s itt hagyta Szarvast. Ezek plébánoskodása alatt nagyszabású egyházi események megint nem voltak, kivéve az 1829. évet, amikor Laicsák Ferenc nváradi püspök canonica visitatiót tartott. Az egyház részére történt kisebb adományok, harangok öntése, harangláb építése azok az események, amelyek ez évekből fel vannak jegyezve. A híveknek csodálatos buzgóságát mutatják az évről-évre adott ajándékok. A kegyuraság meg valósággal atyai szeretettel kezelte a hitközséget ez években is. Sok helyet kívánna, ha felsorolnánk azokat a gyakran sajátkezű munkával készített emléktárgyakat, amelyekkel különösen

a gr. Bolza-család egyes tagjai igyekeztek vallásos buzgóságuknak és szeretetüknek adóját leróni az ő nagy családjuk: a szarvasi róm. kath. hitközség iránt.

Az 1843. év végével megürülvén a plébánia, a betöltéskor, a fennállás óta először, némi egyenetlenség támadt a kegyuraság és a megyés püspök közt. A püspök u. i. minden pályázat nélkül elődje titkárát akarta a szarvasi plébániába behelyezni, nem vevén tekintetbe a kegyurak jelölési jogát, amellyel élve, emezek Lonovics Ferencet jelölték oda ki. Lonovics erélyesen helyt állott. „Én — írja — nyert praesentámról le nem mondék minden üldöztetés mellett is és két havak alatt, mialatt fél rabságban valék szemei előtt, a dolog reám nézve kedvezőleg dőlt el, mert én rögtön 1844. év első napján, mint megerősített szarvasi plébános állottam a világ előtt, de a püspöki rendelményben akkor is csak mint Curatus, mire a nemes grófok azt eszközlék, hogy én már május havában törvényesen beiktatott plébános valék.“ A Lonovics hosszú lelkipásztorkodása (1844—1882) megint emlékezetes lesz sokáig nemcsak a szarvasi katholikusok, de Szarvasnak összes lakosai előtt is. Nevének ezt a maradandó emlékét részint szeretetreméltó egyéniségével, részint az egyháznak első sorban anyagi, de egyéb tekintetben való felvirágoztatásával is érte el.

Mint a gazdálkodás iránt hajlamos, szakértő ember, buzgón fejlesztette az egyház gazdaságát. Mikor a közlegelő felosztására került a sor, a kath. egyház is megkapta a maga földje után illetékét; ez azonban igen lapos helyen feküdt s területét minden évben erősen járta a víz. Lonovics tehát saját költségén körülárkoltatta. Azután tanyát építtetett ugyancsak ezen az új legelői illetéken; a tanya körül kertet és szőlőt létesített. A régi tanyán levő épületet lebontva, helyére újat emelt — s mindezt a maga költségén.

Az ő plébánoskodása alatt bővíttetett ki a községi elöljáróság által a régi temető a halásztelki puszta felé s hasíttatott ki a kákai puszta táján egy új, 3 holdas temető (1857). A halásztelki temetőbe a Bolza-család 1864-ben családi sírboltot készíttetett. A plébániai épületet is kibővitették egy szobával a káplán részére; ennek a költségét nagyobb részében gróf Mittrovszky Vladimír, kisebb részében maga Lonovics fedezte.

Végül nevezetes eredménye működésének a második katholikus iskola felállítása, amiért egész harcot kellett folytatnia a községgel. A képviselőtestületben u. i. már 1866-ban előfordult a köz-

ségi budget tárgyalásakor egy, az evangelikusok részére építendő iskola költségeihez való hozzájárulás. Mivel a város egyébként is gyakran adott evangelikus iskolákra, Lonovics felszólalt az ellen, hogy csak az ev. iskolák részesülhetnek ilyen kedvezményben, holott a katholikus lakosok épúgy fizetnek községi adót, mint az evangelikusok. Erre nagy zaj támadt, vallási türelmetlenségről kezdtek beszélni. Lonovics nem rettent meg; azt kívánta, hogy ha a község az egyik felekezetnek hajlandó áldozni iskolai célokra, áldozzon a másiknak is, a katholikusok által befizetett adók összegének arányában. Majd, hogy javaslata érdekében nagyobb sikerrel küzdhessen, az egyházi felsőbbség beleegyezésével 32 tagu egyházközségi tanácsot alakított. Ekkor kezdődött csak az igazi harc, mely valóságos perré nőtte ki magát. A dolog a megye elé került, mely Jancsovics Pál másodalispán vezetése alatt küldöttséget nevezett ki az ügy megvizsgálására. Utóbb az egészet felterjesztették a minisztérium elé; de ez leírt a megyének, kötelességévé tevén a dolgot házilag elintézni. Igy végre létre jött az egyezség, mely szerint a község az újonnan felállitandó katholikus iskola tanítója részére évi 100 frtot tartozott fizetni. Igy született meg Lonovics makacs ellenállása folytán a második katholikus iskola eszméje, mely eszme 1873-ban, a hívek önkéntes adakozásából felállított iskolával megvalósult.

Lonovicsot, aki 38 éven át volt szarvasi plébános, agyszélhűdés érte s az 1882. év elején már élő halottként fogadta tisztelőinek üdvözletét, mignem március 23-án meghalt. A veszteség érzése községszerte általános volt: vallászkülönbség nélkül siratták a tevékeny papot s társadalmilag oly közkedvelt embert. „Lonovics Ferencnél — irja egy kortársa — alig ismertem szeretetreméltóbb, kedélyesebb embert (papot épen nem); de szerette is mindenki, vallás és korra való tekintet nélkül. Sok jó napot töltöttünk a plébánián. Lonovics, a jó „bácsi“ volt a társaság lelke; az ő örökös vidámsága, kedélye, szívélyessége beragyogta a társas élet, az igaz, önzetlen barátság tágas berkeit. Nem tett ő különbséget ember és ember közt . . . s bár ő előkelő, nemes család sarja volt, legjobban érezte magát a középsorsúak közt . . . Mennyi tréfa, mennyi kedélyesség volt ebben az öreg emberben . . . Ez a kedélyesség akkor érte el a tetőfokát, ha a szentandrási plébános, később nagyváradi kanonok, Zay János eljött hozzá, ami gyakran megtörtént . . .“[1])

[1]) Sz. L., 1906 december 2. sz. Zlinszky István cikke: „Szarvas a múlt században.“

Lonovics helyére ideiglenes minőségben Lachner Ignác neveztetett ki. Az érdeklődés a plébánia betöltését illetőleg az egész egyházmegyében nagy volt, ami épúgy Lonovics jó hírnevének, mint általában a hitközség virágzó állapotának a jele. A kegyurak választása Dinya János gyulai káplánra esett, aki ott a képviselővé megválasztott Göndöcs Benedek apát-lelkészt helyettesítette.

Dinya 1882. jún. 12-én vette át a szarvasi plébánia vezetését. Már megérkezésekor magával hozta a tüdőbaj csiráit s négy éves szarvasi plébánoskodása javarészét, mint gyengélkedő betegtöltötte el. Gr. Bolza József kegyúr segíteni akarván rajta, 100 frt.-t ajánlott fel káplántartásra. Erre Dinya a püspöktől kieszközölte a már olykor azelőtt is szokásban volt káplántartás visszaállítását. Káplánul Erdélyi Lajos került ide Békésről. Úgy látszik, a rendes funkciók jórészét ő végezte s Dinya maga inkább csak nevezetesebb alkalmakkor szerepelt. Igy 1889-ben, mikor a kondorosi fiókegyház kápolna építését kezdte, július 17-én az ünnepélyes alapkő-letételt ő végezte; majd az 1884 október 13-án tartott felszentelésen Grócz Béla csorvási plébánossal és Erdélyi Lajos segédlelkésszel ő segédkezett Schiefner Ede kiküldött püspöki biztosnak. Az 1885-ik év nagy részét már Görzben töltötte, gyógyulást keresve; 1886-ban meghalt. Nevezetes, hogy ő szüntette be a tót nyelv használatát a szószéken és istentiszteleteknél, ami addig váltakozva a magyarral meg volt.

Halála után a hitközség ideiglenes adminisztrátora a káplánként addig is itt működő Erdélyi Lajos lett mintegy negyedfél hónapig. Akkor a kegyuraság Szirmay László Árpád veszprém egyházmegyei áldozópapot nevezte ki, aki addig Somogymegyében az Inkey-családnál volt udvari káplán. Szirmay addigi egyházmegyéje kötelékéből szabályszerűen elbocsáttatván, a nagyváradiba vétetett fel s 1886 augusztus 13.-án elfoglalta a szarvasi plébánosi állást.

Az új plébánosnak, aki innentől 29 éven át vezette a hitközség ügyeit, egy anyagiakban jól álló, de lélekszámban megnövekedett, tehát újabb és újabb fejlesztésre váró egyházat kellett a régi alapokon, de a változó kor követelményeinek megfelelően gondoznia és tökéletesítenie. Egész a türelmetlenségig menő vallásos buzgalma, tevékenysége, kitünő reprezentáló egyénisége mellett bizonyos gyakorlati ügyesség azok a tulajdonai, melyek segélyével e feladatnak megfelelt. De talán még ilyen kvalitásokkal sem felelhetett volna meg, ha segítségére nincsenek a szarvasi kath. egyháznak minden időkben áldozatkész kegyurai, köztük mindenekfelett a

vele kb. egy időben Szarvason állandólag letelepült gr. Bolza Géza, akinek jótékonysága, vallásossága, egyházának szerető gondozása példa gyanánt szolgál másoknak is.

Szirmay a gyorsan népesedő, tehát új intézményeket és új kiadásokat kivánó hitközség további fennállásának és fejlődésének zálogát egyrészt a meglevő anyagi alap biztosításában, másrészt új jövedelmi források nyitásában látván, először is 1893-ban a kis egyház történetében szinte korszakalkotó lépést tett. Évek óta figyelemmel kisérve a kegyúri viszonyokat, a kegyúri családok növekedései és szerte ágazása által nem látta biztosítottaknak az egyházat illető kegyúri hozzájárulásokat. Ezért arra a gondolatra jött, hogy a kegyuraságnál ki próbálja eszközölni ezeknek a kegyúri terheknek egy alkalmas és az egyházi szükségletek fedezésére elegendő összegben való megváltását. A szarvasi kath. egyháznak ez az *„örökváltság"*-a teljesült: a kegyuraság 18.000 frtot fizetett a megváltakozás fejében; ez az összeg azután a nagyvárad-egyházmegyei főpénztárban helyeztetett el. A kegyúri jogokat azonban az az eddigi szétágazó családok lemondása és beleegyezése után megtartották maguknak: 1) gr. Bolza József, 2) gr. Bolza Géza, 3) gr. Bólza Pál.

Ezzel a lépéssel voltaképp csak a réginek, a meglévőnek biztosítása történt. Pedig a hithözség növekedése, ismételjük, új jövedelmi forrásokat is kívánt. Amit Szirmay e végből 1906-ban tett, az látszólag ugyan csak a plébános jövedelmének emelésére volt jó, azonban valójában másként áll a dolog, ha visszatekintünk a szarvasi kath. egyház eddigi kitünő, áldozatkész papjaira, akik bizony gyakran adtak még életükben, de még inkább végrendeletileg, egyházuknak tekintélyes összegeket. A hitközség plébánosa e tekintetben az kicsiben, mint az egyházmegye püspöke: javadalmainak nagysága arányában nő azon áldozatok száma, melyeket egyházának, tehát a *közért* hoz. Bizonyára ez vezette Szirmayt is, amikor már évekkel azelőtt a plébánia nagy telkének egy részét üzletté alakittatta át, majd amikor a mondott évben megegyezésre jutott egy kereskedővel, hogy a plébániának az utcára néző szabad telkén saját költségén modern üzlethelyiséget épitsen oly feltételek mellett, hogy a telek- és jogtulajdon elismeréséért az egyháznak évi 100 koronát fizessen, az üzletet pedig 15 éven át szabadon használhatja s csak akkor megy ez át az egyház tulajdonába.

A plébános hivatalos funkciói is növekedtek. Láttuk, hogy még

1884-ben a kondorosi fiókegyház kápolnát építtetett; hogy azután a vasár- és ünnepnapi istentiszteletek költségeit a kondorosi szegény parasztok kibirják, a püspök úgy intézkedett, hogy a politikailag Kondoroshoz, de egyházilag Gyomához és Csabához tartozó részük is, az illető plébánosok lemondása után a kondorosi fiók, illetve a szarvasi anyaegyházhoz csatoltassanak. Igy a szarvasi plébánosoknak, illetve segédlelkészeiknek volt a feladata Kondorosra járni, egy időben hetenként egyszer, de a szükséghez képest többször is, s ottani híveiket a lelkiekben ellátni. Ezen tarhatatlan állapotban volt Kondoros Szarvasról való adminisztrálása 1892-ig. Akkor dr. Schlauch m. püspök Geist Gyula kondorosi nagybirtokos bőkezűsége folytán keresztül vitte, hogy Kondoros önálló lelkészt nyert.

Egy ideig a kondorosi elfoglaltság, de azelőtt is, azután is a plébánosoknak mind nagyobb mérvű elfoglaltsága miatt egy időtől fogva állandóan voltak kaplánjaik, akik így, bár alárendelt helyzetben, egyéniségük által mégis befolytak a hitközség életére. Igy 1887-ben, a már emlegetett Erdélyi Lajos után Müller Károly volt belényesi káplán, 1889-től a szintén volt belényesi Tarnay Károly, 1890-től a gyulai születésű Szőke János, 1891-től Szemethy Géza, 1893-tól Molnár Kálmán addigi csorvási káplán, 1895-től Kovács József, 1898-tól Sztroiny Antal szentandrási káplán, ki nevét *Szirtes*re magyarosította s egész 1905-ig itt működött; utána jött Molnár János, majd ennek Debreczenbe való helyeztetése után Fetzer József jelenlegi plébános; 1910-től Zahoray József, 1914-től Klinghammer Miklós, aki 1918 január 30-án itt halt meg. Félévi szünetelés után utódja Betuker Tivadar, akit végre a ma is itt működő Herbály István váltott fel 1919-ben.

Szirmay 29 éves lelkipásztorkodása végén a hitközség képe nagy változást mutat. Az uradalmi földek nagyrésze időközben eladóvá lett és a gazdák kezére került. Azok a családok, akik uradalmi állásokba szolgálatba jöttek Szarvasra, eltávoztak, sok jónevű úri család kihalt, a gazdasági cselédek pedig elhúzódtak oda, ahol nagyobb uradalmak voltak; sokan mentek ki Kondorosra. Igy a hívek létszáma megcsökkent. A szép reménnyel megindult kegyúri tehermegváltás rosszabbodó viszonyok között épületek fenntartására sem nyujtott többé alapot, úgy, hogy 1910-ben a templom újra fedése már sok gonddal és csak egyházmegyei segéllyel volt végrehajtható. 1912-ben a második harang újraöntése szintén anyagi

gondokat okozott. Nagy harcába került mig plébánossága végére megérte, hogy a templom kert tulajdonjogát, melyre nézve a község igényt támasztott, biztosíthatta. A szintén rossz karba jutott plébánia és iskola épület a nagyobbrészt szegény hívek aránytalanul nagy megterhelése nélkül épen csak fenntartható volt. Legtöbb aggodalmat okozott azonban figyelő lelkének azon eszméknek Szarvason is terjedése, amelyek ha nem is magukban, de a terjesztők mentalitása folytán a szegény híveket könnyen sodorhatták a vallástalanság felé, Értjük itt a szociáldemokráciát. Utolsó évében tört ki a világháború, amely a nehéz viszonyokat még nehezebbé tette, de amelynek szomorú következményei ellen mint a Vörös-Kereszt egylet elnöke fiatalos lelkesedéssel küzdött.

Szirmay buzgólkodása nem kerülte el feljebbvalói figyelmét sem; egymásután több kitüntetés érte őt. Már 1905-ben az endrődi kerület alesperese, 1912-ben tb. kanonok lett, 1915-ben pedig a király nagyváradi kanonokká nevezte ki. Helyére Fetzer József nagyváradi szemináriumi lelkiigazgató jött, aki azonnal mint rendes plébános állott a hitközség élére. Fetzer nem volt ismeretlen Szarvason: két évig mint káplán működött itt, „mely idő alatt megnyerte buzgósága által nemcsak a katholikus hívek szeretetét és bizalmát, de lelki műveltsége által a társadalom más köreiben is becsülést és kedveltséget szerzett magának."[1])

Fetzer június 30-án nehéz külső állapotok közt vette át az elődje alatt jól rendben tartott plébániát. A világháború már javában dúlt; hatásának sokféle megnyilvánulása a katholikus egyházat is kellett, hogy érje s az új plébános vállaira az a nagy feladat nehezedett, hogy egyrészt a háborús állapot kívánta külső áldozatok meghozásában maga is jó kedvvel járjon elől s híveit arra buzditsa, másrészt és úgy hisszük, ez volt a nehezebb feladat: hogy híveit megóvja attól a belső rombolástól, amelyet a háború is, de még inkább az utána következett forradalmi idők okoztak.

A külső megnyilvánulások közt mindjárt kezdetben számolni kellett egyes egyházi épületek katonai célból való átengedésével: már 1915-ben az egyik iskola termét az ipariskolának kellett átengedni, mert azt meg kórháznak foglalták le. Pedig az iskolázás amúgy is meg volt nehezítve; a nagy drágaság miatt sok szülő nem tudta gyermekét ruházni. A plébános ezen segíteni akarván,

[1]) A Szarvasi Hírlap cikkéből.

részint használt ruhákat gyűjtött s azokat osztotta ki, részint a rossz karban levőket javíttatta s újakat szerzett be. A költségek előteremtésében hívei mindenkor buzgón támogatták. Nemsokára elkövetkezett a rekvirálások ideje is. 1917 április 20-án a két nagyobb harangot szerelték le, a következő év januárjában újabb kettőtől kellett megválni. Ugyanezen 1918.-ik év nyarán, tehát csaknem közvetlenül a háború befejezése előtt a fémközpont 35 orgonasípot vett el épúgy nevetséges összeg ellenében, mint a harangokat. Az egyház ingóságainak pusztulása azonban csak ezután következett igazan: az 1918—19. szörnyü téien, amikor lelkileg, testileg beköszöntött a nagy szenvedések kora, a tüzelőinség miatt előbb a temetők érett fáit, majd a templomkertéit is részben kivágatta az egyház s a szegényebb híveken segített velük. Majd 1919-ben, július 24-én, a szarvasi csata napján, oláh lovascsapatok a templomkertet és annak kerítését tönkretették.

De az igazi küzdelem, mint jeleztük, a háboru és forradalom belső romboló hatása ellen fejtetett ki és Fetzer Józsefnek, mint szarvasi plébánosnak az lesz maradandó érdeme, hogy híveit a kor romboló eszméinek áramlatával szemben nemcsak megtartotta, de azok vallásosságát sokféle eszköz buzgó felhasználásával még mélyebbé tette. Ha áttekintjük a szarvasi plébánia történetének eseményeit, mindjárt észrevesszük, hogy a *Fetzer plébánoskodása az egyház belső hitéletének felvirágoztatása tekintetében* annyira kitünik, hogy valósággal külön korszakot alkot, épenúgy, mint a Lonovicsé, vagy Szirmayé az anyagi felvirágoztatás terén. A dolgoknak természetes folyománya a látszat szerint, hogy az anyagilag az elöd által felvirágoztatott egyházat neki más téren kellett fejleszteni. Azonban tekintetbe kell vennünk a külső nehézségeket s akkor nem a dolgok természetes folyományában, de a plébános buzgóságában találjuk meg a felvirágzás kulcsát.

Felülről jött utasítás folytán a hitéletnek ez a felpezsdülése már 1913-ban megkezdődött. Ez évben a püspök, aki tapasztalta, hogy a hitközségek valláserkölcsi életének kifejlödésében milyen nagy jelentősége van a vallásos társulati és egyesületi élet megszervezésének; körlevelében ilyenek megszervezésére hivta fel a papság figyelmét. Szarvason addig a következő társulatok voltak: Rózsafüzér társulat (ez a legrégibb) 60 taggal; Jézus Szent Szive társulat 150 taggal; Skapuláré társulat 25 taggal; Keresztes hadjárat, vagyis a Szt. Kereszt Hadserege 50 taggal; Kath. Népszö-

vetség 130 taggal. Ezek közt legújabb volt a Kath. Népszövetség, amely négy évvel azelőtt alakult. A körlevél vétele után Szirmay a „Jézus Szt. Szíve“ társulatot szervezte ujjá; a társulat tagjainak száma az 1913.-ik év végéig 550-re emelkedett; az ujjá alakított társulattal kapcsolatban a Jézus Szt. Szive tiszteletére szóló istentiszteleteket rendezte, majd a B. Szűz Mária tiszteletének fokozására behozta a májusi áitatosságokat. A társulati élet fenntartása sőt továbbfejlesztése azonban Fetzer feladatává lett, háborus és forradalmi viszonyok közt. Szükség is volt rá s Fetzer valósággal mint fegyvert kezelte azt a fegyverrel szemben. Különösen akkor vált nagy jelentőségűvé e téren való működése, mikor a háboru bukásával a szocializmus, internacionalizmus és vallástalanság gyorsan erősödni kezdett. Amikor tehát 1918 dec. 8-án a szocialistáknak első agitációs nagy gyűlése volt, ellensúlyozásul épen e napon nyílt meg a Kath. Népszövetségi Otthon, mely egyúttal az év végén megalakult keresztény szocialista egylet otthona volt. Jó hatással voltak továbbá a vallásosság fenntartására és fokozására mindazok az alkalmak, melyek ünnepélyes jellegüknél fogva is hatottak; így 1915-ben P. László Ferenc és P. Takács Pál jezsuiták missziót vezettek; 1916-ban P. Pénzes István, 1917-ben P. Martinovics Sándor jezsuita, 1920-ban Szabó Frigyes lazarista, 1921-ben P. Vukov jezsuita renovatiót tartottak. Fokozta a hivők vallásosságát a Fetzer által 1916-ban bevezetett nagybőjti szent beszédek tartása s mindenekfölött a bérmálások, melyek azelőtt tíz évenként (1892, 1902, 1912) s most 1921-ben tarttattak s melyek épen ritkaságuknál fogva nagy eseményeit képezik egy hitközség életének. Majd, amikor jött a nyomor, a szegénység, hitbuzgalmi és charitativ szakosztályok alakultak (1920) s fejtettek ki hasznos munkálkodást. 1921-ben a régi idők egy vallásos szokása lett felújítva, mikor áldozó csütörtökön a nagyszámu első áldozót a plébánia a folyosóján felterített asztaloknál megvendégelte.

A forradalmi szellem által megtámadott egyház és vallás megvédésében ezen egyesületek s vallásos buzgólkodások voltak a támadó, az aktiv fegyverek. Védőfegyverül a passiv ellenállás szolgált. Még mielőtt 1919 márc.-ban megalakult volna a tanácsköztársaság, már hangoztatták a hitoktatás közel jövőben való eltörlését. Ennek megbeszélése végett márc. 16-án hitközségi közgyűlés volt, ahol az igen nagy számban megjent szülők állást foglaltak a hitoktatás és a katholikus iskola mellett. A határozati ja-

vaslat megerősítés és továbbítás végett a püspöki hivatalhoz lett felterjesztve, de tovább nem juthatott, mert már márc. 21-én kikiáltották a proletárdiktatúrát. A vallás és egyház ellen való fellépés most már küszöbön állott. A népbiztosok utasítást kaptak az egyházi adókötelezettség eltörlésének a foganatosítására. Április 12-én a földrendező bizottság kommunizálta a lelkészi, kántori és egyházfi javadalmakat s a templom-kertet. Ez utóbbi ellen Fetzer fellebbezett, majd másnap gyűlést hívott össze, ahol a hívek kimondták, hogy minden körülmények közt ragaszkodnak a hitközség fenntartásához; azonnal önkéntes megajánlások történtek, melynek csakhamar 16.000 K-ra mentek fel. Április 17-én (mikor a vallásellenesség miatt országos felzúdulás volt már s az oláhok is mozogni kezdtek) az első lépés történt felülről a megnyugtatásra: a közokt. népbiztos rendeletet adott ki a vallás szabad gyakorlásáról s ezt április 20., 27. és május 4-én kellett kihirdetni. Április 28-án bevonultak az oláhok s az egyház a fennállása óta őt fenyegető legnagyobb veszedelemtől szabadult meg.

Az oláh uralom, bár a hitközségre szabadulás, de újabb szenvedések és nyomorúságok forrása lett. Az egyházi funkciók egy időben tévedésből, majdnem beszüntettettek. Október 27-én u. i. az oláhok rendeletet adtak ki a gyülekezések betiltásáról s politikai jellegű beszédek ellen. Az akkori szarvasi térparancsnok ezt tévesen értelmezte s kidoboltatta mindenféle istentisztelet, esketés stb. eltiltását is. Fetzer nem vette komolyan. Október 31-én a diákok gyóntak; ezért a plébánost a parancsnok rögtön felhívatta magához s internálással fenyegette meg. Emiatt november 1-én zárt ajtók mögött tartott misét. Végre más térparancsnok jött s a vallásos funkciókat megint szabadon lehetett tartani.

Az oláh uralom megszűnése óta a hitközség megint nyugodtan, ámbár a nehéz viszonyok miatt nehézségek leküzdésével folytatja életét ma is.

Ma a hitközség képe bizonyos újabb kialakulás előtt áll. A gazdasági munkások közül az itteni megélhetés nehézsége miatt újra többen elhúzódtak nagy birtokok mellé, viszont menekülők jöttek úgy, hogy a hitközség lélekszáma 2400 körül van és így körülbelül megfelel a háború előtti létszámnak. A háborúban elvitt harangok pótlása most van folyamatban, a háború okozta inség enyhítésére főkép mióta br. Benz Ottóné, Csáky Ilona Szarvason lakik, az ő támogatása és lelkes buzgólkodása mellett nagy-

szabású jótékonysági akció van folyamatban, Az anyagiakban a hitközségi tagok fokozódó, de készséggel vállalt teher viselése mellett nemcsak a három iskola, de az utolsó évben egy beosztott tanerővel negyedik tanterem is volt fenntartva. Most épül ujonnan a temető őr lakása és avval kapcsolatban szép ravatalozó terem. Miután azonban a kultúr intézmények sorsa szorosan függ össze a külső körülményekkel, a jövő kialakulások fogják előnyösen vagy hátrányosan befolyásolni a szarvasi róm. kath. egyház működését is.

3. A neol. izr. hitközség.

Szarvason az első zsidó csak 1829-ben[1]) telepedhetett meg, mert régebben a lakosság nem tűrte meg őket maga közt. A beköltözötteknek erkölcsi bizonyítvány alapján történt a felvétele s igen nehezen ment; eleinte többnyire olyan fogással sikerült bejutniok, hogy egyes javadalmakért sokszoros bért igértek. Igy történt Berger Izsákkal, aki 1832-ben négyszeres bért igért a korcsma jogért, azon kikötéssel, hogy az üzletben szükséges hitsorsosai is megtelepedhessenek, és Weinberger Éliással, aki a halászati jogért tett nagy ráigéréseket.[2]) Az első letelepüléstől kezdve azonban, miután közben az 1836-ki törvény azt könnyűvé tette, mind számosabban telepedtek meg, úgy, hogy a számuk 1848 táján 200 körül lehetett.

Mielőtt hitközséget alapitottak volna, szombatonként Szent-Andrásra jártak istenitiszteletre.[3])

Hitközséggé szervezkedésre — úgy látszik — már a harmincas években tették a kezdő lépéseket. Khevra Kadischa egyesületük 1839-ben keletkezett.[4]) 1844-ben azután hitközségi elnökké Engel

[1]) Zsilinszky és Karácsonyi szerint (s Zsilinszky után a magyarországi zsidó iskolák monographiájában is így van) 1832-ben; azonban a községi lt.-ben van a Szarvason 1848-ban lakott zsidók hivatalos összeírása, melyben az összeírtak közt legrégibb szarvasi lakos Weinberger Mózes, aki a bejegyzés szerint 19 éves szarvasi lakos. Azután következik három, aki 14 éve lakott itt, a többi mind kevesebb idő óta. Egy sincs közülök szarvasi születésű, mind bevándorolt, kik az ország legkülönbözőbb vidékeiről származtak. Az összeirásban 45 önálló zsidó férfi szerepel, kik közül 13 kereskedő, egy haszonbérlő, 5 korcsmáros, egy szolga, egy kántor, egy tanító, egy szabó, a többi házaló. L. az 1849-ki közigazgatási iratok közt — [2]) Zsil. 78. — [3]) A magyarországi zsidó iskolák monographiája, II. 99. — [4]) 1889-ben ünnepelték meg 50 éves fennállását. Hitközs. jkv.

Lipótot választották meg. Az istenitisztelet végzésére eleinte rendes rabbi, vagy rabbi-helyettes nem volt. Azonban ideiglenes imaházat mindjárt a szervezkedéskor, fürdőházat pedig 1850-ben építettek. 1852-ben pedig rabbit választottak *Strasser Lipót* személyében, aki 1860-ig működött itt. Az ő rabbisága idején, 1856-ban építették fel imaházukat a hívek önkéntes adományaiból s Szarvas község hozzájárulásával.[5])

Strasser 1860-ban Kulára távozott, de helyét csak 1861-ben töltötték be. Ekkor az öcsödiek kötelezték magukat, hogy a választandó szarvasi rabbi fizetéséhez 55 frttal, a szentandrásiak, hogy 100 frttal járulnak, de csakis azon kikötéssel, hogy ha az általuk óhajtott Lichtenstein Izsák választatik meg és csakis addig, mig ő lesz a szarvasi rabbi. A szarvasi hitközség magán Szarvason kevés anyagiakkal rendelkezvén, ezen presszió elől nem igen térhetett volna ki, még ha akart volna is s így az ajánlatokat elfogadva, megválasztotta *Lichtenstein Izsákot.* Az alkalmaztatás ezen időben (de még ezután is, egész a legújabb időkig) csak időre, ez esetben három évre szólt. Rabbisága alatt megkezdődtek a hitközség kebelében azok a pártvillongások, melyek Szarvason részint személyi, részint dogmatikus természetűek voltak s melyek pár év múlva az orthodoxok kiválásával végződtek. Mikor 1864-ben Lichtenstein rabbiságának három évi ideje letelt, nem akarták tovább tartani, csak az akkori szörnyű inséges évre való tekintettel, könyörületből adtak neki még két évet, annak kijelentésével, hogy az újabb határidő leteltével minden előzetes felmondás nélkül távozni köteles.

Távozása után csak 1868-ban töltötték be állását *Oesterreicher J. H.* rabbi helyettessel. Ekkor a két párt közt már javában dúlt a harc, mely az akkori ifjú és anyagilag igen gyengén álló hitközséget megsemmisüléssel fenyegette. 1871-ben, hogy a szakadást elkerüljék, bizottságot (először hét tagút) neveztek ki az ellentétek elsimítása végett. Közben Oesterreicher is leköszönt. 1872-ben végre a főszolgabirónál megjelentek az orthodox-párt vezetői s bemutatkoztak, mint önálló hitközség. A régi hitközség vezetői erre még egy kísérletet tettek a kiegyezés létrehozására, ami egy ideig az orthodoxok részéről is lehetségesnek látszott. Azonban az egyezkedés végett összehivott konferencián az orthodoxok nem jelentek meg s így a két párt végleg elszakadt egymástól. Ebben az időben

[5]) 5000 téglát a község ajándékul adott, a cserép ezrét pedig 13 helyett 10 forintjával. 1856 június 19. közs. tan. jkv.

a régi hitközséget „*szarvasi statusquo izraelita hitközség*“-nek nevezték; velük szemben az orthodoxok egy időben csak mint „*orthodox imaegylet*“ tagjai szerepeltek.

A statusquo hitközség így jelentékenyen meggyengülve a rabbii hivatalt egész a legújabb időkig nem is töltötte be rendes, szemináriumilag kvalifikált rabbival, csak rabbihelyettes kántorokkal, ideiglenesen; ezek a rabbihelyettesek nem voltak tanult emberek; kötelességeik közt volt pl. a vágóhidon is teljesíteni a szolgálatot.

Különösen a nem végleges alkalmaztatás volt az oka aztán, hogy e rabbihelyettesek existenciájukat állandólag biztosítva nem látván, egymást váltottak fel rövid időközökben s e tekintetben a hitközségben nagyon hiányzott a folytonosság.

1876-ban rabbihelyettessé *Elfer Jakabot* választották, aki három évről három évre választva, kibirta 1882 végéig. Akkor, mivel véglegesítését kérő óhaját nem akarták teljesíteni, lemondott. Távozása után egy ideig *Klein Ábrahám* látta el teendői egy részét, majd 1883-ban *Reichardt Márk* lett rabbihelyettessé megválasztva, aki 1888-ban a rabbi *címet* kapta meg. Ő alatta hozták be a hitközség kedvezőtlen anyagi helyzetére való tekintettel az általánosan kötelező *gabellát* (hitközségi adó), hogy ne kelljen újabb és újabb kölcsön felvételekkel fedezni az évi kiadásokat. Ennek a behozatala nagyon jól bevált; már a következő évben reményen felüli bevételt okozott. Reichardt Márk, három évről három évre megválasztva, 1897-ig volt itt; akkor nagy elégületlenséget keltett bizonyos eljárásaival, úgy, hogy elmozdították. Helyét *Klein Adolf* rabbihelyettes foglalta el, aki újra és újra megválasztva 1905-ig húzta ki, nagy nehezen, mert akkor már egyesek pár év óta állandóan kifejezésre juttatták abbeli óhajukat, hogy végre rendes rabbival töltsék be az eddigi rabbihelyettesek állását.

1905-ben tehát kimondták, hogy eljött az ideje annak, hogy végre szemináriumot végzett, kvalifikált rabbit válasszanak. Első ilyenül *dr. Borsodi Józsefet* választották, aki azonban a rabbiképesítő vizsgát már Szarvasról tette le s csak oklevele bemutatása után véglegesíttetett. A nem túlságosan fényes fizetés miatt, melyet a szarvasi rabbik még azután is húztak, a folytonosság még most sem következett be, a rabbi-i állás véglegesítésekor. Borsodi maga már 1908-ban lemondott. Helyét dr. *Drechsler Miksával* töltötték be, előbb ideiglenesen, 1909 elejétől pedig véglegesen.

Mikor azonban máshová meghívást kapott, ő is itthagyta a hitközséget még az 1909-ik év folyamán.

Egyelőre most elhatározták, hogy a rabbii állást ideiglenesen, hitoktatóval töltik be. Ilyenül alkalmazták *Spiegel H. Ármin* absolvált szemináriumi hallgatót, majd 1911 márciusában, mint rendes rabbit véglegesitették; de már az év nyarán Esztergomba választatván, lemondott s helyére 1912 elején dr. *Friedmann Ernőt* választották meg. Ő alatta történt, hogy az addigi orthodox „imaegylet" önálló hitközséggé alakult, amit a neológ hitközség megakadályozni nem tudott, bár az reá nézve nagy anyagi és erkölcsi kárral járt.

1918 őszén dr. Friedmann Ernő a spanyol járványnek esett áldozatul; állását a közbejött akadályok miatt azonban csak 1921 nyarán töltötték be *Friedmann Hillél* rabbival, aki ma is állásában van.

A hitközség *kormányzását* a hitközségi képviselőtestület gyakorolta. Ez 1861-ben még mindössze egy első elnökből, egy második elnökből, két kurátorból és egy pénztárnokból állott. A képviseleti gyűlések esetenként a szarvasi járási főszolgabíró elnöklete alatt tarttattak. A kiegyezés után ez a gyámkodás megszünt s azóta a gyűlések elnökei a hitközségi elnökök, vagy akadályoztatásuk esetén az alelnökök. Az 1880-ki hitközségi alapszabályok szerint az előljárókon kivül 14 választott képviselő gyakorolta az autonom képviselőtestület jogát; rendes gyűléseket negyedévenként, de a szükséghez képest többször is kell tartani. Utóbb a képviselők számát még szaporították, úgy, hogy ma 31 képviselő van. 1869-ben még gazdasági bizottságot is állítottak fel.

A hitközség felvirágoztatása körül legtöbbet a hitközségi elnökök tettek; ők képezték egy időtől fogva a folyton változó rabbikkal szemben a folytonosságot. Hitközségi elnökök voltak: Engel Lipót (a negyvenes években), Deutsch Adolf (1861), Klein Sándor (1862), Grün Gerzson (1862—63), Aranykövi Henrik (1864), Klein Sándor (1864—65), Weisz Jakab (1865—67), Klein Sándor (1867—68), Weinberger Simon (1868), Richter Ignác (1869—70), Grimm Gerzson (1870), Weinberger Simon (1871—72), Kácser Vilmos (1872—1883), Huszerl Lipót (1883—1889), dr. Szemző Gyula (1889—1919), dr. Déri Henrik (1920-ban megválasztva, de nem gyakorolta), dr. Fisbein Soma (1920—).[1])

1) Az adatok a hitközségi jegyzőkönyvekből.

4. Az orth. izr. hitközség.

Mint láttuk, 1872-ben az addig egységes szarvasi zsidóhitközségből az orthodoxok kiváltak. Vezetőjük Schlésinger Mór volt, aki a 60 tagból álló csoportot az 1871-ben jóváhagyott „orth. izr. szervező szabályzat" alapján önálló anyakönyv vezetésre jogosított hitközséggé szervezte. Azonban a hitközs. anyakönyvi kerületek újabb beosztása, továbbá a szarvasi neolog hitközség azon felfolyamodása folytán, hogy az orthodoxok anyagi hozzájárulása nélkül az anyakönyvi hivatalokat fenn nem tarthatják, az orthodox hitközség önnállóságát 1890-ben elveszítette. Ezután csak mint imaegylet müködött 1913-ig, amikor Fekete Bernát akkori elnök buzgólkodása következtében alapszabályai jóváhagyatván, visszanyerte önnállóságát.

Istentiszteletét és iskoláját eleinte bérházakban tartotta. 1895-ben Lőwy Simon közbenjárásával megvásárolta a Kossuth L. u. 54. sz. házat, amely kellően átalakítva, ma is imaházul és iskolául szolgál. 1902-ben külön sírkertet kapott a községtől.

Első rabbihelyettese *Margitta Dávid* (1873) volt, akit már 1874-ben *Liszer Herman*, azt pedig a következő évben *Schwartz Salamon* követte, aki 1883-ig szolgált. 1883—1893-ig *Fränkl Mózes*, utána 1908-ig *Rosenberg Sámuel* következett. Ennek a működése alatt majdnem a szakadásig menő nagy viszály támadt a tagok közt, úgy, hogy a felettes hatóság felekezeti bíróságot rendelt ki a béke létrehozására. Ez a rabbi helyettesnek fényes elégtételt adott ugyan, de a viszály következése az volt, hogy a hitközség elhatározta nem rabbihelyettesnek, hanem főrabbinak a választását. Igy lett 1908 áprilisban megválasztva a mai napig is itt működő Blum Benci Béla.

A hitközség szervezete nagyjában az, mint a neologoké. Hitközségi elnökök voltak: id. Schlesinger Mór, Schlesinger Ignác, Reisman Emánuel, dr. Reismann Adolf (1885—1907), Simkó Gyula (1907—1908), Lusztig Miksa (1909—1910), Fekete Bernát (1910—1913), id. König Mór (1914—1916), Guttmann Mór (1916—1917), Lőwy Simon (1917—1918), König Mór (1919—1920), Guttmann Mór (1921—1922), Schlesinger Sámuel (1922—).

5. A ref. egyházközség.

Szarvason 1830-ban 15 református lélek volt s számuk még 1860-ban is csak 100-at tett ki. Szaporodásuk a hatvanas években volt a legnagyobb, mert 1870-ben már 414 református volt, mely szám 1900-ban 541-re, 1910-ben 570-re emelkedett.

Régebbi törekvésük volt már a reformátusoknak, hogy Szarvason református egyházközség alapíttassék. Az eszmét leginkább Papp István ármentesítő társulati igazgató mérnök, Darabos Sándor nyug. békésszentandrási ref. lelkész és Futó Zoltán, a békésbánáti ref. egyházmegye esperese karolták fel.

A szarvasi ref. hívek már 1913-ban kérvényezték az esperesi hivatal útján az egyházmegyénél a szarvasi ref. egyházközség megalakítását, melyet úgy a hívek lelki gondozása, mint az egyes iskolák református tanulóinak a hitoktatása szempontjából szükségesnek tartottak. Az egyházmegye elismerte a kérelem indokainak alapossagát; majd 1916-ban az egyházmegye elnöksége elkészítette azon egyházalakítási tervezetet, melyen az egyházmegye területén nyolc egyház alakításnak szükségességét mondta ki, köztük a szarvasiét is, azon indokolással, hogy a hívek száma a legutolsó népszámláláskor 570 volt s a különböző szarvasi iskolákban százon felül lehet a református tanulók száma, továbbá, hogy az idecsatolandó Kondoroson 147, s más pusztákon is több református van, akik addig a gádorosi lelkész gondozása alatt állván, ezen messzebb eső helyről alapos gondozásban alig részesülhettek.

A vall. és közokt. miniszter az 1898. XIV. t. c. 2. §-ra hivatkozással engedélyezte az egyház alakítását s a lelkészi állás jövedelmének kiegészítéséhez maximális évi 1000 K-val való hozzájárulást ígért, azzal, hogy ha az állásnak egyházi forrásból eredő jövedelme nem érné el az évi 600 K-t, úgy a fenti törvény értelmében az egyházközséget önállósága megszüntetésére fogja felhívni.[1])

Ilyen előzmények után az 1918 febr. 10-én tartott egyházalakító közgyűlésen a Futó Zoltán esperes elnöklete mellett megjelent hívek egyhangú lelkesedéssel jelentették ki, hogy egyházi tekintetből, sőt a magyarság szempontjából is szükségesnek tartják az egyház megalakítását, úgy, hogy abba Kondoros és Kisszénás

[1]] Az adatok az egyházközség jegyzőkönyveiből.

ref. hívei is beletartozzanak. Azután főgondnokká Papp Istvánt, gondnokká Tóth Mihályt, s 12 presbitert választottak, megállapították az adózást, az évi rendes költségvetést, a lelkészi díjlevelet. A lelkészi állás betöltéséig Darabos Sándor vállalta el a lelkészi teendők végzését.

A lelkészi állást 1918-ban töltötték be Paulik Bélával, akinek beiktatása alkalmából megjelent ez évben Szarvason dr. Baltazár Dezső püspök is. Paulik azonban csakhamar itt hagyta a megélhetését alig biztosító, gyengén javadalmazott állást. Helyébe 1921-ben Halász Szabó Imre jött, aki jelenleg is itt van.

Az istenitiszteleteket vasárnap délutánonként az ev. ó-templomban tartották. A református tanulók hitoktatását a lelkész látta el.

b). Az Iskolák.

1. Elemi iskolák.

Az ev. egyház iskolái.

Ha nem is egy időben, de csakhamar az ev. egyház, azaz a község alakulása után, evangelikus iskola is keletkezett Szarvason — a protestáns hagyományoknak megfelelően. A népoktatás ügyét azután egészen a XVIII. század végéig egyedül, attól kezdve pedig a mai napig is túlnyomóan az ev. iskolák szolgálták. Számuk növekedése nem mindenkor tartott ugyan lépést a lakosok számának szaporodásával, mégis az egyháznak sokáig szegény állapotához képest rohamosnak mondható.

A szegénységről és nyomorúságról, melyben az első évtizedekben volt az ev. iskolázás, Markovitz és Tessedik lelkészek iratai nyujtanak itt-ott érdekes képet. Kezdetben az egyetlen iskolának még külön épülete sem volt, úgy, hogy még 1734-ben is a fiúkat és leányokat egy egykori török fürdőben tanították.[1]) Nemsokára belátták különösen a két nemhez tartozó gyermekek együttes tanításának az árnyoldalait s még Markovitz korában külön két iskolában tanították őket Deutschenshmidt Dániel és Farkas Gergely tanítók. Az iskolai helyiségek még az akkori idők követelményeinek sem voltak megfelelőek. Alacsony, sötét, bűzös szobák voltak a tantermek, amelyeknek a rossz levegőjét kellett szívnia a 100—300 paraszt, sőt utóbb cigánygyereknek, mert 1773-ben kimondták ezek tankötelezettségét is.[2])

A tantárgyak megválasztása — tanterv híján — sokáig az illető tanítók tetszésére volt bízva. Az íráson és olvasáson, az álta-

[1] Tess. Mem. [2] Tess. Mem és a Landmann.

lános műveltség nélkülözhetetlen tárgyain kivül, mint egyházi intézményekben a fősúlyt a vallás tanítására helyezték, ideértve az éneklést is. Ezeken kivül a számolás még az, amire a legprimitívebb embernek is szüksége van s így annak tanítása nélkül sem lehetett el az iskola. De már egyéb tárgyak jobban, vagy kevésbbé való felkarolása a tanító képzettségére és szeszélyére volt bízva, no meg a papéra, mint akinek egyedül tartozott felelősséggel a tanító.

Súlyosbította a helyzetet, hogy a tanítók képesítése sem volt előírva s sok esetben igen felszínes műveltségű egyénekre volt bízva a népnevelés. A tanítók társadalmi állása nemcsak patriarchális fölfelé a papokkal, lefelé a tanulókkal és a lakossággal szemben, de — főleg a nagy szegénység miatt — szinte szolgai volt. Fizetésük silányságát keresztelő és lakodalmi lakomákon, halotti torokon igyekeztek kárpótolni, a pedagógus tekintélyének és így az oktatásnak mérhetetlen kárára, úgy, hogy Tessedik korában, 1769-ban elcsapatás terhe mellett be kellett azt tiltani nekik. Hogy ez mit jelentett számukra anyagilag, mutatja az egyiknek példája, aki e rendeletre inkább állásáról köszönt le, mintsem hogy e kedvenc lakomákról kizárva legyen.[1]) Nyomorult fizetéssel, nyomorult viskókban kellett lakni s mellékkeresetek után látni, hogy magukat és családjukat az éhhaláltól megmentsék. 1767-ben pl. Melian György tanítónak, aki mellesleg mindenféle tudományokban, még a keleti nyelvekben is kiválóan jártas férfiú volt, készpénz fizetése a tanításért és a *fatorony órájának gondozásáért* 20 frt., ostyasütésért 12 forint volt s némi csekély mellékesek.[2]) 1787-ben pedig Molitórisz János tanító halt meg, aki hét élő gyermekét *egy* szobában nevelte fel, mert a szomszédos szoba tanterem volt.[3]) A mellékkeresetek legjelentékenyebbje, az u. n. *hostiatio*, abban állott, hogy karácsony előtt a tanulók a tanítók nevében „boldog ünnepeket" kívánás mellett ostyákat hordtak szét, amiért kaptak valamit. E szokás eltörlésére 1760-ban rendeletet hoztak s ugyanakkor kárpótlásul 24 forintot adtak a tanítóknak. A beszüntetés okai: A tanulók hostiatiók alkalmával heteken át mulasztották a tanórákat, rendetlenkedtek, koldultak és loptak.[4]) Hasonló rendzavarásokra adott okot a pünkösdi fák felállításának a szokása; ez ősrégi időkből maradt fenn s abból állott, hogy a tanítók és tanulók pünkösd

[1]) Tess. Mem. — [2]) Tess. Mem. — [3]) Tess. Mem. — [4]) Tess. Mem

előtti napokon a kertekben és szőlőkben fákat, *köztük gyümölcsfákat is* vágtak ki s azokat énekszóval a templomba vitték és felállították,[1]) vagyis maguk a tanítók adtak példát a rosszra, sülyesztvén még inkább amúgy is gyengén álló tekintélyüket. „A szegénység, háznak és kivált gyermekeknek gondviselések igen lenyomják őket — írja Tessedik — ezen már úgyis felette megérdemetlenített és megvetett oskolabeli szolgálat mellett. Tsekély és még igen ingó, bizonytalan fizetés, rossz lakóhely és más bizonyos igen kellemetlen környüllállások és rendetlenségek" csak azt okozzák, hogy a tanító ne tarthasson tekintélyre számot s ne is legyen kedve hivatását betölthetni.

A szarvasi népnevelés ezen szomorú állapotán egyelőre keveset segített a Mária Terézia korában kiadott új tanitási rendszer, meg az iskolának politikummá nyilvánitása nyomán keletkezett általános felbuzdulás. 1778-ban annyi történt, hogy a szarvasi tanitókat Nagyváradra rendelték be, hogy ott az új tanitási módszert elsajátitsák.[2]) Az igazi fellendülésre azonban a lökés nem felülről és kivülről, hanem belülről jött, Tessedik fellépése által.

Tessedik maga irja, hogy élete végéig legfőbb feladatának tartotta a népoktatás ügyét azon korbeli szomorú állapotából kiemelni. Azzal kezdte, hogy a falusi gyermekek szükségéhez mért olvasókönyvet készitett (a maga nevében elsőt a magyarországi ev. iskolákban), mely Pozsonyban a szerző és a szarvasi ev. egyház költségén meg is jelent. Ebben a könyvben mindent a gyermekek felfogásához alkalmazva, csakis olyat vett fel, ami azok értelmét megvilágosithatta, gondolkozását éleszthette, szivét nemesithette s a tanitónak alkalmat nyujthatott arra, hogy tanitványával hasznos és tanulságos *beszélgetést* kezdjen.[3]) Nemsokára dékán lett, azaz megbizatott a békésvármegyei ev. iskolák felügyeletével. Komoly és lelkiismeretes férfiú lévén, nem akart vakon menni bele új hivatásába s *utasitást* kért; válaszul azt kapta, hogy mindaddig, még további utasitásokat nem kap, legjobb belátása szerint járjon el; igy szabad téren szabadon mozoghatott, a saját eszméinek megfelelően.

A szarvasi tanitokat mindenekfelett józanabb pedagógiai elvek ismeretére igyekezett vezetni. Megszerezte a saját költségén a legkitünőbb pedagógiai műveket s azokat kölcsönkönyvtári darabok

[1]) Tess. Mem. — [2]) Tess. Mem. — [3]) Önél. 19—20.

módjára majd az egyik, majd a másik tanítónak kölcsönzött olvasás végett. Célját azonban csak kettőnél érte el. Az egyiknél az eredmény minden várakozását felülmulta. Ez a hatvan éven túl levő, de felettébb tevékeny Farkas Jónás,[1]) akinek az 1787-ki vizsgáját az akkor épen Szarvason levő esperességi gyűlésen jelen voltak valósággal megcsodálták. A 375 leánytanuló több osztályra volt beosztva. A legkisebbek olvasási tudásukat produkálták, a nagyobbak vallásból, természetrajzból, történetből, földrajzból, továbbá *egészségtanból és gazdaságtanból* feleltek, szavaltak, rögtönzött imákat készítettek, számoltak fejből és papiroson. A jelenlevőknek különösen a gyakorlati tárgyakból felmutatott eredmény imponált, mert akkor még a harc azon tárgyak bevitelének értelmi szerzője, Tessedik ellen nem indult meg.

Sőt az ő pedagógiai képzettsége és új eszméi országos tekintélyt szereztek neki; II. József császár nyilatkozatot kért a protestánsoktól arra nézve, hogyan volna lehetséges a protestáns autonomia épségben tartása mellett bevezetni a protestáns iskolákba a Ratio-t. Az evangelikus egyházi egyetemes felügyelő, b. Prónay Gábor Tessediket bízta meg azzal, hogy e kérdésre egy memorandumban adjon feleletet. Ez a dolgozat aztán utat nyitott neki a Pozsonyban székelő kir. iskolai bizottsági tagsághoz, amely minőségben Skerletz Miklós hírneves nemzetgazdász elnöklete mellett b. Prónayval és a híres Felbiger pozsonyi prépposttal együtt dolgozván, döntő befolyást nyert a magyar tanügyre.[2])

Azonban irányító befolyása a szarvasi népoktatásra nem soká tartott. Pap társában, Boczkó Dánielben feltámadt az irígység. Előbb, elismerve a Tessedik által felfedezett „slendriánizmust" a népiskolákban, terjedelmes emlékiratokban tett javaslatot a szarvasi iskolák jobb karba helyezésére. A maga személyét illető sikert csak úgy érhetett el, ha Tessedik eszméivel, terveivel *szemben* eredetit mutat fel. Igy nemsokára mind határozottabban állást foglalt Tessedik gyakorlati tanítási elvei ellen s arra másokat is felbiztatott. A parasztok tettek kifogásokat a gyakorlati tárgyak ellen s az elméletiek mellett. A mesterségesen szított elégületlenség egész lázadássá nőtte ki magát ellene. Maga a községi előljáróság tudatlan, tapasztalatlan és durva emberekből állott s élesztette, ahelyett hogy oltotta volna a lázadás tüzét. 1795-ben Kristoffy Györgyöt, akiből

[1]) Önél, 19. — [2]) Önél. 20—21

egyébként a legjelesebb szarvasi tanítók egyike lett, azon céllal hívták meg tanítónak, hogy általa visszaállítsák a régi tanítási rendszert. És csakugyan Tessedik minden hasznos újítását kiküszöbölték most az iskolákból s a régi nyomorúságos állapotokat úgyszólván teljesen visszaállították. Csak mint egyik jellemző tünetet említjük fel, hogy a Tessedik által a népiskolákba behozott egészségtan helyébe a mythologiát hozták be. Ez elkeserítette Tessediket; „az egyszer már megvalósított jót elvetni s helyébe a rossz visszaállítását látni voltam kénytelen. Az iskolás gyermekek értelmetlen utánbeszélését az olvasóknak és imádkozóknak, mint valami fecsegő gépeknek, a tanítók taktusverése szerinti mondókáit órákon át kellett hallgatnom és azután látnom a hallgatók elégedett arcát, midőn quasi re bene gesta kimentek az iskolából. Mindez a XIX. század első évtizedében a szív- és értelemképző erénygyakorlatok és reális élettudományok helyett."[1])

A népiskolák fejlesztésének ügyéért azonban más elvek szerint Tessedik bukása majd halála után is sokan fáradoztak s annak a kor haladásával mégis lépést kellett tartania. Igy Hamaliar Márton és Machula Gábor részint okos tanácsokkal, részint az iskolák számának szaporításával szereztek maguknak e téren érdemeket. Főleg Machula buzgólkodására adott a földesúr két sessió földet az ev. iskolák fenntartására, ami lehetővé tette újabb iskolák felállítását. 1815-ben már öt iskola volt, amelyekben Kristoffy György, Kollár János és Tonsoris Sámuel a fiúkat, Molitórisz Gábor és Csernák Mátyás a leányokat tanították.

A tanítás beosztásánál ez időben még nem volt állandólag kiszabott elv. 1815-ben a tanulók kisebb és nagyobb osztályokba voltak osztva s az egyház vezetői közül többen azt kívánták, hogy minden tanító külön tanítsa a kisebb és nagyobb fiúkat és a leányokat. 1836-ban elrendelték, hogy Chovan Zsigmond az ú. n. tusjaki iskolában tanítsa a kisebb és nagyobb fiúkat együtt, Molitórisz az aszódi városrészben, Jekel a tusjakiban a kisebb és nagyobb leányokat, Marcsek és Leszich pedig vegyesen fiúkat és leányokat együtt tanítsanak. Emiatt sok viszálykodás támadt, amely 1840-ben azzal szünt meg, hogy Csillag Márton tanítót Orosházára hívták s ő kijelentette, hogy az esetben hajlandó Szarvason maradni, ha csak nagyobb fiúkat fog tanítani. Ugyanekkor Chovan a

[1]) Tess. Önél.

nagyobb leányokat tanította egy előre megállapított tanterv szerint.[1]) Ez időben négy alsóbb és három felsőbb iskola volt. Az alsóban tótul és magyarul tanították az írást és olvasást, éneket, számtant, kátét, biblia ismeretet és természetrajzot. A felsőben az első évben vallást, Magyarország földrajzát, történetet és egészségtant, a másodikban erkölcstant, történetet, fizikát és *gazdaságtant;* a harmadikban vallást, egyháztörténetet, földrajzot, természetrajzot és némi jogi ismereteket. Kötelezően kimondták, hogy minden gyermek három éven át tartozik járni a kisebb és három éven át a nagyobb iskolába.[2])

Ezen tanítási rendszer a szabadságharcig tartotta fenn magát. Akkor különös, egyedül álló rendszert hoztak be, a háborúba bevonultak helyettesítése igényeinek megfelelően. Szeptembertől november végéig a kisebb tanulók vizsgáztak öt iskolában. Akkor ezen öt iskolába jöttek a nagyobbak s december elejétől március végéig tanultak; április elején otthagyva az iskolát, szüleiknek segítettek a mezei munkában. Erre április elején megint a kisebb gyermekek jöttek s június végéig folytatták tanulmányaikat. Ezen kívül három nagyobb iskolába azok a gyermekek jártak, akiknek a szülei azt kívánták, hogy egész tanéven át járjanak iskolába.

A Bach-kor, épen úgy, mint általánosan, a *szarvasi* népoktatásra is üdvös hatással volt. Az iskolakötelezettség betartását szigorúan megkövetelték. Ennek a hatása alatt az egyház pontosan összeíratta az iskolaköteles gyermekeket, aminek az lett a következése, hogy meggyőződtek, hogy az akkori nyolc iskola kevés az összes iskolakötelesek ellátására. Ekkor a kormány és az egyház példájára maguk a szülők buzgólkodtak azon, hogy gyermekeik mind járhassanak iskolába s így keletkezett az a nevezetes szokás, hogy az egyes tanyákon és szőlőkben lakó szülők a hatvanas években itt is, ott is összeállottak s tanyai iskolákat állítottak fel. Ezek a tanyai iskolák ilyenformán, bár az egyház ügyelt fel reájuk, magán-iskola jellegűek voltak egészen a nyolcvanas évekig, amikor nagy részüket az egyház átvette. Oly sok tanyai iskola keletkezett így, hogy az iskolakötelezettek számarányához képest több ma is a tanyai, mint a községbeli.

De az absolutizmus korának közoktatási intézkedései még egy nevezetes eredményt is hoztak létre. A kötelező iskolázás ön-

[1]) Zsil. 84. — [2]) Zsil. 85.

ként hozta létre a gondolatát annak, hogy a mindinkább szaporodó magyar gyermekeknek is legyen iskolája. Már 1857-ben elismerte a presbiterium annak kiáltó szükségét, hogy magyar iskola legyen; azonban az akkori nemzeti elnyomás miatt ez akkor még nem valósulhatott meg; 1867-ben a kiegyezés után újra felvetették az eszmét, s a következő évben bizottságot küldtek ki, amely kidolgozta egy felállítandó magyar iskola tervét, úgy, hogy abban egyelőre két osztályt állítottak fel két tanítóval. (1868).[1])

A magyar iskola felállítása után szépen haladt a magyar nyelv uralomra jutása a többi iskolákban is. 1882-ben a békésmegyei közigazgatási bizottság felhívásának megfelelően elrendelte a presbitérium, hogy a magyar nyelvet már az első osztályban oly mérvben tanítsák, hogy a felsőbb osztályokban némely tantárgyakat, a legfelsőbb osztályban pedig a tantárgyak nagyobb részét magyar nyelven lehessen tanítani s így a gyermekek a magyar nyelvet az iskolákban teljesen elsajátíthassák. Már a következő évben elismeréssel szólt a hivatalos jelentés a magyar nyelven való tanítás eredményéről s elfogulatlanul el is kell ismernünk, hogy a derék szarvasi tanítók e részben becsületesen és lelkesen teljesítik kötelességüket, mert nincs ma Szarvason iskolát végzett ember a fiatalabb generációból, aki egész jól ne tudna magyarul. Igaza volt a presbitériumnak, amikor 1906-ban Molnár János bemutatva a miniszter rendeletét a magyar nyelv kötelező tanításáról, örömmel állapította meg, hogy a szarvasi egyházközség e tekintetben egy félszázaddal előzte meg a miniszteri rendeletet, mert iskoláiban a tannyelv a magyar.

A magyar nyelvnek ezen diadalmas előhaladását, de egyáltalán az iskolák adminisztrálását 1876 óta a presbitérium nem közvetlenül, hanem a miniszteri rendelet értelmében felállított *iskolaszék* által gyakorolja. Ez akkor Sárkány János, Áchim Ádám, Kollár János, Zvarinyi János, Szlovák Soma, Mikolay Mihály, Thúry János, Frankó János, Tepliczky János és Mihálfi József tagokból állott, akikhez a következő évben még négyet tettek.

Az iskolaszék működésének azonban céltudatosan csak úgy felelhetett meg, ha kellő számú, a tanköteleseket befogadni tudó iskola szerveztetett. Azért az egyház nagy anyagi áldozatokkal is rajta volt, hogy népiskolái számát úgy szaporítsa, hogy az a kivá-

[1]) 1868.-ki presb. jkv.

nalmaknak megfelelően az összes tanköteleseket befogadhassa. A legfőbb lépést ez irányban 1909-ben tette a presbitérium, amikor hat osztályú központi iskola létesítését határozta el.

Az iskolák számának újabb szaporodását s a tanulók számának növekedését e néhány adattal tüntetjük fel:

1822-ben volt 5 iskola.

1852-ben volt 9 iskola 2112 tanulóval.

1874-ben volt 12 városi, 8 tanyai iskola, összesen 2462 tanulóval.

1884-ben volt 15 városi, 8 tanyai iskola, összesen 2787 tanulóval.

1897-ben volt 17 városi, 13 tanyai iskola, összesen 2936 tanulóval.

1921-ben a tanulók száma 2440 volt.

Ma beltelken van 22 tanító és egy kézimunka tanítónő, a kültelken 13 tanító, akik közül 3 idegen határban van (kettő a szentandrási, 1 a mezőtúri határban.) Van egy beosztott állami tanítónő (özv. Botkáné Kutlik Irén). A 36 tanerős tantestületnek egy igazgatója van (Dankó Samu), aki a központi iskolában külön teremben szintén osztályt vezet.

Az ev. egyház iskoláiban a mai napig a következő tanítók működtek: 1723—30-ig Deutchensmied Dániel, 1730—55-ig Farkas Gergely, 1742—70-ig Zacharidesz János, 1757—74-ig Melian György, 1770—94-ig Molitorisz János, 1774—94-ig Klein Kristóf, 1775—95-ig Farkas Jónás, 1787—1799-ig Solnensis Dániel, 1787—1800-ig Bajcsy Jónás, 1787-ben Tesinszky András, 1795—1831-ig Kristóffy György, 1799—1829-ig Molitórisz Gábor, 1800—16-ig Csermák Mátyás, 1805—11-ig Poszpis János, 1805—14-ig Braxatórisz N., 1810—15-ig Rolkó János, 1811—31-ig Kollár János, 1814—1815-ig Tonsoris Sámuel, 1815—1845-ig Jekel Sámuel, 1816—55-ig Chovan Zsigmond, 1829—45-ig Marcsek György, 1829—70-ig Leszich Dániel, 1831-ben Molitórisz Károly, 1834—49-ig Csillag Márton, 1846—69-ig Delhy János, 1843—51-ig Chovan Sámuel, 1848—1851-ig Launer István, 1843— Zvarinyi Lajos, 1845—74-ig Novák károly, 1845—51-ig Kemény János, 1851—85-ig Chovan Zsigmond, 1852—54-ig Bubela Erazmus, 1852—71 Bathazár Lajos, 1852—77-ig Szlovák Sámuel, 1855—73-ig Horváth Károly, 1854—57-ig Mihalovics József, 1857—99-ig Szirácky János, 1866—85-ik Krajcsovics Pál, 1868—1905-ig Benka Pál, 1857—1899-ig Mocs-

konyi Ágost, 1869—96-ig Boros Mihály, 1870—1908-ig Laukó Mátyás, 1874—1900-ig Benczúr István, 1874—94-ig Opauszky (Pásztori) Gábor, 1874—1900-ig Moravcsik József, 1877—1903-ig Rohoska István, 1877—1918-ig Csernák János, 1879—máig Molnár János, 1878—máig Dankó Samu, 1882—1894-ig Bracsok István, 1882—1891-ig Opavszky János, 1885—1912-ig Bodnár Endre, 1885—máig Bodnár József, 1886—máig Simkovics Pál, 1886—1891-ig Matheidesz György, 1889—máig Palkovics Mihály, 1889—1896-ig Demcsák János, 1890—máig Benczúr Mihály, 1891—máig Brózik Lajos, 1891—máig Kóczy Mihály, 1891—1894-ig Lustyik János, 1893—1913-ig Ridegh János, 1894—1900-ig Brusznyiczky Pál, 1895—máig Pataki (Paulenda) János, 1896—1902-ig Filyó György, 1896—1897-ig Czirbusz Endre, 1897—1898-ig Matusch Pál, 1897—máig Piliszky János, 1897—1912 Varga János, 1898—máig Brózik Károly, 1898—máig Rohoska Béla, 1898—máig Rohoska Géza, 1899—1920-ig Laurenczy János, 1900—1914-ig Huba János, 1900—1906-ig Hanó János, 1900—máig Brachna Gábor, 1900—máig Jánovszky György, 1900—máig Rohoska Jenő, 1899—máig Gyuris Mátyás, 1900—1912-ig Chován Jolán, 1903—máig Falusi Pál, 1903—máig Garay Soma, 1905—máig Kondacs András, 1906—1916-ig Novodomszky János, 1908—máig Frankó Mihály, 1910—máig Rohoska Gyula, 1910—máig Rohoska Lajos, 1910—máig Rohony Pál, 1910—1914-ig Tóth Pál, 1910—máig Slajchó István, 1913—máig Dankó János, 1913—1921-ig Gaál Mátyás, 1913—máig Kovács Pál, 1913—máig Lipták Mihály, 1913—máig Melis Mihály, 1914—máig Podani János, 1918—máig Kohut Pál, 1919—máig Medvegy György, 1919—máig Lustyik Pál, 1921—máig Borgulya Endre, 1921—máig Palkovits Júlia, 1922—máig Kovács György. — Ezeken kivül még rövidebb ideig rendes, vagy helyettesként működtek a 80-as években: Leszich Soma, Trnovszky Soma, Gazsó Pál, Szrnka István, Greisinger Károly, Genziczky Géza, a 90-es években Schlajchó Mihály, Trnovszky Márton, Szlovák Pál, Barthal Károly, Mihálfi Géza és Frankó János.

A róm. kath. iskolák.[1])

Mikor 1788-ban a plébánia megalakult, a kántori teendőket ünnepnapokon Sándor András szentandrási tanító teljesítette, aki, úgy látszik, némi tanítói funkciókat is végzett az akkor alig néhány katholikus gyermek közt, mert amikor ez év szeptember 16-án canonica visitatio volt, a látogató püspök a feljegyzés szerint örömét fejezte ki afölött, hogy többi közt a cigánygyerekek bátran és jól feleltek. Mikor azonban Sándor András Endrődre kapott megbizást, a plébánia kántor nélkül maradt. A plébános kérésére akkor a vallásalapból 30 frt. fizetést, a földesúrtól pedig házat kaptak a leendő kántor részére. Erre egy Békésen akkor állás nélkül tengődő tanító, Molnár József lett meghíva, aki „feleségével és ágyával" meg is jelent s beköltözött a kántor-lakba. Nemsokára a földesúr fél sessió földet is adott a kántor javadalmazására, melyet 1800-ban másik fél sessióval gyarapított. 1802-ben villámcsapás következtében a kántori lak leégett; 1805-ben a püspök által adott 1500 frt.-ból újat épitettek.

Hosszas harcok előzték meg a *második* kath. iskola felállítását. Lonovics plébános a képviselőtestületben felszólalt az ellen, hogy a község csak ev. iskolák költségeihez járul hozzá, holott a katholikusok is adóznak a község részére. Kérte a kath. iskola részére a katholikusok adózása arányában a hozzájárulást. A hosszas viszálynak az 1872-ben kötött egyezség vetette végét, amely szerint az újonnan felállítandó iskola részére a község évi 100 frtot fizetett. Ezt megelőzőleg már az 1871. évben gyűjtőívet köröztek, melyen 4293 frt. jött össze az új iskolára. Ugyanezen évben az iskolaszék az egyenes adók utáni 5 százalék iskolai adót vetette ki. Végül a kegyuraság 100 frttal járult hozzá az új iskola tanítójának fizetéséhez, úgy hogy az 1874-ben megnyílt s első tanítója a kiváló Lichtenwerther Antal lett.

1901-ben azután a *harmadik* iskola is megkezdte működését; az első évben mindjárt 100 tanulója volt, ami eléggé indokolta felállításának szükségességét. A telket a hitközség ajándékba kapta; a költségekhez Schlauch L. püspök 3000 K-val járult hozzá, a többit a hitközség megtakarított filléreiből fedezték.

Az első kath. tanító Molnár József volt; 1788-tól a következő

[1]) Az adatok a „Historia Domus"-ból.

század elejéig működött. Utána egy idő múlva Dege János következett, aki a huszas években működött (1820—28). A többi tanítók a következők: 1828—1844-ig Petróczy Miklós, 1844—1888-ig Hajas Pál, 1874—1902-ig Lichtenwerther Antal, 1889—1901-ig Szabó József, 1901—1919-ig Privler Pál, 1902-ben Bellovics Elek, 1901— máig Kálló Gyula, 1903—1905-ig Némethy Kálmán, 1905—1917-ig Lászlóffy Mária, 1917— máig Koffán Béla, 1915-ben Salacz Nelly, 1921-ben mint beosztott állami tanerő Kovácsik Margit, 1919— máig ifj. Privler Pál.

A tanulók száma 1824-ben 52, 1829-ben 72, 1841-ben 67, 1853-ban 90, 1865-ben 145, 1873-ban 146, 1883-ban 165, 1902-ben 218, 1911-ben 214, 1921-ben 230 volt.

A neol. izr. iskola.

Amíg eleinte rendes iskola nem volt, a gyermekek magániskolában, ú. n. „chéder"-ben nyertek oktatást. Az itt működő tanítók közt említésre érdemes Felsenburg Adolf.

Az első rendes iskola 1853-ban[1]) keletkezett. Kezdetben külön iskolaépület nem volt s a tanítás bérelt házban folyt. Iskolaépületet 1868-ban vettek; ebben történt a tanítás 1909-ig s akkor uj iskola épült.

Anyagilag eleinte igen gyengén állottak. 1861-ben fel is tették a kérdést: akarják-e a szülők az iskolát fenntartani. Megszavazták s hozzá még két, utóbb egy ideig három tanítót is alkalmaztak (1869-ben négyet). A tanítókat ezen időben azok a szülők fizették, akiknek a gyermekei iskolába jártak. 1869-ben kimondták, hogy minden szülő köteles gyermekét iskolába járatni s *ha még sem adná be,* akkor is köteles a megállapított tandíjat fizetni.

Az orthodoxok elszakadása után egy időre megszünt az iskola. Azonban Kácser Vilmos 33 családot gyüjtött össze, akik irásban kötelezték magukat, hogy iskolát állítanak fel. Ezt az iskolát 1873-ban a hitközség átvette s két tanítót alkalmazott benne: Schiffet és Glücköt.

Az iskola kormányzását a hitközség eleinte közvetlenül gyakorolta; 1861-ben azt „választmány"-ra bízta, 1880-ban pedig rendes iskolaszéket alakítottak.

Tanitóik a következők voltak: 1863—1865-ig Hungerleider Mór, 1863—1864-ig Kácser Vilmos, 1861—1864-ig Stern Izráel, 1864—1866-ig Keletfi Sámuel, 1866-ban Tausz Herman, 1866-ban Goldenthal Rudolf, 1867—1868-ig Weisz Mózes, 1867—1868-ig Braun Mór, 1867—1868-ig Guttmann Mihály, 1868—1869-ig Tyroler Hanni, 1868—1869-ig Tyroler J. H., 1869-ben Riesz Manó, 1869—1870-ig Lisker J., 1869—1870-ig Lichtmann J., 1870—1871-ig Singer Márk, 1872—1873-ig Stein Sándor, 1873—1914-ig Glük Zsigmond, 1873—1894-ig Schiff Ádolf, 1874—1875-ig Guttmann M., 1891—1892-ig Schiff Netti, 1892—1894-ig Mondschein Adél, 1895—1907-ig Seltmann (Sipos) Lipót, 1905—1910-ig Finkelstein Rezsin, 1915-ben Müncz Mór, 1915-ben Horn Mór, 1916—1917-ig Klein Gyula, 1919-ben mint beosztott Darvas Béla, 1920—1922-ig Mezei (Münz) Sándor, 1921—1922-ig helyettesként Némethy Piroska (keresztyén), 1922-től Berger Jenő.

A háború alatt úgyszólván végig tanított a már akkor nyugalomban levő Glück Zsigmond is, mint kisegítő.

A tanulók létszáma 1852-ben 56 volt; 1859-ben nagyon alászállott, alig volt 20 fizetőképes tanuló;[1]) 1888-ban 68-ban, 1890-ben 85, 1895-ben 84.

Az orth. izr. iskola.

1878-ban keletkezett. Tanítói: 1878—1880-ig Ábrahám Lipót, 1881—82-ben Stern Miksa, 1882—83-ban Groszman Béla, 1883—84-ben Weisz Izsó, 1884—1889-ig az iskola szünetelt; 1889 óta tanítója a mai napig Blonder Salamon.

A tanulók száma az iskola alapítása óta 35—50 közt ingadozott; legutóbb 40 volt.

A községi iskolák.

Az első három községi iskola 1898-bsn keletkezett. Ezek a kákai, rózsási és kondoros-pusztai iskolák. Mint magán iskolák ezelőtt is fennállak már s az ev. egyház nem tudta azokat — úgy

[1]) A magyarországi zsidó iskolák monografiája, II. 101.

mint sok hasonló magán-iskolával tette — átvenni. A községnél azonban pár évvel ezelőtt, a regále egyezség folytán létesült a *kultur-alap*, amelynek rendeltetése többek közt épen iskolák fenntartása. Igy a három magán-iskolát akkor a község vette át. Hozzájuk 1904-ben létesítette a negyedik (a „széles-úti"), 1906-ban az ötödik és hatodik (a „csabai úti" és „orosházi úti") iskolát.

Ezen iskolák felett a felügyeletet a már 1884 óta meglévő s a községi óvodákra is felügyelő községi iskolaszék gyakorolta. A tanitásnál szigorúan az állami tantervhez alkalmazkodtak.

Az egyes iskolák tanulóinak évi létszáma az alapitástól mostanáig 80—100—110 körül ingadozott, kivéve a kondoros-pusztaiét, ahol 50—60 körüli szokott lenni.

Tanítóik a következők voltak: 1898— máig Trnovszky Márton, 1898—1916-ig Kürtössy József, 1898—1902-ig Matúsch Pál, 1902— máig Szlovák Pál, 1904— máig Molnár Jenő (1914-ben eltünt a háborúban s azóta nincs róla hir), 1906—1918-ig Hanó János, 1906— máig Konyecsny János, 1918— máig Rohoska Mátyás. 1920— máig Molnár László. — Minthogy a háború alatt a tanítók bevonultak, az 1914—18. években többen múködtek mint helyettesek. Igy Trnovszky Mártonné, Bokor Róza, Brózik Gyula, Dauda Sándor, Borgulya Endre, Marsalkó Jenő, Marsalkó Jenőné, Plósz Hermin.

A községi ismétlő iskolák.

Az 1868-ki népoktatási törvény értelmében és óta vannak Szarvason. Mivel a népiskolák kiegészítői, külön fejlődésük, illetve történetük nincs. Tanítóik mindig csak mint óraadók szerepelnek s időről-időre választatnak a helybeli tanítók közül. Igazgatóik gimnáziumi tanárok és tanítók voltak (pl. Mihálfi, Kutlik, Molnár, Kürtössy, Trnovszky). A növendékek száma azelőtt, pl. Molnár igazgatósága idejében 7—800 is volt, azonban az utóbbi időkben a szülők nagyon elhanyagolják az iskolákat. Jetenleg minden külső iskolában van ismétlő iskola, míg bent a községben négy (két fiú, két leány).

2. A Tessedik-féle gyakorlati gazdasági iskola.

Tessedik Sámuel, mielőtt Szarvasra jött volna papnak, sokat és sokfelé utazott s éles szemmel vizsgálódott. 1763-ban Erlangenbe ment az egyetemre s ott különösen a reális tudományokat tanulta előszeretettel. Innen Jénába, onnan Lipcsébe, majd Halléba, végre Dessauon, Potsdamon, Spandauon, Charlottenburgon át Berlinbe ment. Mindenütt a természetnek és az embereknek egymáshoz való viszonyát figyelte, azt hogy mit tehet az ember a természet kincseinek okszerü felhasználása terén. Igy lelkében *ideális* eszmékkel eltelve a *realitás* iránt, jött Szarvasra 1767-ben. Mint papnak, a szorosabb értelemben vett papi hivataloskodásán kivül az iskolákkal is kellett foglalkoznia. Mint pap, szorgalmasan látogatta a híveket, mint dékán, az iskolákat s addigi tapasztalatai folytán kialakult eszméinek megfelelő állapotokat se itt, se amott nem talált. Az iskolában a legfőbb tapasztalata az volt, hogy ott az iskolának s nem az életnek tanulnak, holott ő szerzett eszméi alapján annak az ellenkezőjét szerette volna.

Elhatározta végre, hogy ez eszméi szerint való minta iskolát állít fel. Az uraságtól hat hold szikes földet kért s mikor azt 1780-ban megkapta, iskolát épitett, kertet és könyvtárat alapított, szükséges eszközöket és gépeket szerzett a saját költségén s négy éven át maga tanította ingyen a községbeli mindkét nemű ifjúságot, hogy „belőlük hely és idő körülményeihez képest értelmes embereket, jó keresztyéneket, munkás polgárokat, ügyes gazdákat és gazdasszonyokat“ képezzen.[1]) E tanításoknál főkép azt a nagy szükséget vette figyelembe, melyet a falusi iskolák a reális ismeretek tanításában szenvedtek. „Óvta őket a butaságtól, babonaságtól, veszélyes nézetektől ... hogy így a természet nagy teremtőjének s fenntartójának igaz ismeretére, természeti dolgok illő használatára, az igazra és ezzel földi és mennyei boldogságok megszerzésére“ vezesse.[2]) Az uraságtól kapott hat holdnyi gazdasági kertben gyakorlatilag képezte őket a gazdálkodás részlet kérdéseiben, arra fektetve a fősúlyt, hogy tanuljanak meg kevésből nagy hasznot hajtani. 1781-ben volt a gazdasági kertben az első vizsga politikai és katonai előkelőségek jelenlétében s ott ismerkedett meg ezen eddig egész Magyarországon páratlanul álló tanítási módszerrel a

[1]) Önél. 22. — [2]) Önél. 22.

közönség. Csodálkozva látták a gyermekeknek a gazdaságban és iparban szerzett kitűnő ismereteit.

II. József császár, aki mint uralkodó sok tekintetben az az egyéniség volt, mint Tessedik a maga hatáskörében, éles szemével hamarosan észrevette Tessedik működésének nagy fontosságát. Titkárja, Pásztori Gábor által nemcsak jóváhagyatta a gyakorlati gazdasági kert első tervét, de Tessediket nagy kitüntetésben is részesítette. 1782 szept. 2-án megjelent Szarvason Békésvármegye alispánja más kitünőségek kiséretében. A templomban megjelent nép jelenlétében a vmegyei főjegyző ünnepélyesen felolvasta a német nyelven szerkesztett királyi leiratot. Utána az alispán hatalmas magyar beszédben jellemezte az ünnepély fontosságát s okát, majd egy arany gyűrűn és vörös szalagon függő 25 arany értékű érmet adott át Tessediknek, mint az intézet alapítójának s más, hasonló értékűt nejének, aki hű munkatársa volt.

A császár ezen nagy kitüntetésén felbuzdulva s az egymás után következő száraz évek alatt a gazdasági kertben mutatkozott nagy termés által kecsegtetve elhatározta Tessedik, hogy intézetét nyilvános tanintézetekkel kapcsolja össze, annyival is inkább, mert az egyház néhány tekintélyes tagja erre fel is szólította. Elismeréssel nyilatkozott iskolájáról egy Kupferzellben lakó híres gyakorlati gazdász, Meyer Frigyes s annak tanmódszerét, mint a falusi iskolákban követésre méltót ajánlották a bécsi Provinzial, Nachrichten című folyiratban is.

De a régi épület szűknek bizonyult a téli hónapokban 900-nál több jelentkező gyermek számára s így új épületre is volt szükség. Az egyház az ő sikereitől most még felbuzdulva, megépíttette tervei szerint a mai tanítónőképző intézet épületét. Az épület a régi templom romjaiból és az új állványgerendáiból történt 11000 frt. költséggel. Az építést ugyanaz a Kimnach Lajos kezdte el, aki az ó-templomot is építette; minthogy azonban közben meghalt, Krausz pesti kőműves fejezte azt be.[1])

Az új iskolaépület emeletén laktak a tanárok, a földszinten voltak a tantermek és dolgozó szobák a hozzájuk tartozó raktárakkal. A tanitás módja úgy volt beosztva, hogy még az első osztálybeli tanulók a tantermekben tanultak, addig a többiek a dolgozó termekben és raktárakban voltak elfoglalva, azután az

[1]) Tess. Mem.

első osztályt felváltotta a második, majd ezt a harmadik és így tovább. A folyosó oly munkák számára volt berendezve, amelyek nagyobb zajjal jártak, vagy amelyeknek több hely kellett, pl. az esztergályozás, gyapjúosztályozás, tisztítás, stb. Ugyanakkor a tantermekben a rendes iskolai oktatás tantárgyait adták elő. A kor és tanultság tekintetében előrehaladottabb tanulók a szokott elemi tárgyakon kívül tanultak még földrajzot, természetrajzot, anthropologiát, építészetet, gazdászattant, kémiát, neveléstant s némi kereskedelmi ismereteket. Ezeket Tessedik szemináristáknak és gyakornokoknak nevezte; ezekből lettek a tanitók ezen és más intézetek számára.

Az intézetben végzett tanítási anyagnál tekintettel volt az évszakokra is; az egyes gazdasági dolgokat az évszakoknak megfelelően tanítottak tavasszal, nyáron, ősszel és télen.

Az iskola a tanulók testi erejét és lelki képességeit összhangzatosan fejlesztette; az ártalmas ösztönöket, restséget, unalmat, káros egyedüliséget, idővesztegetést, fecsegést, játékosságot, veszekedést, féktelenséget, illetlenséget és onaniát kiirtani igyekezett. A különböző korú gyermekekhez képest több, mint 60-féle munkát végeztek az iskolában, de nem egyszerre, hanem lassan egymás után, lelki, testi képességek, hajlam és kedv szerint. A munkák változatossága kiküszöbölte az unalmat, mely máskép fellépett volna; azoknak többnyire szabad ég alatt való tartása az egészségre is jó hatással volt.

Tessedik ezen tantervét egy 1791.-ki, pedagógiai és gazdasági tapasztalások végett tett utazásában közölte több elismert külföldi tekintéllyel s mindenütt helyeslésre talált. Felsőbb körökben Magyarországon is a legnagyobb elismeréssel voltak. 1788-ban az országos dikasztérium megvizsgálta a tanmódszert, melyet a helytartótanács Bécsbe továbbított, ahonnan Pálffy magyar kancellár leiratával együtt a földesurnak küldetett az le, pártfogolásra ajánlva.[1]) Ugyanezen év június 27-én Zimonyban József császár elhatározta, hogy az intézetet Szarvason meg fogja tekinteni, azonban betegsége, majd halála meggátolta ebben.[2]) E helyett ez év júliusában Sick berlini, Frentzl dresdai és Tolnay pesti tanárok tekintették meg.[3]) 1792-ben a helytartótanács Tessedik felfolyamodása után meghagyta a megyének, hogy terjessze be jelentését Tessedik isko-

[1]) Tess. Mem. — [2]) Tess. Mem. — [3]) Tess. Mem.

lájának állapotáról s arról, mennyivel volna azt szükséges segélyezni, hogy továbbra is fennállhasson; a következő évben pedig Szarvas községet szólította fel, hogy Tessedik gazdasági intézete részére egy darab földet méressen ki a közlegelőből, melyet neki a kincstár valamely kincstári pusztán fog megtéríteni.[1])

Mialatt azonban tanrendszerét hazai és külföldi kitűnőségek ily általános tetszéssel fogadták, Tessedik környezetében megindult ellene a *tisztán irigység szülte* ármánykodás. Ennek főintézője Boczkó Dániel, Tessedik lelkésztársa volt, aki nem tudta elviselni, hogy ugyanolyan körülmények közt, mint Tessedik, ő megmaradt jelentéktelen szarvasi papnak, még tiszttársa hovatovább európai hírnévnek kezdett örvendeni. Az általa felizgatott parasztok minden úton megkezdték ellene a támadást. Gyanuba fogták, hogy nem tiszta kezű ember, mert honnan tudott szerény papi fizetéséből annyit produkálni? Aki annyit dolgozik a föld körül, annak el *kell* hanyagolnia papi funkcióit. Aki éjjel is folyton tanul, az ifjú korában nagyon hanyag lehetett. Ilyen és efféle vádakkal illették jóltevőjüket nap-nap után s magukkal vonták a községet is. 1795 március 10-én a község tanácsa Simonidesz espereshez adott be feljelentést Tessedik ellen, aki szerintük minden úton-módon azon van, hogy őket megrontsa, mert „mi az ő kegyelme institutumának ellene szegeztük légyen magunkat közönségesen és hogy annál más hasznosabb Tudományokat akarunk ezután a szarvasi oskoláinkban behozni s taníttatni.“[2]) Megállapodtak, hogy a közlegelőből kihasított részt többé nem engedik át neki, bár cserébe két annyi legelőt kaptak a kincstártól. Majd egy templomi gyűlés alkalmával bizonyos Kováts János a szemébe mondta Tessediknek, hogy ő a szarvasi ifjakból szamarakat akar nevelni.[3])

Akkor léptek így fel ellene, mikor intézetében a növendékek száma annyira szaporodott, hogy nem a régi alapok meghagyására, de inkább újabb anyagi támogatásra lett volna szükség. Ilyen körülmények közt az intézet nem állhatott fenn tovább; 1796-ban bezárták.

Azonban az intézet bezárása, amit a szarvasi rossz akarat és ostobaság oly könnyelműen előidézett s most örömmel szankcionált, a külföldön nagy port vert fel. Ausztriában és Németországban hírlapok és folyóiratok foglalkoztak annak az intézetnek a

[1]) Évk. 1883 117. — [2]) Esp. lt. XX, 5. — [3]) Esp. lt. XX, 5.

megszűnésével, amelynek a szervezetét utánzásra méltónak tartották. De Magyarországon is talán csak Szarvas és a békési egyházmegye egyes tényezői vették közönyösen a nagy eseményt; az udvarnál lépéseket tettek annak újra való megnyitása végett. Az 1798 július 18.-ki kir. leirat elrendelte, hogy a jelentésekben ismertetett Tessedik-féle tanmódszer az új tanrenddel együtt felvétessék az egyetemre és az akadémiákba és hogy minden tankerületből küldjenek ki alkalmas egyéneket Szarvasra, annak megtanulása végett. Ez hét esztendőn át meg is történt.

Csakhamar több kedvező leirat érkezett, melyek az intézetet új életre keltették. 1798 augusztus 10-én dícsérő oklevél és 26 arany értékű díszérem jött a királytól; az érem egyik oldalán a király mellképe, a másodikon „lege et fide“ körirat volt. Ez felbátorította Tessediket, úgy, hogy keservesen gyüjtött vagyonából 5000 forintot fektetett az intézetbe. A maga költségén utazott egyes nagyobb városokba, hogy alkalmas tanerőket keressen; így talált rá s nyerte meg Jozephy Pált, Bredeczky Sámuelt, Skolka Andrást, Brettschneider Gáspárt és Brodszky Sámuelt, akik vele együtt új alapítói lettek az intézetnek.

De midőn újabb hét esztendei fáradság, vas szorgalom, szóbeli és irásbeli kérések, küldöttségi jelentések, felsőbb határozatok, nyilatkozatok és leiratok után semmi reális segítség nem jött és az egész teher egy ember vállaira nehezedett, 1806 okt. végén az intézet végleg megszünt, jó egy évvel azután, hogy 1805 jún. 16-án azt maga József nádor is meglátogatta s legteljesebb megelégedése jeléül Tessediket és családját a nemesi rangra emeltette.

Tessediknek ezen, az intézet körében kifejtett emberfölötti munkásságában buzgó segitői és munkatársai voltak. Ezek közt elsö helyen kell felemlítenünk első és második nejét és gyermekeiket. Tessedik — ezt családi hagyományként tudjuk — családjának leggondosabb, de egyúttal legzsarnokibb feje is volt, akinek a vezetése mellett kevésbbé kiváló nők is minta hitvesei lettek volna.

Úgy első neje, Markovitz Terézia, Markovitz lelkész leánya, mint különösen második, Lissovinyi Karolin, kitünő hitvesek, anyák és igen nagy munkaerővel megáldott munkatársak voltak. Az intézetnél munkatársai annak második fennállásakor *Jozephy Pál*, aki a Földváry családnál volt azelőtt nevelő, itt neveléstant és természetrajzot tanított; *Bredeczky Sámuel*, aki szintén nevelő volt Sopronban, csakhamar visszalépett s nemsokára Bécsben,

mint lelkész, majd Krakkóban és Lembergben, mint superintendens működött, *Skolka András* hét évig működött az intézetben s akkor a mezőberényi gimnázium igazgatója lett. *Brettschneider Gáspár* az intézet tanítványa is volt, állatgyógyászatot tanított; *Brodszky Sámuel* mint titkár működött az intézetnél s mint b. Podmaniczky bácsmegyei főispán gazdatisztje halt meg.

Az intézet könyvtárát Tessedik a saját pénzén vásárolta össze. Voltak benne nevelési, természettani és természetrajzi, technológiai földrajzi, orvosi, bölcsészeti, erkölcsi, esztétikai, nyelvészeti, gazdászati és vegyes munkák és folyóiratok, összesen mintegy 700 kötet.[1])

3. A békési ág. hitv. ev. esperesség főgimnáziuma.

Keletkezését Szarvas két kitünőségének, Tessedik Sámuel és Boczkó Dániel lelkészeknek a versengése, a reális irányú oktatásnak a humánus irányúval való harca hozta létre. Amint láttuk, Tessediknek sikerült 1779-ben gyakorlati gazdasági intézetet létesíteni, mely újszerűségével s célzata fontosságával hamarosan országos, majd európai hirnevet szerzett neki. A sikerek azonban nemcsak elismerést, de irigységet is támasztanak. Boczkó Dániel benne rejlő egész tetterejét Tessedik letörésére szánta s ezt a klasszikus, humánus irányú nevelés előnyeinek hangoztatásával vélte legbiztosabban elérhetni az *intelligencia*, s Tessedik zsarnoki hajlamának, hatalmaskodásainak emlegetésével a *nép* között.

Boczkó a harcot nemcsak a szarvasi egyházközség, de a békés-bánáti esperesség közgyűlésein is folytatta a végső győzelemig, mely az 1802. május 19-én, történetesen épen Szarvason tartott esperességi gyűlésen következett be, amikor is elhatározták egy, az esperesség tulajdonát képező latin iskola létesítését.

De hogy a szarvasi gimnázium létesülésének más, kevésbbé odiózus okát is lássuk, szükséges tudnunk, hogy ezen a vidéken egy latin iskola felállítása másoknak is eszméje volt. Tudnivaló, hogy Pest-, Bács-, Békés megyék, a Bánát s a Határőrvidék evangelikus egyházközségei egészen a XVIII. század utolsó évtizedéig egy esperességet képeztek, melynek felügyelője, Pongrácz Baltazár

[1]) Az intézetre vonatkozó adatokat különösen az Önél.-ban találunk, de kisebb számmal a Mem.-ban is.

még 1790 előtt kezdte pengetni egy, ezen a vidéken felállítandó gimnázium eszméjét.[1]) Majd amikor az 1790—91.-ki országgyűlés és a vele egy időben tartott evangelikus zsinat határozatai következtében külön békés-bánáti esperesség keletkezett, ennek első felügyelője, Klaniczay János, aki azelőtt késmárki tanár, majd kerületi iskola igazgató, végül Temesvármegye főjegyzője volt, az 1798-ban Szarvason tartott esperességi közgyűlésen előterjesztette egy nagyobb iskola felállításának szükséges voltát.

Az 1802.-ki esperességi közgyűlésen azután Boczkó és Klaniczay, a pap és a volt tanár, egyesültek egy cél elérése érdekében és létrehozták a gimnáziumot. Ennek helyéül egyhangúlag Mezö-Berényt jelölték meg, azon oknál fogva, mert itt magyarok, németek és tótok lakván, a tanuló ifjúság e három nyelvet könnyű szerrel elsajátíthatja majd. Az iskola első igazgatója a bazini születésű s ezidétt épen Szarvason Tessedik gazdasági iskolájában működő *Skolka András*[2]) lett, ki szívesen hagyta oda az akkor már haldokolni kezdő gazdasági intézetet, hogy ambicióját egy új iskola szervezésébe fektesse. Első feladata volt nemcsak tanárokat, de tanulókat is szerezni. Ezért pátriájába, Pozsonyba és Modorba ment s valami tíz diákot rávett, hogy tanulmányaikat a Mezőberényben létesítendő iskolában folytassák.

Tanárokul Procopius Pált és Dobrovodszky János sárvári levitát nyerte meg. Ő maga ragályos betegségbe esvén, nem mehetett azonnal Mezőberénybe s az iskola távollétében nyilt meg 1802 okt. 2-án, 22 tanulóval és 3 tanárral. Skolka távollétében őt a tanításban és igazgatásban Oertl Zakariás mezőberényi ev. lelkész helyettesítette; tanára volt az említetteken kívül még Krizs György. A tanítás a Boczkó által kidolgozott rendszer szerint történt s nagyjában azon tárgyakra terjedt ki, melyek a középiskolákban akkor divatosok voltak.[3])

Az új iskolát érintő legnehezebb kérdés az anyagi kérdés volt. Sokáig sem fennállását biztosító alaptőkéje, sem tulajdonát képező iskolaépülete nem volt. Végre 1806-ban megvették Oertl lelkész magán házát, s özv. Wenckheim báróné pártfogásával 1807-ben felépítettek egy száraz malmot, hogy jövedelmeit fokozzák. Mikor azon-

[1]) Évk. 1817. 25. — [2]) Arcképe a gimn. múzeumában. — [3]) Így tanítottak lélektant, logikát, poetikát, latint, földrajzt, természetrajzot, világtörténetet, németet, számtant, rajzot, fizikát, vallást.

ban így a fellendülésnek kezdő stádiumába lépett: váratlanul más zavar következett. Skolkát az ujverbásziak 1809-ben papjukká választották.

Utódja Farkas Mátyás lett, ki azonban se a buzgóságban, se életmódja által nem volt méltó hozzá. A tanítás munkájában segítségükre volt Kutzián György mezőberényi tót lelkész is. Az intézet most nemsokára hanyatlásnak indult. Az igazgató rendetlensége miatt a tanárok csekély fizetésüket is rendetlenül kapták s állandóan panaszkodtak. A fegyelem meglazult, a tanulók létszáma csökkent. A könnyelmü igazgatóban végre is megszólalt a lelkiismeret s úgy látszik, személyében látva maga is a bajok főforrását, távozott.

Utódja az Eperjesről meghívott Benka Ádám lett. Vele 1816-ban abból a családból nyert igazgatót a gimnázium, amelynek sorsa azután oly szorosan összekapcsolódott a gimnázium sorsával, mint egyiké sem.

Benka csüggesztő körülmények közt kezdte meg igazgatói működését. A tanárok közül csak Krízs Györgyöt találta Mezőberényben; de azzal, meg Kuczián György ev. tót és Berey István ev. ref. lelkész segítségével neki látott a munkának. A siker első jeleiként a tanulók létszáma nemsokára 200-ra szökött fel. Azonban ez még alig orvosolhatta a nagyobb bajt, a nehéz anyagi helyzetet. Egyik tanár a másik után hagyta el jövedelmezőbb állásokért a mezőberényi tanárságot s ezen években szinte állandó volt a személyi változás. Igy 1817-ben itt működött Abaffy Dániel is, aki alig egy év mulva távozott. Utódja Jankovics János lett. 1829-ben Benka Ádám hirtelen elhalt. Ekkor Jankovics, Krizs, Berey, Oertl Ferenc (Zakariás fia és káplánja) és Benka György, Ádám unokaöccse próbálták megmenteni a sülyedő hajót, majd Jankovics távozása és Krizs nyugalomba vonulása után Molitórisz Adolf és Tomasek Pál, utóbbi úgyis, mint igazgató.

A tanári karnak ezen munkájában az esperesség jött segítségére. Az 1830-ik év körül az esperességben úgyszólván egyébről sem tárgyaltak, mint arról, hogy hogyan lehetne a gimnázium anyagi helyzetét biztosítandó, neki az addiginél nagyobb jövedelmi forrásokat szerezni. 1830-ban esperessé Simon Sámuel szarvasi lelkész lett. Úgy látszik az ő, valamint Hellebranth János szarvasi főjegyző és Boczkó Károly szarvasi főszolgabíró godolata lehetett az, hogy a szarvasi földesurasághoz forduljanak segélyért. Különösen gróf

Bolza Józseffel tárgyaltak s „feltárták előtte a helyzetet s meggyőzték azon sokszoros előnyről, mellyel a gimnáziumnak Mezőberényből Szarvasra való áthelyezése járna."[1]) A tárgyalások eredményeként gróf Bolza József 1833 június 2-án kelt levelében[2]) bejelentette, hogy „az említett gimnáziumnak Szarvasra leendő alapítására a köz legelőből kivágatandó 280 hold szántó, kaszáló s legelő földet, 25 holdból álló botanikus kertet, két malomhelyet és a megkívántató belső fundusokat rendes Óvások mellett" kész kiszolgáltani az uradalom.

1834 január 7-én kelt az alapítólevél, melyben ezen adomány foglaltatik. Az adomány jövedelmeit az alapító levél szerint az intézet „önbelátása s minden külső beavatkozás nélkül teljes joggal használhatja . . . akár a tanítók, akár, de minden vallási különbség nélkül a tanulók javára." A harmadik pont szerint a „közjó előmozdítása s a nemzeti nyelv kifejlése" a legfőbb rugói ezen alapítványnak, melyet, s ezt sosem szabad elfelejtenünk, a *katholikus földesurak tettek az evangelikus esperesség gimnáziumának fennmaradásáért.* Csak gyenge recompenzálása volt ennek, hogy b. Prónay Albert az 1834 május 9.-én tartott esperességi gyűlésen egy katholikus tanítói szék felállítása végett 1000 frtot ajánlott fel.[3])

Még ugyanazon évben megtörtént a Szarvasra való költözés. Iskola épületül a szarvasi egyházközség olcsó áron, 5000 frtért adta el az 1791-ben 15.000 frtért épített Tessedik-féle emeletes gazdasági intézetet.[4]) Az épület rendbehozása költséges volt s így az áttelepítés után következő években az iskolának másodszor is a kezdet nehézségeivel kellett küzdenie, dacára a birtoknak. A bevételek arányában a kiadások is nőttek, ámbár a mi fogalmaink szerint szinte nevetségesnek tünnek fel azok. Bizonyára érdekelni fogja az olvasót, hogy az 1803 4.-ik tanévben a gimnázium egész tanévi összes bevétele 981 frt 30 kr., kiadása 772 frt 1 kr., de sőt az 1839/40.-ik tanévben is az összes bevételek csak 3854 frt 2 kr.-t, a kiadások 3767 frt. 53 kr.-t tettek ki.[5])

Az áttelepített iskola tanárai közül Benka György és Molitórisz Adolf az intézettel átjöttek, Tomasek Pál azonban lemondott s Lőcsére ment. Helyébe Magda Pált választotta igazgatóvá az esperesség. Magda tapasztalt tanférfiú volt ugyan, de talán épen

[1]) Benka Gyula, a szarvasi főgimn. története, 22. — [2]) Esp. lt.; XVII. 21. — [3]) Esp. lt. VII 92. — [4]) Esp. lt. VII. 88. — [5]) Esp. lt. XIII. 2.

tapasztaltsága, képzettsége érzetében kissé önkényeskedni szerető és azonfelül szeszélyes volt. Tanártársai sehogy sem paríroztak neki; a tanulók létszáma is csökkenni kezdett, mert Magda a tanulók felvételénél is szeszélyesen járt el.[1])

Igy aztán a Szarvasra való áttelepülés első éveiben, épen akkor, amikor az anyagi helyzet fellendülésétől általános javulást lehetett volna várni, a gimnázium oly mértékben hanyatlásnak indult, hogy az esperesség ezen hanyatlás okainak kitudása s azoknak orvoslása végett bizottságot küldött ki. Ez vizsgálatának eredményéről 1839-ben számolt be. A bajok orvoslására ajánlotta, hogy a tanárok az előírt anyagot pontosan végezzék el, a tanulókkal szelídebben bánjanak, a viszálykodó tanárokat pedig megintette. Jó hatásúnak vélte egy helybeli inspektornak és iskolai tanácsnak választását is. Az esperesség a bizottság tanácsait elfogadta s Boczkó Károly szolgabíró elnöklete mellett megalkotta az iskolai bizottságot. Ennek akkor öt tagja volt, de azokhoz minden olyan esetet kivéve, amikor a saját ügyükről van szó, a tanárok is járultak.

Azonban a gimnázium zűrzavaros állapotának helyreállítása még ezek után is csak lassan haladt előre. Jó hatással volt, hogy a pár éve itt működő Molitórisz Károly 1840-ben Selmecre távozott s még inkább, hogy a viszályok főforrása, Magda Pál ugyanezen esztendőben, 70 éves korában lemondott hivataláról. Azonban a kettős lemondás megint tanárváltozást, illetve egyelőre csak hosszas tanárkeresést idézett elő. Az esperesség ezúttal, talán az iskola zavaros és fellendülni nehezen akaró állapotát tartva szem előtt, nagy gonddal fogott a megürült tanszékek betöltéséhez, mert az új tanárnak egyúttal igazgatónak is kellett lennie, kinek az előbbi évek kisérletezései után végre talpra kellend állítania az intézetet.

Hosszas tárgyalások s tudakozódások után Székács József budapesti ev. lelkész Vajda Péterre, a hírneves íróra terelte a fenntartó testület figyelmét. A tanárok sem idegenkedtek a gondolattól, hogy közéjük kerüljön egy kiválóság, aki felettük fog majd állani. Maga Molitórisz, az egykori harcok miatt férhetetlennek ismert, de egyébként derék és túlszigorú tanár írta 1842-ben az esperesnek, hogy Vajdát okvetlenül ide kellene hozni, mert „derék

[1]) Ért. 1901. 16.

ember, ő utazik legtöbbet, ő mulat legtöbbet és mégis legtöbb iratai vannak".[1])

Az 1842 június 28—29-én Szarvason tartott esperességi gyűlés első helyen Vajda Pétert, másodikon Hunfalvy Pált, harmadikon Breznyik Jánost, negyediken Kellner Károlyt. ötödiken Kicska Dánielt jelölte.[2])

Vajda megválasztván, 1843 őszén jött Szarvasra s itt 1844 február 7.-én az esperes szavai szerint nagy sikerrel tartotta meg első „oskolai próbatételét".[3]) Azonnal intenzív, az iskolai adminisztrációnak mindenféle apró-cseprő részletére kiterjedő munkába fogott. Igy olyan fontosnak tartotta a gimnáziumban felállítandó negyedik tanszék ügyét, hogy az esperességi gyűlésen a maga és tanártársai nevében bejelentette, hogy inkább lemondanak fizetésük javításáról, csak azt felállítsák. „A lelkes oktató ez igénytelen előadása annyira meggyőzte a közgyűlést az új tanszék szükségességéről, hogy indítványát, kivéve az indítványozók fizetésének átengedését, elvileg elfogadták"[4]) s az új tanszéket „az alapos tudományosságú országszerte ismert dr. Bloch Móric-cal[5]) töltötték be. Bloch a „philologia és mathézis rendes oktatójává" lett megválasztva.

Az 1844.-ik évvel, melyben Vajdát és Blochot, két országos hírességet a szarvasi főgimnáziumnak sikerült elnyernie, valóságos renaissance köszöntött be az intézetre. Igaz, hogy ez új nagyszerü fellendülésben része volt a gimnázium anyagi ügyei szerencsés előhaladásának is (ez évben sikerült a mezőberényi iskola épületet 4000 váltó frton eladni, ekkor tett a hat évi felügyelőségről lemondó Boczkó Dániel 1000 frt. alapítványt a negyedik tanári állás fizetésének javítására s 100 db. aranyat ösztöndij alapul), azonban az iskolát tekintélyessé és keresetté elsősorban mégis Vajda Péter szeretetreméltó egyénisége, hírneve és buzgó tanári munkássága, továbbá Bloch Móric országos híre tette.

Az akkor működő négy tanár közül Benka György a két grammatikai, Molitórisz a két syntaktikai osztályt, Vajda a rhetorikát és poetikát, Bloch a fizikát és a filozófiát tanította. 1845-ben az esperesség ötödik tanári állást is szervezett, úgy, hogy az illető tanár egyúttal szarvasi magyar pap is legyen ; erre az állásra Petz Gyulát választották meg. Mikor igy immár öt tanári állás létesült,

[1]) Esp. lt. XIII. 36. — [2]) Esp. lt. VII. 109. — [3]) Esp. lt. VII. 112. — [4]) Esp. lt. VII. 112. — [5]) Esp. lt VII. 113.

azt olyan nagy dolognak tartották, hogy a gimnáziumot mindenáron *kerületi lyceumul* akarták elismertetni.

Ezen fellendülés közben azonban 1846 február 10-én nagy csapás érte az iskolát: Vajda Péter tüdőgyulladásban meghalt. Az 1846 február 17-én tartott esperességi gyűlésen Boczkó Károly esp. felügyelő „azon szívreható inditvánnyal kezdé meg a gyűlést, hogy akinek ösmeretes neve öröklen szíveinkben lobog, úgy mint Vajda Péter oktató, őt soha nem feledve, mint lelkes oktatónak nevét jegyzőkönyvünk emlékfűzéreibe sorozzuk," „... s a néma csend és szomorú hangulat, melyet ez indítvány okozott, értelmesen bizonyították, hogy Vajda büszkesége volt főiskolánknak, szivgyönyöre a tanulóifjúságnak."[1]) Elhatározták, hogy emléket állítanak neki.

Vajda utódja az igazgatásban Bloch lett, aki azonban sem az adminisztrációban, sem a tanulók közt rendet és fegyelmet tartani nem birt. A megüresedett bölcsészeti tanszékre pedig 1846-ban a Stromszky Ferenc dunáninneni szuperintendens által ajánlott Greguss Ágostot választották meg s így megint kiválóságot kapva az iskola, a virágzás tovább tartott.

A tanítás az úgynevezett Zay—Ugróczi-féle tanterv alapján zavartalanul folyt 1848-ig. Az anyagi helyzet is kedvező volt; a gimnáziumi földek jó termése következtében az áthelyezéskor felvett kölcsön terhétől is megszabadult az intézet. A tanárok fizetése is emelkedett.

Az 1848-ki nagy évvel azonban vége szakadt a virágzásnak. A beköszöntő válság első jeleként 1848 április elején Benka György meghalt. Helyét előbb egy ideig Kemény Sámuel, majd Szemian Dénes foglalta el. A kezdődő rázkódtatás egy másik jele volt, hogy a gimnázium diáksága „a jelenkor szellemétől áthatva" bizonyos reformokat kívánt a gimnáziumban s e tárgyban kérvényt nyújtott be az esperességhez. További zavarokat okozott, hogy Bloch (ekkor már Ballagi) 1848 szeptemberében megvált az iskolától. Greguss (ekkor Gerő) pedig oly elveket hirdetett, melyek „sem az állam, sem az egyház érdekeivel" nem fértek össze s ellene eljárást készültek indítani.

Ballagi a hadsereghez távozott, Gerő pedig a Budapesten megjelenő lapok szerkesztőségeivel lépett viszonyba s mint országgyűlési tudósító, az országgyűlés intézkedéseiről küldött időnként

[1]) Esp. jkv.

értesítéseket. Molitórisz és Szemian nemzetőri szolgálatot teljesítettek. A nagyobb tanulók java része a honvédségbe besorozva, vagy a szabad csapatokba beállva, szolgálta hazáját. Egyik másik a hazaszeretetnek vértanúja is lett (Petkó István, Fialka Lajos, Mikolay Sámuel)[1]). A többiek tanítása vagy egészen szünetelt, vagy a sok riadalom miatt majdnem teljesen eredménytelen volt.

1849 január 8-án az iskolai tanács kimondotta, hogy mivel az előnyomuló ellenség Budapestet is elfoglalta s további előnyomulása várható s az a hír, hogy az útjukba eső iskolák serdültebb ifjúságát összefogdossa s külföldre viszi, a serdültebb ifjak szétbocsátandók.[2]) Igy azután Gerő igazgató jelentette, hogy a szónokköltészi osztály félig, az első évi bölcsészeti osztály pedig egészen üressé lett; 1849 július 28-án pedig a gimnáziumi épületet az állam katonai kórházul lefoglalta s onnan még az ott lakó tanároknak is ki kellett hurcolkodni s mások vendégszeretét elfogadni.

A katasztrófa után következő tanévet a legnehezebb körülmények közt kellett megkezdeni. Gregusst állásától felfüggesztették; utódja, Pecz igazgató folyton betegeskedett. Nem volt se tanár, se tanuló. A tanév megnyitását a kórháznak használt iskola-épület tisztogatása miatt el kellett halasztani.

A bécsi kormány hozzá még épen ekkor sürgette az „Organisations Entwurf“ szigorú keresztülvitelét. Feltették a kérdést: fenntartja-e az esperesség a szarvasi gimnáziumot a miniszteri tanterv szerint való „főtanodá“-nak saját erejéből? — s az esperesség a szarvasi főiskolát, mint „egyetlen drága kincsé“-t fenntartandónak határozta el. Hogy a roppant teher elbirható legyen, a pénzszerzésnek minden eszközét megragadta. Adakozásra szólítottak fel. Az adakozók közt leglelkesebb a szarvasi ev. egyház volt, amely maga két tanár fizetésének fedezését vállalta magára; Szarvas községe 10000 forint alapítványt tett. Végül szarvasi lakosok tanszék alapítványt hoztak létre, amely egy tanár évi fizetésének a fedezésére szólt.

Mikor azután az önkéntes adományokból, az egyházakra kivetett járulékokból, a tandíjakból s a gimnázium földjének jövedelmeiből várható jövedelmekkel az iskola fennállása annyira-amennyire biztosítottnak látszott, tanárok után nézhetett a fenntartó esperesség.

[1]) 1901. Ért. — [2]) Gimn. irattár.

1850-ben Domanovszky Endrét, majd Hornyik Istvánt választották meg. Igazgató 1851-ben Szemián Dénes, majd Domanovszky lett. Hornyik csakhamar eltávozott s akkor a következő években Schleifer (Sarlay) János, Lukesch Flóris, Haberern Jonathán és Golnhoffer (Szendy) György választattak meg (1852—1853). 1853 őszén Szemian Dániel, Dorner József és Dallos Gyula lettek új tanárok. Azonban Domanovszky már 1854-ben távozott; 1855-ben pedig meghalt a gimnázium régi érdemes tanára, Molitórisz Adolf. Ugyanezen évben Dallos is megvált az iskolától. A következő években Delhányi Zsigmond, Gally Tóbiás, Lányi Gusztáv és Tatay István lettek megválasztva. Az igazgatóságot egy ideig Herberern látta el, majd ennek Budapestre való távozása után (utóbb egyetemi magántanár lett) Tatay Istvánnal állandó, kitünő igazgató került az iskola élére. 1857-ben Tatay indítványára választották meg az aszódi gimnáziumban működő Koren Istvánt, Petőfi egykori tanárát. Vele a tanári létszám elérte a 12-t.

1855-ben a császári kormány követeléseinek engedve, öt tagból álló iskolai tanácsot szervezett az esperesség; 1858-ban ebbe a tanári karból az igazgatót, az alumneum eforusát s a gondnokot is bevonták. A tanács-üléseken a tanárok is részt vehettek, de szavazattal nem birtak.

Innentől kezdve két erélyes kéz, a Tatay igazgatóé s Haviár Dániel esperesé fogott hozzá az iskolának alapításától számítva immár harmadszori, nagy arányú fellendítéséhez.

A felvirágoztatás első követelménye az volt, hogy az iskolát a kormány *nyilvánossági joggal* ruházza fel. Enélkül u. i. a VIII.-ik osztályt végzett tanulók kénytelenek voltak idegen tanintézetekbe menni érettségi vizsga tétel végett, amely körülmény felsőbb osztályos tanulók előtt nem tehette kívánatossá a szarvasi gimnáziumot. A nyilvánossági joggal való felruházás csak úgy történhetvén, ha az iskola anyagilag biztos alapokon nyugszik, megsürgették az egyes egyházakat, hogy a gimnáziumra teendő alapítványaik alapító levelét mielőbb küldjék be.

A nyilvánossági joggal való felruházást azonban a kormány egyéb feltételekhez is kötötte. Ezek közül az egyik azt követelte, hogy az iskola a minisztérium által kiadott intézkedéseknek magát a jövőben mindenben vesse alá, a másik, hogy a tanárok tegyék le a tanári vizsgát, a harmadik, ha a *nyelvek viszonyát szabályozó* 1855-ki miniszteri rendeleteket teljesíti. Tatay igazgató az

esperesség megbízásából autonom protestáns szellemben felelt e kívánalmakra.[1]) Igy kijelentette, hogy a miniszteri intézkedéseknek az esetben hajlandó magát alávetni az iskola, ha azok az 1791. XXVI. t. c. szellemével nem ellenkeznek; a tanári vizgatétel ellen nincs kifogásuk, de a vizsgáló bizottság tagjait kérik az ev. egyház kebeléből küldeni ki; ami a nyelvet illeti, a tannyelv csak a magyar lehet, de a németnek eredményesen való taníttatását megígérik.[2])

A minisztériumnak adott ezen renitens válasz után valóságos provizórium kora következett, amely mindaddig tartott, amig az 1867.-ki országos kiegyezés után a nyilvánossági jelleg amúgy is „magától" megjött.

A tanári kar tagjainak gyakori változása ezen küzdelmek alatt tovább tartott. 1856-ban a távozó Gally helyére Kicska Dánielt választotta meg az esperesség. 1858-ban előkészítő osztályt szervezett s annak vezetésével Mocskonyi Ágoston tanítót bizta meg, aki egyúttal a tornát is tanította. 1858-ban Haberern, 1860-ban Dorner is eltávozott; mindkettő híres tudós volt, Dornert még szarvasi tanárkodása alatt az Akadémia a természettudományok terén kifejtett munkásságáért tagjává választotta. 1860-ban a szorgalmas Mihalovics (Mihálfi) József lett tanárrá választva, a következő években pedig két kiváló férfiu: 1861-ben dr. Zsilinszky Mihály, 1862-ben pedig Benka Gyula. Egy ideig, mint helyettes, Lukesch Flórisnak 1864-ben bekövetkezett halála után pedig, mint rendes tanárok működtek.

A hatvanas években igy jó részben a kiváló igazgató és tanárok vállvetett munkálkodása következtében hatalmas felvirágzásnak indult a gimnázium. A tanulóság létszáma emelkedett. A tanári kar és a fenntartó esperesség közt harmónikus jó viszony uralkodott. Szépen gyarapodtak ez években a gimnázium gyüjteményei, a természetrajzi, fizikai szertárak s a könyvtár. Ekkor keletkezett a tanulók részére zeneintézet, Vajda-Önképzőkör, tanítóképző, fürdő, stb. Nagy mértékben segitette az intézetet azon körülmény is, hogy az ezután következő néhány évtizeden át aránylag ritkán volt tanár változás s egységes tanszellem vezérelte a tanári kart.

1874-ben Zsilinszky Mihály megvált az iskolától, hogy nemsokára megkezdje fényes nyilvános pályáját. Helyébe egyhangúlag

[1]) L. az esp. lt.-ban. — [2]) Esp. jkv.

Chován Károly, az iskola egykori jeles növendéke jött, aki addig Selmecen volt alkalmazásban. Sarlay 1876-ban állami segélyezés mellett megkezdte az indigó-gyártás tanulmányozását s távozott. Az 1875—76.-ik tanévben Gottescha Lajos rendes tornatanár, a következőben pedig Moravcsik Géza jött.

A legválságosabb években vezetett igazgatás, a sok gond és a végzett rengeteg munka megviselték Tatay egészségét. 1884-ben, tehát *tanév derekán* ideiglenesen Benkára ruházva az igazgatást, visszavonult. Utódjára, Benka Gyulára hárult a kötelezettség, hogy az iskolát necsak akkori virágzó állapotában megtartsa, de azt a kor követelte igényeknek megfelelően tovább is fejlessze.

1881-ben meghalt Szemián Dénes. Helyét egy ideig Gajdács Pál, majd dr. Zsilinszky Endre töltötte be. 1883-ban 50 évi tanárkodás után nyugalomba vonult Koren István. Utódja Mocskonyi József lett, az 1884-ben eltávozott Tatayé pedig Kutlik Endre, mindkettő a görög latin szakra képesített középiskolai tanár. 1887-ben nyugalomba vonult Kicska, ugyanakkor dr. Zsilinszky Endre is megvált az iskolától. 1891-ben meghalt Mihálfi; a következő években nyugalomba vonult a nagy tudományú, de túlságosan jószívű s ezért a fegyelmezésben gyenge Lányi, továbbá Szendy és Szemian Dániel. Helyükre az 1885—86. tanév elején lett megválasztva Neumann Jenő (math.-fiz.), 1889-ben Kemény Árpád, Csemetey Károly, Varga József, majd Valentinyi Jenő, Liska János, Petry Gyula, Krajcsovics Soma, majd a nemsokára távozó Kemény és Csemetey helyébe Grósz Albert, Szirácz ky Gyula, Kárpáthy Artúr és Zuberecz Pál. 1893-ban Szemian Dani helyébe Papszász Gyula, a távozó Varga József helyére pedig a tanítóképzőhöz Adámy Rezső jött. 1895-ben Kárpáthy és Zuberecz távozván, Lippay Béla és Plenczner Lajos jöttek helyükbe. Mikor Krajcsovics tüdővészben meghalt, helyébe Fertig Alajos, az eltávozó Papszász helyébe pedig Udvardy Sándor került. 1897-ben Delhányi lemondott, Valentinyi és Lippay meghalt; utódjuk az addig Rimaszombaton működő Sárkány Imre, Eisert Árpád s az addig Selmecen tanárkodó Saskó Samu lettek. 1898-ban jött Melis János vallástanár s a távozó Adámy helyére Levius Ernő zenetanár. 1900-ban nyugalomba vonult 38 évi kiváló tanári munkálkodás után Chován Károly, ki ettől kezdve sem szünt meg minden nap feljárni az iskolába, hol az ő családjának, a tanári karnak közszeretetben és tiszteletben álló „Chován bácsi"-ja maradt egész 1922 febr. 27-én bekövetke-

zett haláláig. Purián becsületessége, szerénysége, példás élete által akkor is működő tagja volt a tanári karnak, amikor már nyugalomban élt 22 éven át. 1900-ban eltávozott Eisert s ekkor Hensch Béla nyelvész és Sulek József (math. fiz.), az 1901-ben meghalt Fertig s a távozó Hensch helyébe pedig dr. Nemes Béla és 1902-ben Wünschendorfer Aladár kerültek. Az 1904—5-ik tanévben a felfüggesztett Melis János helyett mint vallástanár, Brózik Károly is itt működött.

De a tanári kar tagjainak ez a gyakori váltakozása nem állhatta útját annak, hogy a Benka Gyula igazgatása alatt álló iskola gyors iramban ne haladjon a fejlődés, kibővülés útján. E fejlődés egyes mozzanatai az államsegély kieszközlése, a kormányzó testület átalakulása, végül az új iskola épület emelése körül csoportosulnak.

Az állammal való szerződés, illetve az állam segélyének kieszközlése már az 1883-ki középiskolai törvény óta vajúdó kérdés volt. Egy időtől fogva a miniszter ideiglenes segélyezés címén évi 2000—3000 K-val járult az iskola költségeihez; az állandó segélyezésre vonatkozó szerződés 1895-ig késett, akkor 14000 frt. évi államsegély nyujtása alapján jött létre a szerződés. Mivel a gimnázium saját jövedelmei ezt az összeget jóval túlhaladták, a szerződés 3. §-a a gimnázium addigi felekezeti jellegét és önkormányzatát meghagyta; kötelezte azonban az esperességet, hogy 13 rendes tanárt tartson, akik közül ötnek a kinevezését az államnak tarotta fenn. Kötelezte magát az esperesség, hogy az iskola az állami tantervhez alkalmazkodni fog, a tannyelv a magyar lesz, a miniszter által jóváhagyandó terv alapján új iskola épületet emel, stb,

E szerződés, melyet utóbb több ízben módosítottak (így 1902-ben a segélyt 28000-ról 32000 K-ra, 1908-ban 38000 K-ra emelték), hosszú időre biztosította az intézet zavartalan fejlődését.

Ugyancsak az 1895-ik évben a gimnázium kormányzásában is nagy változás állott be. A békési egyházmegyét három újabb egyházmegyére bontották fel. Hogy a különvált egyházmegyék ezután is gyakorolhassák a továbbra is tulajdonukat képező gimnázium felett a felügyeletet, új kormányzó testületet kellett alkotni. Ezért a három egyházmegyébe szervezkedő volt esperesség iskolai tanácsának jog- és hatáskörét a három egyházmegye közgyűlésein megválasztott *felügyelő-bizottság* vette át, mely tehát az arad-békési, békési és csanád-csongrádi egyházmegyék közös felügyelősége lett. Ennek élére a három különvált egyházmegye közösen választott

felügyelőt, aki a szükséghez képest összehívta a felügyelő-bizottságot s az ülésekről felvett jegyzőkönyvek köröztetésével értesítette a fenntartó egyházmegyéket a bizottság összes tervezgetései és intézkedései felől. Első felügyelő Mikolai Mihály kir. közjegyző volt (1895—1901), utána Haviár Dani következett (1901—1913), majd báró Solymossy Lajos (1914—1922.)

Az anyagi fejlődésében és felvirágzásában biztosított iskola ujjászervezett kormányzó testületével együtt örvendhetett azon lélekemelő ünnepélyen, melyet 1902 október 15-én az iskola 100 éves fennállásának örömére rendezett.

A fejlődés betetőzéséül végre új iskolai épületet emeltek. A régi, történeti emlékekben oly gazdag iskola épület az évek során mind szűkebbnék és célszerűtlenebbnek bizonyult. Az állam által építkezési segély címén adott 210000 K-val 1905-ben elkészült a Beliczey-útra néző hatalmas kétemeletes épület s 1906 őszén a régit elhagyva, oda költözött át az iskola.

Benka Gyula, aki 45 évi tanárkodása alatt a gimnáziumnak oly sok döntő eseményét látta, a „büszke, hatalmas, modern palotá"-ban[1]) még egy évig működött. Az 1606—1907. tanév végén lemondott majdnem negyedszázados igazgatói s félszázados tanári munkálkodásáról. Működése külső sikereiről a fent említett nagy iskolai események beszélnek; arról, hogy mi volt, mint tanár, mije a reábízott ifjúságnak, ezrek fognak még sokáig beszélni áradozó hálával és szeretettel. Az oktatás terén évek hosszú során át szerzett érdemei felülről is elismerésre találtak; 1902-ben 40 éves szolgálata alkalmából megkapta a Ferencz József-rend lovagkeresztjét.

Benka távozásakor a felügyelő-bizottság Mocskonyi Józsefet választotta igazgatóvá s helyére az 1908/1909-ik tanévtől az addig Rozsnyón működő Lang Jánost (latin-német.) tanárul. A következő években a tanári kar nagy átalakuláson ment át: megifjodott. 1908-ban a nagy tudományú Sulek József a budapesti ev. gimnáziumba távozván, helyét a helybeli tanítóképzőtől átjövő Raskó Kálman foglalta el. 1910-ben a nyugdíjazott Melis János vallás-tanár helyére Mendől Lajos nagyszénási lelkészt, az ugyanezen évben meghalt, érdemekben gazdag tornatanár, Oláh Miklós helyére hasonnevű fiát választotta a felügyelő-bizottság. Az 1911—1912. tanévben utoljára

[1]) Székely Sándor ak a gimn. felavatására készített ódájából.

tanított a nagytudományú, pedáns Sárkány Imre; ekkor lemondván, helyére ifj. dr. Neumann Jenő (tört., földr.) jött. Ugyanezen évben határozta el a felügyelő-bizottság az I. osztály párhuzamosítását, ami újabb tanerőt kívánt. Így lett a következő, 1912—1913. tanévre megválasztva Szeberényi László (magyar-latin), majd mikor a II. osztály is párhuzamossá lett téve, Horváth Gaudi Árpád (math. fiz.)

Az 1912—13. tanévben már előre vetette sötét árnyékát az iskolára is a közeledő háború. Felsőbb utasításra a VII. és VIII. osztály tanulóiból lövésztanfolyamot szerveztek. A következő tanév pedig már a végzetes háborús viszonyok jegyében nyílt meg. Már augusztusban bevonult a tanári karból Lang János és Oláh Miklós; nem tanított már a magát fáradhatatlanul tovább képző tudós hajlamú dr. Nemes Béla sem, akinek idegeit az állandó búvárkodás úgy tönkretette, hogy még az előző tanév végén a gyulai elmegyógyintézetbe kellett szállítani, ahol 1914 november 19-én meghalt. 1915 junius 4-én kínos szívbetegségben elhalt Sziráczky Gyula. A tanári kar, tekintettel a háborús viszonyokra, a sok megüresedett tanszéket nem mindíg töltötte be, hanem azok ellátását díjtalanul magára vállalta. Így 1914 őszén itt működött Szőke Balázs h. tanár; mikor dec. közepén bevonult, nem lett utódja.

De a tanári létszám csökkenésén kívül mindjárt a háború kezdetén más nehézségek is támadtak. A tornacsarnokot s a vele szomszédos épületet, melyben az önképzőkör helyiségei voltak, katonai kórházul kellett átengedni. Így a téli és kora tavaszi hónapokban, amikor a szabadban való tornázás lehetetlenné vált, tornaórákat nem lehetett tartani. A többi tantárgy tanítása a rendes mederben folyt. A háborús tanévek azonban miniszteri intézkedésre ismételten meg lettek rövidítve.

A tanulók létszáma az első háborús tanévben csökkent valamivel, mert a gazda szülők hadba vonult nagyobb fiaik helyett a kisebbeket otthon foglalkoztatták. A tanulók közül besorozottak első csapata már 1914 őszén bevonult; bevonulások a háború egész folyamán tartottak s a felsőbb osztályok emiatt is elnéptelenedtek. A bevonultak részére felsőbb utasításra haditanfolyamokat és hadi vizsgákat kellett tartani, ami mind jobban megnehezítette a tanári kar munkáját, amely az óratöbbletek tartása, a különféle gyüjtések intézése, a háborús vonatkozásoknak az egyes

tantárgyak keretébe való beillesztése miatt amúgy is egyre súlyosbodott.

Emellett a tanári kar átalakulása is tovább tartott. 1915-ben az elhunyt Szirácky Gyula helyére jelentkező rajztanár hiányában Sass Ferenc mathematika-fizika szakos tanárjelöltet alkalmazta a felügyelő bizottság. Az 1916—17. tanévben egészségügyi szabadságon volt Udvardy Sándor. E tanév különben az oláh betörés következtében a legnehezebb körülmények közt és csak szept. közepén volt kezdhető. Az épületet meg kellett osztani a polgári és elemi leányiskolával. A tanulók száma a díjmentesen felvett erdélyi menekültekkel 46-al emelkedett. Még szerencse volt a sok nehézségben, hogy Petrás György, a sepsiszentgyörgyi főgimnázium jeles tornatanára mint menekült, díjmentesen vállalta a tornaórák tanítását.

Az 1917—18-ik tanévben betegség miatt nem tanított már Udvardy és Liska s helyettük csak egy új tanerő lett alkalmazva, Jurás Lajos (magy.-latin). Elő kellett kérni nyugalmából Sárkány Imrét is, aki készséggel vállalkozott a rövid időre bevonult történet tanár helyettesítésére. Ebben a tanévben először jártak be leánymagántanulók a tanórákra.

A következő évek a legkínosabb megpróbáltatások évei voltak az iskolára. A háborúnak vége lett ugyau. Lang és Oláh visszatértek, új tanárokul alkalmazta az iskola Revuczky Vilmost (gör.-lat.), Nagy Lázárt, majd Jankó Mártát (rajz), Gerhauser Albertet (magy.-ném.), sőt a tanév egy részében az itt rekedt dr. Ponyiczky Zoltán aszódi tanár díjtalanul vállalt órákat; de a borzasztó felfordulás, a fejetlenség, a törvényes állapotok megszűnése, mely az ú. n. Károlyi-forradalmat s a tanácsköztársaság kikiáltását követte, nem maradhatott hatás nélkül az iskolára sem. Az uralomra jutott elemeknek, mint tudjuk, a családi élet széttépése és a tekintélyek elvének elvetése volt egyik eszköze; az iskolai fegyelem megbontásán dolgoztak most s hogy munkájuk teljes eredményt nem ért el, annak csak az egész felfordult rendszer gyors bukása volt oka.

Az oláhoknak ápr. 28-án történt bevonulása végét vetette ennek a legnagyobb iskolai betegségnek. De a nyomorúság más formában így is súlyos maradt. Az 1918—19. tanév a nagy erővel fellépett spanyol járvány miatt másfél hónappal, a következő pedig a tüzelő inség miatt két hónappal rövidült meg.

Közben a tanári kar létszáma is csökkent: Gerhauser Albertet az oláhok elhurcolták.

Nagy károkat okoztak a Tiszához felvonuló oláh csapatok. Beszállásolták őket a gimnázium épületébe, ahol azok ismételten betörtek az egyes szertárakba s azokat kifosztották. Régiség-tárgyakat és régi pénzeket raboltak, köztük az összes Kossuth-bankót, melyeket „fehér pénz"-nek néztek. A tantermeket förtelmesen bepiszkolták. De a legnagyobb kárt az elite-csapatnak jelzett bukaresti I. vadász-zászlóalj katonái követték el, mikor a tanári teremben függő, kevés kivétellel eredeti olajfestményeket, a gimnázium jeleseinek a képeit szuronyokkal összeszurkálták és tépték, azokat felismerhetetlenné téve. Igy pusztultak el a modern vandaloknak, a franciák hű szövetségeseinek céltalan barbarizmusa által az európai hírű Tessedik Sámuelnek egyetlen eredeti olajfestményű arcképe, továbbá Boczkó Dániel, Hamaliar Márton, Haberern Jonathán, Zsilinszky Mihály, Koren István, Delhányi Zsigmond, Géresi Kálmán és Haviár Dániel lelkész arcképei.

Március 2-án az iskola is megszabadulván további megszállásoktól, a tanári kar és felügyelő-bizottság hozzáfogott a romok felépítéséhez. Elsőben is a tanárhiányt kellett megszüntetni. A régi tanári gárda több tagja egymásután halt el a legutóbbi években. Udvardy Sándor még 1919-ben, 1922-ben pedig a nyugalmazott Chován Károly, továbbá Mocskonyi József és Liska János. Részint az ő pótlásukra, részint egyéb szükségletek folytán választotta meg a felügyelő-bizottság az 1920—1921. tanévre dr. Ponyiczky Zoltánt (természetrajz, földrajz), Szokol Károly késmárki menekültet (rajz) és Wagner Géza selmeci menekültet (math., fiz.), 1922-ben pedig Söjtöri Károlyt (magyar-latin.) Az 1921—1922. tanévben itt működött még Miklóssy János menekült tornatanár is.

Az igazgatást, miután Mocskonyi József az 1920—1921. tanévtől kezdve szabadságon volt, Saskó Sámuel vette át, előbb, mint helyettes, 1922 szeptember 1-től kezdve, mint hat évre megválasztott rendes igazgató.

* * *

A jelen tanévvel 120-ik évét betöltött szarvasi főgimnázium felszerelés dolgában az elsők közt foglal helyet az ország protestáns gimnáziumai között.

Gyüjteményei közt első és leghatalmasabb a könyvtár. Keletkezése alighanem egy idős a gimnázium keletkezésével, de az első pozitív adatunk szerint is már a mezőberényi évekből való. Ugyanis a gimnáziumnak zsenge korában legnagyobb jóltevője, a a b. Wenckheim család, több más gyüjteményével együtt könyvtárát is a gimnáziumnak adta. Az adományozás eleinte kizárólagos, de később, egészen a legújabb időkig is a legfontosabb gyarapítási eszköze levén a könytárnak, annak fejlesztése tervszerűnek alig volt mondható. Az adományozók közt találjuk pl. az első években Machula Gábor szarvasi papot, aki többnyire theológiai munkáit, s bizonyos Babusnyik Mihályt, aki 1883-ban a Tudományos Gyüjtemény egyes évfolyamait ajándékozta. Épúgy a tervszerű gyarapítás ellen való régen divatos eljárás volt az, hogy a gimnázium jeleseinek a könyvtárát vagy tőle, vagy az örökösöktől kegyeletből megvették. Igy került 1846-ban vétel útján Vajda Péter könyvtára az iskola tulajdonába 200 ezüst frtért, igy szerezte az meg Pecz Gyula, Greguss Ágost és Benka György könyveinek egy részét. A tervszerű fejlesztésre való első lépésnek kell tartanunk az iskolai tanács 1841-ki határozatát, mely szerint a legszegényebbeket kivéve minden tanuló évi 6 krajcárt tartozott fizetni a könyvtárra ; 1842-ben pedig a könyvtárat használóktól díjakat szedtek.[1])

A könyvtár rendezésére és használatára nézve adatot először 1844-ben találunk. Ez évben a rendezéssel Benka Györgyöt bízták meg s kimondták, hogy a könyvtár használat végett évi 1 frtért a közönségnek is megnyittassék. 1855-ben bizottságot küldtek ki s annak feladatává tették kezelési szabályzatot dolgozni ki, mert addig a könyvtárosok a könyvtárt minden utasítás nélkül kezelték. Ezen utasítás szerint a könyvtár *hetenként egyszer a közönségnek a rendelkezésére állt.*

Rendezés és kezelési szabályzat nélkül a könyvtár az előző években már valóságos Csáky szalmája lett 1849-ben Gerő Ákos azt jelentette, hogy a könyvtárból rengeteg könyv hiányzik. Az iskolai tanács a hiányzó könyvek lajstromát Ballagi Mórnak küldte meg, „kinek könyvtárossága alatt, már akármi módon, de minthogy általa, tehát rovására vesztek azok el.“[2]) A dolgot utóbb elsimították.

[1]) Isk. tanácsgyülések jkve. — [2]) Isk. tanácsgyülések jkve.

1855-től fogva egy ideig évi 200 frtot szabott meg költségvetésileg az iskolai tanács a könyvtárra, mely összeg jóval később 800, majd 1000 K-ra emeltetett. Jelenleg 2 év óta 15000 K. fordítható e célra.

A könyvtár állományáról, tekintve annak rendetlenségét, az első évtizedekből nincs adatunk. 1854-ben 2807 kötet, 1900-ban 20619 kötet, 1922-ben 30601 kötet volt. Az egyes szakok aránya a fent jelzett okoknál fogva nem tökéletes; aránytalanul terjedelmesek, a theologiai és classica philológiai szakok, szegényes az újabb szépirodalom. Becsét elsősorban régi, múzeális értékü ritkaságok képezik.

A természetrajzi és fizikai szertárak, a földrajzi gyűjtemény, valamint a régiségtár is, úgy látszik a b. Wenkheim családnak köszönik alapításukat; azonban ezek lassan fejlődtek. A gimnáziumi múzeumot utóbb Dorner tanár létesítette. Az egyes szertárakat főleg a 40-es években kezdték rendszeresen gyarapítani. Legtöbbet tett e téren Vajda Péter, aki a fizikai szertár gyarapítására gyűjtés engedélyét eszközölte ki s Ballagi Mór, aki mértani eszközökre gyűjtött. Nagyobb adomány volt a Haan Lajosé, aki 200 régi pénzt adott az iskolának.

* * *

A szarvasi főgimnázium *sokáig nagy vidék egyetlen gimnáziuma volt;* ennek a következése volt, hogy tanulói nemcsak Szarvasról és vidékéről, hanem messze tájakról is verődtek össze. Igy, mivel a Délvidéken sokáig nem volt ev. gimnázium, onnan, főleg a Bácskából évente számosan jöttek ide, többnyire szorgalmas és tehetséges sváb tanulók. Később, mikor az ő vidékükön is létesült ev. gimnázium, a bácskai szülők, kegyeletesen gondolva a szarvasi gimnáziumra, amelyben valaha tanulmányaikat végezték, fiaikat ide iratták be, egészen a legújabb időkig. Ebben és ehez hasonlókban leli magyarázatát az, hogy a tanulók közt bácskai németek, továbbá szerbek, oláhok, felvidéki tótok, stb. mindenkor akadtak.

A tanulók létszáma a 120 év alatt nagy ingadozást mutat, aminek mindenkor meg lehet találni speciális okait. Igy az első két évtizedben a kezdet, 1848 - 49-ben a bevonulás miatt volt kisebb a létszám. Népes volt Benka Ádám, Vajda Péter, Tatay Ist-

ván idejében, kivált 1881—82-ben, mikor 560-ra emelkedett, továbbá 1918—19-ben, mikor 555 s 1920—21-ben, mikor 535 tanuló iratkozott be.

Büszkesége a gimnáziumnak az is, hogy a kiváló tanárok mellett később híressé vált tanulókat is nevelt.[1]) A sok közül csak néhány példát sorolunk fel. Igy a politikai élet terén többek közt b. Kaas Ivor, Haviár Dani, Fábry Sándor, Veres József, Zsilinszky Mihály, Krecsmárik János tüntek ki; a tudományok terén Domanovszky Endre, Réthy László, Zsilinszky Mihály, Halaváts Gyula, Szontágh Tamás, Melich János; a költészetben Szabolcska Mihály, Gyökössy Endre, Inczédy László; az egyházban mint lelkészek és egyházi írók Székács József, Veres József, Koren Pál, Raffay Sándor; a művészet terén Orlay Petrich Soma, Jankó János; a zenében Chován Kálmán, Szendy Árpád; az aviatikában Székely Mihály.

Nevénél fogva híres tanítvány volt Petőfi Zoltán, azonban szarvasi szereplésére kevésbbé büszke a gimnázium. A konferenciai jegyzőkönyvek tele vannak az ő fegyelmi eseteivel. Jellemzésére csak egyet idézünk itt, az 1866 január 7.-ki értekezlet jegyzőkönyvéből: „Petőfi Zoltán újólag és többször tiltott helyeken járván, de különben is beleöregedvén a nemi kicsapongásokba s emellett becstelen magaviseletén ledérül büszkélkedik és veszedelmes példájával másokat is ront, azért véglegesen elővétetik s komolyan intetik, hogy ha semmi megbánást nem mutat s ünnepélyes fogadásait híven beváltani elmulasztja, az intézetből önként eltakarodjék s ne várja be, hogy a tanári testület szomorú kötelességének engedve, az apa eddig kegyeletes figyelemre méltatott emlékét mellőzni kényteleníttessék s a hírneves költő elfajzott és méltatlan fiát a tanulóifjúság közül csúfosan kirekessze."[2])

4. A bányai ág. hitv. ev. egyházkerület Luther tanítónőképző intézete.

A tanítónőképző intézet felállításának *eszméje* egy idős a gimnázium keletkezésével, története pedig a legujabb időkig majdnem azonos a gimnázium történetével.

Mikor a békés-bánáti egyházmegye közgyűlésein a gimnázium

[1]) L. a „Nemzeti Kultura" 1911 évf. Benka Gy. cikkét. Kiket nevelt a szarvasi főgimnázium? — [2]) Tanári értekezleti jkv.

fellállításáról tanácskoztak, a felállítást célzó okok közt az is szerepelt, hogy az alapítandó gimnázium majd leendő tanítókat fog nevelni az alföldi ev. iskolák számára. Hamaliar Márton ev. lelkész, utóbb püspök, körlevelében azzal is buzdított a gimnázium részére teendő adományokra, hogy ezentúl nem kell majd más vidékről hozatni tanítókat, mert a gimnázium növendékeiből lehet azokat kiszemelni.

1833-ban azután Tomasek Pál igazgató azt jelentette, hogy az ő idejéig a gimnázium növendékei közül mintegy negyvenen lettek tanítóvá. Ezeknek egyéb tanítói képesítése nem volt, mint az, hogy általában több nyelvet beszéltek (a magyar-német-tót nyelvű Mezőberény e tekintetben pompás hely volt), a vallásban jó előmenetelt tettek s különösen, hogy kisebb tanulók oktatásában, mint instruktorok, némi pedagógiai és didaktikai képzettségre tettek szert. Ezért azután egyre gyakrabban emlegették az esperességi gyűléseken, hogy a gimnáziumban egy tanítóképző *tanszéket* kellene felállítani. Ezen tanszék céljaira már a harmincas években adományok is történtek. Így Boczkó Dániel 600 pengő forintot gyűjtött össze a gimnáziumban „falusi tanítók képzésére s a nemzetiség előmozdítására felállítandó *tanítószék* alapítására."[1])

Végre az ötvenes évek végén Tatay István és Pecz Gyula az esperesség megbízásából tervezetet dolgoztak ki arra nézve: hogyan lehetne a gimnázium VI. és VII. osztályával kapcsolatban keresztül vinni a tanítóképzést. Tervezetüket 1860-ban elfogadták. Azután zongorákat, harmóniumot, vonós hangszereket szereztek be a zenetanításhoz, összeírták azon tanulókat, akik a tanítói pályára óhajtanak lépni, fölkérték a gimnázium tanárait, hogy a tanítójelöltek részére külön előadandó tantárgyak tanítására vállalkozzanak. Kicska, Delhányi, Sarlay tanárok és Chovan Zsigmond tanító vállalkoztak; 1862-ben hozzájuk csatlakozott még Benka Gyula, aki addigi tanulmányai alkalmával különös előszeretettel épen a tanítóképzők szervezetével foglalkozott. A tanfolyam szaktárgyainak jó részét nemsokára ő vette át s ő volt a lelke a tanítóképzőnek egészen lemondásáig.

Azonban már az első években nehézségek mutatkoztak amiatt, hogy a gimnáziumi tárgyak legtöbbjének a tanulására kötelezett tanítóképzősöknek hogyan szakítsanak időt külön szaktárgyaik

[1]) Esp. lt. VII. 113.

tanulására. Ezt a nehézséget Haviár Dániel esperes úgy vélte megoldhatni, hogy a tanítóságra készülőket a nyolc gimnáziumi osztály elvégzése után még egy év lehallgatásával terhelte meg. Az ő buzdításaira u. i. a hatvanas években a gimnáziummal kapcsolatban ev. theologiai tanfolyamot létesítettek. Tervei szerint azután a tanítóságra készülők a nyolc osztály elvégzése után még ezen theologiai tanfolyam hallgatóival együtt tanulták a saját külön szaktárgyaikat. A tanfolyamon, mely 1864—1867-ig tartotta fenn magát, Benka, Tatay, Zsilinszky, Kicska és Lányi vállaltak órákat.

Ez után a kisérlet után a tanítóképzés az előbbi módon, de most már a négy felső gimnáziumi osztállyal kapcsolatban folyt tovább. A kombinálás most úgy történt, hogy a tanítóképzősöket Benka 1869.-ki tervezete szerint az ő szaktárgyaik javára felmentették a latin, görög és mathematikai tárgyak tanulásától.

1868-ban a törvényhozás a népoktatást és a tanítóképzést országosan szabályozta, amely körülmény tettre serkentette a szarvasi tanítóképző vezetőit. Haladni kellett a korral, vagy megszüntetni az intézetet. Pedig egy tanítóképzönek Szarvason való fenntartása igen fontos helyi érdek volt, aminek az egyházközség is kifejezését adta, mikor 1869-ben *állami* tanítóképző felállitását kérelmezte.[1]) Egy ideig úgy látszott, hogy a kérelemnek helyt is adnak. Buzogány Ákos vallás és közokt. min. titkár 1871-ben Szarvasra jött ennek megbeszélése végett.[2]) Azonban egy hónap mulva jött az értesítés, hogy a kormány az állami tanítóképzőt mégis Csongrádra helyezte el.[3])

Ezen kudarc után most minden erővel a meglevőnek saját erejükből való fenntartására és kifejlesztésére törekedtek a szarvasi tanítóképző vezetői. Az esperességhez hiába fordultak, mert annak anyagi erejét teljesen igénybe vette az új népiskolák felállítása és szervezése. Az államtól is hiába vártak segítséget, mert az maga is az ev. egyháztól várta, hogy segítse meg a tanítóképzőjét. Ekkor végső eszközként a bányai egyházkerülethez fordult a tanítóképző előljárósága. Azonban a kerület pénztárát ekkoriban a selmeci tanítóképző és az aszódi polgári leányiskola vette igénybe s így a szarvasi tanítóképzőnek egyelőre csak 800 frt. évi segélyt nyujthatott. Ezt utóbb 1600-ra, majd 2000-re emelte.

[1]) 1869 aug. 29. presb jkv. — [2]) 1871 júl. 29. képv. jkv. — [3]) 1871 aug. 27. képv. jkv.

Időközben történt, hogy a régi békési egyházmegye három külön egyházmegyére oszlott fel. Szétoszlása előtt a szarvasi tanítóképzőt maga is a bányai egyházkerület pártfogása alá helyezte s kimondta, hogy az egész intézetet minden felszerelésével együtt a kerületnek adja át. A maga részéről az egyházmegye továbbra is legteljesebb támogatását igérte, az alumneum, gimnáziumi könyvtár, tornacsarnok, rajzterem stb. használatát a képzőnek biztosította, sőt évi 1000 frt. segélyt is igért. A tanítóképző összes évi jövedelme így 3600—3800 frtot tett ki az 1897/98. tanévben; ebből kellett fenntartania nemcsak magát a képzőt, de annak 1895 óta fennálló *gyakorló iskoláját* is, melyben Margócsi Gyula tanító vezetése mellett a tanítóképző növendékei a tanításban gyakorolták magukat. Még bizonytalanabbá tette a helyzetet, hogy az intézetet a kerület is vonakodott átveni. A gyenge lábon álló intézetnek nem akadt gazdája.

De az 1902/3. tanévvel megkezdődött a kibontakozás. Ezen évben az állam először adott 3200 koronányi segélyt, de csakis az alkalmazandó tanárok fizetésének kiegészítésére s azon kötelezettséggel, hogy a fenntartó testület az intézetet négy éven belül önállósítja. A fenntartó a maga részéről mindent megtett ennek a keresztül vitelére. Már a következő évben a minimumra redukálta azon tantárgyak számát, melyeket a képzősök a gimnázistákkal tanultak s egyúttal beállította a gimnáziumtól függetlenül, csakis a tanítóképző számára Raskó Kálmán okl. gimn. tanárt.

1903-ban a kerület lépett fel. Bizottságot küldött ki, amely a helyszínen megvizsgálva a körülményeket, azt javasolta, hogy a tanítóképzőt a kerület vegye át, összeállítva egyúttal az átadási szerződés feltételeit is. Még csak egy volt hátra: elfogadtatni azt az intézet addigi fenntartóival, a különvált három egyházmegyével. Itt azonban váratlanul zátonyra jutott az egész dolog. Az aradbékési egyházmegye a szerződés némely pontjai ellen kifogásokat tett; így az ellen, hogy a *gimnázium a saját pénztárából* évi 2000 K-val segélyezze a *kerület* tanítóképzőjét s hogy régi épületét átadja használatra. E kifogások miatt az átadás megint abbamaradt 1907-ig. Ekkor végre Benka Gyula igazgató és Haviár Dani felügyelő sok utánjárása, valamint Scholtz Gusztáv bányaker. püspök támogatásával a kerületi közgyűlés kimondta *a kerület tulajdonába való átvételt*. Ezzel együtt járt a gimnáziumtól való teljes elválasztás; az intézet élére külön igazgatót állítottak, a tan-

székek számát kettővel szaporították. Az állam által kötelezőnek mondott tanítási tervezetet, valamint az egyetemes egyház által elfogadott, a vallástanításra vonatkozó Masznyik-féle tervezetet életbeléptették. Az intézet ügyeinek vezetésére a kerület „intéző bizottság"-ot küldött ki; ennek elnöke Haviár Dani lett. Maga a szabályszerű átvétel 1907 dec. 23-án történt meg.

Az önálló tanítóképző első igazgatója Papszász Gyula lett, aki 1897 óta működött a gimnáziummal kapcsolatos intézetben. A vezetése alatt álló tanárok közül Raskó Kálmán 1903, Levius Ernő 1898, Margócsy Gyula gyakorló iskolai tanító pedig 1895 óta volt tanára az intézetnek, míg Krecsmárik Endre és Tóth József csak az önállóvá lett intézet első évében, 1907/8-ban kerültek oda. Közülük a következő tanév elején megvált az intézettől Raskó Kálmán, akit a miniszter a gimnáziumhoz nevezett ki, továbbá Tóth József vallástanár, aki fancsali lelkésszé lett megválasztva. Az intéző bizottság Raskó helyére Kerber Jánost, Tóth József helyéré pedig Horváth Olivér felsz. ev. lelkészt, alapvizsgás tanárjelöltet választotta meg. Ugyanezen tanév második felében kiváló tanárt nyert az intézet Kiss Sándorban, a tudományos irodalmi munkássága révén utóbb országos hírű íróban. Az 1909/10. tanév megint változást hozott a tanári személyzetben. Papszász Gyula meghalt s helyébe az intéző bizottság Nikelszky Zoltán választotta igazgatóvá. A Pozsonyba távozó Kerber helyére Patz Jenő gimn. tanárjelölt jött, majd ennek a következő évben való távozása után Zámbory Endre, Horváth Olivér helyére pedig Tömörkényi Dezső.

A következő években két nagy lépéssel haladt előre az intézet. A kerület 1911-ben nyolcadik tanszéket szerveztetett; erre az intéző bizottság Supper Frigyest választotta meg. A következő évben megint új állást szerveztek: rajz, kézügyesség, torna szakcsoporttal; erre az intéző bizottság 1912-ben Örvös Károlyt választotta meg.

A másik lépés, hogy 1911-ben megnyílt a régóta rervezett internátus. Ez az épület északi szárnyán lett elhelyezve. Az első évben 35 növendék, havi 6 K-ért kapott így lakást, fűtést, világítást. A tanári felügyeletet Zámbory Endre gyakorolta.

Az 1913/14. tanévben az intézet fejlődésében megint történt egy lépés. A földművelésügyi minisztérium az intézet ismételt kérelmére a gazdasági szakoktatás intenzivebbé tétele végett gazda-

sági szaktanári állást szervezett s arra Schwáb János szilágysomlyói földműves-iskolai igazgatót nevezte ki.

Ugyanezen tanévben Örvös Károly rajztanár Budapestre neveztetvén ki, helyét H. Fejér Lajos rajztanár jelölt, a több mint 40 évi tanítóskodás után nyugalomba vonult Margócsy Gyula helyét pedig Remenyik László okl. tanító foglalta el.

A háborús évek alatt a tanítóképző életében két különböző természetű mozzanat szemlélhető. Egyik a háborúnak az intézetre gyakorolt hatása, amely a tanári karban történt személyi változásokban, növendékek hadbavonulásában, háborús vizsgák-, illetve képesítésben, anyagi leromlásban, tanévek megrövidítésében, stb. nyilvánult. A másik a háborútól független: ez a tanítóképzőnek tanítónőképzővé való átszervezése.

A háboró okozta személyi változások már az első háborús évben megkezdődtek. A háború elején hadbavonult Nikelszky igazgató, Fejér, Supper tanárok s Remenyik gyak. iskolai tanító. Ezenkivül Schwab János gazd. szaktanárt a miniszter Mezőhegyesre rendelte; tanszéke a következő évben meg is szűnt. Helyettesítésük a tanári karra nagy feladatot rótt, mert a Remenyik helyére beállított Piliszky János ev. tanítón és Mendöl Lajos főgimn. vallástanáron kivül, ki mindössze heti 3 óra ellátását vállalta, más helyettes nem lett alkalmazva. Az igazgatói teendőket Krecsmárik tanár látta el.

Tanulók hadbavonulása s ezzel kapcsolatosan összefoglaló előadások, hadi vizsgák tartása is megindult már az első háborús évvel. Ezen tanév háborús állapotaira jellemző képet nyújt az, hogy míg a tanév elején 72 növendék volt, év végén csak 45; a befejező képesítő vizsgához pedig mindössze 4 növendék járult, mert a IV. osztályból 11 bevonult. A tanulók létszámában való apadás s a tanfolyamok és hadivizsgák azután tartottak a háború végéig.

A második háborús tanévben visszajött Nikelszky igazgató és Fejér tanár. Ellenben a tanév derekán bevonult Zámbory. Az 1917/18 tanévben katonai szolgálatra bevonult Krecsmárik nemsokára hazajött ugyan, de nem tanithatott. Helyettesítésével Moór Lenke bízatott meg. Ugyanezen tanévben jött Fejér helyére Preuss Mária okl. polg. isk. tanárnő. A kerület által szervezett vallástanári állást Terényi György foglalta el.

A háborús évek alatt történt másik, az intézet történetében korszakos változás az intézetnek tanítónőképző intézetté való átszervezése volt. Ez az intézet fáradhatatlanul tevékeny igazgatójá-

nak volt kedvenc eszméje. Indokoltsága abban áll, hogy még az országban több az evangelikus tanítóképző, mint amennyire szükség van, addig ev. tanítónőképzőben hiány volt. Pedig tanítónői állásra ez időkben évről évre többen mentek s sokan voltak olyanok is, akik csak magasabb általános müveltség nyerése végett iratkoztak tanítónőképzőkbe. Az egyetlen ev. tanítónőképzőnek épen Szarvason való felállítását pedig Szarvasnak az ország közepén való fekvése indokolta meg.

Az átszervezés fokozatosan az 1917—18. tanévvel kezdődött meg. Az internátus azonnal leány internátussá lett; a felügyeletet, mint nevelőnők Kaszap Margit, Moór Lenke, Becser Jolán, Nikelszky Margit, Filipszky Katalin, Nagy Irén és Povázsay Edit gyakorolták.

A háború befejezése óta az intézet életét legfeljebb a személyi változások variálták. 1919, tavaszán Nikelszky igazgató szociológiai tanfolyamra ment s a közbejött oláh megszállás miatt csak nagy későre térhetett vissza. Távollétében az igazgatói állást előbb Terényi Györggyel, majd ennek 1920-ban történt halála után Kiss Sándorral töltötték be, akinek igazgatása alatt áll az intézet ma is. Krecsmárikot 1922-ben az egyh. törvényszékek állásától végleg elmozdították. Új tanerőkül jöttek: Jeszenszky János vallástanár és dr. Gróf Béla gazd. akad. tanár, aki 1921. szept.-től tanitott ez év végéig, mint a földmüv. miniszter által az intézethez rendelt tanár. 1921-ben Moór Lenke megvált az intézettől.

* * *

Amíg a tanítóképző a gimnáziummal volt összekapcsolva, külön felszerelése alig volt. Csupán a zenei szerelvények képeztek külön gyüjteményt, mert azokra elejétől fogva szükség volt. Egyébként a gimnázium szertárait használta. Mihelyt azonban az önállósítással komolyan kezdett foglalkozni a vezetőség, külön szertárakról is kellett gondoskodni. Legelsőbben fejlődött ki a könyvtár, többnyire ajándékozások által, még akkor, mikor az intézet a gimnáziumhoz tartozott. Az ajándékozók közt gr. Bolza Gézát kell kiemelni, ki ismételten értékes adományokkal gyarapította a könyvtárat, mely ma 2510 kötetből áll. Van ezenkivül most már számottevő földrajzi, természetrajzi, fizikai, rajz, régiség, torna és gazdá-

szati szerelvény, melyeket évi összegből tervszerűleg fejleszt a tanári kar.

* * *

A tanítóképző növendékeinek létszáma a következő ingadozást mutatja: az 1862—63. tanévben 12, tíz év múlva, 1872—73-ban is csak 9, 1900—1901-ben 35, majd az önállósítástól (1907—8) kezdve évek szerint 51, 70, 83, 81, 80, 59, 53, 72, 55, 42, 69, 138 (1918—19-ben), 91, 121, 74. A gyakorló iskola növendékeinek száma 1895-ben 39, 1900-ban 53, 1910-ben 47, 1922-ben 66.

5. Az állami polgári és elemi leányiskola.

A szarvasi társulati polgári leányiskola 1862-ben létesült, oly időben, mikor a nőnevelés ügye még országosan igen el volt hanyagolva. A szarvasi úri társadalom tagjai, élükön Haviár Dániel esperessel, Somogyi Sándor uradalmi tiszttartóval, Kollár János ügyvéddel és Réthy Vilmos kereskedővel, összeállottak s úgy alkották azt meg, hogy egy nevelőnőt fogadtak s a gimnázium tanárait kérték fel az egyes tárgyak tanítására. Özv. Keményné, majd Komjathy Györgyné mellett így kezdetben Lukesch Flóris, Delhányi Zsigmond, Mocskonyi Ágoston, Mihálfi József, Sarlay János és Szendy György gimn. tanárok tanítottak egyes tárgyakat.

Nemsokára második nevelőnői állást szerveztek. Erre előbb özv. Ujházinét, majd Petz Gyulánét alkalmazták. Tanhelyiségül kezdetben a község által majdnem díjtalanul átengedett egyik megüresedett jegyzői lak szolgált.

Az 1868-ki népoktatási törvénynek természetes következéseként ez intézetet is ki kellett fejleszteni. Nemsokára tehát két elemi és két polgári osztályban összesen négy nevelőnőt foglalkoztattak már, a felkért tanárok segítsége és Mihálfi József igazgatása mellett. Konjáthyné távozása után Czeke Vilma okl. tanítónő, özv. Ambrózy Edéné, 1869—70-ben Csapó Hermin és Schulek Emma, 1870-től Richard Irma, majd Rosztochil Mária, Lukesch Flóra és Réthy Vilma voltak ilyen nevelőnői az intézetnek. A társulat elnökei Haviár Dániel, 1867-től dr. Télessy József, Szlovák Soma, Pól Dániel, majd Kontúr József voltak.

1870-ben Mihálfi József igazgató az 1868-ki törvény figyelembevételével tantervet dolgozott ki; ennek alapján folyt a tanítás 1879-ig. 1878-ban a társulat alapszabályait átdolgozták. Az átdolgozott alapszabályokat a következő évben a miniszter elfogadta s megengedte, hogy az intézet négy osztályú polgári leányiskolává fejlesztessék. Ugyanekkor határozták el miniszteri engedéllyel vele kapcsolatosan négy osztályú elemi leányiskola felállítását is.

Ekkor a polgári osztályokhoz Néher Paula okl. tanítónőt, az elemihez Hegedűs Boriska okl. tanítónőt választották meg. Ezeket azonban továbbra is a gimnázium tanárai egészítették ki tantestületté, így az előbb felsoroltakon kívül Benka Gyula, Szemian Dénes, Lányi Gusztáv, Oláh Miklós, utóbb Moravcsik Géza.

A következő években az intézet gyorsan fejlődött. A növendékek száma évről-évre szaporodott. 1881-ben kapták az első államsegélyt 300 frt. összegben. Azonban az intézet összeállítása még mindég kezdetleges volt: más intézet tanárait kellett alkalmazni, akik gyakran változtak, csakúgy, mint különben ezen első évtizedekben a tanítónők is. 1882-ben a kitűnő pedagógus Néher Paula is eltávozott. Helyére Szepesi Hermint választották meg, majd ennek még ez évben való távozása után Balajthy Ilonát, Hegedűs Boriska helyébe pedig Delhányi Ottiliát. Ugyanakkor jött egy a községben megszünt magán-nevelőintézetből át Krecsmér Irén.

1883-ban az intézet özv. Kalmár Lajosné házát megvette s azt iskolai helyiséggé alakította át. Vételárához saját befektetett tőkéin kívül megnyerte báró Podmaniczky Frigyes volt szarvasi képviselő régebbi polgári iskolai alapul szánt 500 forintos alapítványát s az államnak 1000 forintos segélyét.

1884-ben Richárd Irma és Balajthy Ilona távoztak az intézetből; helyükbe Lehr Emma, Bretz Berta és Kinczel Emilia polg. iskolai tanítónők jöttek. Ugyanezen évben Delhányi Ottilia meghalt.

Az 1884—1885. tanévben a társulat az intézet önállósítása érdekében megpróbálta csupa női tanerőkkel látni el a tanítást. Igy Mihálfi igazgató sem vállalván órákat, lemondott s ötödik női tanerőül Lukesch Ilonát választották meg. Kimondták, hogy a megválasztott tanerők állásukat évközben el nem hagyhatják s hogy az addig évenként egy évre megalakult társulat állandóan megalakul.

1885-ben Moravcsik Géza főgimnáziumi tanár lett igazgató. Azonban az iskola önállósítása és rendezése végett se az egyik,

se a másik lépést végrehajtani a súlyos anyagi helyzet miatt nem lehetett s így a lemondott Kinczel Emília helyére is férfi tanerő, dr. Zsilinszky Endre került, mint óraadó; majd újabb és újabb férfi tanerők jöttek, mint Mocskonyi József, Varga József, Valentinyi Jenő, Papszász Gyula és Adámy Rezső főgimnáziumi tanárok. Férfi tanerők következtek egymásután az igazgatásban is; így az 1892-ben lemondott Moravcsik után Mocskonyi József, ennek lemondása (1896) után Valentinyi Jenő, 1897-ben pedig Margócsy Gyula. A helyzet egyelőre olyan volt, hogy nemcsak tovább fejleszteni, de fenntartani is alig tudta a társulat az iskolát. Mikor Krecsmér Irén 1889-ben állásáról lemondott, alig tudta a társulat helyét Mihálfi Melánnal betölteni. Az állam t. i. ahelyett, hogy a segélyt emelte volna, 1886-ban azt felére szállította le. Hasztalan volt a társulat minden lépése a községnél is segély kieszközlése végett.

Azonban a társulat s az iskola tanári kara kitartott s kitartásukat végre is siker koronázta. 1894-ben a megye közigazgatási bizottsága felhívta Szarvas községét, hogy az 1868. közoktatási törvény értelmében leányok számára felsőbb népiskolát állítson. Erre a társulat ügybuzgó alelnöke, Haviár Dani kieszközölte, hogy a község a csak nagy költséggel felállítható felsőbb népiskola helyett a társulati polgári leányiskolát segélyezze oly mértékben, hogy az a törvényes követelményeknek megfelelően szervezkedhessék. A község 2000 K évi segélyt adott, az állam pedig addigi évi segélyét 1000 K-ra emelte fel.

Az iskola élete ezzel egyelőre biztosítottnak látszott. A társulat ezután következő lépései már az államosítás érdekében történtek.

Először is a közoktatási törvény tekintetbevételével s minthogy a leszállított tandíjak folytán a tanulók létszáma gyarapodott, beszüntették az I. és II. osztályoknak eddigi összevont tanítását. E végből új tanerőre volt szükség. Az 1895—1896. tanévben Mokry Lenke ének- és Mihálfi Emma kézimunka tanítónők jöttek. A következő tanévben a III. és IV. osztályokat is szétválasztották s Dusovszky Mária és Lavatka Ilona tanítónőket alkalmazták. A meglevő női tanerőket az intézetből való kiválásuk alkalmával mindig női tanerőkkel igyekeztek pótolni; így Dusovszky Máriát 1897-ben Kiss Irén, Mihálfi Melánt ugyanekkor Szőke Róza követte; Kiss Irént 1898-ban Klimacsek Irén, 1901-ben ideiglenesen Margócsy Emma, ugyanekkor Szőke Rózát Holéczy Mária követte.

Az államosítás érdekében a társulat elnökének, Haviár Daninak utánjárásai után 1900-ban a miniszter a tanfelügyelőt bízta meg. Az államosítás első feltételéül a miniszter megfelelő épület emelését kötvén ki, a községi képviselőtestület 60391 K-t szavazott meg az épületre s évi 2000 K hozzájárulást a kiadásokhoz. Az új, emeletes, igazgatói lakással is ellátott épületbe 1904-ben költözött be az iskola.

Ezek után 1904-ben a miniszter államivá nyilvánította az iskolát. Igazgatójává Weinberger Fannyt nevezte ki. Az eddig a polgári iskolához kapcsolt társulati elemi iskola államosításáról azonban, mint *ezután különálló intézetről*, külön intézkedett.

Az új állami polgári iskola felett a felügyeletet a miniszter által kinevezett gondnokság gyakorolta, melynek elnöke Mikolay Mihály, majd gróf Bolza Géza lett. A különválasztott elemi iskola gondnoka előbb Mikolay Mihály, utóbb dr. Haviár Gyula lett. Az iskola tantestületét a már eddig is itt működő, most miniszterileg kinevezett Bretz Berta, Lukes Ilona, Lavatka Ilona és Margócsy Emma polgári iskolai, az elemi iskoláét özv. Fertigné Ploy Hermin és Holéczy Mária alkották. Igy a rendes tantárgyakat csupa női tanerők látták el; azonban egyes melléktárgyak tanítására (rajz, ének, stb.) férfi tanerőket alkalmaztak ezután is egészen a legújabb időkig; igy Saskó Samut és Lang Jánost az ének, Kutlik Endrét, Sziráczky Gyulát, Fejér Lajost, Tömörkényi Dezsőt a rajz, Raskó Kálmánt a könyvvitel, dr. Nemes Bélát a művelődéstörténetre a kézimunka tanfolyamon.

Az 1908—9. tanévben az intézet keretében kézimunka tanfolyamot szerveztek, melynek vezetője Kürthy Mária lett. 1909-ban Bretz Berta, az iskolának kiválóan képzett, kötelességtudó, pedáns tanítónője 33 évi szolgálat után nyugalomba ment. Helyére Csépány Margit került. 1912-ben a miniszter új tanítónői állást szervezett s arra Komjáthy Bertát nevezte ki. 1913-ban a Ruttkára áthelyezett Margósy Emma helyére Urbán Margit került. 1913-ban tovább fejlődött az elemiiskola: a miniszter *harmadik tanerőül* kinevezte Szabadosné Dely Máriát, majd 1915-ben *negyedik tanerőül* Salacz Kornéliát.

A háborút az intézet is megérezte. 1915-ben Csépány Margitot áthelyezték Dobsinára s akkor óráit szétosztották. 1916-ban, mikor az oláh betörés miatt Szarvasra telepítettek át egy erdélyi zászlóaljat, az iskola épületet katonai célokra át kellett adni s a

leányiskola a gimnázium épületében kapott helyet. Az erdélyi menekültek közül 55 tanuló iratkozott be, akiket díjtalanul vett fel az intézet. Mivel a helybeli tanulók is nagy számmal iratkoztak be, áz I. polg. osztályt párhuzamosítani kellett. Az egyik osztály azután a tanítónőképző intézet épületében helyezkedett el. A miniszter a kézimunka tanfolyamot beszüntette s így Kürthy Mária távozott. A párhuzamos I. osztályban egymásután két menekült: előbb Czirják Hermin, majd Albert Vilma működött. 1920-ben két menekült lett beosztva, Kovácsik Olga és Molnár Béla. 1921-ben Komjáthy Berta távozván, helyébe a szintén menekült Neumann Emília került. Weinberger Fanny helyett, aki 1920 óta szabadságon, 1921 óta pedig nyugdíjban van, az igazgatói teendőket helyettesi minőségben előbb Lukes Ilona vezette, aki 38 évi működés után 1922-ben címzetes igazgatói címmel nyugdíjaztatott. Helyébe igazgatóvá Némethy Samu menekült kevevárai áll. polg. iskolai igazgatót nevezte ki a miniszter. Ez utolsó tanévben még egy új tanítónő volt: Sárkányné Szabó Ilona.

Á különvált áll. elemi leányiskolában azóta az említetteken kívül 1915-től kezdve működött özv. dr. Nemes Béláné, majd Glück Ilona, mint beosztottak Pál Mária, Kelemen Ödön, Dóri László, Rázusné Völgyi Paula.

A polgári leányiskola növendékeinek száma a következő ingadozást mutatja: 1891-ben 44, 1900-ban 73; 1910-ben 170, 1920-ban 214 volt azok létszáma.

Az áll. elemi leányiskola növendékeinek száma 1891-ben 14, 1900-ban 30, 1910-ben 143, 1916-ban 274, 1921-ben 285 volt.

6. A községi ipariskola.

A község előljárósága 1883-ban felszólította Mihálfi József főgimnáziumi tanárt, hogy készítse el egy szervezendő községi ipariskola tervét. A benyujtott tervezetet a képviselőtestület 1884-ben elfogadta. Erre Mihálfi elnöklete mellett ipariskolai bizottságot alakítottak s a szervezendő ipariskola igazgatójává is őt választották. Miután tanhelyiségül a központi magyar iskola helyiségét az ev. egyház átengedte, elhatározták, hogy a tanítást még azon év őszén megkezdik. A bizottság tehát megbizta elnökét, hogy két osztály szá-l mára a szükséges tanerőkről gondoskodjék. Az a maga részéről

egy osztályban a rajztanítást vállalván, tanerőkül megnyerte Kutlik Endre főgimn. tanárt, Lichtenwerther Antal róm. kath. és Csernák János ev. tanítót. A szeptemberben tartott beiratások második napján már kitünt, hogy a tanulók száma jóval meg fogja azt a számot haladni, amennyire a két osztály tervezve volt (60-ik-60—120). Ezért mindjárt harmadik osztályt is állítottak fel s még Bracsok Istvánt és Dankó Samut is megnyerték tanítókul. Az így felállított három osztály közül volt egy előkészítő osztály, amely a növendékek képzettségét véve alapul, kezdők és haladók osztályára oszlott; az elsőbe csak azokat osztották be, akik iskolába egyáltalán nem, vagy csak igen rövid ideig jártak. A két csoport külön-külön tanulta az írás-olvasást és számtant, együtt a rajzot. A tulajdonképeni első osztály párhuzamos volt s külön, de azonos tantervvel tanulta az értelmes és hangsúlyozott olvasást, továbbá a természetrajzi, magyar történelmi, földrajzi ismereteket, számtant, mértant, szabadkézi és mértani rajzot, gyakorolta levelek és ügyiratok fogalmazását.

A következő években az iskola fokozatosan teljes *elsőfoku iparisk olává* fejlesztetett ki. Egymásután nyiltak meg a többi osztályok, melyek utóbb szintén párhuzamosakká lettek. 1888-ban a közokt. miniszter rendeletéhez képest a kereskedelmi tanoncokat is összeírták s tanulásra kötelezték. Azonban a kereskedők belátták, hogy tanoncaiknak az iparos tanoncokkal együtt való tanítása több tekintetben nem célirányos s bizonyos összeg évenkénti befizetésével külön választották a keresk. tanoncok iskoláját.

Az ipariskola tantestületét általában a helybeli tanítókból választották. Aki az előirt képesítéssel birt, azt véglegesen, a többit 3 évről 3 évre alkalmazták. Az igazgató Mihálfi után Kutlik Endre, majd Molnár János lett. Jelenleg négy *véglegesített* tanítója van.

Az iskola tanulóinak száma az első években 230—250 körül ingadozott, azután lassan, fokozatosan emelkedett s a legutóbbi években 350—400 körül van. Molnár igazgató 1910-ben „ipariskolai ifjúsági egyesület-"et szervezett köztük; ez szavalatok tartása és ünnepélyek, munkakiállítások rendezése által az önképzés célját hivatott szolgálni.

7. A községi kisdedóvó intézetek.

Társulati óvoda már az ötvenes évek végén volt Szarvason. Ez 1860—1862-ig — úgy látszik — szünetelt s 1863 február 4-én újonnan nyitották meg. Utóbb egy időtől fogva állami segítségben is részesült. 1886-ban a megye-bizottság határozata szerint a „békésmegyei kisdedóvó intézetek szabályzata“ alapján minden 10.000 lélek után egy s így Szarvasnak két óvodát kellett volna felállítania; azonban a képviselőtestület, tekintettel arra, hogy egy társulati óvoda úgy is volt már s mert a község nagyon meg volt terhelve adósságokkal, jobb időkre halasztotta azt.[1])

A kilencvenes évek elején, mikor a regále egyezség létrejött, a község nemcsak a fennálló társulati óvodát vette át, hanem még kettőt, utóbb (1896) még egy negyediket is állított fel. Mindössze ezen négy óvoda van meg ma is, habár az óvókötelesek száma már 1900 körül kb. 4000 volt.

A társulati óvoda vezetői egy ideig férfiak voltak; így a hatvanas években Komjáthy György, utóbb Ranezay József, Hauthó Kálmán, Szathmáry Endre. Utóbb *óvónők* voltak: Mocskonyi Amália, Plencznerné Kicska Berta, Moldovánné Dimény Júlia, Heuszler Mária, Lászlóffy Rózsi, Mihálfi Emma; ez utóbbi négy ma is állásban van.

[1]) 1886 június 28. képv. jkv.

c). *A községben levö egyéb intézmények, hivatalok.*

Meg kell még röviden emlékeznünk a községben levő egyéb hivatalokról is.

Szolgabíróság igen régen volt Szarvason. 1748-ban Békésvármegyének még csak egy szolgabírája lévén, a vármegye nem volt felosztva szolgabírói járásokra. 1748-ban két szolgabírói járás keletkezett: a békési és a csabai. Szarvas ez utóbbihoz tartozott. Azonban 1790-ben két alszolgabirói járást szerveztek s az egyiknek Szarvast tették székhelyévé. A szarvasi gondjaira bízták Szarvast, Szentandrást, Öcsödöt, Orosházát és Tótkomlóst.[1]) Szarvasi alszolgabírák voltak: 1790—1793-ig Lehoczky Pál, 1794—1803-ig Paulovitz József, 1803—1818-ig Stummer József, 1818—1828-ig Lehoczky Lajos, 1828—1832-ig Vidovich Ferenc, 1832—1840-ig Boczkó Károly, 1840—1843-ig Tomcsányi József, 1843—1846-ig Kiss Péter, 1846—1849-ig Tessedik Károly, 1877-ben Praznovszky Ferenc. 1849-ben főszolgabíró lett Foltényi Ignác. A szabadságharc levereté se után „Bach-huszárok", császári szolgabírák voltak egész Magyarországon. Ilyen volt az elnyomatás éveiben Lakatos Ferenc és Kontúr József. Az alkotmány első felújulási kisérletei alkalmával, 1860—1861-ben Kollár János, azután megint császári szolgabírák, majd a kiegyezés után 1867—1871-ig Kollár János, 1871—1890-ig Salacz Ferenc, 1891—1901-ig dr. Krecsmárik János, 1901—1922-ig dr. Wieland Sándor, 1922-től máig dr. Schauer Gábor.

Járásbíróság 1872 óta (a járásbíróságok szervezése óta) van Szarvason, nem szólva az 1850-es években itt müködött, „csász. és kir. I. osztályú" járásbíróságról. Mikor 1871-ben arról volt szó, hogy Szarvasra törvényszék és járásbíróság helyeztessék, a község örömmel vette s igyekezett a maga részéről is biztositani azt. Törvényszéket nem, csak járásbíróságot és telekkönyvi hivatalt

kapott a község, melyek részére jutányos áron adta bérbe a községháza nyugati szárnyán levő helyiségeket. 1902—3-ban kapta azután a járásbíróság emeletes új épületét, melyben azóta mai napig is van. A főépület mögött külön van, de vele egy udvaron a járásbíróság fogháza. 1921 óta a járásbírósági épület földszintjének jobb szárnya a járásbíró lakásául szolgál.

Járásbirák voltak : 1872—1893-ig Kontúr József, 1893—1914-ig Mészáros Gusztáv, 1914— máig Áts Nagy Ferenc.

Közjegyzőség 1875 óta, vagyis mindjárt a közjegyzőségek országos szervezése (1874-ben hozták a felállításukat elrendelő törvényt) óta van Szarvason. Az első közjegyző Sípos Sándor volt 1875—1889-ig ; utána Mikolay Mihály 1889—1909-ig volt, dr. Haviár Gyula 1909— máig

Függelék:

A községi hivatalnokok névsora.

1. Bírák:

1723. Kúgyela János
1724. Frankó Jakab
1725. Drga György
1726. Balczó András
1727. Szappanos Márton
1728. Hlivár János
1729. Brezovszky György
1730. Maginyecz György
1731. Kónya Gergely
1732. Németh Péter
1733. Szakács János
1734. Darabos Mihály
1735. Opavszky István
1736. Benkó István
1737. Csjernik János
1738. Vásárhelyi János
1739. Kovács János
1740. Komár Mátyás
1741. Keller János
1742. Zvara Pál
1743. Kónya Márton
1744. Lestyan András
1745. Hlivár János
1746. Rárusz Mihály
1747. Kürtyan János
1748—49. Zvara Pál.
1750. Czeglédszky György
1751. Varga György
1752. Hlivár János
1753. Szappanos Péter
1754. Kónya Márton
1755. Litauszky Mátyás
1756. Tomasovszky János
1757. Maginecz Tamás
1758. Kovács János
1759—60. Tomasovszky János
1761. Szappanos Péter
1762. Valentinyi András
1763. Kovács János
1764. Kiszely János
1765. Hlivár Márton
1766. Maginecz Tamás
1767. Hicz György
1768. Kiszely János
1769. Kovács János
1770—71. Kugyela János
1772—73. Gombár György
1774. Sárkány Mátyás
1775. Kugyela János
1776. Gombár György

1777. Boros András
1778—79. Kergyik Ádám
1780—81. Gombár György
1782. Gaál Pál
1783. Kergyik Ádám
1784. Medve Jakab
1785. Skorka Mihály
1786—88. Krajcsovics Pál
1789—91. Povázsay János
1792—93. Kovács Mihály
1794—99. Povázsay János
1700. Povázsay Máté
1801—3. Radacsovszky György
1804—8. Kovács János (Paulo)
1809—11. Roszik Mihály
1812—13. Belopotoczky György
1814. Radacsovszky György
1815. Ridegh György
1816. Zuberecz János
1817. Ridegh György
1818. Belopotoczky György
1819. Krajcsovicz András
1820. Gaál Sámuel
1821—22. Povázsay János
1823. Pribelszky Pál
1824. Tóth Mihály (Czifra)
1825. Povázsay János
1826. Janurik János
1827. Pribelszky Pál
1828—29. Tóth Mihály (Czifra)
1830. Povázsay János
1831—32. Radacsovszky György
1833—34. Melis Pál
1835. Tomasovszky István
1836—37. Boros Mihály
1838—39. Arnóczky András
1840. Melis Pál
1841. Simkovicz István
1842. Boros Mihály
1843. Tóth János (Czifra)
1844—46. Melis György
1847. Arnóczky András
1848. Mojsissovich Sámuel
1849—51. Boros Mihály
1852. Thury János
1853—55. Tóth János
1855—60. Viskovics Ignác
1861. Janurik János és gróf Bolza István
1862. Arnóczky András
1863—65. Simkovics Pál
1866. Janurik János
1867—69. Valkovszky Pál
1870—72. Arnóczky András
1872—73. Brudkovszky György
1874. Janurik János
1875—76. Klenk József
1877—78. Melich Márton
1879—80. Batazár Lajos
1881—83. Janúrik György
1884—92. Tepliczky János
1893. Melis György
1894—1901. Melis János
1902—1904. Grimm Mór
1905. Veles György
1906—7. Valkovszky Hihály
1908—10. Kovács János
1911. Roszik Mihály
1912—1922 Príbelszky Pál

2. Jegyzők.

1723—25. Fábry Sámuel
1725—26. Hrdina Izsák
1726—30. Deutschenschmidt M.
1730—31. Kolumbínyi András
1731. Breznay Mátyás
1731—32. Kis András

1732—36. Lénárt Mihály
1736—39. Faskó Mihály
1739—42. Mersey Márton
1742—57. Valentínyi András
1757—61. Vandlik József
1761—74. Farkas János
1770—74. Angyal József
1774—1803. Szalka János
1774—95. Szakács Ferenc
1795—1819 Doleschall Sámuel
1803—14. ifj. Szálka N.
1814—23. Péchy Károly
1819—52. Hellebranth János
1823—46. Konrád Károly
1846—52. Kalmár Lajos
1849. Delhy János
1849—52. Faust János
1852—61. Hellebranth Miklós
1852—93. Pohl Dániel (főjegyző)
1854—55. Lengyel Sándor
1855—61. László Sándor
1861. Ladics György
1861—1887. Salacz József
1861—1900. Dancs Béla (1893-tól főjegyző)
1887—1905. Golián Soma
1887—1908. Ifj. Salacz József (1901-től főjegyző)
1893—1905. Bakay Sándor
1899—1918. Kollár Lajos (1908-tól főjegyző)
1901—1922. Jeszenszky Frigyes
1905—7. Baán Zoltán
1905—máig Krsnyjak Mihály
1907—máig Lánczossy László
1908—máig Biki Nagy Imre
1909—máig dr. Dérczy Ferenc
1918—20. Demcsák János helyettes főjegyző
1920—máig Mold Béla helyettes főjegyző.

A jegyzetekben előforduló rövidítések magyarázata.

Akad. Ért. = Akadémiai Értesítő, azaz a Magyar Tudományos Akadémia értesítője.

Arch. Ért. = Archeologiai Értesítő.

Bolzák lt. = a gróf Bolza család levéltára.

Esp. lt. = a békési ág. hitv. ev. esperesség levéltára.

Ev. egyh. lt. = a szarvasi ev. egyház levéltára.

Évk. = a békésmegyei régészeti és művelődéstörténeti társulat évkönyve.

Haan = Haan Lajos, Békésvármegye hajdana, I. k.

Hitközs. jkv. = a szarvasi neol. izr. hitközség jegyzőkönyvei

Kar. = dr. Karácsonyi János, Békés vármegye története.

Képv. jkv. = a községi képviselőtestület közgyűléseinek jegyzőkönyvei.

Kincst. defterek = Velics, Török kincstári defterek.

Közs. ikt. k. és *Ikt.* = községi iktatókönyvek.

Közs. lt. = szarvasi községi levéltár.

Közs. tan. jkv. = a községi tanácsülések jegyzőkönyvei.

N. T. ikt. kve. = a szarvasi Nemzeti Tanács iktatókönyve.

N. T. irom. = a szarvasi Nemzeti Tanács irományai (a közs. levéltárban).

Oklt. = Békés vármegyei oklevéltár. Kiadták Haan és Zsilinszky. I.—II. k.

Önél. = Tessedik Sámuel önéletrajza.

Presb. jkv. = a szarvasi ev. egyház presbitériumának közgyűlési jegyzőkönyvei.

Stat. Közl. = Magyar Statisztikai Közlemények.

Sz. H. = Szarvasi Hirlap.

Sz. L. = Szarvasi Lapok.

Tess. Mem. = Tessedik Sámuel, Memorabilia Szarvasiensia, stb.

Zsil = dr. Zsilinszky Mihály, Szarvas város története és jelen viszonyainak leírása.

Értelemzavaró sajtóhibák.

(Helyszüke miatt csak a legszükségesebb igazitásokat közöljük).

12. oldal, 3. kikezdés, 9. sor: *évtizedekben* van *évtizedben* helyett.

15. oldal, 5. kikezdés, 6. sor: *adott ki* van *ásott ki* helyett.

20. oldal, 2. kikezdés, 4. sor: *amely miatt* van *ami miatt* helyett.

31. oldal, 2. kikezdés 6. sor: *szandszágbég* van *szandzsákbég* helyett.

34. oldal, 3. kikezdés, 8. sor: *efenti* van *efendi* helyett.

36. oldal, jegyzet, 3. sor: *Arag* van *Arad* helyett.

38. oldal, jegyzet, 3. sor: *Magy. hlst.* van *Magy. hist.* helyett.

39. oldal, 3. kikezdés, 11. sor: *Haasszán* van *Hasszán* helyett.

40. oldal, 2. kikezdés, 6. sor: *erdő—hegyes* van *erdős—hegyes* helyett.

40. oldal, 2. kikezdés, 8. sor: *feltételezhettük* van *feltételezhetünk* helyett.

40. oldal, 4. kikezdés, 1. sor: *valamint* van *valamivel* helyett.

40. oldal, 4. kikezdés, 2 sor: *Karásyonyi* van *Karácsonyi* helyett.

41. oldal, 1 kikezdés, 4. sor: *áthozassák* van *áthozhassák* helyett.

45. oldal, 1. kikezdés, 6. sor: *földesuruktól* van *földesuraktól* helyett.

46. oldal, 2. kikezdés, 9. sor: *kifejtett* van *kifejlett* helyett.

56. oldal 3. kikezdés, 4. sor: *néptöbbség* van *néptöbbsége* helyett.

57. oldal, 2 kikezdés, 4. sor: *fenyegetődzeni* van *fenyegetőzni* helyett

59. oldal, 2. kikezdés, 11. sor: *hasítottak* van *hasitották* helyett.

62. oldal, 4. kikezdés, 4. sor: *a kiegyezkedés* van *az egyezkedés* helyett.

62. oldal, 4. kikezdés, 5. sor: *tűján* van *utján* helyett.

64. oldal, 1. kikezdés, 4. sor: *mozgalmat* van *nyugalmat* helyett.

64. oldal, 2. kikezdés, 16. sor: *mert az örökváltság* van *mert az az örökváltság* helyett.

65. oldal, 2. kikezdés, 7. sor: az *állami adó* előtt hiányzik: *ú. m.*

65. oldal, 3. kikezdés, 13. sor: így javitandó: *Szabályosan, úgy látszik . . .*

72. oldal, 1. kikezdés, 2. sor: *tanitóképző* van *tanitónőképző* helyett.

72. oldal, 4. kikezdés, 2 sor: *később is parasztok* van *később is a parasztok* helyett.

83. oldal, 3. kikezdés, 1. sor: *nézetének* van *nézeteinek* helyett.

88. oldal, 1. kikezdés, 2. sor: *törvényeknek* van *törvénynek* helyett.

89. oldal, 1. kikezdés, 19. sor: *felszólitva* van *felszólitotta* helyett.

96. oldal, 1. kikezdés, 5. sor: *időkre* van *időre* helyett.

109. oldal, 1. kikezdés, 3. sor: *kötelessége* és *felelőssége* van *kötelességük* és *felelősségük* helyett.

109. oldal, 1. kikezdés, 8. sor: *tanácsnak* van *tanácsok* helyett.

112. oldal, 2. kikezdés, 9. sor: *mindenféle* van *mindenfelé* helyett

112. oldal, 3. kikezdés, 13. sor: [2].) van [1].) helyett.

121. oldal, 3. kikezdés, 1. sor: *is* van *és* helyett.

126. oldal, 2 kikezdés, 3 sor: *egész* van *egészen* helyett.

132. oldal, 1. kikezdés, 4. sor: *telekkönyvhözt* van *telekkönyhöz* helyett, utánna hiányzik a vessző.

133. oldal, 4. kikezdés, 5. sor: a *kat.* szó kihagyandó.

135. oldal, 3. kikezdés, 3, sor: a *városkut-zug* után kimaradt a „melyek“ szó.

135. oldal, 3. kikezdés, 4. sor: *térképekben* van *térképeken* helyett.

135. oldal, 4. kikezdés, 7. sor: *Váraszk* van *Váraszki* helyett.

135. oldal, jegyzet, 4. sor: *további* van *többi* helyett.

140. oldal, 1. kikezdés (és alább is) 8. sor: *község háza* van *községháza* helyett.

140. oldal, 2. kikezdés, 12. sor: *épitette* van *épittette* helyett.

146. oldal, 5. kikezdés, 3. sor: *16—32-re* van *16-ról 32-re* helyett.

116. oldal, 3. kikezdés, 1. sor: *konzevatívizmusnak* van *konzervatívizmus* helyett.

170. oldal, 3. kikezdés, 8 sor: *csatornába* van *csatornában* helyett.

172. oldal, 1. kikezdés, 3. sor: *fektetik* van *fektették* helyett.

178. oldal, 4. kikezdés, 7. sor: *fetét* van *fejét* helyett.

179. oldal, 3. kikezdés, 10. sor: *Lissoványi* van *Lissovinyi* helyett.

180. oldal, 2. kikezdés, 3. sor: *korábban* van *korában* helyett.

205. oldal, 1. kikezdés, 3. sor: *régi címen* van *régi e címen* helyett.

208. oldal, 2. kikezdés, 7. sor: *egy* van *egy-egy* helyett.

208. oldal, 4. kikezdés, 3. sor: *akad* van *akadt* helyett.

226. oldal, 1. kikezdés, 6. sor: *kartársai* van *kortársai* helyett.

229. oldal, 1. kikezdés, 7. sor: *kijelentették* van *bejelentették* helyett.

238. oldal, 4. kikezdés, 7. sor: *Szruka* van *Szrnka* helyett.

240. oldal, 4. kikezdés, 5. sor: *szolgálná* van *szolgálni* helyett.

245. oldal, 1. kikezdés, 18. sor: *miat* van *mint* helyett.

284. oldal, 4. kikezdés, 5. sor: *történt* van *épült* helyett.

286. oldal, 3. kikezdés, 2. sor: *nem* van *nemcsak* helyett.

296. oldal, 1. kikezdés. 11. sor: *Herberern* van *Haberern* helyett.

109. oldal 2 kikezdése tévesen van a harmadik sortól s így javitandó: a magát egészségi okokból szabadságoltató főjegyző helyére Wieland főszolgabiró Demcsákot rendelte helyettesül; majd Wieland főszolgabiró visszavonult s az öt helyettesitő Házy Imre mint tapasztalatlan . . .

BINDING SLOT: NOV 9 1972

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY

DB
879
S85N4

Neumann, Jenö
Szarvas nagyközség története

UTL AT DOWNSVIEW
D RANGE BAY SHLF POS ITEM C
39 09 26 01 10 027 6